

श्रीआत्मानन्द-जैनग्रन्थरत्नमालायाः पञ्चाशीतितमं रत्नम् (८५)

बृहत्तपागच्छनायकश्रीमद्-देवेन्द्रसूरिविरचिताः

चत्वारः कर्मग्रन्थाः ।

प्रथम-द्वितीय-चतुर्थाः स्वोपज्ञविवरणोपेताः
तृतीयः पुनरन्याचार्यविरचितयाऽवचूरिरूपटीकया समलङ्कितः ।

एतेषां सम्पादकः—

अनेकान्तदर्शननिष्णातबुद्धि-बृहत्तपागच्छान्तर्गतसंविद्यशास्त्रीय-
आद्याचार्य-न्यायाम्भोनिधि-श्रीमद्विजयानन्दसूरीश

(प्रसिद्धनाम श्रीआत्मारामजी महाराज)

शिष्यरत्न-प्रवर्तक-श्रीमत्कान्तिविजय-

मुनिप्रवरपदपङ्कजसेवाहेवाकः

चतुरविजयो मुनिः ।

प्रकाशकस्तु—

भावनगरस्व-श्रीजैन-आत्मानन्दसभायाः कार्याधिकारी गान्धी इत्यु-
पाधिधारकः श्रेष्ठि-त्रिभुवनदासात्मजो बल्लभदासः ।

विक्रम संवत् १९९०

ईस्विसन् १९३४

प्रतय. ५००
मूल्यं रूप्यकद्वयम् ।

{ वीरसंवत् २४६०

{ आत्मसंवत् ३८

इदं पुस्तकं मुम्बय्यां कोलभाटवीर्यां २६-२८ तमे
शुद्धे निर्णयसागरमुद्रालये रामचन्द्र येशु शेडगेद्वारा
मुद्रापितम्

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya Sagar Press,
26-28, Kolbhat Lane, Bombay 2

Published by Vallabhdas Tribhurandas Gandhi, Secretary, Shri
Atmanand Jain Sabha, Bhavnagar

प्रकाशितं च तत् "पद्मभद्रम् त्रिभुवनदास गंधी, सेक्रेटरी
श्रीआनानन्द जैन सभा, भावानगर" इत्यनेन

नव्यकर्मग्रन्थचतुष्टयरूप आ विभागनुं संशोधन करती
खवते सङ्ग्रह करेली प्रतौना सङ्केतो ।

कपुस्तक—पाटणना संघवीना पाडाना ताडपत्रीय पुस्तक भण्डारनुं छे.

खपुस्तक—पण उपरोक्त भण्डारनुं ज छे.

गपुस्तक—पाटणनिवासी शा. मल्लकचंद दोलाचंद हस्तकनुं छे.

घपुस्तक—पाटणना बृहत्तपागच्छीय पुस्तक भण्डारनुं छे.

ङपुस्तक—पूज्यपाद प्रवर्चक श्रीमत्कान्तिविजयजी महाराजे वडोदरामां संग्रह करेला
पुस्तक भण्डारनुं छे.

टीकाकारे टीकामां उद्धरेल शास्त्रीय प्रमाणोना
स्थानदर्शक संकेतो ।

अनु०	}	अनुयोगद्वारसूत्र.
अनुयो०		
अनु० चू०		अनुयोगद्वारसूत्र चूर्णां.
अनु० हा० टी०		अनुयोगद्वारसूत्र हारिभद्री टीका.
आ० प्र० श्रु० द्वि० अ०		आचाराङ्गसूत्र प्रथम श्रुतस्कन्ध द्वितीय अध्ययन.
आ० नि०		आवश्यकनिर्युक्ति.
आ० नि० गा०	}	आवश्यक निर्युक्ति गाथा.
आव० नि० गा०		
आव० स० गा०		आवश्यक सग्रहणी गाथा.
उप० मा० गा०		उपदेशमाला गाथा.
उपयो० पद		प्रज्ञापनासूत्रोपाङ्ग उपयोगपद.
कर्मस्त० गा०		कर्मस्तव गाथा.
जम्बू०		जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिसूत्र.
जीवस० गा०		जीवसमास गाथा.
तत्त्वा० अ० सू०		तत्त्वार्थाधिगम अध्याय सूत्र.
तत्त्वार्थ० अ० सू० सिद्ध० टीका		तत्त्वार्थाधिगम अध्याय सूत्र सिद्धसेनीया टीका.
धर्मस० गा०		धर्मसङ्ग्रहणी गाथा.
नन्दी०		नन्दीसूत्रटीका.

इदं पुस्तकं मुम्बय्या कोलभाटवीथ्या २६-२८ तमे
घटे निर्णयसागरमुद्रालये रामचन्द्र येशु शेवगेद्वारा
मुद्रापितम्

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya Sagar Press,
26-28, Kolbhat Lane, Bombay 2 (1)

Published by Vallabhdas Tribhuvandas Gandhi, Secretary, Shri
Atmanand Jain Sabha, Bhavnagar

प्रकाशित च तत् "वल्लभदास त्रिभुवनदास गांधी, सेक्रेटरी
श्रीआत्मानन्द जैन समा, भावनगर" इत्यनेन

नव्यकर्मग्रन्थचतुष्टयरूप आ विभागनुं संशोधन करती
वखते सङ्ग्रह करेली प्रतोना सङ्केतो ।

कपुस्तक—पाटणना संघवीना पाडाना ताडपत्रीय पुस्तक भण्डारनुं छे.

खपुस्तक—पण उपरोक्त भण्डारनुं ज छे.

गपुस्तक—पाटणनिवासी शा. मलुकचंद दोलाचंद हस्तकनुं छे.

घपुस्तक—पाटणना वृहत्तपागच्छीय पुस्तक भण्डारनुं छे.

ङपुस्तक—पूज्यपाद प्रवर्तक श्रीमत्कान्तिविजयजी महाराजे वडोदरामां संग्रह करेला
पुस्तक भण्डारनुं छे.

टीकाकारे टीकामां उद्धरेल शास्त्रीय प्रमाणोना
स्थानदर्शक संकेतो ।

अनु०	}	अनुयोगद्वारसूत्र.
अनुयो०		
अनु० चू०		अनुयोगद्वारसूत्र चूर्णां.
अनु० हा० टी०		अनुयोगद्वारसूत्र हारिमद्री टीका.
आ० प्र० शु० द्वि० अ०		आचाराङ्गसूत्र प्रथम श्रुतस्कन्ध द्वितीय अध्ययन.
आ० नि०		आवश्यकनिर्णयुक्ति.
आ० नि० गा०	}	आवश्यक निर्णयुक्ति गाथा.
आव० नि० गा०		
आव० स० गा०		आवश्यक संग्रहणी गाथा.
उप० मा० गा०		उपदेशमाला गाथा.
उपयो० पद		प्रज्ञापनासूत्रोपाङ्ग उपयोगपद.
कर्मस्त० गा०		कर्मस्तव गाथा.
जम्बू०		जम्बूद्वीपमज्ञप्तिसूत्र.
जीवस० गा०		जीवसमास गाथा.
तत्त्वा० अ० सू०		तत्त्वार्थाधिगम अध्याय सूत्र.
तत्त्वार्थ० अ० सू० सिद्ध० टीका		तत्त्वार्थाधिगम अध्याय सूत्र सिद्धसेनीया टीका.
धर्मसं० गा०		धर्मसङ्ग्रहणी गाथा.
नन्दी०		नन्दीसूत्रटीका.

पञ्चव० गा०	पञ्चरस्तुक गाथा.
पञ्चसं० गा०	पञ्चसद्वह गाथा.
पञ्चसं० ल० वृ० प०	पञ्चसद्वह लघुवृत्ति पत्र.
पञ्चाश० गा०	पञ्चाशक गाथा
प्रज्ञा० } प्रज्ञाप० }	प्रज्ञापनासूत्रोपाङ्ग.
प्रज्ञापना पद } प्रज्ञा० पद }	प्रज्ञापनासूत्रोपाङ्ग पद.
प्रज्ञा० समु० पद	प्रज्ञापनासूत्रोपाङ्ग समुद्घात पद.
प्रव० गा० } प्रवच० गा० }	प्रवचनसारोद्धार गाथा.
प्रश० का० } प्रशम० का० } प्रशम० पद्य }	प्रशमरति कारिका.
शृ० कर्मवि० गा० } शृ० क० वि० गा० } शृहत्कर्मवि० गा० }	शृहत्कर्मविपाक गाथा.
शृ० क० स्त० गा०	शृहत्कर्मस्तव गाथा.
शृ० क० स्त० मा० गा०	शृहत्कर्मस्तव भाष्य गाथा.
शृ० द्रव्यसं० गा०	शृहद् द्रव्यसंग्रह गाथा.
शृह० क्षे० गा०	शृहत्क्षेत्रसमाप्त गाथा.
शृ० सं० } शृ० सं० गा० } शृ० सम० गा० } शृहत्सं० गा० }	शृहत्सद्दहणी गाथा.
भग० श० उ० } म० श० उ० }	भगवतीयूत्र शतक उद्देश.
म० श० उ० प०	भगवतीयूत्र शतक उद्देश पत्र.
योगशा० टी०	योगशास्त्रोपनिषद् टीका.
विशे० भा० गा० } विशे० गा० } विशेषा० गा० }	विशेषवश्यक भाष्य गाथा.

श० उ०
शास्त्र० स्त० श्लो०
श्रावकप्र० गा० }
श्राव० प्र० गा० }
सि० }
सिद्धहेम० }
समु० प०

भगवतीसूत्र शतक उद्देश.
शास्त्रवार्तासमुच्चय स्तत्रक श्लोक.
श्रावकप्रज्ञप्ति गाथा
सिद्धहेमशब्दानुशासन.
प्रज्ञापनासूत्रोपाङ्ग समुद्धात पद.

मुद्रित थया पछी जडी आवेल प्रमाणोना स्थानदर्शक संकेतो !

शास्त्र० स्त० श्लो० ९०	पत्र. २ पङ्क्ति ९
शास्त्र० स्त० श्लो० ९१	पत्र २ पङ्क्ति २०
वृ० सं० गा० ३४९	पत्र. ११३ पङ्क्ति २१
पञ्चसं० ल० वृ० प० ३२	पत्र ११९ पङ्क्ति २
म० श० उ० प० ३४५	पत्र. ११९ पङ्क्ति २१
विशेषा० गा० ३०००	पत्र १२३ पङ्क्ति २२
पत्र १० पङ्क्ति २४ मा गाथा अङ्क ८५ ने बदले ८५५ समजवो.	

प्रमाण तरीके उद्धरेल प्रमाणग्रन्थोनी स्थानदर्शक सूची ।

अनुयोगद्वारचूर्णी
अनुयोगद्वारमलयगिरीया टीका
अनुयोगद्वारहारिभद्री टीका
आचाराङ्गसूत्रटीका
आवश्यकचूर्णी
आवश्यक हारिभद्री टीका
आवश्यकनिर्मुक्ति
आवश्यकसङ्गच्छणी
उपदेशमाला
कर्मप्रकृति
कर्मस्तव

रतलाम श्रीऋषभदेवजी केसरीमलजी जैनधेताम्बर संस्था
शेठ देवचन्द्र लालभाई जैनपुस्तकालयद्वारफण्ड प्रकाशित
रतलाम श्रीऋषभदेवजी केसरीमलजी जैनधेताम्बर संस्था.
आगमोदय समिति प्रकाशित.
रतलाम श्रीऋषभदेवजी केसरीमलजी जैनधेताम्बर संस्था.
आगमोदय समिति प्रकाशित.
आगमोदय समिति प्रकाशित हारिभद्री टीकागत
आगमोदय समिति प्रकाशित हारिभद्री टीकागत.
श्रीजैनधर्मप्रसारकसभा प्रकाशित
रतलाम श्रीऋषभदेवजी केसरीमलजी जैनधेताम्बर संस्था
प्रकाशित पञ्चाशकादि दशशास्त्रीयगत.
श्रीजेन-आत्मानंद सभा प्रकाशित नव्यकर्मग्रन्थचतुष्कगत.

करूपभाष्य

जम्बूद्वीपपञ्जसिटीका

जीतकरूपभाष्य

जीवसमास

तत्त्वार्थाधिगम

तत्त्वार्थाधिगमटीका

धर्मसङ्ग्रहणीटीका

नन्द्यध्ययनचूर्णी

नन्द्यध्ययनमलयगिरीया टीका

नन्द्यध्ययनहारिमञ्जी टीका

पञ्चमस्तुकटीका

पञ्चसङ्ग्रह

पञ्चसङ्ग्रहमूलटीका

(पञ्चसङ्ग्रहलघुटीका)

पञ्चाशफटीका

प्रज्ञापनासूत्र

प्रज्ञापनासूत्रटीका

प्रवचनसारोद्धारटीका

प्रशमरतिटीका

बृहत्कर्मविपाक

बृहत्कर्मस्तवभाष्य

बृहत्कर्मस्तवसूत्र

बृहत्क्षेत्रसमासटीका

बृहद्रव्यसङ्ग्रह

बृहद्बन्धस्वामित्व

श्रीजैन-आत्मानन्दसभा प्रकाशित बृहत्करूपवृत्तिगत.

शेठ. देवचंद लालभाई जैनपुस्तकोद्धारफण्ड प्रकाशित.
हस्तलिखित.

रतलाम श्रीत्रयम्भदेवजी केसरीमलजी जैनश्वेताम्बर संस्था
प्रकाशित पञ्चाशकादि दशशालीयगत.

ना शेठ. मोतीचंद लालभाई प्रकाशित.

शेठ. देवचंद लालभाई जैनपुस्तकोद्धारफण्ड प्रकाशित.

शेठ. देवचंद लालभाई जैनपुस्तकोद्धारफण्ड प्रकाशित.

रतलाम श्रीत्रयम्भदेवजी केसरीमलजी जैनश्वेताम्बर संस्था

शेठ. देवचंद लालभाई जैनपुस्तकोद्धारफण्ड प्रकाशित.

रतलाम श्रीत्रयम्भदेवजी केसरीमलजी जैनश्वेताम्बर संस्था.

शेठ. देवचंद लालभाई जैनपुस्तकोद्धारफण्ड प्रकाशित.

रतलाम श्रीत्रयम्भदेवजी केसरीमलजी जैनश्वेताम्बर संस्था

प्रकाशित पञ्चाशकादि दश शालीयगत.

शेठ. देवचंद लालभाई जैनपुस्तकोद्धारफण्ड प्रकाशित.

श्रीजैनधर्मप्रसारकसभा प्रकाशित.

आगमोदय समिति प्रकाशित.

शेठ. देवचंद लालभाई जैनपुस्तकोद्धारफण्ड प्रकाशित.

श्रीजैनधर्मप्रसारकसभा प्रकाशित.

श्रीजैन-आत्मानन्दसभा प्रकाशित प्राचीन कर्मग्रन्थचतु-
ष्टयटीकागत.

श्रीजैन-आत्मानन्दसभा प्रकाशित प्राचीन कर्मग्रन्थचतुष्टय
टीकागत.

श्रीजैन-आत्मानन्दसभा प्रकाशित प्राचीन कर्मग्रन्थचतुष्क
टीकागत.

श्रीजैनधर्मप्रसारकसभा प्रकाशित.

श्रीजैन-आत्मानन्दसभा प्रकाशित प्राचीन कर्मग्रन्थचतुष्क
टीकागत.

बृहत् शतकटीका } शतक	अमदावादस्य श्रीवीरसमाज प्रकाशित.
बृहत्सङ्ग्रहणीटीका	श्रीजैन-आत्मानन्दसभा प्रकाशित.
भगवतीसूत्रटीका } पञ्चमाह	आगमोदय समिति प्रकाशित.
योगशास्त्रखोपज्ञटीका	श्रीजैनधर्मप्रसारकसभा प्रकाशित.
विशेषावश्यकभाष्य	बनारस श्रीयशोविजय जैन पाठशाळा प्रकाशित.
शास्त्रवार्तासमुच्चयलघुटीका	गोडीजीनुं कारखानु मुंबई.
श्रावकप्रज्ञसिटीका	केशवलाल प्रेमचंद मोदी प्रकाशित.
पडर्शातिक	श्रीजैन-आत्मानन्दसभा प्रकाशित प्राचीन कर्मग्रन्थचतुष्क टीकागत.
सिद्धहेमशब्दानुशासनलघुवृत्ति	श्रीयशोविजय जैन पाठशाळा बनारस प्रकाशित.
सप्ततिकाटीका	श्रीजैनधर्मप्रसारकसभा प्रकाशित कर्मग्रन्थद्वितीयविभागगत.

आभार प्रदर्शन.

आजे अमे विद्वानोना करकमलमा, छेछामा छेछी ढबे तैयार करेल वृहत्पागच्छनायक श्रीदेवेन्द्रसूरिकृत खोपजटीकायुक्त नव्यकर्मग्रन्थचतुष्टयनी आवृत्ति अर्पण करवा भाग्यशास्त्री धईए छीए ए माटे पूज्यपाद श्रीमान् १०८ श्रीचतुरविजयजी महाराजनो अत्यन्त आभार मानीए छीए. तेम ज पूज्य श्रीचतुरविजयजी महाराजना विद्वान् शिष्यश्रीमान् पुण्यविजयजी महाराजे प्रस्तुत ग्रन्थने सुधारवामाटे तेम ज सम्पादनने लगता कार्यमा जे किम्मती हिस्सो आप्यो छे तेमाटे तेओश्रीनो पण आ ठेकाणे अमे अन्त करणयी आभार मानीए छीए.

प्रस्तुत आवृत्तिनु सम्पादन तेओश्रीए जे प्रकारनी योग्यतायी कर्युं छे तेने विद्वानो स्वयं समजी शके तेम छे, तथापि अमे तेनो हुकमा परिचय आपवो उचित समजीए छीए—आ आवृत्तिना सम्पादन अने सशोधनमा पूज्य श्रीचतुरविजयजी महाराजे प्राचीन ताडपत्रीय तेम ज कागळनी हस्तलिखित अनेक प्रतोनो उपयोग कर्यो छे. तेम ज टीकाकारे प्रमाण तरीके उद्धृत करेल पाठोना स्वकोनो उल्लेख पण तेओश्रीए ते ते स्वळे कर्यो छे. अने ग्रन्थना अन्तमा अनेक विषयना परिशिष्टो आपीने तो तेओश्रीए प्रस्तुत आवृत्तिनी महत्तामा अनेक गणो उमेरो ज कर्यो छे.

कर्मग्रन्थनी प्रस्तुत आवृत्तिना प्रकाशन भाटे उपयोगी द्रव्यनी मदद पूज्य श्रीचतुरविजयजी महाराजना सदुपदेशयी अमने जे धर्मात्मा बहेनो तरफयी मळी छे ते सौनो हार्दिक आभार भानवा साथे तेमना पवित्र नामोनो उल्लेख अमे आनीचे करी दईए छीए—

रु० १२५ पाटणनिवासी शबेरी मोहनलाल मोतीचन्दनी सुपुत्री बहेन केसरबहेन तरफयी.

रु० १२५ पाटणनिवासी शबेरी हेमचन्द मोहनलालनी सुपत्नी बहेन हीराबहेन तरफयी.

रु० १०० पाटणनिवासी शबेरी भोगीलाल मोहनलालनी सुपत्नी बहेन मर्णाबहेन तरफयी.

रु० १०० पालनपुरनिवासी परीख मणीलाल सूरजमलनी सुपत्नी बहेन ताराबहेन तरफयी.

रु० १०० पाटणनिवासी शा भीखाभाई त्रिभुवनदासनी विधवा बाई मर्णाता ट्रस्टीओ तरफयी हस्ते शा० मीसाचद साकरचद सोनी

रु० ५० पालनपुरनिवासी परीख. डाद्याभाई सूरजमलनी सुपत्नी बहेन जामुदबहेन तरफयी.

रु० ५० अमदावादनिवासी शबेरी मणीलाल मोहनलालनी सुपत्नी बहेन गुलाबबहेन.

रु० ५० पाटणनिवासी शबेरी भोगीलाल लहेरचन्दनी सुपत्नी बहेन चम्पारहेन तरफयी.

उपर अमे जेमना पवित्र नामोनो उल्लेख कर्यो छे ते सौनो धन्यवादपूर्वक पुन. एक वार आभार मानीए छीए

निवेदक—

बह्मभटास त्रिभुवनदास गांधी.

सेप्टेरी धीजेन धारमानंद सभा, भावनगर.

પ્રસ્તાવના ।

કર્મગ્રન્થોનું પ્રકાશન.

અમારું નવનિ સંસ્કરણ—પ્રસ્તુત સટીક ચાર કર્મગ્રન્થોની જે આવૃત્તિઓ થઈ ચૂકી છે. પ્રથમ આવૃત્તિ ભાવનગર જૈનધર્મપ્રસારકસભાએ ગુંવઈ નિર્ણવસાગર પ્રેસમાં પ્રત આકારે છપાવીને પ્રસિદ્ધ કરી હતી. તેનું સંપાદન પં० શ્રીમાન્ આનન્દસાગરગણિએ કર્યું હતું. અને તેમ કરી કર્મગ્રન્થના જિજ્ઞાસુઓની જિજ્ઞાસાને સૌ પહેલાં તેઓશ્રીએ જ પૂર્ણ કરી હતી. ત્યાર વાદ કેટલાંક વર્ષ વીત્યા પછી પ્રથમ આવૃત્તિની નકલો ન મળવાને લીધે વીજી આવૃત્તિનું સંપાદન પ્રત આકારે જ પં० શ્રીયુત પ્રતાપવિજયજીએ મુક્તિકમલ-મોહનજૈનગ્રન્થમાલા તરફથી કર્યું હતું. આ રીતે આ કર્મગ્રન્થોની જે આવૃત્તિઓ થઈ જવા છતાં આજે તેની એક પળ નકલ નહિ મળી શકવાને કારણે, તેમ જ કેટલાંક કર્મગ્રન્થના અભ્યાસીઓની નવીન સંસ્કરણમાટેની સૂચનાને ધ્યાનમાં લઈ અમે આ ત્રીજું સંસ્કરણ હાથ ધર્યું છે.

અમારા સંસ્કરણની વિશેષતા—પહેલી આવૃત્તિના સંપાદનમાં શુદ્ધિપત્રક આપવા છતાં તેમાં ઘણી વિશિષ્ટ અશુદ્ધિઓ રહી ગયેલી, જેનું શુદ્ધિપત્રક કેટલાક સમય પહેલાં ભાવનગર જૈનધર્મપ્રસારકસભાએ જ બહાર પાડેલું, તેમ છતાં ય કેટલીએ વિશિષ્ટ અશુદ્ધિઓ રહી જવા પામી હતી. વીજા સંસ્કરણમાં પણ ઉપરોક્ત અશુદ્ધિઓનું સંશોધન થઈ શક્યું નથી. એ વધીએ અશુદ્ધિઓનું સંશોધન અમે અમારી પ્રસ્તુત આવૃત્તિમાં સાવધાનપણે કરવા વનતો પ્રયત્ન કર્યો છે.

૨ પ્રસ્તુત ગ્રન્થના સંપાદનમાં અમે જે પ્રાચીન તાહપત્રીય પ્રતો અને ત્રણ પ્રાચીન કાગળની પ્રતોનો ઉપયોગ કરી એનું સંશોધન ઘણી જ પ્રામાણિક રીતે કર્યું છે, અને સાથે સાથે કેટલાક વિશિષ્ટ પાઠભેદો પણ આપ્યા છે.

૩ પ્રથમની જે આવૃત્તિઓમાં ટીકાને સહંગ રીતે છાપવામાં આવી છે, ડ્યારે આ આવૃત્તિમાં ઠેકઠેકાણે પેરેગ્રાફ પાડી તે તે વિષયોને છૂટા પાઠવામાં આપ્યા છે.

૪ ટીકાકારે ઠેકઠેકાણે પ્રમાણ તરીકે જે અનેક શાસ્ત્રીય પાઠો ઉદ્ધર્યા છે એ વધા કયા ગ્રન્થના છે એ શોધીને જ્યાં સુધી મેલ્લવી શક્યા ત્યાં સુધી તે તે ગ્રન્થનાં મૂળ સ્થળોને નોંધવા યત્ન કર્યો છે. અને તે તે મૂળ ગ્રન્થ સાથે સરખાવતાં જે પાઠભેદો જણાયા છે તેને અમે ટિપ્પણમાં આપ્યા છે. આથી અમે કર્મગ્રન્થના અભ્યાસીઓને તે તે ગ્રન્થમાં રહેલા કર્મગ્રન્થવિષયક વિવિધ વિચારોને અવગાહવાની સુગમતા કરી આપી છે.

૫ ટીકામાં જે ગ્રન્થ અને ગ્રન્થકાર વિગેરેનાં નામો આવે છે એ ઘાચકોના લક્ષ્યમાં પદ્મ આવે તે માટે તે નામો અમે સ્કૂલાક્ષર(બ્લેક ટાઇપ)માં આપ્યાં છે.

૬ પ્રસ્તુત સંપાદનમાં પ્રન્યને અન્તે છ પરિશિષ્ટો આપવામાં આવ્યાં છે. જેમાંના પહેલા પરિશિષ્ટમાં ટીકાકારે પ્રમાણ તરીકે ઉદ્ધરેલ શાસ્ત્રીય પાઠો, ગાથાઓ અને શ્લોક વિગેરે અકારાદિ ક્રમથી સ્થલનિર્દેશપૂર્વક આપવામાં આવ્યા છે. બીજા અને ત્રીજા પરિશિષ્ટમાં અનુક્રમે કર્મપ્રન્યની ટીકામાં આવતા પ્રન્ય અને પ્રન્યકારોનાં નામોનો ક્રમ આપવામાં આવ્યો છે. ચોથા પરિશિષ્ટમાં પ્રસ્તુત કર્મપ્રન્ય અને તેની ટીકામાં આવતા કર્મપ્રન્યવિષયક પારિભાષિકશબ્દો કે જેની વ્યાખ્યા મૂલમાં તેમ જ ટીકામાં આપવામાં આવી છે તેનો સ્થલનિર્દેશપૂર્વક કોશ આપવામાં આવ્યો છે. પાંચમા પરિશિષ્ટમાં કર્મપ્રન્યની ટીકામાં આવતા પિણ્ડપ્રકૃતિસૂચક શબ્દોનો કોષ આપવામાં આવ્યો છે. અને છઠ્ઠા પરિશિષ્ટમાં ઘર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ થતા શ્વેતામ્બર-દિગમ્બર સપ્રદાયના કર્મવિષયક સમગ્ર સાહિત્યની નોંધ આપવામાં આવી છે.

કર્મપ્રન્યોનું મહત્ત્વ ।

જૈન સાહિત્યમાં કર્મપ્રન્યોનું કેટલું ઉચ્ચ સ્થાન છે એ માટે આ ઠેકાણે એટલું જ કહેવું વસ થશે કે—જૈન દર્શન એ કાલ સ્વભાવ આદિ પાંચે કારણોને માનવા છતાં એણે અમુક વસ્તુસ્થિતિ અને દર્શનાન્તરોની માન્યતાઓને ધ્યાનમાં લઈ કર્મવાદ ઉપર કાંઈક ઘયારે ભાર મૂક્યો છે. એટલે જૈનદર્શન અને જૈન આગમોનું યથાર્થ અને સંપૂર્ણ જ્ઞાન કર્મતત્ત્વને જાણ્યા સિવાય કોઈ પણ રીતે થઈ શકતું નથી. અને એ વિશિષ્ટ જ્ઞાન મેલવવા માટેનું પ્રારમ્ભિક મુખ્ય સાધન કર્મપ્રન્યો સિવાય બીજું એક પણ નથી. કર્મપ્રકૃતિ, પશ્ચસંગ્રહ આદિ કર્મસાહિત્યવિષયક વિશાલ અને દરિયા જેવા પ્રન્યોમાં પ્રવેશ કરવામાટે કર્મપ્રન્યોનો અભ્યાસ અતિઆવશ્યક હોઈ કર્મપ્રન્યોનું સ્થાન જૈન સાહિત્યમાં અતિગૌરવમયું છે.

કર્મપ્રન્યોનો પરિચય ।

આચાર્ય શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિએ પાંચ કર્મપ્રન્યોની રચના કરી છે, તે પૈકીના ચાર કર્મપ્રન્યોને આ વિભાગમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે, તેમ છતાં આ ઠેકાણે આચાર્ય શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિના પાંચે કર્મપ્રન્યોનો પરિચય આપવામાં આવે છે.

૧ નામ—આચાર્ય શ્રીમાન્ દેવેન્દ્રસૂરિએ જે પાંચ કર્મપ્રન્યોની રચના કરી છે તેનાં નામ અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે—કર્મવિપાક, કર્મસ્તવ, ઘન્યસ્વામિત્વ, પડશીતિ અને શતક. આ નામો પ્રન્યનો વિષય અને તેની ગાથાસંખ્યાને લક્ષ્યમાં રાખીને પ્રન્યકારે પાડેલાં છે. પહેલાં ત્રણ નામો પ્રન્યના વિષયને ધ્યાનમાં રાખીને પાડવામાં આવ્યાં છે, જ્યારે પડશીતિ અને શતક એ બે નામ તે તે કર્મપ્રન્યની ગાથાસંખ્યાને અનુલક્ષીને પાડવામાં આવ્યાં છે. ચોથા કર્મપ્રન્યની ગાથા ૮૬ છે માટે તેનું નામ પડશીતિ રાખવામાં આવ્યું છે અને પાંચમા કર્મપ્રન્યની ગાથા ૧૦૦ છે માટે તેનું નામ શતક રાખવામાં આવ્યું છે. આ રીતે પાંચે કર્મપ્રન્યનાં જુદાં જુદાં નામ હોવા છતાં અત્યારે સામાન્ય જનતા આ કર્મપ્રન્યોને પહેલો કર્મપ્રન્ય, બીજો કર્મપ્રન્ય, ત્રીજો કર્મપ્રન્ય એ નામથી જ ઓળખે છે.

भापा અને छन्द—सामान्य रीते जैन संस्कृतिए प्राकृतभापा અને आर्याछन्दने मुख्य स्थान आप्युं छे एदले ते संस्कृतिना अनुयायिओए पोतानी मौलिक અને महत्त्वभरी दरेक कृतिओने प्राकृतभापामां અને आर्याछन्दनां ज धद्ध करी छे. ते ज रीते आचार्य श्रीदेवेन्द्रसूरिए पोताना कर्मग्रन्थोनी रचना पण प्राकृतभापामां અને आर्याछन्दमां ज करी छे.

विषय—१ पहिला कर्मग्रन्थ तरीके ओळखाता कर्मविपाक नामना कर्मग्रन्थमां ज्ञाना-वरणीय दर्शनावरणीय आदि आठ कर्मों, तेना भेद-प्रभेदो અને तेनुं स्वरूप अर्थात् विपाक अथवा फळनुं वर्णन दृष्टान्त पूर्वक करवामां आव्युं छे.

२ बीजा कर्मस्तव नामना कर्मग्रन्थमां श्रमण भगवान् महावीरनी स्तुति करवा द्वारा चौद गुणस्थानोनुं स्वरूप અને ए गुणस्थानोमां प्रथम कर्मग्रन्थमां वर्णवेल कर्मोनी प्रकृतिओ पैकी कई कई कर्मप्रकृतिओनो बन्ध, उदय, उदीरणा અને सत्ता होय छे एनुं निरूपण करवामां आव्युं छे.

३ बीजा बन्धस्वामित्व नामना कर्मग्रन्थमां गत्यादिमार्गणास्थानोने आश्री जीवोना कर्मप्रकृतिविषयक बन्धस्वामित्वनुं वर्णन करवामां आव्युं छे. बीजा कर्मग्रन्थमां गुणस्थानोने आश्रीने बन्धनुं वर्णन करवामां आव्युं छे ज्यारे आ कर्मग्रन्थमां गत्यादिमार्गणास्थानोने ध्यानमां राखी बन्धस्वामित्वनो विचार करवामां आव्यो छे.

४ चोया षडशीति नामना कर्मग्रन्थमां जीवस्थान, मार्गणास्थान, गुणस्थान, भाव અને सह्या ए पांच विभाग पाडीने तेनुं विस्तारथी विवेचन करवामां आव्युं छे. आ पांच विभाग पैकी त्रण विभाग साथे बीजा विषयो पण वर्णववामां आव्या छे. (क) जीव-स्थानमां गुणस्थान, योग, उपयोग, लेइया, बन्ध, उदय, उदीरणा અને सत्ता आ आठ विषयो चर्चवामां आव्या छे. (ख) मार्गणास्थानमां जीवस्थान, गुणस्थान, योग, उपयोग, लेइया અને अल्पबहुत्व ए छ विषयो वर्णव्या छे. અને (ग) गुणस्थानमां जीवस्थान, योग, उपयोग, लेइया, बन्धहेतु, बन्ध, उदय, उदीरणा અને सत्ता आ नव विषयो वर्णव्या छे. पाछला वे विभागो अर्थात् भाव અને सह्यानुं वर्णन कोई विषयथी मिश्रित नहीं.

५ पांचमो श्रुतक नामनो कर्मग्रन्थ जो के आ विभागमां प्रकाशित करवामां नहीं आव्यो तेम छतां प्रसङ्गोपात तेना विषयनो निर्देश करी देवो अनुचित नहि ज गणाय. आ कर्मग्रन्थमां, पहिला कर्मग्रन्थमां वर्णवेल कर्मप्रकृतिओ पैकीनी कई कई प्रकृतिओ भ्रुवबन्धिनी, अभ्रुवबन्धिनी, भ्रुवोदया, अभ्रुवोदया, भ्रुवसत्ताका, अभ्रुवसत्ताका, सर्व-देश-घाती, अघाती, पुण्यप्रकृति, पापप्रकृति, परावर्तमानप्रकृति અને अपरावर्तमान प्रकृतिओ छे एनुं निरूपण करवामां आव्युं छे. ते पछी उपरोक्त प्रकृतिओ पैकीनी कई कई कर्मप्रकृतिओ क्षेत्रविपाकी, जीवविपाकी, भवविपाकी અને पुद्गलविपाकी छे एनुं विभाग-वार वर्णन करवामां आव्युं छे. आ पछी उपरोक्त कर्मप्रकृतिओना प्रकृतिबन्ध, स्थितिबन्ध, रसबन्ध અને प्रदेशबन्ध ए चार प्रकारना बन्धनुं स्वरूप અને ते समजमां आवे ते माटे

મોદકનું દષ્ટાન્ત કહેવામાં આવ્યું છે. આટલું કહ્યા વાદ કયો જીવ કઈ કઈ જાતના ધન્યને સ્વામી હોય છે એ કહેવામાં આવ્યું છે અને છેવટે ઉપશમત્રેણિ અને ક્ષપકત્રેણિનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ વર્ણવવામાં આવ્યું છે. આ મુલ્ય વિપયો સિવાય આ કર્મગ્રન્થમાં ધ્રુવવન્ધિની આદિ પ્રકૃતિઓને આશ્રીને સાઘનાદિ ભાંગાઓનું નિરૂપણ વિગેરે અવાન્તર અનેક વિપયો ગ્રન્થકારે વર્ણવેલા છે.

આધાર—આચાર્ય શ્રીમાન્ દેવેન્દ્રસૂરિયે પાંચ કર્મગ્રન્થની રચના કરી તે પહેલાં આચાર્ય શ્રીશિવશર્મા—શ્રીચન્દ્રર્પિમહાચર વિગેરે જુદા જુદા પૂર્વાચાર્યો દ્વારા જુદે જુદે સમયે મઠી કર્મવિપયક છ પ્રકરણોની અથવા વીજા શબ્દોમાં કહીએ તો છ કર્મગ્રન્થોની રચના થઈ ચૂકી હતી. એ જ છ કર્મગ્રન્થો પૈકીના પાંચ કર્મગ્રન્થોને આધારરૂપે પોતાની નજર સામે રાખી આચાર્ય શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિયે પોતાના કર્મગ્રન્થોની રચના કરી છે અને તેથી આચાર્ય શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિના કર્મગ્રન્થોને “નવ્યકર્મગ્રન્થ” તરીકે ઓઢસવામાં આવે છે.

નવ્યકર્મગ્રન્થોની પ્રાચીનકર્મગ્રન્થો સાથે તુલના—આચાર્ય શ્રીમાન્ દેવેન્દ્રસૂરિયે જે નવ્યકર્મગ્રન્થોની રચના કરી છે એ ઉપર જણાવવામાં આવ્યું તેમ સ્વતઃ નથી પણ પ્રાચીનકર્મગ્રન્થોને આધારે કરવામાં આવી છે. એ રચનામાં આચાર્ય શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિયે માત્ર પ્રાચીન કર્મગ્રન્થોના આશયને જ લીધો છે એમ નથી પણ નામ, વિપય, વસ્તુને વર્ણવવાનો ક્રમ વિગેરે દરેકે દરેક વાક્યતમાટે તેમણે તેના આદર્શને પોતાની નજર સામે રાખ્યો છે એ આપણે એમના કર્મગ્રન્થો અને પ્રાચીનકર્મગ્રન્થોના તુલનાત્મક નિરીક્ષણ દ્વારા સમજી શકીએ છીએ.

નામ અને વિપય—પ્રાચીન કર્મગ્રન્થોનાં નામો અને આચાર્ય શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિકૃત કર્મગ્રન્થોનાં નામોમાં લગભગ સમાનતા જ છે. જેમ આચાર્ય શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિના પ્રથમ કર્મગ્રન્થને કર્મવિપાક નામથી ઓઢસવામાં આવે છે તેમ તે જ વિપયને ચર્ચતા પ્રાચીન કર્મગ્રન્થવિપયક પ્રકરણને કર્મવિપાક નામથી જ ઓઢસવામાં આવે છે. આ રીતે આચાર્ય શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિયે પોતાના નવ્ય કર્મગ્રન્થોનાં જે નામો આપ્યાં છે તે પ્રાચીન કર્મવિપયક પ્રકરણો, જેને આધારે તેમણે પોતાના નવ્ય કર્મગ્રન્થોની રચના કરી છે, તેને આધારે જ આપ્યાં છે.

પ્રાચીન કર્મગ્રન્થો પૈકી વીજા અને ચોથા કર્મગ્રન્થના નામમાં દૃશ્ય રીતે સહજ ફરક નજરે આવે છે, તેમ છતાં આચાર્ય શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિયે પોતાના કર્મગ્રન્થોને જે નામથી ઓઢસાવેલ છે તે નામથી ઇટલે કે કર્મસ્તવ અને પઢશીતિ એ નામથી પ્રાચીન વીજા અને ચોથા કર્મગ્રન્થને ઓઢસવામાં આવતા તો હતા જ.

પ્રાચીન વીજા કર્મગ્રન્થને તેના કર્તાએ મજ્જલાચરણમાં વંધ્યોદયસદ્યુક્તસ્તવ ઇયું નામ

આપ્યું છે તેમ છતાં ટીકાવાર શ્રીગોવિન્દાચાર્ય પોતાની ટીકાના પ્રારંભમાં અને અંતમાં એવું નામ કર્મસ્ત્ર જ લીધું છે. આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે મૂઝમ્બકારે પોતાના પ્રકરણમાં ઘન્યોદયસદ્યુક્તસ્ત્ર એવું નામ આપવા છતાં જ નામ ધોલવું કે ચાક રાસવું જનસામાન્યને અગવડકર્તા થઈ પડે તે માટે ઉપરોક્ત નામને ટુકાવી કર્મસ્ત્ર એવું ધીજું નામ આપ્યું હોય અથવા ટીકાનારે જ નામ ટુંકાવ્યું હોય. ગમે તેમ હો, પણ ધીજા કર્મમ્બન્યુ કર્મસ્ત્ર જ નામ પહેલેથી રૂઢ તો હતું જ. આચાર્ય શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિ તો પોતાના ધીજા કર્મમ્બન્યના અંતમાં ધીજા કર્મમ્બન્યને કર્મસ્ત્ર જ નામથી જ ઓઝણાવે છે.

પ્રાચીન ષોધા કર્મમ્બન્યને પદ્ધતિ અને આગમિકરસ્તુવિચારનારપ્રકરણ જ નામથી ઓઝણવામાં આવે છે. મૂઝ પ્રકરણકારે મૂઝમાં પ્રકરણના નામનો ઉગ્ર્ય કર્યો નથી પદ્ધતિ વર્તમાનમાં પ્રચલિત ઉપરોક્ત કે નામ મ્બન્યવારની કલ્પનામાં હશે કે કેમ ? જ વહી શરાય નદિ, તેમ છતાં આ કર્મમ્બન્યના ટીકાવાર આચાર્ય શ્રીમાન્ મંલયગિરિ અને ષુદ્ધગચ્છીય આચાર્ય શ્રીદેવિન્દ્રસૂરિ ષોધા કર્મમ્બન્યની ગાથાસાક્ષા અને વિષયને ધ્યાનમાં લઈ ઉપરોક્ત ઘણે જ નામોનો નિર્દેશ કર્યો છે. પદ્ધતિ જ નામો આચાર્ય શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિ પહેલાં હતા જ એમ માનવાને પ્રયત્ન કારણ છે. આચાર્ય શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિ તો પોતાના નવ્ય ચતુર્થ કર્મમ્બન્યને પદ્ધતિ જ નામથી જ ઓઝણાવે છે.

જેમ પ્રાચીન કર્મમ્બન્યોના નામ ગાથાની સદ્ગત તેમ જ વિષયને સ્વયંમા રસાને પાઠવામાં આવ્યાં છે તેમ આચાર્ય શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિ પોતાના કર્મમ્બન્યોને માટે જ પદ્ધતિ સ્વીકારી છે. ષોધો અને પાંચમો કર્મમ્બન્ય તેમની સદ્ગત રચનાપદ્ધતિ અનુસાર ટુકાઈ જવા છતાં નવીન વિષયો ઉમેરીને પણ ગાથાનુસાર પાઠેલા પ્રાચીન નામોને કાયમ રાખવા તેમજે યત્ન કર્યો છે જે આપણે આગળ ઉપર જોઈશું.

વિષય અને યસ્તુવર્ણનનો ક્રમ—પ્રાચીન કર્મમ્બન્યવારે પોતાના કર્મમ્બન્યોમાં જે જે વિષયો વર્ણવ્યા છે અને તેના વર્ણનનો જે ક્રમ રાખ્યો છે, સમગ્ર છે જ વિષયો અને તેના વર્ણનનો ક્રમ આચાર્ય શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિ પોતાના કર્મમ્બન્યોમાં રાખ્યો છે.

કર્મમ્બન્યોનો ક્રમ—ઉપર જણાવવામાં આવ્યું તેમ આચાર્ય શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિ નવ્ય કર્મમ્બન્યોની રચના કરી તે જગાડ આચાર્ય શ્રીશિવશર્મા વિગેરે જુદા જુદા આપાયો દ્વારા છ કર્મમ્બન્યોની રચના થઈ પૂરી હતી. તેમ છતાં અત્યારે છ કર્મમ્બન્યોને કર્મવિપાક કર્મસ્ત્ર વિગેરે જે ક્રમમાં ગોઠવવામાં આવે છે જ ક્રમ પ્રાચીન નથી પણ અર્થાત્મક છે અર્થાત્મક અને આચાર્ય શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિ નવ્ય કર્મમ્બન્યોની રચના કરી સ્તરનો. પ્રાચીન

૧ કર્મમ્બન્યોદયોદીકાવિચારવિન્યવેદિનામ્ । કર્મમ્બન્ય ટીકાકે નવ્યા ધીજે વિરખ્યને ॥

૨ દુર્ગ શેખરપાપવંશોદિગ્દાનિના દુર્ગા । કર્મમ્બન્ય ટીકાકે દેવનામગુરોર્ગે ॥

૩ દેવિન્દ્રસૂરિવિદિષ્ય જેવ કર્મમ્બન્ય મોઢ ॥

૪ મ્બન્ય શિવિન્દ્રનામ્ કર્મમ્બન્યવેદિનામ્ । વિન્ય વિદ્યે દુર્ગે વર્ણવેવંધાનમ્ ॥

૫ મ્બન્ય વિન્ય શિવે વિન્યે વિવેવલ્લમ્બનેવ ॥ આગમિકરસ્તુવિચારવિચારનારકરણ ॥

કર્મગ્રન્થોની રચના કોઈ એક આચાર્યની કૃતિ કે સમવાલે થયેલ આચાર્યોની કૃતિ નથી, પણ સૈકાઓને ગાઢે થયેલ જુદા જુદા આચાર્યોની એ કૃતિયો છે. ઇટલે અત્યારે કર્મગ્રન્થોને જે ક્રમથી અર્થાત્ કર્મવિપાક પહેલો કર્મગ્રન્થ, કર્મસ્તવ યીજો કર્મગ્રન્થ એમ છાન કર્મગ્રન્થોને નમ્બર વાર ગોઠવાયેલા બાપણે જોઈએ છીએ એ ક્રમ કર્મવિપયને લગતા જ્ઞાનની સગવડતાને લક્ષીને આચાર્ય ધીદેવેન્દ્રસૂરિએ ગોઠવેલો લાગે છે, મૌલિક નથી. પ્રાચીન કર્મગ્રન્થો પૈકીનો શતક કર્મગ્રન્થ આચાર્ય શ્રીશિવશર્મસૂરિની કૃતિ છે જ્યારે સપ્તતિકા કર્મગ્રન્થ શ્રીચન્દ્રપિં-મહત્તરની રચના છે, કર્મવિપાક એ શ્રીગર્ગપિંમહર્ષિની કૃતિ છે ત્યારે આગમિકવસ્તુવિ-ચારસાર ઉર્ફે પઢશીતિ કર્મગ્રન્થ એ શ્રીમાન્ જિનવલ્લભગણિની રચના છે. યીજા યીજા કર્મગ્રન્થના પ્રણેતા કોણ ? એ સર્વથે વગરો ઉદ્દેશ મઝી શકતો નથી, તેમ છતાં અમને એમ લાગે છે કે—કર્મવિપાકની રચના થયા પછી આ વે કર્મગ્રન્થોની રચના થઈ હોવી જોઈએ. આ રીતે એકંદરે જોતાં વિક્રમના યીજા કે ચોથા સૈકાથી લઈ વિક્રમની વારમી સદી સુધીમાં થયેલ જુદા જુદા આચાર્યો દ્વારા આ કર્મગ્રન્થોની રચના ઉત્ક્રમથી જ કરાયેલ હોઈ અત્યારે ચાલતો કર્મગ્રન્થોનો ક્રમ આચાર્ય ધીદેવેન્દ્રસૂરિના નવ્યકર્મગ્રન્થો રચાયા પછી જ રૂઢ થવાનો સંભવ વધારે છે. અને અમારી માન્યતા મુજબ કર્મગ્રન્થોનો અત્યારે પ્રચલિત ક્રમ આચાર્ય ધીદેવેન્દ્રસૂરિથી જ ચાલુ થયો હોવો જોઈએ.

નવ્ય કર્મગ્રન્થોની વિશેષતા—પ્રાચીન કર્મગ્રન્થકાર આચાર્યોએ પોતાના કર્મ-ગ્રન્થોમાં જે વિષયો ઘર્ણવેલા છે તે જ વિષયો નવ્યકર્મગ્રન્થકાર આચાર્ય ધીદેવેન્દ્રસૂરિએ પોતાના કર્મગ્રન્થોમાં ઘર્ણવેલા છે. તેમ છતાં આચાર્ય ધીદેવેન્દ્રસૂરિના કર્મગ્રન્થોમાં વિશેષ-પતા એ છે કે—પ્રાચીન કર્મગ્રન્થકારોએ જે વિષયોને અતિસ્પષ્ટ રીતે, પરન્તુ ણટલા લાંબા કરી ઘર્ણવ્યા છે, જે સામાન્ય રીતે કળ્પસ્ય કરનાર અભ્યાસીઓને અતિવંટાટો આપે; ત્યારે તે જ વિષયોને આચાર્ય ધીદેવેન્દ્રસૂરિએ પોતાના કર્મગ્રન્થોમાં એક પળ વિષયને પહતો મૂક્યા સિવાય, ઇટલું જ નહિ પણ યીજા અનેક વિષયોને ઉમેરીને, ટરેફ અભ્યાસી સહજમાં સમજી શકે એવી સ્પષ્ટ ભાષાપદ્ધતિએ અતિસંક્ષેપથી પ્રતિપાદન કર્યાં છે, જેનો અભ્યાસ કરવામાં અને યાદ કરવામાં તેના અભ્યાસીઓને અતિશ્રમ વે વંટાટો ન લાગે. પ્રાચીન કર્મગ્રન્થોની ગાથાસહજા અનુક્રમે ૧૬૮, ૫૭, ૫૪, ૮૬ અને ૧૦૨ ની છે જ્યારે નવ્ય કર્મગ્રન્થોની ગાથાસહજા અનુક્રમે ૬૦, ૩૪, ૨૪, ૮૬ અને ૧૦૦ ની છે. ધોયા અને પાંચમા કર્મગ્રન્થોની ગાથાસહજા પ્રાચીન કર્મગ્રન્થોના જેટલી જોઈ કોઈએ એમ ન માની લેવું કે—‘પ્રાચીન ધોયા અને પાંચમા કર્મગ્રન્થ કરતાં નવ્ય ચતુર્થ પદ્યન કર્મ-ગ્રન્થોમાં શાબ્દિક ફરક સિવાય ધીજું ફાંડ જ નહિ હોય.’ કિન્તુ આચાર્ય ધીદેવેન્દ્રસૂરિએ પોતાના નવ્ય કર્મગ્રન્થોમાં પ્રાચીન કર્મગ્રન્થોના વિષયોને જેટલા ટુંકાવી શકાય તેટલા ટુંકાવ્યા પછી, તેના પઢશીતિ અને શતક એ વે પ્રાચીન નામોને અમર રાખવાના શ્રદાધારી કર્મગ્રન્થના અભ્યાસીઓને અતિ મદદગાર થઈ શકે એવા વિષયો ઉમેરીને છપાસી અને

સો ગાથા પૂર્ણ કરી છે. ચોથા કર્મગ્રન્થમાં આચાર્ય શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિણ મેદ-પ્રમેદો સાથે છ ભાવોનું સ્વરૂપ અને મેદ-પ્રમેદના ઘર્ષન સાથે સહ્યાત, અસહ્યાત અને અતન્ત ઇ ઘ્ર્ણ પ્રકારની મહ્વાઓનું સ્વરૂપ ઘર્ષવ્યું છે. અને પાંચમા કર્મગ્રન્થમાં ઉદ્ધાર, અદ્ધા અને ક્ષેત્ર ઇ ઘ્ર્ણ પ્રકારના પલ્યોપમોનું સ્વરૂપ, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવ ઇ ચાર પ્રકારના સૂક્ષ્મ અને ઘાદર પુદ્ગલપરાવર્તોનું સ્વરૂપ તેમ જ ઉપશ્મશ્રેણિ અને ક્ષપકશ્રેણિનું સ્વરૂપ વિગેરે અનેક નવીન વિષયો ઉમેર્યા છે. આ રીતે પ્રાચીન કર્મગ્રન્થો કરતાં આચાર્ય શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિકૃત નવ્ય કર્મગ્રન્થોમાં યાસ વિશેષતા ઇ રહેલી છે કે—પ્રસ્તુત પ્રકાશિત કરાતા કર્મગ્રન્થોમાં પ્રાચીન કર્મગ્રન્થોના પ્રત્યેક વિષયનો સમાવેશ હોવા છતાં તેનું પ્રમાણ અતિ નાનું છે અને તે સાથે ઇમાં નવા અનેક વિષયો સંઘરવામાં આવ્યા છે.

કર્મગ્રન્થો—ઉપર અમે જણાવી આવ્યા તે મુજબ પ્રાચીન અને નવીન ઇમ બે પ્રકારના કર્મગ્રન્થો સિવાય વિક્રમની પંદરમી શતાબ્દીમાં થયેલ આગમિક આચાર્ય શ્રીજયતિલકસૂરિણ સંસ્કૃત કર્મગ્રન્થોની પણ રચના કરી છે. તેમ છતાં આચાર્ય શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિના નવ્ય કર્મગ્રન્થોનું જ જનસાધારણમાં ગૌરવ અને પ્રાહ્યતા યધી પઢ્યાં છે, અને આજ મુધી જનતામાં ઇ જ અવ્યવહિત્ર રીતે પ્રચાર પામી રહ્યા છે. આચાર્ય શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિના કર્મગ્રન્થો ઇ પટલે મુધી કામ કયું છે કે અલારે થોડા ઇક ગળ્યા ગાંઠ્યા વિદ્વાનો સિવાય ભાગ્યે જ કોઈ જાણતું હશે કે—આચાર્ય શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિના કર્મગ્રન્થો સિવાય યીજા પ્રાચીન કર્મગ્રન્થો પણ છે જેને આધારે આચાર્ય શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિણ પોતાના કર્મગ્રન્થોની રચના કરી છે.

નવ્ય કર્મગ્રન્થોની ટીકા—આચાર્ય શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિણ પોતાના નવ્ય પાંચે કર્મગ્રન્થો ઉપર સ્વોપહ્ન ટીકા રચી હતી તેમ છતાં યીજા કર્મગ્રન્થની ટીકા આચાર્ય શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિના સમય પછી તરત જ ગમે તે કારણે નાશ પામી મઈ હોવાથી તે પછીના આચાર્યોને મઠી શકી નથી, ઇટલે તેની પૂરવણી કરવા માટે કોઈ વિદ્વાન આચાર્યશ્રી ઇ નવીન અચૂરિરૂપ ટીકા રચી છે જેમનું નામ ટીકામાં નિર્દિષ્ટ નથી. અમારા પ્રસ્તુત વિભાગમાં નવ્ય પાંચ કર્મ-ગ્રંથ પૈકીના પહેલા ચાર કર્મગ્રંથો સટીક, અર્થાત્ પહેલો યીજો અને ચોથો સ્વોપહ્ન ટીકા માથે અને યીજો ઉપરોક્ત અન્યઆચાર્યકૃત અચૂરી સાથે, પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

ટીકાની રચનાશૈલી—આચાર્ય શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિની ટીકા રચવાની શૈલી ઇવી મનો-રંજક છે કે—મૂલ ગાથાના કોઈ પણ પદ કે વાક્યનું વિવેચન રહી જયા પામ્યું નથી, ઇટલું જ નહિ પણ જે પદાર્થને વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવાની જરૂરત હોય તેનું તે પ્રમાણે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. આ સિવાય પ્રસ્તુત ટીકામાં ઇક ઇ પણ વિશેષતા જોવામાં આવે છે કે—

૧ જુઓ સત્ક ગાથા ૨૫ મીનુ લઘતરણ—“માર્ગોગાથ્યાનકાન્યાશિલ્વ યુના સ્વોપહ્નગ્ન્યસ્વામિન્વદી-કાર્યાં વિસ્તરેણ નિરૂપિતસત્ અનધારણીય ઇતિ !”

૨ જુઓ ઇ ટીકાનું અન્તિમ પદ—

“ઇતદ્ગ્રન્થસ ટીકાઃશૂન, પરંતપિ ન સાઃસ્પ્યતે । સ્વાતસ્વાશૂન્યતાહેતોરોતોઃસ્લેશ્યવચૂરિકા ॥

ટીકાકાર જે પદાર્થનું વિવેચન કરે છે તે પદાર્થને વધારે સ્પષ્ટ અને મજબૂત કરવામાટે આગમ, નિર્યુક્તિ, માપ્ય, ઘૂર્ણી, ટીકા અને પૂર્વમહર્ષિવિરચિત પ્રકરણગ્રન્થોમાંથી તે તે વિષયને લગતાં પ્રમાણો ઠાંકી દે છે. કોઈ કોઈ ઠેકાણે તો દિગંબર, પુરાણ બૌદ્ધ અને આયુર્વેદવિષયક શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણો મૂકી તે તે પદાર્થને સપ્રમાણ સિદ્ધ કર્યા છે. આ પ્રમાણે નવ્ય કર્મગ્રન્થોની આ ટીકા ઘટલી તો વિશદ, સપ્રમાણ અને કર્મતત્ત્વના વિષયથી ભરપૂર છે કે એને જોયા પછી પ્રાચીન કર્મગ્રન્થો અને તેની ટીકા ટિપ્પણી વિગેરે જોવાની જિજ્ઞાસા લગભગ શાંત થઈ જાય છે. ટીકાની માપા સરલ, સુલોધ અને હૃદયંગમ હોવાથી પઠન પાઠન કરનાર સરલતાથી કર્મતત્ત્વના વિષયને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જો કે આ ટીકામાં ઘણે ઠેકાણે અનુયોગદ્વાર, નંદી અને પ્રાચીન કર્મગ્રન્થ વિગેરેની ટીકાના અક્ષરશઃ સંદર્ભોના સંદર્ભો નજરે પડે છે પણ તેટલા માત્રથી અદ્ભુત અને અપૂર્વ સમૃદ્ધ તરીકે આ ટીકાનું ગૌરવ કોઈ પણ રીતે સંહિત થતું નથી. આ વિભાગમાં આવેલ સદીક ચાર કર્મગ્રંથોનું પ્રમાણ ૫૯૩૮ શ્લોક અને ૨૮ અક્ષર છે.

કર્મવિષયક સાહિત્ય—જૈનધર્મ મુખ્યપણે કર્મસિદ્ધાન્તને માનનાર હોઈ તેની શ્વેતાંબર અને દિગંબર ઇ વન્ને ચ શાસ્ત્રામાં થયેલ સ્વવિરોધ અને વિદ્વાન્ આચાર્યવર્ગોએ જે વિધવિધ પ્રકારના વિપુલ ગ્રન્થોની રચના કરી છે ઇ સમગ્ર સાહિત્યનો અભ્યયન દ્રષ્ટિએ તેમ જ તુલનાત્મક પદ્ધતિએ અભ્યાસ કરવા ઇચ્છનારને ઉપયોગી થાય તે માટે પ્રસ્તુત પ્રકાશનને અંતે ઉપલબ્ધમાન સમગ્ર કર્મવિષયક સાહિત્યનો પરિચય આપનાર એક પરિશિષ્ટ આપ્યું છે. આ પરિશિષ્ટ જોવાથી દરેકને ઇ પણ સ્વાલમાં આવશે કે—અગાધ પ્રતિભાશાલી જૈનાચાર્યોએ કર્મવિષયક સાહિત્યને વિધવિધ રીતે કેટલા વિશાલ પ્રમાણમાં લેખ્યું છે ?

ગ્રન્થકારનો પરિચય.

૧ ગ્રન્થકર્તા—સ્વોપજ્ઞટીકાયુક્ત નવ્ય પાંચ કર્મગ્રન્થના પ્રણેતા શૃહત્તપાગચ્છીય શ્રીમાન્ જગદ્ગુરુસૂરિજીના શિષ્ય શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિ છે, ઇ ઘાત પ્રત્યેક કર્મગ્રન્થની પ્રશસ્તિ ગુર્વાવલી ગુરુગુણરત્નાકરકાવ્ય આદિ અનેક ગ્રન્થોના આધારે નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ છે.

૨ સમય—શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિનો સ્વર્ગવાસ વિક્રમસવત્ ૧૩૨૭ માં થયાનો ઉદ્દેશ ગુર્વાવલીમાં સ્પષ્ટ રીતે મળે છે. ઇ ઉપરથી એમનો સમય લગભગ વિક્રમની તેરમી શતાબ્દીનું ઉત્તરાર્ધ અને ષોડમી શતાબ્દીનો પ્રારંભ કહી શકાય. એમના જન્મ, દીક્ષા, સૂરિપદપ્રતિષ્ઠા આદિના સમયનો ઉદ્દેશ કોઈ પણ સ્થલેથી મળી શકતો નથી, તેમ છતાં શ્રીમાન્ જગદ્ગુરુસૂરિ ક્રિયાદ્વાર કર્યો તે સમયે તેઓશ્રી દીક્ષિત અવસ્થામાં હોવાનો સંભવ છે. શ્રીમાન્ જગદ્ગુરુસૂરિ તપાગચ્છની સ્થાપના કરી ત્યાર વાદ શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિ અને શ્રીવિજયચન્દ્રસૂરિને સૂરિપદ સમર્પણ કર્યાનું વર્ણન ગુર્વાવલીમાં આવે છે.

ए उपरधी ए संभावना थई शके के—संवत् १२८५ पछीना कोई पण संवतमां तेमने सूरिपद अपायुं हशे. सूरिपद प्रहण समये श्रीदेवेन्द्रसूरि वय, धुत, सयम आदि दरेक वावतमां अतिप्रौढ अने परिणत होवा जोईए. नहि तो अत्यन्त जोरमदार सूरिपदवी अने खास करीने ताजेतरमां ज क्रियाउद्धार करनार तथा उग्र तपश्चर्या करी तपाविरुद मेळवनार श्रीमान् जगच्चन्द्रसूरिगुरुना गच्छनायक पदना भारने तेओ शी रीते, संभाळी शके ?.

श्रीदेवेन्द्रसूरिने गच्छना कार्यमां सहायभूत धाय तथा गच्छनुं संरक्षण थई शके एवा हेतुथी अने श्रीमान् देवभद्रगणिना उपरोधथी श्रीमान् जगच्चन्द्रसूरि ए श्रीविजयचन्द्रने सूरि-पद अर्पण कर्युं हतुं ए वर्णन गुर्वावलीमां छे. आ उपरधी ए बात तरी आवे छे के—श्रीदेवेन्द्रसूरिनी आचार्यपदवी थया बाद श्रीविजयचन्द्रने सूरिपदवी आपवामां आवी हती.

श्रीमान् देवेन्द्रसूरि उज्जयिनीनगरीना रहेवासी श्रेष्ठी जिनचन्द्रना पुत्र वीरधवलने जे बरते तेना लैत्र निमित्ते महोत्सव थई रह्यो हतो अने लग्न करवानी तैयारी चालती हती ते बरते प्रतियोध करी तेना पिता जिनचन्द्रनी सम्मति छई संवत् १३०२ मां दीक्षा आपी हती. त्पार बाद तेमने गुजरात देशना प्रह्लादनपुर (पालनपुर) नामना नगरमां महोत्सवपूर्वक संवत् १३२३ मां सूरिपदवी अर्पण करी हती, जेओ श्रीविद्यानन्दसूरि ए नामथी प्रसिद्ध थया. श्रीदेवेन्द्रसूरिना जन्म, दीक्षा अने सूरिपदवी विगेरेना समयनो निश्चय नथी तो पण तेओश्री तेरमी शताब्दीना पश्चार्द्धमां अने चौदमी शताब्दीना प्रारंभमां विद्यमान हता ए निर्विवाद छे.

३ जन्मभूमि जाति आदि—श्रीदेवेन्द्रसूरिनो जन्म कया देशमां अने कयी जातिमां थयो हतो ए विगेरेमाटेना उद्देशो के प्रमाण आज सुधीमां उपलब्ध थयां नथी. गुर्वावलीमां तेओश्रीनु जे जीवनवृत्तान्त छे ते घणुं सक्षिप्त अने अपूर्ण छे. एमां मात्र सूरिपद प्रहण कर्या पछीनी केटलीएक वीनाओनुं ज वर्णन करेलु छे नहि के संपूर्ण. तेम ज तेओश्रीनुं जीवनवृत्तांत ज्यां ज्यां आवे छे ए बधुये अधुरुं ज देखाय छे. एटले तेओश्रीना जन्मस्थान, जाति, माता पिता आदि माटे आपणे कशुं ज कही शकता नथी. मात्र गुर्वा-वली विगेरेना आधारे एटलुं जोई शकय छे के—तेओश्रीनो विहार मोटे भागे माळवा अने गुजरातमां ज थयो छे. आ उपरधी कदाच संभावना करी शकय के—तेओश्रीनो जन्म गुजरात के माळवा आ ये देशोमांथी कोई पण एक देशमां थयो होय. आधी आगळ थपी जन्म, जाति, माता पिता विगेरे माटे कशुं ज कही शकय तेम नथी.

४ विद्वत्ता—श्रीमान् देवेन्द्रसूरिना प्राकृत अने संस्कृत भाषाना मंथो जोतां तेओश्री. एक असाधारण प्रतिभाशास्त्री अने जैनसिद्धान्तना तेम ज दर्शनशास्त्रना पारंगत विद्वान्

१ पत्र ११ स्लोक १०० जुभो. २ पत्र-१२ स्लोक-११४-१२५ जुभो. ३ गुर्वावली पत्र-१५ स्लोक १५३ थि १५६ जुभो. ४ गुर्वावली पत्र-१६ स्लोक-१६४ जुभो.

हता एमां सहज पण सदेह नथी. ए वावतनी साक्षी तेओधीना निर्माण करेला ग्रंथो ज पूरी पाडे छे. तेओधी अद्भुत व्याख्यानशक्ति धरावता होवाधी तेमना धर्मोपदेशने प्रतिभासपन्न वस्तुपाल जेवा मंत्रिओ अने अनेक ब्राह्मण पण्डितो घणा ज रसपूर्वक श्रवण करता हता ए वावतनो वहेर गुर्वावलीमां स्पष्ट पणे मळे छे.

५ चारित्र्य—श्रीमान् देवेन्द्रसूरि केवळ विद्वान् ज हता एम नहि परन्तु तेओधी उत्कृष्ट चारित्रधर्मनुं पालन करवामां पण अत्यंत प्रतिष्ठानिष्ठ हता. श्रीमान् जगच्चन्द्रसूरिए अपूर्व पुरुषार्थ रेडी तथा असाधारण त्याग धारण करी जे किया उद्धार कर्यो हतो एनो निर्वाह श्रीमान् देवेन्द्रसूरि अने श्रीविजयचन्द्रसूरि ए यन्त्रे आचार्योए साथे मळी करवानो हतो, तेम छतां श्रीमान् देवेन्द्रसूरिए एकलाए ज तत्कालीन शिथिलाचारी आचार्योना प्रभावनी असर पोता उपर कोई पण रीते न पढवा देतां धीजगच्चन्द्राचार्यना करेला क्रियाउद्धारने धरावर रीते समाळी राख्यो अने श्रीविजयचन्द्रसूरि विद्वान् होवा छतां शिथिलाचारी आचार्योना प्रभावमां द्याई जई शिथिल थइ गया. श्रीमान् देवेन्द्रसूरिए तेमने समजाववा माटे पूरतो प्रयत्न कर्यो परन्तु ज्यारे तेओ कोई रीते समज्या नहीं त्यारे पोते शुद्धक्रियारुचि होवाधी एमनाधी जुदा थई गया. श्रीमान् देवेन्द्रसूरिनुं चित्त चारित्रधर्मधी एटलुं तो सत्कारी हतुं के तेमने शुद्धत्रियामां परायण जोई अनेक सविप्रपाक्षिक अने आत्मार्यां मुमुक्षुओए ए महापुरुषनो आश्रय लीधो हतो.

६ गुरु—श्रीमान् देवेन्द्रसूरिना गुरु वृद्धगच्छीय (क्रियाउद्धार कर्यो पछी वृहत् तपागच्छीय) श्रीमान् जगच्चन्द्रसूरि हता. जेमणे पोताना गच्छमां शिथिलता जोई चैत्रवालगच्छीय श्रीमान् देवमद्रउपाध्यायनी मददधी क्रियाउद्धारना कार्यनो आरंभ कर्यो हतो. आ कार्य माटे तेओधीए असाधारण त्यागवृत्ति अने आगमानुसारी शुद्धत्रियाने स्वीकार्यां शरुआतमां तेमणे छ विकृतिओनो त्याग करी जीदगी मुधी आंखेल तप करवानो नियम स्वीकार्यो अने पोताना शरीर प्रत्येना ममत्वनो मदंतर त्याग कर्यो. आ प्रमाणे अतिवठिन आचाम्ल (आखेल) अपनी तपस्या करतां घार धर्म व्यतीत थया याद तेमने “तपा” ए विरुद मन्व्यु हतुं अने तारपी वृद्धगच्छ ए नामने बदले “तपागच्छ” ए नाम श्रवणुं अने तेओधी तपागच्छना आद्य पुरप शरीके प्रसिद्धि पाव्या. गच्छनी परावृत्ति प्रसंगे मंत्रीधर वस्तुपाल विगेरेए हार्दिक भक्तिपूर्वक आ महापुरुषनी सत्कार-सम्मानरूप पूजा करी हती. श्रीमान् जगच्चन्द्रसूरि मात्र तपस्वी ज हता एम नहीं परन्तु अप्रतिम प्रतिभासाठी असाधारण विद्वान् पण हता. जेओए मेदपाट (मेवाड) नी ‘राज्यधानी आपाटमां बरीस दिगंबर पादिओनी साथे याद कर्यो हतो. ए बादमां हीरानी जेम अभेद्य रहेयाधी चित्तोद्वारेण तरफधी तेमने “हीरला जगच्चन्द्रसूरि” एतुं विरुद मन्व्यु हतुं ए महापुरुषने उग्र तपस्यां, निर्मलबुद्धि, असाधारण विद्वत्ता अने विमुक्त चारित्र्य ए ज अद्भुत विमूर्ति

હતાં. અને એ જ વિભૂતિના પ્રભાવથી એ મહાપુરુષસ્થાપિત ગચ્છમાં આજ સુધી અનેકાનેક પ્રભાવશાહી આચાર્યો અને શ્રાવકો થઈ ગયા છે.

૭ પરિવાર—શ્રીમાન્ દેવેન્દ્રસૂરિના પરિવારનું પ્રમાણ કેટલું હતું એનો સત્તાવાર ખુલાસો કોઈ પણ ઠેકાણેથી મળી આવતો નથી. પરંતુ પરંપરાની રીતિ પ્રમાણે તે કાલમાં તેઓશ્રીની આજ્ઞામાં વિચરતો સમગ્ર યતિસમુદાય એમનો જ પરિવાર ગણાય. ગુર્વાવલીનો હજેલ જોતાં ઉપાધ્યાય શ્રીહેમકલશગણિ પ્રમુખ સંચિપ્રપાક્ષિક મુનિઓ પણ તેઓશ્રીના પરિવારમાં હતા. વીરધવલ અને મીમસિંહ આ વજ્રે ભાદ્રઓને પ્રતિબોધી પોતાના શિષ્યો કર્યાનો હજેલ પણ ગુર્વાવલીમાં મળે છે. તેમાં પ્રથમ શિષ્યનું નામ શ્રીવિદ્યાનંદસૂરિ છે, જેઓ જૈન આગમના વિદ્વાન્ હતા એટલું જ નહીં પણ તેઓશ્રીએ વિદ્યાનંદ નામનું નવીન વ્યાકરણ વનાવેલું હતું તે જોતા તેઓ સાહિત્યાદિ વિવિધ વિષયોમાં પણ નિપ્ણાત હતા. તેઓશ્રીનું વ્યાકરણ કોઈ પણ ઠેકાણે મળી આવતું નથી એટલે અત્યારે તો તે નામશેષ થઈ ગયા જેવું છે. શ્રીમાન્ દેવેન્દ્રસૂરિના વીજા શિષ્ય આચાર્ય શ્રીધર્મઘોષસૂરિ હતા તેઓશ્રી પ્રતિભાશીલ, વિદ્વાન્, વિશુદ્ધચારિત્રી અને વિશિષ્ટ પ્રભાવક પુરુષ હતા. તેમના રચેલા સંઘાચારમાધ્ય ચમકસ્તુતિઓ વિગેરે અનેકાનેક ગ્રંથો વિદ્યમાન છે. પોતાના ગુરુ આચાર્ય શ્રીમાન્ દેવેન્દ્રસૂરિના રચેલા સ્લોપશ્લોકીયુક્ત નવ્ય પંચ કર્મગ્રંથ આદિ ગ્રંથોને તેઓશ્રીએ શુદ્ધ કર્યા છે એ ઉપરથી તેઓશ્રીની વિદ્વત્તાનો અને જૈનાગમ વિષયક તેમના વિશાલ જ્ઞાનનો પૂર્ણ પરિચય મળી રહે છે. તેઓશ્રીને એક વરસ સાપ કરહ્યો હતો તેથી શ્રાવક વર્ગમાં અસાધારણ ગમરાટ ફેલાયો. તેને ઉતારવા માટે શ્રાવકોનો આગ્રહ થવાથી તેઓશ્રીએ શ્રાવકો આગળ વનસ્પતિનું નામ જણાવી સાપનું શ્વેર ઉતરાવ્યું એ અનિવાર્ય દશામાં કરાવેલ વનસ્પતિકાયના અતિઅલ્પ આરંભને નિમિત્તે તેઓશ્રીએ જીવન પર્યંત છ એ વિકૃતિઓનો ત્યાગ કર્યો એ ઉપરથી એમની જીવનચર્યા અને ચારિત્ર કેટલાં ઉગ્ર હતાં એ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. આ મહાપુરુષનું સવિસ્તર ઘર્ષન જોવા ઇચ્છનારે શ્રીમુનિસુંદરસૂરિ તથા ઉપાધ્યાય શ્રીધર્મસાગરગણિકૃત ગુર્વાવલીઓ અને જૈનતત્ત્વાદર્શ જોવાં.

૮ ગ્રંથરચના—શ્રીમાન્ દેવેન્દ્રસૂરિએ પ્રાકૃત-સંસ્કૃત ભાષામાં વનાવેલા જે ગ્રંથો અત્યારે જોવામાં આવે છે તેની નામાવલી આ નીચે આપવામાં આવે છે.—

૧ શ્રાદ્ધવિનયવૃત્તિ.	૨ સટીક પાંચ નવ્ય કર્મગ્રંથ.
૩ સિદ્ધપદ્માશિકાસૂત્રવૃત્તિ.	૪ ધર્મરત્નપ્રકરણ બૃહહૃત્તિ.
૫ મુદર્શનાચરિત્ર.	૬ ચૈત્યવન્દનાદિ માધ્યગ્રંથ.
૭ વન્દારુવૃત્તિ(વંદિત્તાસૂત્રટીકા).	૮ સિરિઉસહયદ્ધમાગપ્રમુરસ્તવ.
૯ સિદ્ધદ્વિગ્નિકા.	૧૦ ચત્તારિ અટ્ટ દસ ગાથાવિવરણ.

ઉપરોક્ત ગ્રંથોમાં ૨-૩-૪-૫-૬-૭-૯ અંકોવાળા ગ્રંથો જુદી જુદી સંસ્થાઓ તરફથી છપાઈને પ્રસિદ્ધિમાં આવી ગયા છે. આ સિવાય જૈન ગ્રંથાવલીમાં શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિના નામે

સૌંતા ઘણા પ્રંથો ચઢેલા છે પરંતુ તે જુદા જુદા ગચ્છોમાં થયેલ ધીજા ધીજા ધીરેવેન્દ્ર-
સૂરિ નામના આચાર્યોણ વનાવેલા છે.

પ્રતિઓનો પરિચય.

પ્રસ્તુત વિભાગનુ સશોધન કરવામા અમે પાચ પ્રતિઓનો સમૂહ કર્યો છે. ૯ પ્રતિઓની
અનુક્રમે ક-સ્વ-ગ-ઘ-ઙ પ્વી સજ્ઞા રાસવામા આવી છે. તેમાં કઈ પ્રતિની કઈ સજ્ઞા
છે ? તે કોની છે ? કેવા પ્રકારની છે ? વિગેરેનો પરિચય ધાચકોની જાણ રાવર જા
ટેવાણે કરાવશે ૯ સર્વથા વચિત હેરાશે

ક અને સ્વ સંજ્ઞકપુસ્તકો—આ પુસ્તકો પાટણ-સંઘર્ષીના પાઠાના તાડપત્રીય
પુસ્તકમહારના છે. ૯ મહાર બચારે શા. પદ્માલાલ છોટાલાલ પટવાની દેવરેસ મીચે
છે. તેમા ક-પુસ્તક તાડપત્ર વપર લલેલુ છે અને તે સટીક છ કર્મપથોનુ છે તેનાં પત્ર
૨૫૧ છે પુસ્તકની લઘાઈ ૨૫॥ ૩૫ અને પહોલાઈ ૨॥ ૩૫ની છે પુસ્તકની ક્ષેરક
પુઠીમાં વધારેમા ઘધારે ૬ પંક્તિઓ અને ઓઝામા ઓછી ૪ પંક્તિઓ છે. પ્રતિની સ્થિતિ
ઘળી સારી છે. તે પ્રતિના અતમા નીચે પ્રમાણેનો વહેર છે—

“ક્રિતિ ક્રીમ્લપગિરિવિરચિતા સપ્રતિટીકા સમાપ્તા ॥ ૧ ॥ પ્રથાપમ્—૨૮૮૦ ॥ ૫ ॥ સવન્
૧૪૬૨ વર્ષે માચશુદિ ૬ શૌમે અચેદ શ્રીપત્તને લિલિતમ્ ॥ ૫ ॥ શુભ મવતુ ॥

ઊરેશવંશસમ્ભૂતઃ, પ્રભૂતસુવૃત્તાદરઃ ।

વીસીસાળ્લડસીપ્રામે, સુભેષ્ટી મહુણામિધઃ ॥ ૧ ॥

મોધીકૃતાપસજ્ઞાતા, મોધીરપ્રતિપોદયા ।

નાનાપુણ્યત્રિયાનિષ્ઠા, જાઠા તમ્ય મપર્મિણી ॥ ૨ ॥

તચો. પુત્રી પવિત્રાશા, પ્રશસ્ત્વા ગુણસમ્પન્ના ।

હાદૂર્ધરીકૃતા દોપેધર્મકર્મકર્મકર્મઠા ॥ ૩ ॥

શુદ્ધમાન્યક્ત્વમાણિક્યાલ્લૂન* સુશૃતોયતઃ ।

પ્વસ્ત્વા ભાગિનેયોઽમૂદાક્રાકઃ શાપ્ત્યોત્તમઃ ॥ ૪ ॥

શ્રીજૈનશાસનનમોજ્ઞાનમાસ્તરાણાં શ્રીમત્તપામ્ણપવોધિમુધાકરાગામ્ ।

વિધાદ્ધુતાલિશયરાસિયુગોત્તમાના શ્રીદેવસુન્દરસુરુપ્રથિયામિયાનામ્ ॥ ૫ ॥

પુણ્યોપદેશમથ પેશલસન્નિવેશં તત્પ્રકાશવિશદ્ વિગિમ્ય મમ્યક્ ।

પત્તપુસ્તકમલેત્તવદુત્તમાશા સા આચિયા ત્રિગુલધોપસમૃદ્ધિદેતોઃ ॥ ૬ ॥

યાગાજ્ઞવેદેન્દુમિતે ૧૪૬૨ પ્રવૃષ્ટે, સવત્સરે ત્રિક્રમમૂપતીયે ।

શ્રીપત્તનાજ્ઞાનપુરે પરેણ્યે, શ્રીજ્ઞાનકોષે નિહિત ટપેદમ્ ॥ ૭ ॥

યાવદ્ ટ્યોમારચિન્દે કાચગિરિમહાશર્ગિસારીંગમખ્યે

વિસ્તીર્ણોદીર્ઘવાણાનુલ્લટ્કલિતે મર્વયોમ્બમાને ।

પદ્મજ્ઞાપદાતૌ ચરત્તભગિતઃ શેલનો રાજહર્મો

માચર્ચ્યાયાજ્ઞસં શ્રીપતિમિરિદ પુન્નઠ વાપ્યમામ્ ॥ ૮ ॥ શુભં મવેતુ’

‘સ્વસંજ્ઞક’ પુસ્તક તાડપત્ર ઉપર લખાયેલું છે અને તે સટીક પાંચ કર્મપ્રથમું છે. તેનાં પત્ર ૨ થી ૩૦૬ છે. પ્રતિ અંતમાં કાંઈક ઘુટક છે. તેની લંબાઈ ૨૨। ઇંચ અને પહોલાઈ ૨। ઇંચની છે. પુસ્તકની દરેક પુંઠીમાં વધારેમાં વધારે ૭ અને ઓછામાં ઓછી ૬ પંક્તિઓ છે. પ્રતિનો અંત્યમાગ નહિ હોવાથી લેખનકાલ આદિને લગતી પુષ્પિકા વિગેરે કાંઈ પણ આ ટેકાણે આપી શકવું અશક્ય છે. તો પણ લિપિ જોતાં ચૌદમી શતાબ્દીના અંતમાં આ પ્રતિ લખાયાનો સંભવ છે. પુસ્તકની સ્થિતિ સાધારણ છે.

કે-સ્વસંજ્ઞક પુસ્તકમાં પંક્તિઓ એક સરખી નહિ હોવાના કારણે પંક્તિના અક્ષરોની નોંધ અહીં આપી નથી.

ગસંજ્ઞક પુસ્તક—આ પુસ્તક પાટણના રહેવાસી શા. મલુકચંદ દોલાચંદ હસ્તકવું છે અને તે કાગલ ઉપર લખાયેલું છે. આ પ્રતિમાં સટીક છ એ કર્મપ્રથ છે. તેનાં પાનાં ૨૮૨ છે. પ્રતિની લંબાઈ ૧૦।। ઇંચ અને પહોલાઈ ૪।। ઇંચની છે. આ પ્રતિની દરેક પુંઠીમાં ૧૫ પંક્તિઓ છે. પંક્તિદીઠ ઓછામાં ઓછા ૫૦ અને વધારેમાં વધારે ૬૨ અક્ષરો છે. આ પ્રતિના અંતમાં લેખન કાલ આદીનો કશોય ઉલ્લેખ નથી તેમ છતાં લિપિ જોતાં પ્રતિ ૧૭ મી શતાબ્દીના પ્રારંભમાં લખાયાનો સંભવ છે. પુસ્તકની સ્થિતિ સારી છે.

ઘસંજ્ઞક પુસ્તક—આ પુસ્તક પાટણ ફોફલીયા ઘાઠાની ઘાગલી શેરીના તપાગચ્છીય પુસ્તકમંડારનું છે. આ પુસ્તકમંડાર તેના ટૂટીઓ પૈકી હાલ શાંઠ મલુકચંદ દોલાચંદની દેસરેસ નીચે છે. પ્રતિ કાગલ ઉપર ત્રિપાઠમાં લખાયેલી છે અને તેમાં સટીક છ કર્મપ્રથો છે. તેના પત્ર ૧૧૯ છે. પ્રતિની લંબાઈ ૧૦।। ઇંચ અને પહોલાઈ ૪।। ઇંચથી કાંઈક ઓછી છે. આ પ્રતિની કોઈ પુંઠીમાં ૨૪ તો કોઈમાં ૨૫-૨૬ અને ૨૭ એમ ઓછી વધી પંક્તિઓ છે. પંક્તિદીઠ કમમાં કમ ૬૩ અને અધિકમાં અધિક ૮૧ અક્ષરો છે. પ્રતિની સ્થિતિ ઘણી જ સારી છે. પ્રતિના અંતમાં નીચે પ્રમાણે પુષ્પિકા છે.—

“સંવત્ ૧૬૦૬ વર્ષે કાર્તિકશુદ્ધ ૪ ગુરો દિને લિખિતમ્ ।૩। શુભ મયતુ ॥”

ડસંજ્ઞક પુસ્તક—આ પુસ્તક વઢોદરાના આત્માનન્દ જૈનજ્ઞાનમન્દિરમાં પૂજ્ય પ્રવર્તક શ્રીમત્કાન્તિવિજયજી મહારાજનો પુસ્તકસમૂહ છે તેમાં છે. એ મંડાર આત્માનન્દ જૈનજ્ઞાનમન્દિરના સેક્રેટરી શા. જીવણલાલ કિશોરદાસ કાપડીયાની દેસરેસ નીચે છે. આ પ્રતિ કાગલ ઉપર લખાયેલી છે અને તેમાં સટીક પાંચ કર્મપ્રથ છે. તેનાં પત્ર ૧૫૪ છે. પ્રતિની લંબાઈ ૧૩ ઇંચથી કાંઈક કમ અને પહોલાઈ ૫। ઇંચની છે. આ પ્રતિની પ્રત્યેક પુંઠીમાં ૧૭ પંક્તિઓ છે અને પંક્તિદીઠ કોઈ પંક્તિમાં કમમાં કમ ૬૪ અને અધિકમાં અધિક ૬૭ અક્ષરો છે. આ પ્રતિના અંતમાં લેખનકાલ વિગેરેનો ઉલ્લેખ નથી. લિપિ જોતાં આ પ્રતિ ૧૭ મી શતાબ્દીમાં લખાયાનો સંભવ છે. પ્રતિની સ્થિતિ ઘણી સારી છે.

प्रतिओनी शुद्धाशुद्धिनो विचार—क-ख-ग-घ अने ह्रसंज्ञक प्रतिओमां थोडे घणे अंशे अशुद्धिओ तो दरेकमां छे ज, तो पण परस्पर तारतम्यतानो विचार करतां वधीये प्रतिओमां क अने घ आ वे प्रतिओ सौ करतां सारामां सारी छे. वाकीनी ख-ग अने ल आ व्रण प्रतिओमां ख प्रति सारी छे अने ग ह आ वे प्रतिओमांयी ग प्रति सारी छे. अर्थात् एक धीजाथी उत्तरोत्तर अधिक अशुद्ध छे.

आभार—आ विभागनुं संपादन करती वरते उपरनी पांच प्रतिओनो उपयोग करवामां आव्यो छे. ए पांचे प्रतिओना जुदा जुदा मालिकोए प्रतिओ आपी अनारा संशोधनता कार्यमां जे सुगमता करी आपी छे ते बदल ए महाशयोना उपकारने कोई रीते पण भूली शक्य तेम नथी. वळी आ भागनुं संपादन करती वरते पं. मुखलालजीए हिंदी भाषामां करेला नवीन चार कर्मग्रंथना अनुवादनो अने तेनी प्रस्तावनानो कोई कोई ठेकाणे आश्रय लीघेलो होवार्थी तेमनो पण उपकार मानुं छु. अने छेवटनां मारा विद्वान् शिष्य मुनि श्रीपुण्यविजयजीए आ विभागना प्रत्येक फॉर्मनुं अंतिम मुफ तपासी आपी अने संपादनने लगता धीजा कार्यने अंगे जोइती मदद आपी मारा कार्यने जे सरल करी आप्युं छे ते माटे तेओनो पण आ ठेकाणे उपकार मानुं छुं ए सर्वथा उचित लेखाशे.

उपरोक्त पांचे प्रतिओना, आधारे बहु ज सावधानता पूर्वक आ विभागनुं संशोधन कर्युं छे तो पण फोइक ठेकाणे दृष्टिदोष आविना कारणे त्रुटि रहेवा पानी होय तो वाचक महाशयो सुधारी वांचे ए अंतिम प्रार्थना साथे विरसुं छुं.

मुनि चतुरविजय.

कर्मविपाकनामना प्रथमकर्मग्रन्थनी विषयसूची ।

भाषा	विषय	पत्र
	कर्मग्रन्थोनु संशोधन करती बखते संग्रह करेली प्रतौना सङ्केतो	२
	टीकाकारे टीकामां उद्धरेल शास्त्रीय प्रमाणोना स्थानदर्शक सङ्केतो	२
	मुद्रित तथा पछी जडी आवेल प्रमाणोना स्थानदर्शक सङ्केतो	५
	प्रमाण तरिके उद्धरेल प्रमाणग्रन्थोनी स्थानदर्शक सूची	५
	आभार प्रदर्शन	८
	प्रस्तावना	९
	कर्मग्रन्थोनी विषयानुक्रम सूची	२३
१	मङ्गलाचरण, ग्रन्थो विषय अने संबन्ध जादिनुं कथन	१
	‘कर्म’शब्दनी व्युत्पत्ति	१
	जीवनुं लक्षण अने कर्मनी सिद्धि	२
	कर्म अने जीवो अनादिसम्बन्ध	३
	जीवनी साये कर्मो अनादिसम्बन्ध होय तो वियोग केम सम्भवे ?	
	ए शङ्कानुं समाधान	३
२	सामान्य रीते कर्मना प्रकृति, स्थिति, रस अने प्रदेश ए चार प्रकारो	
	अने तेनी मोदकना दृष्टान्त द्वारा समज	३
	कर्मना मूल अने उत्तर भेदोनी समुच्चय सङ्ख्या	४
३	कर्मनी मूलप्रकृतितानां नाम तथा ते दरेकना उत्तर भेदोनी सङ्ख्या	४
	मूलकर्मप्रकृतिओने ज्ञानावरणीयादिक्रमयी राखवानुं कारण अने उपयोगनुं स्वरूप	५
४	ज्ञानना पांच प्रकार अने व्यञ्जनावग्रहना चार प्रकार	६
	पांच ज्ञाननुं सामान्य स्वरूप	६
	केवलज्ञानमां मतिज्ञान आदिना अभावनी चर्चा	७
	पांच ज्ञानने मतिज्ञानादिक्रमयी राखवानां कारणो	८
	ध्रुतनिश्चित अने अध्रुतनिश्चित मतिज्ञाननुं स्वरूप	१०
	अध्रुतनिश्चित मतिज्ञानना औत्पत्तिकी, वैतयिकी, कर्मजा अने पारि-	
	णामिकी धुद्धिने आधी चार प्रकारो	११
	अवग्रहना भेदो	११
	व्यञ्जनावग्रहना चार भेदो	११
	व्यञ्जनावग्रहमां मन अने चक्षुनुं वर्जन शाभादे ? ए शङ्कानुं समाधान	१२
	व्यञ्जनावग्रहनो काल	१२

गाथा	विषय	पत्र
५	मतिज्ञानना अर्थावग्रह आदि २४ भेदो अने ध्रुतज्ञानना उत्तरभेदोनी सङ्ख्या	१२
	मतिज्ञानना ध्रुतनिश्चित १२ भेदो तथा ३३६ अने ३४० भेदोतुं स्वरूप	१३
६	ध्रुतज्ञानना अक्षरध्रुत आदि १४ भेदो अने तेतुं सविशेष स्वरूप	१४
	अठार लिपिनां नाम	१४
	दीर्घकालीकी, हेतुवादोपदेशिकी अने दृष्टिवादोपदेशिकी संज्ञाओतुं स्वरूप	१५
	मिथ्यादृष्टिने सम्यक्ध्रुतना अभावनी चर्चा	१६
	आचाराङ्ग आदि ११ अङ्गनां नाम अने पदनी सङ्ख्या	१७
	दृष्टिवादना पांच भेदो	१७
	चौदपूर्वनां नाम अने प्रत्येकनी पदसङ्ख्या	१७
७	ध्रुतज्ञानना पर्याय आदि २० भेदो अने तेतुं स्वरूप	१८
८	अवधि, मनःपर्यय अने केवल ज्ञानना भेदो	१९
	अवधिज्ञानना आनुगामिक आदि छ भेदोतुं सप्रमाण वर्णन	१९
	हीयमान अने प्रतिपाति अवधिज्ञानना फरक	२१
	अवधिज्ञाननी द्रव्यादि चार प्रकारे प्ररूपणा	२१
	ऋजुमति अने विपुलमति मनःपर्यवज्ञानतुं स्वरूप	२१
	मनःपर्यवनी द्रव्यादिभेदोयी प्ररूपणा	२१
	छप्पन अन्तरद्वीपोतुं सविशेष वर्णन	२२
	छप्पन अन्तरद्वीपनां नामो	२४
	केवलज्ञानतुं स्वरूप	२६
९	दृष्टान्तपूर्वक पांच ज्ञानावरण अने नव दर्शनावरणतुं स्वरूप	२६
१०	चक्षुदर्शन, अचक्षुदर्शन, अवधिदर्शन अने केवलदर्शनना आवरणतुं स्वरूप	२७
११-१२	निद्रा, निद्रानिद्रा, प्रचला, प्रचलाप्रचला अने स्थानार्थि निद्रातुं स्वरूप	२८
१२	वेदनीयकर्मना सातावेदनीय अने असातावेदनीय भेदोतुं स्वरूप	२८
१३	चारगतिमा साता असातानो विभाग अने मोहनीयकर्मनी व्याख्या	
	तथा मोहनीयकर्मना त्रे भेद	२९
१४	दर्शनमोहनीयता त्रण भेद	३०
	सम्यक्त्वने दर्शनमोहनीय केम कही शकाय ? ए शङ्कानुं समाधान	३०
१५	तत्त्वोनी सङ्ख्या अने सम्यक्त्वमोहनीयनी व्याख्या	३०
	नवतत्त्वस्वरूपनिरूपण गाथाओ	३०
	ध्यायिकादिसम्यक्त्वतुं सामान्य स्वरूप	३२
१६	मिश्रमोहनीय अने मिथ्यात्वमोहनीयतुं स्वरूप	३३

શાખા	વિષય	પાન
૧૭	ચારિત્રમોહનીયકર્મના ચે ભેદો અને તેના ઉત્તરભેદો કપાયના સોઠ ભેદોનું સ્વરૂપ	૩૪ ૩૪
૧૮	ચાર કપાયની સ્થિતિ, ગતિ અને તેની વિદ્યમાનતામાં સમ્યક્ત્વ આદિના અભાવનું વર્ણન	૩૫
૧૯	જલરેખા આદિ દૃષ્ટાન્તદ્વારા ચાર પ્રકારના ક્રોધનું અને તિનિશલતા આદિ દૃષ્ટાન્તદ્વારા ચાર પ્રકારના માનનું વર્ણન	૩૬
૨૦	અવલેહિકા આદિ દૃષ્ટાન્તદ્વારા ચાર પ્રકારની માયાનું અને હરિદ્રાદિ દૃષ્ટાન્તદ્વારા ચાર પ્રકારના લોભનું વર્ણન	૩૭
૨૧	નોકપાયમોહનીયકર્મના હાસ્યાદિ છ ભેદોનું સ્વરૂપ મયમોહનીયના સાત ભેદોનાં નામ	૩૭ ૩૮
૨૨	નોકપાયમોહનીયકર્મના સ્ત્રીવેદ આદિ ત્રણ વેદોનું સ્વરૂપ	૩૮
૨૩	ચારપ્રકારના આયુષ્કર્મનું સ્વરૂપ અને નામકર્મના ૪૨, ૯૩, ૧૦૩ અને ૬૭ ઉત્તરભેદોની સહ્યા	૩૮
૨૪-૨૭	નામકર્મની ચેતાલીસ પ્રકૃતિયો ચૌદ પિણ્ડપ્રકૃતિ, આઠ પ્રત્યેકપ્રકૃતિ, ત્રસદશક અને સ્થાવરદશકનું સ્વરૂપ	૩૯-૪૧
૨૮	ત્રસચતુષ્ક સ્થાવરપટ્ટુ આદિ પ્રકૃતિબોધક શાસ્ત્રીય સહ્યાઓ	૪૧
૨૯	ચૌદ પિણ્ડપ્રકૃતિના ૬૫ ઉત્તરભેદો	૪૧
૩૦	નામકર્મની ૯૩, ૧૦૩ અને ૬૭ પ્રકૃતિયોનું નિરૂપણ	૪૨
૩૧	વન્ધ, ઉદય, ઉદીરણા અને સત્તામાં કેટલી કેટલી પ્રકૃતિયો હોય? તેની સહ્યા	૪૨
૩૨	પિણ્ડપ્રકૃતિયોનું વિશેષ વ્યાખ્યાન ગતિનામકર્મના ચાર ભેદોનું સ્વરૂપ જાતિનામકર્મના પાંચ ભેદોનું સ્વરૂપ જાતિનામકર્મને માનવાનું પ્રયોજન તનુનામકર્મના પાંચ ભેદોનું સ્વરૂપ	૪૩ ૪૩ ૪૩ ૪૪ ૪૪
	કાર્મણશરીરસહિત જીવ ગર્ભંતરમાં જાય છે તો તે જીવ જતો આવતો કેમ દેખાતો નથી? ૯ શક્તિનું સમાધાન	૪૫
૩૩	અદ્ભ-ઉપાદ્ભના ભેદો અને અદ્ભોપાદ્ભનામકર્મના ત્રણ ભેદોનું સ્વરૂપ	૪૬
૩૪	વન્ધનનામકર્મના ઔદારિકવન્ધન આદિ પાંચ ભેદોનું દૃષ્ટાન્તપૂર્વક સ્વરૂપ	૪૬
૩૫	સહ્યાતનનામકર્મના ઔદારિકસહ્યાતન આદિ પાંચ ભેદોનું દૃષ્ટાન્તપૂર્વક સ્વરૂપ	૪૬

ગાથા	વિષય	પૃષ્ઠ
૩૬	વન્ધનનામકર્મના ઔદારિકૌદારિકવન્ધન આદિ પંદર ભેદોનું સ્વરૂપ પાંચ શરીરના દ્વિકાદિસંવોગોની અપેક્ષા વન્ધન છવીસ થાય તો પંદર વંધન કેમ ફણાં ? એ શક્યાનું સમાધાન વન્ધનની પેટે પંદર સહાતન કેમ ન થાય ? એ શક્યાનું સમાધાન	૪૭ ૪૮ ૪૮
૩૭-૩૮	સહનનામકર્મના વર્ણપભનારાચ આદિ છ ભેદોનું વર્ણન	૪૮
૩૯	સંસ્થાનનામકર્મના સમચતુરમ્ન આદિ છ ભેદોનું સ્વરૂપ અને વર્ણનામકર્મના વર્ણોદિ પાચ ભેદોનું સ્વરૂપ	૪૯
૪૦	ગન્ધ, રસ અને સ્પર્શનામકર્મના અનુક્રમે વે પાચ અને આઠ ભેદો અને તેનું સ્વરૂપ	૫૦
૪૧	વર્ણોદિ ચારના વીસ ઉત્તરભેદો પૈકી શુભ-અશુભ પ્રકૃતિયોગો વિભાગ	૫૨
૪૨	આનુપૂર્વોચિતુષ્ક, નરકદ્વિકાદિ શાસ્ત્રીય સજ્ઞાઓ અને વિજ્ઞાયોગતિનામકર્મના ભેદોનું સ્વરૂપ	૫૨
૪૩	આઠ પ્રત્યેકપ્રકૃતિયો પૈકી પરાપાતનામકર્મ અને ઉચ્ચાસનામ- કર્મનું સ્વરૂપ	૫૩
૪૪	આતપનામકર્મનું સ્વરૂપ	૫૩
૪૫	ઉચ્ચોતનામકર્મનું સ્વરૂપ	૫૪
૪૬	અશુભલઘુ અને તીર્થદ્વરનામકર્મનું સ્વરૂપ	૫૪
૪૭	નિર્માણનામકર્મ અને ઉપપાતનામકર્મનું સ્વરૂપ	૫૪
૪૮	ત્રસદશક પૈકી ત્રસનામ, ઘાદરનામ અને પર્યાપ્તનામકર્મનું સ્વરૂપ પર્યાપ્તિશબ્દની વ્યાખ્યા, પર્યાપ્તિનાં નામ અને ણના પ્રત્યેક ભેદનું સ્વરૂપ લઙ્ઘિપર્યાપ્ત અને કરણપર્યાપ્તનું સ્વરૂપ શરીરપર્યાપ્તિથી જ શરીરની ઉત્પત્તિ થશે તો શરીરનામ- કર્મનું શું પ્રયોજન છે ? એ શક્યાનું નિવારણ ઉચ્ચાસનામકર્મથી જ શ્વાસ લેવાનું કામ થઈ શકે તો ઉચ્ચાસપર્યાપ્તિ નિરર્થક કેમ નહિ ? એ શક્યાનું સમાધાન	૫૫ ૫૫ ૫૬ ૫૬ ૫૬
૪૯	પ્રત્યેકનામ, સ્થિરનામ, શુભનામ અને મુમયનામકર્મનું સ્વરૂપ	૫૬
૫૦	સુસ્વરનામ, આદેયનામ અને યશઃવીર્તિનામકર્મનું સ્વરૂપ તથા ત્રસ- દશકથી સ્થાવરદશકના વિપરીતપણાનો નિર્દેશ અને સ્થાવરદશકનું સ્વરૂપ લઙ્ઘિઅપર્યાપ્ત અને કરણઅપર્યાપ્તનું સ્વરૂપ	૫૭ ૫૭

श्लोका	विषय	पत्र
५१	गोत्रकर्मना उच्चगोत्र अने नीचगोत्र ए वे भेदोतुं दृष्टान्तद्वारा स्वरूप अने अन्तरायकर्मना दानान्तराय आदि पांच भेदोतुं स्वरूप	५८
५२	अन्तरायकर्मनुं दृष्टान्तद्वारा स्वरूप	५९
५३	ज्ञानावरण अने दर्शनावरणकर्मना बन्धहेतुओ	५९
५४	सातावेदनीय अने असातावेदनीयकर्मना बन्धनां कारणो	६०
५५	दर्शनमोहनीयकर्मना बन्धनां कारणो	६०
५६	कषाय अने नोकषायरूप वे प्रकारना धारित्रमोहनीय-कर्म अने नरकायुकर्मना बन्धहेतुओ	६१
५७	तिर्यगायुकर्म अने मनुष्यायुकर्मना बन्धनां कारणो	६२
५८	देवायु अने शुभ-अशुभनामकर्मना बन्धहेतुओ	६२
५९	उच्च-नीचगोत्रकर्मना बन्धहेतुओ	६४
६०	अन्तरायकर्मना बन्धहेतुओ तथा मन्थनो उपसंहार मन्थकारनी प्रशस्ति.	६४

कर्मस्तवनामक वीजा कर्मग्रन्थनी विषयसूची ।

श्लोका	विषय	पत्र
१	मङ्गलाचरण आदि	६६
	बन्ध, उदय, उदीरणा अने सत्तातुं लक्षण	६७
२	चौद गुणस्थाननां नामो	६७
	'गुणस्थान' शब्दनी व्याख्या	६७
	मिथ्यादृष्टिगुणस्थानतुं स्वरूप	६७
	मिथ्यादृष्टिने गुणस्थाननो संभव केम होइ शके? ए शङ्कातुं समाधान जो गुणस्थान होय तो तेने मिथ्यादृष्टि केम कही	६८
	शकाय? ए शङ्कातुं समाधान	६८
	सास्वादनसम्यग्दृष्टिगुणस्थानतुं अने प्रन्धिभेदतुं स्वरूप	६८
	मिथ्रगुणस्थानतुं अने त्रणपुस्तुं स्वरूप	७०
	अविरतसम्यग्दृष्टिगुणस्थानतुं स्वरूप, तेने छात्रा आठ	
	मङ्गो अने ए मङ्गोनी स्थापना	७०
	देशविरतगुणस्थानतुं स्वरूप	७०

गाथा	विषय	पृ
	प्रमत्तगुणस्थानतुं स्वरूप :	७१
	अप्रमत्तगुणस्थानतुं स्वरूप	७१
	अपूर्वगुणस्थानतुं स्वरूप अने एना भेदोतुं कथन	७१
	अपूर्वगुणस्थानता त्रण कालनी अपेक्षायै असङ्घात- लोकाकाशप्रदेशप्रमाण अध्यवसायो	७१
	अपूर्वगुणस्थानता त्रणकालनी अपेक्षाए अनन्त अध्यवसाय केम न थाय ? ए शङ्कानुं निवारण	७२
	अनिवृत्तिवादरसम्परायगुणस्थानतुं स्वरूप अने तेना ये भेदो	७२
	सूक्ष्मसंपरायगुणस्थानतुं स्वरूप	७२
	उपशान्तकपायवीतरागछद्मस्थगुणस्थानतुं स्वरूप	७३
	उपशमश्रेणिनुं स्वरूप अने तेनी स्थापना	७३
	एक जीव एकभवमां उपशमश्रेणि फेदली, वार प्राप्त करे ? तेनुं अने तद्विषयक मतान्तरनुं कथन	७४
	क्षीणकपायवीतरागछद्मस्थगुणस्थानतुं स्वरूप	७४
	क्षपकश्रेणिनुं स्वरूप	७४
	क्षपकश्रेणिनी स्थापना	७५
	सयोगिकेवल्लिगुणस्थानतुं स्वरूप	७५
	अयोगिकेवल्लिगुणस्थानतुं अने अयोगित्व केवी रीते थाय ? तेनुं स्वरूप	७५
	केवलिसमुद्रात कोण फरे ? अने कोण न फरे ? तेनुं स्वरूप	७५
	योगनिरोध अने शैलेशीकरणनुं संक्षिप्त न्वरूप	७६

बन्धाधिकार ।

३	बन्धनुं लक्षण तथा ओपयी १२० अने मिथ्यादृष्टिगुणस्थानमां ११७ प्रकृतिना बन्धनुं स्वरूप	७७
४-५	सास्त्रादनगुणस्थानमां १०१ अने मिश्रगुणस्थानमां ७४ प्रकृतिना बन्धनुं स्वरूप	७९
६-७	अविरतसम्यग्दृष्टिगुणस्थानमां ७७ अने देशविरतिगुण- स्थानमां ६७ प्रकृतिना बन्धनुं स्वरूप	८०
७-८	प्रमत्तगुणस्थानमां ६३ अने अप्रमत्तगुणस्थानमां ५९-५८ प्रकृतिना बन्धनुं स्वरूप	८०
९-१०	अपूर्वकरणगुणस्थानता सात भागमांयी पदेजा भागमां ५८ अने ते पटीना पांच भागमां ५६-५६ अने अन्त्य भागमां २६ प्रकृतिना बन्धनुं स्वरूप	८२

શાખા	વિષય	પાન
૧૦-૧૧	અનિવૃત્તિષાદરના પાંચ ભાગમાં ક્રમથી ૨૨, ૨૧, ૨૦, ૧૯ અને ૧૮ પ્રકૃતિના વન્ધનું સ્વરૂપ	૮૨
૧૧	સૂક્ષ્મસમ્પરાયગુણસ્થાનમાં ૧૭ પ્રકૃતિના વન્ધનું સ્વરૂપ	૮૩
૧૨	ઉપશાન્તમોહ આદિ ત્રણ ગુણસ્થાનમાં ૧-૧-૧ પ્રકૃતિના વન્ધનું અને અયોગિગુણસ્થાનમાં વન્ધના અભાવનું સ્વરૂપ વન્ધાધિકારની સમાપ્તિ	૮૩ ૮૪

ઉદયાધિકાર ।

૧૩	ઉદય અને ઉદીરણાનું લક્ષણ તથા ઓષધી ૧૨૨ અને મિધ્યાદૃષ્ટિગુણસ્થાનમાં ૧૧૭ પ્રકૃતિના ઉદયનું વર્ણન	૮૪
૧૪	સાસાદનગુણસ્થાનમાં ૧૧૧ પ્રકૃતિના ઉદયનું વર્ણન	૮૪
૧૪-૧૫	મિશ્રગુણસ્થાનમાં ૧૦૦ પ્રકૃતિના ઉદયનું વર્ણન	૮૪-૮૫
૧૫	અવિરતગુણસ્થાનમાં ૧૦૪ પ્રકૃતિના ઉદયનું વર્ણન	૮૫-૮૬
૧૫-૧૬	દેશવિરતિગુણસ્થાનમાં ૮૭ પ્રકૃતિના ઉદયનું વર્ણન	૮૫-૮૬
૧૬-૧૭	પ્રમત્તગુણસ્થાનમાં ૮૧ પ્રકૃતિના ઉદયનું વર્ણન	૮૬-૮૭
૧૭	અપ્રમત્તગુણસ્થાનમાં ૭૬ પ્રકૃતિના ઉદયનું વર્ણન	૮૭
૧૮	અપૂર્વકરણગુણસ્થાનમાં ૭૨ પ્રકૃતિના ઉદયનું વર્ણન	૮૭
૧૮	અનિવૃત્તિગુણસ્થાનમાં ૬૬ પ્રકૃતિના ઉદયનું વર્ણન	૮૮
૧૮-૧૯	સૂક્ષ્મસમ્પરાય અને ઉપશાન્તમોહગુણસ્થાનમાં અનુક્રમથી ૬૦-૫૯ પ્રકૃતિના ઉદયનું વર્ણન	૮૮
૧૯-૨૦	શ્લીષણમોહગુણસ્થાનમાં ૫૭-૫૫ પ્રકૃતિના ઉદયનું વર્ણન	૮૮
૨૦-૨૧	મયોગિકેવલિગુણસ્થાનમાં ૪૨ પ્રકૃતિના ઉદયનું વર્ણન	૮૮-૮૯
૨૧-૨૩	અયોગિકેવલિગુણસ્થાનમાં ૧૨ પ્રકૃતિના ઉદયનું વર્ણન ઉદયાધિકારની સમાપ્તિ.	૮૯ ૯૦

ઉદીરણાધિકાર ।

૨૩-૨૪	ઓષમાં ૧૨૦ અને મિધ્યાદૃષ્ટિ આદિ છ ગુણસ્થાનમાં ક્રમથી ૧૧૭, ૧૧૧, ૧૦૦, ૧૦૪, ૮૭ અને ૮૧ પ્રકૃતિની ઉદીરણાનું કથન	૯૦
૨૪	અપ્રમત્તાદિ સાત ગુણસ્થાનોમાં ક્રમથી ૭૩, ૬૯, ૬૩, ૫૭, ૫૬, ૫૪ અને ૩૯ પ્રકૃતિની ઉદીરણા	૯૦

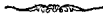
અયોગિકેવલિગુણસ્થાનમા યોગનો અભાવ હોવાથી ઉદીરણનો અભાવ	૯૧
ઉદીરણાધિકારની સમાપ્તિ.	૯૧

સત્તાધિકાર ।

૨૫ સત્તાનું લક્ષણ તથા પ્રથમથી અર્ગીયાર ગુણસ્થાનપર્યન્ત	
૧૪૮ પ્રકૃતિની સત્તાનું નિરૂપણ	૯૧
૨૫ સાસાદન અને મિશ્રગુણસ્થાનમાં ૧૪૭ પ્રકૃતિની સત્તાનું નિરૂપણ	૯૧
૨૬ અનન્તાનુબધિચતુષ્કતું જેણે વિસંયોજન કર્યું હોય, દેવ-મનુષ્યના આયુનો વન્ય કર્યો હોય અને ઉવશમશ્રેણિ ઉપર આરૂઢ થયો હોય તેની અપેક્ષાએ અપૂર્વકરણ આદિ ચાર ગુણસ્થાનમાં ૧૪૨ પ્રકૃતિની સત્તાનું ઘર્ણન	૯૨
૨૬ અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિ આદિ ચાર ગુણસ્થાનમાં અનન્તાનુબધિ આદિ-સપ્તક ક્ષયની અપેક્ષાએ ૧૪૧ પ્રકૃતિની સત્તાનું નિરૂપણ	૯૨
૨૭ અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિ આદિ ચાર ગુણસ્થાનમા નરક, તિર્યંચ અને મુરાયુતા ક્ષયની અપેક્ષાએ ૧૪૫ પ્રકૃતિની સત્તાનું નિરૂપણ	૯૨
૨૭ અનન્તાનુબધિ ૪ મિધ્યાત્વ ૫ મિશ્ર ૬ અને સમ્યક્ત્વ ૭ આ સાત પ્રકૃતિના ક્ષયની અપેક્ષાએ અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિથી લઈને ણનિષ્ણિષાદર ગુણસ્થાનના પ્રથમ ભાગ સુધી ૧૩૮ પ્રકૃતિની સત્તાનું નિરૂપણ	૯૩
૨૮-૨૯ ક્ષપકશ્રેણિને આશ્રી અનિષ્ણિષાદરગુણસ્થાનના ષીજા ભાગથી નવમા ભાગ સુધી ત્રમથી ૧૨૨, ૧૧૪, ૧૧૩, ૧૧૦, ૧૦૬, ૧૦૫, ૧૦૪ અને ૧૦૩ પ્રકૃતિની સત્તાનું નિરૂપણ	૯૩-૯૪
૩૦ સૂક્ષ્મસમ્પરાયમાં ૧૦૨ અને ક્ષીણમોહમાં ૧૦૧ અને ૯૯ પ્રકૃતિની સત્તાનું નિરૂપણ	૯૪
૩૦-૩૧ સયોગિકેવલિગુણસ્થાનમા ૮૫ પ્રકૃતિની સત્તાનું નિરૂપણ	૯૪
૩૧-૩૩ અયોગિકેવલિગુણસ્થાનમાં ૧૩ પ્રકૃતિની સત્તાનું નિરૂપણ	૯૪-૯૫
૩૪ અયોગિકેવલિગુણસ્થાનમા મવાન્તરે ૧૨ પ્રકૃતિની સત્તાનું નિરૂપણ	૯૫
૩૪ મહાવીરસ્વામિના દીક્ષામહાનાદિતું સંક્ષિપ્ત ઘર્ણન	૯૫
મહાવીરસ્વામિને નમસ્કાર કરવાનો ઓવાને ઉપદેશ આદિ ઘર્ણન	૯૬
સત્તાધિકારની સમાપ્તિ સાથે મન્યની સમાપ્તિ	૯૬
મન્યકારની પ્રશ્નિ	૯૭

વન્ધસ્વામિત્વનામકા ત્રીજા કર્મગ્રન્થની વિષયસૂચી ।

શાખા	વિષય	પાન
૧	મङ્ગલ અને વિષયાદિકનું કથન	૯૮
	વન્ધસ્વામિત્વનું લક્ષણ	૯૮
	ચૌદ માર્ગણાસ્થાન અને તેના ઉત્તરભેદોની મહત્વા	૯૮
૨-૩	વન્ધસ્વામિત્વમાં ઉપયોગી પચાવન પ્રકૃતિયોનો સપ્રહ	૯૯
૪-૫	સામાન્યથી નરકગતિમાં તથા રત્નપ્રભા આદિ ત્રણ નરકના નારકોના ઓષથી ૧૦૧ અને આદિનાં ચાર ગુણસ્થાનમાં ક્રમથી ૧૦૦, ૯૬, ૭૦ અને ૭૨ પ્રકૃતિના વન્ધસ્વામિત્વનું કથન	૧૦૦
૫	પદ્મપ્રભા આદિ ત્રણ નરકના નારકોના ઓષથી ૧૦૦ અને પદ્મેલા ચાર ગુણસ્થાનમાં ક્રમથી ૧૦૦, ૯૬, ૭૦ અને ૭૧ પ્રકૃતિના વન્ધસ્વામિત્વનું કથન	૧૦૦
૬-૭	સાતમી નારકીમા ઓષથી ૯૯, અને આદિના ચાર ગુણસ્થાનમાં ક્રમથી ૯૬, ૯૧, ૭૦ અને ૭૦ પ્રકૃતિના વન્ધસ્વામિત્વનું કથન	૧૦૦
૭-૮	તિર્યગ્ગતિમાં પર્યાપ્તતિર્યગ્ગોના ઓષથી ૧૧૭ અને આદિના પાંચ ગુણસ્થાનમાં ક્રમથી ૧૧૭, ૧૦૧, ૬૯, ૭૦ અને ૬૬ પ્રકૃતિના વન્ધસ્વામિત્વનું કથન	૧૦૧
૯	મનુષ્યગતિમાં પર્યાપ્તમનુષ્યોના ઓષથી ૧૨૦ અને આદિથી તેર ગુણસ્થાનમાં ક્રમથી ૧૧૭, ૧૦૧, ૬૯, ૭૧, ૬૭, ૬૩, ૫૯-૫૮, ૫૮-૫૬-૫૬-૨૬, ૨૨-૨૧-૨૦-૧૯-૧૮, ૧૭, ૧, ૧, અને ૧ પ્રકૃતિના વન્ધસ્વામિત્વનું કથન	૧૦૧
૯	હૃદિઅપર્યાપ્ત તિર્યગ્ અને મનુષ્યોના ઓષથી તથા મિષ્યા-ટ્ટિમાં ૧૦૯ પ્રકૃતિના વન્ધસ્વામિત્વનું કથન	૧૦૩
૧૦	સામાન્યથી દેવગતિમાં તથા આદિનાં ચૈ દેવલોકમાં દેવોના ઓષથી ૧૦૪ અને આદિના ચાર ગુણસ્થાનમાં ક્રમથી ૧૦૩, ૯૬, ૭૦, અને ૭૨ પ્રકૃતિના વન્ધસ્વામિત્વનું કથન	૧૦૩
૧૦	શ્યોતિલ્ક, મહત્તપત્તિ, વ્યન્તર અને તેની દેવીયોના ઓષથી ૧૦૩ તથા આદિના ચાર ગુણસ્થાનમાં ક્રમથી ૧૦૩, ૯૬, ૭૦ અને ૭૧ પ્રકૃતિના વન્ધસ્વામિત્વનું કથન	૧૦૩

શબ્દ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧૧	સનત્કુમાર આદિ છ કલ્પના દેવોના ઓષધી ૧૦૧ અને આદિના ચાર ગુણસ્થાનના ક્રમથી ૧૦૦, ૯૬, ૭૦ અને ૭૨ પ્રકૃતિના ઘન્યસ્વામિત્વનું કથન	૧૦૩
૧૧	આનવાદિ ચાર કલ્પના તથા નય પ્રેવેચકના દેવોના ઓષધી ૯૭, અને આદિના ચાર ગુણસ્થાનમાં ૯૬, ૯૨, ૭૦, અને ૭૨ પ્રકૃતિના ઘન્યસ્વામિત્વનું કથન	૧૦૩
૧૧	પાંચ અનુચરના દેવોના ઓષધી અને અવિરતસમ્યાદૃષ્ટિ-ગુણસ્થાનમાં ૭૨ પ્રકૃતિના ઘન્યસ્વામિત્વનું કથન	૧૦૪
૧૧-૧૨	એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય, પૃથ્વી, જલ અને ઘનસ્પતિના ઓષધી ૧૦૯ તથા આદિના ચાર ગુણસ્થાનમાં ક્રમથી ૧૦૯, ૯૬ અને મતાન્તરે ૯૪ પ્રકૃતિના ઘન્યસ્વામિત્વનું કથન	૧૦૪
૧૩	પચ્ચેન્દ્રિય તથા પ્રસકાયિકોના ઓષધી ૧૨૦ અને પ્રથમથી તેર ગુણસ્થાનમાં ક્રમથી ૧૧૭, ૧૦૧, ૭૪, ૭૭, ૬૭, ૬૩, ૫૯-૫૮, ૫૮-૫૬-૨૬, ૨૨-૨૧-૨૦-૧૯-૧૮, ૧૭, ૧, ૧ અને ૧ પ્રકૃતિના ઘન્યસ્વામિત્વનું કથન	૧૦૪
૧૩	અમિકાય અને વાયુકાયિકોના ઓષધી તથા મિથ્યાદૃષ્ટિ-ગુણસ્થાનમાં ૧૦૫ પ્રકૃતિના ઘન્યસ્વામિત્વનું કથન	૧૦૪
૧૩	યોગમાર્ગણામાં મનયોગ ૪ તથા વચયોગ ૪ માં ઓષધી અને આદિથી તેર ગુણસ્થાનમાં પચ્ચેન્દ્રિય પ્રમાણે પ્રકૃતિના ઘન્યસ્વામિત્વનું કથન	૧૦૫
૧૩	સત્યાદિમનોયોગ ૪ અને વચનયોગ ૪ નું સ્વરૂપ	૧૦૫
૧૩	ઔદારિકકાચયોગમાં ઓષધી અને પ્રથમથી તેર ગુણસ્થાનમાં પર્યામનનુપ્યની પેઠે પ્રકૃતિના ઘન્યસ્વામિત્વનું કથન	૧૦૫
૧૩-૧૪	ઔદારિકમિત્રકાચયોગમાં ઓષધી ૧૧૪ અને પહેલા, ધીજા, ઘોષા અને તેરમા ગુણસ્થાનમાં ક્રમથી ૧૦૯, ૯૪, ૭૫ અને ૧ પ્રકૃતિના ઘન્યસ્વામિત્વનું કથન	૧૦૫
૧૪	કાર્મણકાચયોગમાં ઓષધી ૧૧૨ અને પહેલા, ધીજા, ઘોષા અને તેરમા ગુણસ્થાનમાં ક્રમથી ૧૦૭, ૯૪, ૭૫ અને ૧ પ્રકૃતિના ઘન્યસ્વામિત્વનું કથન	૧૦૬
૧૪	આહારકકાચયોગ અને આહારકમિત્રકાચયોગમાં ઓષધી અને છઠ્ઠા ગુણસ્થાનમાં ૬૩ પ્રકૃતિના ઘન્યસ્વામિત્વનું કથન	૧૦૬

गाथा	विषय	पद्य
१६	वैक्रियकाययोगमां ओषधी अने प्रथमनां चार गुणस्थानमां सामान्य देवगतिप्रमाणे प्रकृतिना बन्धस्वामित्वनुं कथन	१०६
१६	वैक्रियमिश्रकाययोगमां ओषधी १०२ अने पहेला, बीजा अने चोया गुणस्थानमां क्रमधी १०१, ९४ अने ७१ प्रकृतिना बन्धस्वामित्वनुं कथन	१०६
१६	स्त्रीषेद् आदि त्रण वेदमां ओषधी १२० अने आदिनां नव गुणस्थानमां क्रमधी ११७, १०१, ७४, ७७, ६७, ६३, ५९-५८, ५८-५६-२६ अने २२ प्रकृतिना बन्धस्वामित्वनुं कथन	१०७
१६	कपायमार्गणामां अनन्तानुबन्धिचतुष्कमां ओषधी ११७ अने पहेला, बीजा गुणस्थानमां ११७ अने १०१ प्रकृतिना बन्धस्वामित्वनुं कथन	१०७
१६	अमत्याख्यानावरणचतुष्कमां ओषधी ११८ अने आदिनां चार गुणस्थानमां क्रमधी ११७, १०१, ७४ अने ७७ प्रकृतिना बन्धस्वामित्वनुं कथन	१०७
१६	प्रत्याख्यानावरणचतुष्कमां ओषधी ११८ अने आदिना पांच गुणस्थानमां क्रमधी ११७, १०१, ७४, ७७ अने ६७ प्रकृतिना बन्धस्वामित्वनुं कथन	१०७
१७	संज्वलनकोष, मान अने मायामां ओषधी १२० अने आदिनां नव गुणस्थानमां क्रमधी ११७, १०१, ७४, ७७, ६७, ६३, ५९-५८, ५८-५६-२६, २२-२१-२०-१९ अने १८ प्रकृतिना बन्धस्वामित्वनुं कथन	१०७
१७	संज्वलनलोभमां ओषधी १२० अने आदिनां दश गुणस्थानमां क्रमधी ११७, १०१, ७४, ७७, ६७, ६३, ५९-५८, ५८-५६-२६, २२-२१-२०-१९-१८ अने १७ प्रकृतिना बन्धस्वामित्वनुं कथन	१०७
१७	संयममार्गणामां असंयतना ओषधी ११८ अने आदिना चार गुणस्थानमां क्रमधी ११७, १०१, ७४ अने ७७ प्रकृतिना बन्धस्वामित्वनुं कथन	१०७
१७	ज्ञानमार्गणामां भविष्यज्ञान आदि त्रण अज्ञानमां ओषधी ११७ अने आदिनां त्रण गुणस्थानमां क्रमधी ११७, १०१ अने ७४ प्रकृतिना बन्धस्वामित्वनुं कथन	१०७

- १७ दर्शनमार्गणामां चक्षु अने अचक्षुदर्शनता ओषधी १२० तथा
आदिनां चार गुणस्थानमां क्रमधी ११७, १०१, ७४, ७७,
६७, ६३, ५९, ५८, २२, १७, १ अने १ प्रकृतिना
बन्धस्वामित्वनुं कथन १०८
- १७ यथाख्यातचारित्रमां ओषधी १ अने उपशान्तमोह आदि चार
गुणस्थानमां क्रमधी १, १, १ अने ० प्रकृतिना बन्धस्वामि-
त्वनुं कथन १०८
- १८ मनःपर्यवज्ञानमां ओषधी ६५ अने प्रमत्तादि सात गुणस्था-
नमां क्रमधी ६३, ५९, ५८, २२, १७, १ अने १ प्रकृतिना
बन्धस्वामित्वनुं कथन १०८
- १८ सामायिक अने छेदोपस्थापनीयमां ओषधी ६५ अने प्रमत्तादि
चार गुणस्थानमां क्रमधी ६३, ५९, ५८ अने २२ प्रकृतिना
बन्धस्वामित्वनुं कथन १०८
- १८ परिहारविशुद्धिमां ओषधी ६५ अने छट्टा तथा सावमा गुण-
स्थानमां ६३ अने ५९, ५८ प्रकृतिना बन्धस्वामित्वनुं कथन १०८
- १८ केवलज्ञान अने केवलदर्शनमां ओषधी तथा तेरमा गुणस्थानमां
१ प्रकृतिना बन्धस्वामित्वनुं कथन १०८
- १८ मति, ध्रुत, अवधिज्ञान अने अवधिदर्शनमां ओषधी ७९ अने
अविरतसम्यग्दृष्टि आदि नव गुणस्थानमां क्रमधी ७७, ६७,
६३, ५९, ५८, २२, १७, १ अने १ प्रकृतिना बन्ध-
स्वामित्वनुं कथन १०८
- १९ औपशमिकसम्यक्त्वमां ओषधी ७५ अने अविरतसम्यग्दृष्टि
आदि आठ गुणस्थानमां क्रमधी ७५, ६६, ६२, ५८, ५८,
२२, १७ अने १ प्रकृतिना बन्धस्वामित्वनुं कथन १०८
- १९ क्षायोपशमिकसम्यक्त्वमां ओषधी ७९ अने अविरतसम्यग्दृष्टि
आदि चार गुणस्थानमां क्रमधी ७७, ६७, ६३ अने ५९-
५८ प्रकृतिना बन्धस्वामित्वनुं कथन १०८
- १९ क्षायिकसम्यक्त्वमां ओषधी ७९ अने अविरतसम्यग्दृष्टि आदि
११ गुणस्थानमां क्रमधी ७७, ६७, ६३, ५९-५८, ५८, २२,
१७, १, १, १ अने ० प्रकृतिना बन्धस्वामित्वनुं कथन १०८
- १९ निध्यादृष्टि, सासादन, मिथ, देशविरति अने सूक्ष्मसम्पराय

ગાથા	વિષય	પૃ
	ગુણસ્થાનમાં ઓષધી અને સ્વ સ્વ ગુણસ્થાનમાં ક્રમથી ૧૧૭, ૧૦૧, ૭૪, ૬૭, અને ૧૭ પ્રકૃતિના ઘન્યસ્વામિત્વનું કથન	૧૦૯
૧૯	આહારકમાર્ગણામાં આહારકનું ઓષધી ૧૨૦ અને પ્રથમથી તેર ગુણસ્થાનમાં ક્રમથી ૧૧૭, ૧૦૧, ૭૪, ૭૭, ૬૭, ૬૩, ૫૯, ૫૮, ૨૨, ૧૭, ૧, ૧ અને ૧ પ્રકૃતિના ઘન્યસ્વામિત્વનું કથન	૧૦૯
૨૦	ઔપશમિકસમ્યક્ત્વમાં કાંઠક વિશેષ કથન	૧૦૯
૨૦	ઔપશમિક અને ક્ષાયોપશમિકસમ્યક્ત્વમાં ફરક	૧૦૯
૨૧	કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોત લેશ્યામાં ઓષધી ૧૧૮ અને આદિના ચાર ગુણસ્થાનમાં ક્રમથી ૧૧૭, ૧૦૧, ૭૪ અને ૭૭ પ્રકૃતિના ઘન્યસ્વામિત્વનું કથન	૧૧૦
૨૨	તેજોલેશ્યામાં ઓષધી ૧૧૧ અને આદિના સાત ગુણસ્થાનમાં ક્રમથી ૧૦૮, ૧૦૧, ૭૪, ૭૭, ૬૭, ૬૩, અને ૫૯ પ્રકૃતિના ઘન્યસ્વામિત્વનું કથન	૧૧૦
૨૨	શુક્રલેશ્યામાં ઓષધી ૧૦૪ અને આદિથી તેર ગુણસ્થાનમાં ક્રમથી ૧૦૧, ૯૭, ૭૪, ૭૭, ૬૭, ૬૩, ૫૯, ૫૮, ૨૨, ૧૭, ૧, ૧ અને ૧ પ્રકૃતિના ઘન્યસ્વામિત્વનું કથન	૧૧૦
૨૨	પદ્મલેશ્યામાં ઓષધી ૧૦૮ અને આદિથી સાત ગુણસ્થાનમાં ક્રમથી ૧૦૫, ૧૦૧, ૭૪, ૭૭, ૬૭, ૬૩ અને ૫૯ પ્રકૃતિના ઘન્યસ્વામિત્વનું કથન	૧૧૦
૨૩	મઘ્ય અને સંહિમાં ઓષધી ૧૨૦ અને આદિથી તેર ગુણસ્થાનમાં ક્રમથી ૧૧૭, ૧૦૧, ૭૪, ૭૭, ૬૭, ૬૩, ૫૯, ૫૮, ૨૨, ૧૭, ૧, ૧ અને ૧ પ્રકૃતિના ઘન્યસ્વામિત્વનું કથન	૧૧૦
૨૩	અમઘ્યમાં ઓષધી અને પ્રથમ ગુણસ્થાનમાં ૧૧૭ પ્રકૃતિના ઘન્યસ્વામિત્વનું કથન	૧૧૦
૨૩	અસંહિમાં ઓષધી ૧૧૭ અને પહેલા તથા ધીજા ગુણસ્થાનમાં ક્રમથી ૧૧૭, અને ૧૦૧ પ્રકૃતિના ઘન્યસ્વામિત્વનું કથન	૧૧૦
૨૩	અનાહારકમાં ઓષધી ૧૧૨ અને પહેલા, ધીજા, ચોથા અને તેરમા ગુણસ્થાનમાં ક્રમથી ૧૦૭, ૯૪, ૯૫ અને ૧ પ્રકૃતિના ઘન્યસ્વામિત્વનું કથન	૧૧૦
૨૪	લેશ્યામાં ગુણસ્થાનની સહજા	૧૧૧
૨૪	મતાન્તરથી કૃષ્ણાદિ ત્રણ લેશ્યામાં છ ગુણસ્થાનનું કથન	૧૧૧
૨૪	પ્રન્યની સમાપ્તિ	૧૧૧

पडशीतिनामक चौथा कर्मग्रन्थनी विषयसूची ।

गाथा	विषय	पत्र
१	मङ्गल अर्ने अनिर्घेयादि	११२
१	द्रव्यादि चार प्रकारची नमस्कार	११२
१	जीवस्थान, मार्गणास्थान, गुणस्थान, उपयोग, योग, लेश्या, यन्ध, अल्पबहुत्व, भाव अर्ने सह्यादि दश मुख्य विषयोनी व्याख्या तेमां लेश्यानुं सर्विशेषनिरूपण	११२
१	दश विषयोने जीवस्थानादि क्रमची स्थापवामां कारण	११५
१	चौद जीवस्थानमां गुणस्थानादि आठ, चौद मार्गणास्थानमां जीवादि छ अने चौदगुणस्थानमां जीवादि दशपदार्थोनुं निरूपण	११६
	प्रथम जीवस्थानअधिकार.	
२	चौद जीवस्थाननुं स्वरूप	११६
२	पर्याप्तानां छ नाम अने तेंनुं स्वरूप	११७
२	लब्धि अने करण अपर्याप्तनुं स्वरूप	११७
३	चौद जीवस्थानमां गुणस्थान	११८
३	चौद गुणस्थानतां नामो अर्ने तेना साधारण अर्थनुं निरूपण करती गाथाओ	११८
३	कया कया जीवस्थानमां कया कया गुणस्थान होय ? तेनु निरूपण	११९
३	सयोगिअयोगिरूप धे गुणस्थानो संश्लिने केवी रीते होय ? ए शङ्कानुं समाधान	१२०
३	योगनां पन्दर नाम	१२०
३	औदारिकादि सात योगोनो कया कया सम्भव होय ? तेंनुं वर्णन	१२०
४-५	चौद जीवस्थान पैकी कया कया जीवस्थानमां कया कया योग होय ? तेंनुं सर्विस्तर वर्णन	१२०-१२१
५-६	उपयोगनां नामो अर्ने चौद जीवस्थान पैकी कया कया जीवस्थानमां कया कया उपयोगो होय ? तेंनुं वर्णन	१२१-१२२
६	एकेन्द्रियने द्रवस्थान केम घटे ? एनुं निरूपण	१२३
७	चौद जीवस्थान पैकी कया कया जीवस्थानमां कई कई लेश्या होय ? तेंनुं स्वरूप	१२४

७-८ चौद जीवस्थान पैकी कया कया जीवस्थानमां कर्मनी मूल आठ प्रकृतियोमांथी केटली केटली प्रकृतिनो बन्ध, उदय, उदीरणा अने सत्ता होय? तेनु स्वरूप

१२४-१२५

द्वितीय मार्गणास्थानअधिकार

- ९ चौद मार्गणाना नाम अने तेनुं स्वरूप १२७
- १० गति, इन्द्रिय, काय अने योग आ चार मार्गणाना उत्तर भेदोनी सङ्ख्या अने तेनी व्याख्या १२८
- ११ वेद, कषाय, अने ज्ञान आ त्रण मार्गणाना उत्तर भेदोनी सङ्ख्या अने तेनुं सविस्तर व्याख्यान १२८
- १२ समय अने दर्शन आ वे मार्गणाना उत्तर भेदोनी सङ्ख्या १३०
- १२ संयममार्गणाना उत्तर भेदो पैकी सामायिक अने छेदोपस्थापनीय चारित्रनुं स्वरूप १३०
- १२ छेदोपस्थापनीयचारित्रना वे भेद १३१
- १२ संयममार्गणाना उत्तर भेदो पैकी परिहारविशुद्धिकचारित्रनी व्याख्या तथा तेना वे भेद अने तपस्या आदिना स्वरूपनी गाथाओ १३१
- १२ परिहारविशुद्धिक चारित्रनी प्ररूपणा माटे क्षेत्रादि वीस द्वारो क्षेत्रद्वारमा परिहारविशुद्धिकचारित्रनी भरवादिक्षेत्रो पैकी कया क्षेत्रमां होय? तेनुं स्वरूप १३२
- कालद्वारमा परिहारविशुद्धिक अवसर्पिण्यादिकाळ पैकी कया काळमा होय? तेनुं स्वरूप १३२
- चारित्रद्वारमा परिहारविशुद्धिक सामायिकादि पाच चारित्र पैकी कया चारित्रमां होय? तेनुं स्वरूप १३२
- तीर्थद्वारमा परिहारविशुद्धिक तीर्थमा होय के अतीर्थमा होय? तेनुं स्वरूप १३३
- पर्यायद्वारमां परिहारविशुद्धिकने गृहस्थ अने पति पणानो जघन्य तथा उरुकृष्ट केटलो पर्याय होय? तेनुं स्वरूप १३३
- आगमद्वारमां परिहारविशुद्धिक नवीन आगमनुं अध्ययन करे के न करे? तेनुं स्वरूप १३३
- वेदद्वारमां परिहारविशुद्धिकनी प्रवृत्ति बखते स्वीयेदादि पैकी कया वेदमा होय? तेनुं स्वरूप १३३

गाथा	विषय	पृष्ठ
	कल्पद्वारमां परिहारविशुद्धिक स्थितकल्प अने अस्थितकल्प- पैकी कया कल्पमां होय ? तेनुं स्वरूप	१३४
	लिङ्गद्वारमां परिहारविशुद्धिक द्रव्यलिङ्ग अने भावलिङ्ग पैकी कया लिङ्गमां होय तेनुं स्वरूप	१३४
	लेश्याद्वारमां परिहारविशुद्धिकने कृष्णादि छ लेश्या पैकी कई लेश्याओ होय ? तेनुं स्वरूप	१३४
	ध्यानद्वारमां परिहारविशुद्धिकने आर्तादि चार ध्यान पैकी कयां होय ? तेनुं स्वरूप	१३५
	गणद्वारमां परिहारविशुद्धिकनी जघन्य अने उत्कृष्टयी गणसह्या अने पुरुषसह्या केटली होय ? तेनुं स्वरूप	१३५
	अभिग्रहद्वारमां परिहारविशुद्धिकने द्रव्यादि चार अभिग्रह पैकी कोई पण अभिग्रह होय के न होय ? तेनुं स्वरूप	१३५
	प्रत्रज्याद्वारमां परिहारविशुद्धिक कोईने प्रत्रज्या आपे के न आपे ? तेनुं स्वरूप	१३५
	मुण्डापनद्वारमां परिहारविशुद्धिक कोईने मुण्डे के न मुण्डे ? तेनुं स्वरूप	१३६
	प्रायश्चित्तद्वारमां परिहारविशुद्धिकने कयां प्रायश्चित्त होय ? तेनुं स्वरूप	१३६
	कारणद्वारमां परिहारविशुद्धिकने कारण पटले आलम्यन होय के न होय ? तेनुं स्वरूप	१३६
	निष्प्रतिकर्मताद्वारमां परिहारविशुद्धिक निष्प्रतिकर्म होय के अ- निष्प्रतिकर्म होय ? तेनुं स्वरूप	१३६
	भिक्षाद्वारमां परिहारविशुद्धिकना भिक्षा अने विहार कया फालमां होय ? तेनुं स्वरूप	१३६
	परिहारविशुद्धिकना इत्वर अने यावत्कधिक धे भेदो आदिनुं स्वरूप	१३७
१२	संयममार्गणाना उत्तरभेदोमांथी सूक्ष्मसम्पराय, यथाख्यात, देशविरत अने अविरतसम्पन्टिनी व्याख्या	१३७
१२	दर्शनमार्गणाना चक्षुदर्शन आदि चार उच्चर भेदोनी व्याख्या	१३७
१३	लेश्या, भव्य, सम्यक्त्र अने संशिरूप मार्गणाना उच्चर भेदो	१३८
१३	लेश्यामार्गणानां छ लेश्यानां नाम	१३८

શાખા	વિષય	પાન
૧૩	ભવ્યમાર્ગાનામાં ભવ્ય અભવ્યની વ્યાખ્યા	૧૩૮
૧૩	સમ્યક્ત્વમાર્ગાના ઉત્તરભેદો પૈકી વેદકસમ્યક્ત્વની વ્યાખ્યા	૧૩૮
૧૩	સમ્યક્ત્વમાર્ગાના ઉત્તરભેદો પૈકી ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ	૧૩૮
૧૩	સમ્યક્ત્વમાર્ગાના ઉત્તરભેદો પૈકી ઔપશનિકમમ્યક્ત્વ, તેના વે ભેદો અને પ્રત્યિભેદનું સ્વરૂપ	૧૩૯
૧૩	સમ્યક્ત્વમાર્ગાના ઉત્તરભેદો પૈકી મિધ્યાત્વ, મિથ, ગ્રણ પુજા અને સાસાદનનું સ્વરૂપ	૧૪૧
૧૩	સંક્ષિમાર્ગાનામાં સંક્ષિ અસંક્ષિની વ્યાખ્યા	૧૪૨
૧૪	આહારકમાર્ગાના ભેદ અને માર્ગણસ્થાનમાં જીવસ્થાન	૧૪૨
૧૪	આહારક અનાહારકની વ્યાખ્યા અને ચૌદમૂલમાર્ગાના યાસઠ ઉત્તરભેદોનાં નામ	૧૪૨
૧૪-૧૮	માર્ગણસ્થાનના ઉત્તરભેદો પૈકી કયા કયા ભેદમાં કયાં કયાં જીવસ્થાન હોય ? તેનું સ્વરૂપ અપર્યાપ્તસંક્ષિને ઔપશનિક સમ્યક્ત્વ ન હોવાના અને હોવાના મતનું નિરૂપણ સમ્પૂર્ણમનુષ્યની ઉત્પત્તિના સ્થાનો યાદર અપર્યાપ્તને તેજોલેશ્યા કેમ સમ્ભવે ? ૫ શઙ્કાનું નિવારણ	૧૪૨-૪૬
૧૯-૨૩	ચૌદમાર્ગણસ્થાનના ઉત્તરભેદોમાં કયાં કયાં ગુણસ્થાન હોય ? તેનું સ્વરૂપ	૧૪૨-૪૩
૨૪	યોગોની સજ્ઞા અને માર્ગણસ્થાનમાં યોગ	૧૪૪
૨૪	સત્ત્વમનોયોગ આદિ પંદર યોગોનું સપ્રમાણ સ્વરૂપનિરૂપણ	૧૪૪
૨૪	કાર્મણશરીર ગત્યંતરમાં સાથે જાય છે તો કેમ દેહાતું નથી ? ૫ શઙ્કાનું સમાધાન તેજસને શરીર માન્યું છે તો તેને યોગમાં કેમ ગણ્યું નથી ? ૫ પુલું સમાધાન	૧૪૪
૨૪-૨૯	ચૌદ માર્ગણસ્થાનના ઉત્તરભેદોમાં કયા કયા યોગો હોય ? તેનું સ્વરૂપ	૧૪૭-૪૯
૨૯	વૈત્રિયલ્લપ્તિવાચ્યા અને નિશ્ચગુણસ્થાનવાચ્યા મનુષ્યતિર્યચ્છોને વૈક્રિયના આરંભનો સમ્ભવ હોવા છતાં વૈક્રિયનિમ્ન કેમ ન હોય ? ૫ શઙ્કાનું સમાધાન	૧૫૦
		૧૫૦
		૧૫૪
		૧૫૪
		૧૫૪-૬૦
		૧૫૮

श्या	विषय	पत्र
२९	केवलिसमुद्घातनुं सविस्तर स्वरूपनिरूपण	१५९-६४
२९	बधाय केवलियो समुद्घात करे के न करे ? ए शङ्कानुं समाधान	१६०
३०	उपयोगनां नाम अने मार्गणास्थानना उत्तरभेदोमां उपयोग	१६४
३०	वार उपयोगनां स्थाकार अने अनाकार विभाग	१६४
३०-३४	चौद मार्गणास्थानना उत्तरभेदोमां कया कया उपयोगो होय ? तेनुं स्वरूप	१६५-६६
३५	योगनी अन्दर जीवस्थान, गुणस्थान, योग अने उपयोगने आभी मतान्तरनुं निरूपण	१६६
३६	चौदमार्गणास्थानना उत्तरभेदोमां कइ कइ लेश्याओ होय ? तेनुं स्वरूप	१६७
३७	मार्गणास्थानमां स्वस्थाननी अपेक्षाए गतिनुं गतिसाथे परस्पर अल्पबहुत्व अने मनुष्यादिनी साहस्राप्रमाण विगेरे सविशेष स्वरूपनिरूपण	१६८
३८	मार्गणास्थानमां इन्द्रियनुं इन्द्रियसाथे अने कायनुं काय साथे परस्पर अल्पबहुत्व	१७२
३९	मार्गणास्थानमां योगनुं योगसाथे अने वेदनुं वेद साथे परस्पर अल्पबहुत्व	१७४
४०-४२	मार्गणास्थानमां कपायनी साथे कपायनुं ज्ञाननी साथे ज्ञाननुं, संयमनी साथे संयमनुं अने दर्शननी साथे दर्शननुं परस्पर अल्पबहुत्व	१७५-७६
४३-४४	मार्गणास्थानमां लेश्यानी साथे लेश्यानुं, भव्याभव्यनुं, सम्भक्त्यनी साथे सम्भक्त्यनुं संक्षि-असंक्षिनुं अने आहारक-अनाहारकनुं परस्पर अल्पबहुत्व	१७७-७८
४४	सिद्ध करतां संसारी जीवो अनन्तगुणा छे अने ते बधाय प्रायः आहारी छे तो अनाहारीथी आहारी असह्यातगुणा केम सम्भवे ? ए शङ्कानुं समाधान	१७९
तृतीय गुणस्थानाधिकार.		
४५	गुणस्थानमां चौद जीवस्थाननुं स्वरूप	१७९
४६-४७	गुणस्थानमां प्रंदर योगीनुं स्वरूप	१७९-८०
४८-४९	गुणस्थानमां वार उपयोगनुं स्वरूप अने ते विषयमां कर्म-मन्धिक करतां सिद्धान्तनुं जुहुं मन्तव्य	१८०-८२

ગાથા	વિષય	પૃષ્ઠ
૫૦	ગુણસ્થાનમાં છ લેશ્યાનું સ્વરૂપ	૧૮૨
૫૦	મિષ્ટ્યાલાદિ મૂલવન્ધહેતુનું કથન	૧૮૩
૫૦	અહીં પ્રમાદને વન્ધહેતુ તરીકે કેમ ન જણાવ્યો ? તેનું સમાધાન	૧૮૩
૫૧	મિષ્ટ્યાલ અને અવિરતિરૂપ મૂલવન્ધહેતુના ઉત્તરભેદોનું સ્વરૂપ	૧૮૩
૫૨	કપાય અને યોગરૂપ મૂલવન્ધહેતુના ઉત્તરભેદોનું સ્વરૂપ	૧૮૩
૫૨	ગુણસ્થાનમાં ચાર મૂલવન્ધહેતુનું સ્વરૂપ	૧૮૪
૫૩	પ્રસન્નોપાત મૂલવન્ધહેતુનો કર્મની ઉત્તરપ્રકૃતિ આશ્રી વિચાર	૧૮૪
૫૪	ગુણસ્થાનમાં સામાન્યથી વન્ધહેતુના ઉત્તર ભેદોની સહ્યા	૧૮૫
૫૫-૫૮	ગુણસ્થાનમાં વન્ધહેતુના ઉત્તરભેદોનું સવિશેષ સ્વરૂપ.	૧૮૫-૮૭
૫૯	ગુણસ્થાનમાં કર્મની મૂલપ્રકૃતિના વન્ધવું સ્વરૂપ	૧૮૭
૬૦	ગુણસ્થાનમાં કર્મની મૂલપ્રકૃતિની સત્તા અને ઉદયનું સ્વરૂપ	૧૮૮
૬૧-૬૨	ગુણસ્થાનમાં કર્મની મૂલપ્રકૃતિની ઉદીરણાનું સ્વરૂપ	૧૮૮
૬૨-૬૩	ગુણસ્થાનમાં ચર્તમાન જીવોના અત્પવહૃત્વનું સ્વરૂપ	૧૮૯
	ચતુર્થ ભાગાધિકાર.	
૬૪	છ ભાવનાં નામ તેની વ્યાખ્યા અને ઉત્તરભેદોની સહ્યા	૧૮૯
૬૪	ઔપશમિક ભાવના એ ભેદોનું સ્વરૂપ	૧૯૦
૬૫	ક્ષાયિક અને ક્ષાયોપશમિકભાવના ક્રમથી નવ અને અઢાર ભેદોનું સ્વરૂપ	૧૯૦
૬૫	દાનાદિ પાંચ લઘ્વિયો પ્રથમ ક્ષાયિકભાવની જાણાવી અહીં ક્ષાયો-પશમિક ભાવની કહી તો વિરોધ કેમ નહિ ? એ શદ્ધાનુ સમાધાન	૧૯૦
૬૬	ઔદયિક અને પારિણામિકભાવના ક્રમથી અઢાર અને પ્રણ ભેદોનું સ્વરૂપ	૧૯૧
૬૬	કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થનારા નિદ્રાપશ્ચક આદિ ઘણા ભાવો હોઈ શકે છે તો છ ભાવો જ કેમ કહ્યા ? એ શદ્ધાનું સમાધાન	૧૯૧
૬૬	છઠ્ઠા સાન્નિપાતિક ભાવના છત્રીસ ભેદો	૧૯૧
૬૭-૬૮	સાન્નિપાતિક ભાવના સંભવી શકતા છ ભેદોમાંથી ગત્યાદિ આશ્રી ફેટલા હોય અને ફેટલા ન હોય ? તેનું સ્વરૂપ	૧૯૨
૬૮	સાન્નિપાતિક ભાવના પૂર્વે છત્રીસ ભેદો વતાન્યા છે આ ઠેકાણે થીસ અને પંદર મલીને પાંચીસ થાય છે તો વિરોધ કેમ નહિ ? એ શદ્ધાનું સમાધાન	૧૯૩
૬૯	જીવઆશ્રિત આઠ કર્મોમાં ઔપશમિકાદિ પાંચ ભાવોનું સ્વરૂપ	૧૯૩
૬૯	ઘર્મોલ્લિકાયાદિ પાંચ અજીવનું સ્વરૂપ	૧૯૩

गाथा	विषय	पत्र
६९	अतीवादि भेदधी फालना पण व्रण भेदो थई शके छे वो छे अहीं केम पवाव्या नहिं ? ए शङ्कानुं समाधान	१९४
६९	समयधी छईने क्षीरप्रद्वैलिका पर्यन्त फालनुं स्वरूप	१९४
६९	धर्मास्तिकायादि पांच अजीवर्मा कया कया भावो होय ? तेनुं स्वरूप	१९६
६९	कर्मस्फन्धाव्रित औपशमिकादि भावो अजीवोने पण संभवे छे वो ते कहेवा जोइए ? ए याचवतो निर्णय	१९६
७०	प्रत्येक शुणस्थानमां औपशमिकादि पांच भावोमांधी कया कया भावो होय ? तेनुं स्वरूप	१९६
७०	क्षायोपशमिक, औदयिक, औपशमिक, क्षायिक, पारिणामिक अने सान्निपातिक भावना इत्तरभेदो जेदळा जे शुणस्थानमां होय ? तेनुं स्वरूप	१९७
७०	उपरोक्त अर्थने प्रतिपादन करनारी सद्बद्ध गाथाभो पञ्चम सङ्ख्याधिकार,	१९८
७१	सद्बद्धावना व्रण, असद्बद्धावना नव अने अतन्वना नव मळो संख्याना एकवीस भेदोनुं कथनं	१९९
७२	जघन्य, मध्यम अने उत्कृष्टसद्बद्धाव तथा पत्य(पाला) अने परिधिनुं स्वरूप	२००
७३	चार पत्योनां (पालां) नाम तेनी छंटाइ, चैदिका धंगरेनुं स्वरूप	२०१
७४-७७	पत्योने (पालाओने) भरवा अने खाली करवापी केवी रीते उत्कृष्टसद्बद्धावुं धाय ? तेनुं सविसार स्वरूप	२०६-२०६
७८-७९	नवप्रकारना असद्बद्धावतनुं अने नवप्रकारना अनन्तनुं स्वरूप	२०७
७९	जघन्यसद्बद्धावादि संख्याना एकवीस भेदोनी स्थापना	२०८
८०	अनुयोगद्वारसूत्रना अनिप्राय प्रमाणे उपरोक्त भेदोनुं कथन अने ते सूत्रनो पाठ	२०९
८०-८६	मत्तान्तरधी असद्बद्धाव अने अनन्तनुं सविसार स्वरूप	२११-२१३
८६	प्रखुव प्रकरणनी समाप्ति	२१३
	प्रन्यस्फारनी प्रशस्ति	२१४
	प्रथम परिशिष्ट	१
	द्वितीय परिशिष्ट	९
	तृतीय परिशिष्ट	१०
	चतुर्थ परिशिष्ट	११
	पंचम परिशिष्ट	१६
	षष्ठ परिशिष्ट	१७

बृहत्पागच्छनायक-श्रीमद्-देवेन्द्रसरिविनिर्मिताः

चत्वारः कर्मग्रन्थाः ।

प्रथम-द्वितीय-चतुर्थाः स्वोपज्ञविवरणोपेताः

तृतीयः पुनरन्याचार्यविरचितयाऽवचूरिरूपटीकया समलङ्कितः

॥ अहम् ॥

॥ श्रीमद्विजयसहस्रनामस्तुभ्यो नमः ॥

पूज्यश्रीदेवेन्द्रसुरिविरचितस्वोपजटीकोपेतः

कर्मविपाकनामा प्रथमः कर्मग्रन्थः ।

॥ नमः श्रीप्रवचनाय ॥

दिनेशवद्वानवरमतपैरनन्तकारप्रचित समन्तात् ।

योऽशोषयत् कर्मविपाकपङ्क, देवो मुदे वोऽस्तु स वर्धमान ॥ १ ॥

ज्ञानादिगुणगुरूणा, धर्मगुरूणा प्रणम्य पदकमलम् ।

कर्मविपाके विवृतिं, स्मृतिवीचविवृद्धये विदधे ॥ २ ॥

तत्राऽऽदावेयामीष्टदेवतानुत्यादिप्रतिपादिकामिमा गाथामाह—

सिरिवीरजिणं चंद्रिय, कम्मविचागं समासओ युच्छं ।

कीरड जिण्ण हेज्जिं जेण तो भण्णण कम्मं ॥ १ ॥

श्रिया—सकलत्रिभुवनजनमनश्चमत्कारिमनोहारिपरमार्हन्यमहामहिमाविस्वारि—

“अशोरुवृक्ष सुरसुप्पट्टिद्विव्यो धनिधामरमासन च ।

भामण्डल दुन्दुभिरातपत्र, सत्प्रातिहार्याणि निनेधराणाम् ॥”

मुदितान्यपि मित्राणि, सुकुद्धाश्चैव शत्रवः ।
न हीमे तत् करिष्यन्ति, यत्र पूर्वं कृतं त्वया ॥

बौद्धा अप्याहुः—

इत एकनवतौ कल्पे, शक्त्या मे पुरुषो हतः ।
तेन कर्मविपाकेन, पादे विद्धोऽस्मि भिक्षवः ॥

तदपि च कर्म पुद्गलस्वरूप प्रतिपचन्यम्, नामूर्च्छम्, अभूर्त्तत्वे हि कर्मणः सकाशादात्म-
नामनुग्रहोपघातासम्भवात्, आकाशादिवत् । यदाह—

अत्रे उ अमुचं चिय, कम्मं मन्नंति वासणारूयं ।
तं तु न जुज्झइ ततो, उवघायणुग्गहाभावा ॥

नागास उवघायं, अणुग्गहं वा वि कुणइ सत्ताणं ॥ इत्यादि ।

तच्च कर्म प्रवाहतोऽनादि, “अणाइयं तं पवाहेण” इति वचनात् । यदि प्रवाहापेक्षयाऽपि
सादि स्यात् तदा जीवानां पूर्वं कर्मवियुक्तत्वमासीत् पश्चादकर्मकस्य जीवस्य कर्मणा सह
संयोगः सञ्जातः, एवं सति मुक्तानामपि कर्मयोग स्यात्, अकर्मकत्वाविशेषात्, तत्रश्च
मुक्ता अमुक्ताः स्युः, न चेदमिष्टम्, तस्मादनादिर्जीवस्य कर्मणा सह संयोगः । नन्वनादि-
संयोगे कथं वियोगो जीवस्य कर्मणा सह ? उच्यते—अनादिसयोगेऽपि वियोगो दृष्टः काञ्च-
नोपलवत् । तथाहि—काञ्चनोपलाना यद्यप्यनादिसयोगस्तथापि तथाविधसामग्रीसद्भावे घन-
नादिना किञ्चित् वियोगो दृष्टः; एव जीवस्यापि ज्ञानदर्शनचारित्रध्यानानलादिनाऽनादिकर्मना
सह वियोगः सिद्धो भवति । यदाह भगवान् भाष्यसुधाम्मोनिधिः—

जैहँ इह य कंचणोवलसयोगोऽणाइसतइगओ वि ।

वुच्छिज्जइ सोवाय, तह जोगो जीवकम्माण ॥ (विशेषेण गा० १/१० = १)

ठिईबंधुं दलस्स ठिई, पएसबंधो पप्सगणं जं ।

ताण रसो अणुमागो, तस्समुदाओ पगइबंधो ॥ (पच्चसं० गा० ४३२)

अन्यत्राप्युक्तम्—

प्रकृतिः समुदायः स्यात्, स्थितिः कालावधारणम् ।

अनुमागो रसः प्रोक्तः, प्रदेशो दलसञ्चयः ॥

इदं च प्रकृतिस्य तिस्रस्रप्रदेशानां स्वरूपं 'भोदकस्य' कणिकादिमयलङ्कृतस्य 'दृष्टान्तात्' दृष्टान्तेन भावनीयम् । दृष्टान्तादित्यत्र तृतीयार्थे पञ्चमी । यदाह पाणिनिः स्वप्राकृतलक्षणे—
 "व्यत्ययोऽप्यासाम्" इति । यथा वातविनाशिद्रव्यनिष्पन्नो भोदकः प्रकृत्या वातमुपशमयति, पित्तोपशमकद्रव्यनिर्वृतः पित्तम्, कफापहारिद्रव्यसमुद्भूतः कफमित्येवंस्वभावा प्रकृतिः । स्थितिस्तु तस्यैव कस्यचिद्दिनमेकम्, अपरस्य तु दिनद्वयम्, एवं यावत् कस्यचिन्मासादिकमपि कालं भवति ततः परं विनाशादिति । रसः पुनः सिग्धमधुरादिरूपस्तस्यैव कस्यचिदेकगुणः, अपरस्य द्विगुणः, अन्यस्य त्रिगुण इत्यादिकः । प्रदेशश्च कणिकादिरूपस्तस्यैव कस्यचिदेक-
 प्रसृतिप्रमाणाः, अन्यस्य तु प्रसृतिद्वयप्रमाणाः, यावदपरस्य सेतिकादिप्रमाणाः । एवं कर्मणोऽपि कस्यचिद् ज्ञानाच्छादनस्वभावा प्रकृतिः, अपरस्य दर्शनावरणरूपा, अन्यस्याऽऽहादादिप्रदानल-
 क्षणा, कस्यचित् सम्यग्दर्शनादिविधातजननस्वभावेत्यादि । स्थितिश्च तस्यैव कस्यचित् त्रिंश-
 त्सागरोपमकोटीकोटीरूपा, अपरस्य तु सप्ततिसागरोपमकोटीकोटिलक्षणेत्यादि । रसस्त्वनुभाग-
 शब्दवाच्यस्तस्यैवैकस्वानद्विस्वानत्रिस्थानादिरूपः । प्रदेशो अल्पबहुबहुतरबहुतमादिरूपा इति । पुनः किंविशिष्टं तत् कर्म भवति ! इत्याह—
 "मूलपगइऽइ उत्तरपगईअडवल्लसयमेयं" ति मूलप्रकृतयः सामान्यरूपाः 'अष्टौ' अष्टसङ्ख्या यत्र तन्मूलप्रकृत्यष्ट, उत्तरप्रकृतीनां—मूलप्रकृ-
 तिविशेषरूपाणामष्टपञ्चाशच्छतभेदा यस्य तदुत्तरप्रकृत्यष्टपञ्चाशच्छतभेदनिति ॥ २ ॥

अधुना मूलप्रकृतिभेदतस्तस्यैवाष्टविधत्तुत्तरप्रकृतिभेदतोऽष्टपञ्चाशच्छतभेदत्वं च प्रदर्शयन् स्वनामग्राहमष्टौ मूलभेदान् एकैकस्य च भेदस्य यस्य यावन्त उत्तरभेदास्तांश्च वक्तुमाह—

इह नाणदंसणावरणयेयमोहाऽऽउनामगोपाणि ।

विग्धं च पणनवहुअट्टवीसचउतिसपट्टुपणचिहं ॥ ३ ॥

'इह' प्रवचने कर्मोच्यते इति शेषः । "नाणदंसणावरण"ति ज्ञायते—परिच्छिद्यते वस्त्व-
 नेनेति ज्ञानम्, ज्ञातिर्वा ज्ञानम्, सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि विशेषग्रहणात्मको बोध इत्यर्थः । तथा दृश्यतेऽनेनेति दर्शनम्, दृष्टिर्वा दर्शनम्, सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि सामा-
 न्यग्रहणात्मको बोधः । आव्रियते—आच्छाद्यतेऽनेनेत्यावरणम्, यद्वा आनृपोति—आच्छाद्यति
 "रम्यादिभ्यः कर्तारि" (सि० ५-३-१२६) अनटि प्रत्यये आनरण—मिथ्यात्वादिमन्त्रि-
 जीवव्यापाराहतकर्मवर्गणान्त-पाती विशिष्टपुद्गलसमूहः । ततो ज्ञानं च दर्शनं च ज्ञानदर्शने
 तयोरावरणं ज्ञानदर्शनावरणं ज्ञानावरणं दर्शनावरणं चेत्यर्थः । तथा वेद्यते—सुखदुःखरूपन-

याऽनुभूयते यत् तद् वेद्यम्, “य एचातः” (सि० ५-१-२८) इति यप्रत्यये वेदनीयम् । यद्यपि सर्वं कर्म वेद्यते तथापि पङ्कजादिशब्दवद् वेद्यशब्दस्य रूढिविषयत्वात् सातासातरूपमेव कर्म वेद्यमित्युच्यते न शेषम् । तथा मोहयति—ज्ञानानमपि प्राणिनं सदसद्विवेकविकलं करोतीति मोहः, लिहादित्वादच्प्रत्ययः, मोहनीयमित्यर्थः । तथा एति—गच्छत्यनेन गत्यन्तरमित्यायुः, यद्वा एति—आगच्छति प्रतिबन्धकतां स्वकृतकर्मावाप्तनरकादिदुर्गतेर्निर्गन्तुमनसोऽपि जन्तोरित्यायुः, उभयत्रापि औणादिको गुस्प्रत्ययः, यद्वा आयाति—भवाद् भवान्तरं सङ्गामतां जन्तूनां निश्चयेनोदयमागच्छति “पृषोदरादयः” (सि० ३-२-१५५) इत्यायुःशब्दसिद्धिः । यद्यपि च सर्वं कर्म उदयमायाति तथाप्यस्त्यायुषो विशेषः, यतः शेषं कर्म बद्धं सत् किञ्चित्स्मित्नेव भवे उदयमायाति, किञ्चित्तु प्रदेशोदयमुक्तं जन्मान्तरेऽपि स्वविपाकत उदयं नायात्येव इत्युभयथाऽपि व्यभिचारः आयुषि त्वयं नास्ति, बद्धस्य तस्मिन्नेव भवेऽवेदनात्, जन्मान्तरसङ्गान्तौ तु स्वविपाकतोऽवश्यं वेदनादिति विशिष्टस्यैवोदयागमनस्य विवक्षितत्वात् तस्य चायुष्येव सद्भावात् तस्यैवैतच्चाग । अथवा आयान्त्युपभोगाय तस्मिन्नुदिते सति तद्भवप्रायोग्याणि सर्वाण्यपि शेषकर्माणीत्यायुः । तथा नामयति—गतिजातिप्रभृतिपर्यायानुभवनं प्रति प्रवणयति जीवमिति नाम । तथा ‘गुड् शब्दे’ गूयते—शब्द्यत उच्चावचैः शब्दैरात्मा यस्मात् तद् गोत्रम् । ततो ज्ञानदर्शनावरणं च वेद्यं च मोहश्चायुश्च नाम च गोत्रं च ज्ञानदर्शनावरणवेद्यमोहायुर्नाभोगोत्राणि । तथा विशेषेण हन्यन्ते—दानादिलब्धयो विनाशयन्तेऽनेनेति “स्वात्तायुषिध्व्याधिहनिभ्यः कः” इति कप्रत्यये ‘विघ्नम्’ अन्तरायम् । ‘च.’ समुच्चये । “पणनवदुलट्टवीस” इत्यादि । अत्र द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिसमासः । भावार्थः पुनरयम्—पञ्चविधं ज्ञानावरणम्, नवविधं दर्शनावरणम्, द्विविधं वेद्यम्, अष्टाविंशतिविधो मोहः, चतुर्विधमायुः, त्रिशतविधं नाम, त्रिभिरधिकं शतं त्रिशतं—व्युत्तरशतविधमित्यर्थः, द्विविधं गोत्रम्, पञ्चविधं विघ्नमिति ।

अत्राह—नन्वित्यं ज्ञानावरणाद्युपन्यासे किञ्चिदस्ति प्रयोजनम्? उत यथाकथञ्चिदेष प्रवृत्तः? इति, अस्तीति श्रूमः । किं तद्? इति चेद् उच्यते—इह ज्ञानं दर्शनं च जीवस्य स्वतत्त्वभूतम्, तदभावे जीवत्वस्यैवायोगात्, चेतनालक्षणो हि जीवः, ततः स कथं ज्ञानदर्शनाभावे भवेत्? ज्ञानदर्शनयोरपि च मध्ये प्रधानं ज्ञानम्, तद्दशादेव सकलशास्त्रादिविचारसन्ततिप्रवृत्तेः । अपि च—सर्वा अपि लब्धयो जीवस्य साकारोपयोगोपयुक्तस्योपजायन्ते, न दर्शनोपयोगोपयुक्तस्य, “सैद्याजो लब्धीओ सागारोवओगोवउत्तस्स, नो अणागारोवओगोवउत्तस्स” इति वचनप्रामाण्यात् । अन्वद्यत् यस्मिन् समये सकलकर्मविनिर्मुक्तो जीवः सजायते तस्मिन् समये ज्ञानोपयोगोपयुक्त एव, न दर्शनोपयोगोपयुक्तः, दर्शनोपयोगस्य द्वितीयसमये भावात्, ततो ज्ञानं प्रधानम्, तदावारकं च ज्ञानावरणं कर्म, ततस्तत् प्रथममुक्तम् । तदनन्तरं च दर्शनावरणम्, ज्ञानोपयोगाद्भ्युत्स्य दर्शनोपयोगोऽवस्थानात् । एते च ज्ञानदर्शनावरणे स्ववि-

पाकमुपदर्शयन्ती यथायोगमवश्यं सुखदुःखरूपवेदनीयकर्मविपाकोदयनिमित्ते भवतः । तथाहि—
 ज्ञानावरणमुपचयोत्कर्षप्राप्तं विपाकतोऽनुभवन् सूक्ष्मसूक्ष्मतरवस्तुत्रिचारासमर्थमात्मानं जानानः
 स्थितये भूरिलोक, ज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमपाटवोपेतश्च सूक्ष्मसूक्ष्मतराणि वस्तूनि निजप्र-
 ज्ञयाऽभिजानानो बहुजनातिशायिनमात्मानं पश्यन् सुखं वेदयते; तथाऽतिनिविडदर्शनावरण-
 विपाकोदये जात्यन्धादिरनुभवति दुःखसन्दोहं वचनगोचरातिक्रान्तम्, दर्शनावरणक्षयोपशम-
 पटिष्ठतापरिकरितश्च स्पष्टक्षुराद्युपेतो यथावद् वस्तुनिकुरन्ध्रं सम्यगवलोकमानो वेदयतेऽम-
 न्दमानन्दसन्दोहम्, तत एतदर्थप्रतिपत्त्यर्थं दर्शनावरणानन्तरं वेदनीयग्रहणम् । वेदनीयं च
 सुररदुःखे जनयति, अर्माष्टानमीष्टविषयसम्बन्धे चावश्यं संसारिणां रागद्वेषौ, तौ च मोहनी-
 यहेतुकौ, तत एतदर्थप्रतिपत्त्ये वेदनीयानन्तरं मोहनीयग्रहणम् । मोहनीयमूढाश्च जन्तवो
 बह्वारम्भपरिग्रहप्रभृतिकर्मादानासक्ता नरकाघायुष्कारचयन्ति, ततो मोहनीयानन्तरमायुर्ग्रह-
 णम् । नरकाघायुष्कोदये चावश्यं नरकगत्यादीनि नामान्युदयमायान्ति, तत आयुरनन्तरं
 नामग्रहणम् । नामकर्मोदये च नियमादुच्चनीचान्यतरगोत्रकर्मविपाकोदयेन भवितव्यम्, अतो
 नामग्रहणानन्तरं गोत्रग्रहणम् । गोत्रोदये चोच्चै कुलोत्पन्नस्य प्रायो दानलाभान्तरापादिक्षयो
 भवति, राजप्रभृतीनां प्राचुर्येण दानलाभादिदर्शनात्; नीचैःकुलोत्पन्नस्य तु दानलाभान्तरा-
 याद्युदयः, नीचजातीनां तथादर्शनात्; तत एतदर्थप्रतिपत्त्यर्थं गोत्रानन्तरमन्तरायग्रहणमिति
 ॥ ३ ॥ अथ 'यथोद्देशं निर्देशः' इति न्यायात् प्रथमं तावत् पञ्चधा ज्ञानावरणं व्याचिख्या-
 सुराह—

महसुयओहीमणकेवलाणि नाणाणि तत्थ महनाणं ।

वंजणचग्गहु चउहा, मणयणविणिद्वियचउफ्फा ॥ ४ ॥

इह ज्ञानशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धाद् मतिज्ञानम्, श्रुतज्ञानम्, अवधिज्ञानम्, "मण ति"
 पदैकदेने पदसमुदायोपचारात् मनःपर्यवज्ञानं मनःपर्यायज्ञानं वा, केवलज्ञानम् । तत्र "बुधिं
 मनिंषु ज्ञाने" मननं मतिः, यद्वा मन्यते—इन्द्रियमनोद्वारेण नियतं वस्तु परिच्छिद्यतेऽनयेति
 मतिः—योग्यदेशावस्थितवस्तुविषय इन्द्रियमनोनिमित्तोऽव्यगमविशेषः, मतिश्च सा ज्ञानं च
 मतिज्ञानम् । इदं चाऽऽगमे आभिनिबोधिकज्ञानमुच्यते ।

यदाह भगवान् देवर्द्धिषुमाश्रमणः—

नेण पंचविहं पत्तं, तं जहा—आभिनिबोहियनाणं सुयनाणं ओहिनाणं मणपञ्चयनाणं
 केवलनाणं । (नन्दी पत्र ६५-१) ।

तत्र चायनाभिनिबोधिकज्ञानशब्दार्थः—अभि—इत्यामिमुच्ये, नि—इति नैपत्ये, ततथा-
 भिमुरा—वस्तुयोग्यदेशावस्थानापेक्षा नियतः—इन्द्रियमनः समाधाय सत्त्वत्रिपापेक्षी बोधनं
 बोधोऽभिनिबोध, स एयाऽऽभिनिबोधिकम्, विनयादेरावृत्तिगणत्वादिकण्डल्पः, अभिनि-
 बुध्यत इत्यभिनिबोध इति वर्तते िशादित्वाद्वाच् वा, यद्वाऽभिनिबुध्यते जानना स इत्यभि-
 निबोध इति, वनेति वन्, स एयाऽऽभिनिबोधिकमिति तथैव, आभिनिबोधिकं च तद्

ज्ञानं चाऽऽभिनिवोधिकज्ञानम् । तथा श्रवणं श्रुतम्—अभिलाषह्लाविताथर्महणहेतुरुपलब्धिवि-
शेषः, एवमाकारं वस्तु घटशब्दाभिलाष्यं जलधारणाद्यर्थक्रियासमर्थमित्यादिरूपतया प्रधानी-
कृतत्रिकालसाधारणसमानपरिणामः शब्दार्थपर्यालोचनानुसारी इन्द्रियमनोनिमित्तोऽवगमवि-
शेष इत्यर्थः, श्रुतं च तद् ज्ञानं च श्रुतज्ञानम् । तथाऽवधानमवधिः—इन्द्रियाद्यनपेक्षमात्मनः
साक्षादर्थग्रहणम्, अत एवेदं प्रत्यक्षज्ञानम् । यदुक्तं नन्द्यध्ययने—

‘नोइन्द्रियपञ्चकलं त्रिविहं पल्लवं, तं जहा—ओहिनाणपञ्चकलं मणपञ्जवनाणपञ्चकलं केव-
लनाणपञ्चकलं (नन्दी पत्र ७६-२) ।

अथवा अवशब्दोऽयःशब्दार्थः, अव—अवोऽयो विस्तृतं वस्तु धीयते—परिच्छिद्यतेऽनेने-
त्यवधिः, यद्वा अवधिः—मर्यादा रूपिण्येव द्रव्येषु परिच्छेदकतया पृवृत्तिरूपा, तदुपलक्षितं
ज्ञानमप्यवधिः, अवधिश्च तद् ज्ञानं चावधिज्ञानम् । तथा परिः—सर्वतोभावे, अवनम् अवः,
“तुदादिभ्योऽन्कौ” इत्यधिकारेऽक्तितौ चेत्यनेन औणादिकोऽकारप्रत्ययः, अवनं गमनं वेद-
नमिति पर्यायाः, परि अवः पर्यवः, मनसि मनसो वा पर्यवो मनःपर्यवः—सर्वतस्तत्परिच्छेद्
इत्यर्थः, मनःपर्यवश्च स ज्ञानं च मनःपर्यवज्ञानम् । यद्वा मनःपर्यायज्ञानम्, तत्र संज्ञिभि-
र्जीवैः फाययोगेन गृहीतानि मनःप्रायोग्यवर्गणाद्रव्याणि चिन्तनीयवस्तुचिन्तनव्यापृतेन
मनोयोगेन मनस्त्वेन परिणमय्याऽऽलम्ब्यमानानि मनांसीत्युच्यन्ते, तेषां मनसां पर्यायाः-
श्चिन्तनानुगताः परिणामा मनःपर्यायाः, तेषु तेषां वा संवन्धि ज्ञानं मनःपर्यायज्ञानम्; यद्वा
आत्मभिर्ध्वस्तुचिन्तने व्यापारितानि मनांसि पर्येति—अवगच्छतीति मनःपर्यायम्, “कर्मणोऽण्”
(सि० ५-१-७२) इति अपूप्रत्ययः, मनःपर्यायं च तद् ज्ञानं च मनःपर्यायज्ञानम् । तथा
केवलम्—एकं मत्यादिज्ञानरहितत्वात् “नैट्ठग्मि उ छाउमत्थिए नाणे” (आव० नि० गा०
५३९) इति यचनप्रामाण्यात् ।

आह—यदि मत्यादीनि ज्ञानानि स्वस्वावरणक्षयोपशमभावेऽपि प्रादुःपन्ति ततो निःशेषतः
स्वस्वावरणक्षये सुतरां भवेयुश्चारित्रपरिणामवत्, तत् कथं तेषां तदानीमभावः ? आह च—
आवरणदेसविगमे, जाइं विज्जंति महमुयार्हणि ।
आवरणसद्विगमे, कह ताइं न हुंति जीवत्स ? ॥ इति ।

उच्यते—इह यथा सहस्रभानोरतिसमुन्नतघनाघनपनपटलान्तरितस्यापान्तरालवस्वितकट-
कुट्याधावरणविवरमविष्टः] प्रकाशो घटपटादीन् प्रकाशयति, तथा केवलज्ञानावरणावृतस्य
केवलज्ञानस्यापान्तरालमतिज्ञानावरणादिक्षयोपशमरूपविवरविनिर्गतः प्रकाशो जीवादीन् प्रका-
शयति, स च तथा प्रकाशयन् मतिज्ञानमित्यादिलक्षणं तत्तदक्षयोपशमानुरूपमभिधानमुद्ब्रह्मतिः
ततो यथा सकलघनपटलकटकुट्याधावरणापगमे स तथाविधः प्रकाशः सहस्रभानोरत्पटलरूपो
न भवति किन्तु सर्वात्मना स्फुटरूपोऽन्य एव, तथेहापि सकलकेवलज्ञानावरणमतिज्ञानाधा-

१ नोइन्द्रियप्रत्यक्षं त्रिविधं प्रकृतम्, तद्यथा—अवधिज्ञानप्रत्यक्षं मनःपर्यवज्ञानप्रत्यक्षं केवलज्ञानप्रत्यक्षम् ॥
२ नष्टे तु छाप्रस्थिके ज्ञाने ॥ ३ आवरणदेसविगमे, यानि विद्यन्ते मतिश्रुतार्थानि । आवरणसर्वं (सर्वा-
वरण) विगमे, कथं तानि न भवन्ति जीवत्स ? ॥

वरणाविलये न तथाविधो मतिज्ञानादिसंज्ञितः केवलज्ञानस्य प्रकाशो भवति, किन्तु सर्वात्मना यथावस्थितं वस्तु परिच्छिन्दन् परिस्फुटरूपोऽन्य एवेत्यदोषः ।

उक्तं च श्रीपूज्यैः—

कटविवरागयकिरणा, मेहंतरियस्त जह दिणेसस्त ।

ते कडमेहावगमे, न हुंति जह तह इमाई पि ॥

अन्यैरपि न्यगादि—

मलविद्धमणेर्व्यक्तिर्यथाऽनेकप्रकारतः ।

कर्मविद्धात्मविज्ञसिस्तथाऽनेकप्रकारतः ॥

यथा जात्यस्य रत्नस्य, निःशेषमलहानितः ।

स्फुटैकरूपाऽमिव्यक्तिर्विज्ञसिस्तद्वात्मनः ॥

अन्ये पुनराहुः—सन्त्येव मतिज्ञानादीन्यपि सयोगिकेवस्यादौ, केवलमफलत्वात् सन्त्यपि तदानीं न विवक्ष्यन्ते, यथा सूर्योदये नक्षत्रादीनि । उक्तं च—

अज्ञे आभिणिवोहियणाणाईणि वि जिणस्त विज्जंति ।

अफलाणि य सूरुदए, जहेव नखत्तमाईणि ॥

शुद्धं वा केवलम्, तदावरणमलकलङ्कपङ्कापगमात् । सकलं वा केवलम्, तत्प्रथमतयैव निःशेषतदावरणविगमतः संपूर्णोत्पत्तेः । असाधारणं वा केवलम्, अनन्यसदृशत्वात् । अनन्तं वा केवलम्, ज्ञेयानन्तत्वात् अपर्धवासितानन्तकालप्रस्थायित्वाद्वा । निर्व्यापातं वा केवलम्, लोकेऽलोके वा कापि व्याघाताभावात् । केवलं च तद् ज्ञानं च केवलज्ञानं यथावस्थितसमस्तभूतभवद्वाविभावसमावायमासि ज्ञानमिति भावना ।

आह—नन्वेतेषां पञ्चानां ज्ञानानामित्थं कमोपन्यासे किं कारणम् ? उच्यते—इह मति-श्रुते तावदेकत्र वक्तव्ये, परस्परमनयोः स्वामिकालकारणविषयपरोक्षत्वसाधर्म्यात् । तथाहि—य एव मतिज्ञानस्य स्वामी स एव श्रुतज्ञानस्य य एव श्रुतज्ञानस्य स्वामी स एव मतिज्ञानस्यापि "ज्ञैत्य महनाण तत्थ सुयनाणं, जत्थ सुयनाणं तत्थ महनाणं" (नन्दी पत्र १४०-१) इत्यादिचननभामाप्यात्, ततः स्वामिसाधर्म्यम् । तथा यावान् एव मतिज्ञानस्य स्थितिकालस्तावान् एव श्रुतज्ञानस्यापि, तत्र प्रवाहापेक्षयाऽतीतानागतवर्तमानरूपः सर्वकालः, अप्रतिपत्तिरैकजीवापेक्षया पद्मपट्टिसागरोपमणि समधिस्तानि, उक्तं च—

दो धारे विजयाइसु, गयम्स तिनऽञ्जुए अहए ताई ।

अइरेगं नरमविधं, नाणार्जावाण सवद्धा ॥ (विदो० गा० २७६२)

इति फालसाधर्म्यम् । यथा चेन्द्रियनिमित्तं मतिज्ञानं तथा श्रुतज्ञानमपीति कारणसाध-

१ कटविवरागयकिरणा, नेषान्तरितस्य यथा दिनचरत् । ते पट्टमवापगमे, न भवन्ति यथा तथेमान्यपि ॥
२ अन्ये आभिनिधोषिविज्ञानादीन्यपि जिणस्त विज्जन्ते । अफलाणि च सूर्योदये यथैव नक्षत्रादीनि ॥ ३ यत्र मतिज्ञानं तत्र श्रुतज्ञानं यत्र श्रुतज्ञानं तत्र मतिज्ञानम् ॥ ४ दो धारे विजयाइसु, गयम्स ज्ञानं (वारत्) अच्युतेऽप्यवा तानि (सागराणि ६६) । शतितेक नरमविधं नाणार्जावाणं सवद्धा ॥

म्यम् । तथा यथा मतिज्ञानभादेशतः सर्वद्रव्यादिविषयमेवं श्रुतज्ञानमपि इति विषयसाधर्म्यम् । यथा च मतिज्ञानं परोक्षं तथा श्रुतज्ञानमपि इति परोक्षत्वसाधर्म्यम् । तत इत्थं स्वाभ्यादि-साधर्म्यादेते मतिश्रुते नियमादेकत्र वक्तव्ये, ते चावध्यादिज्ञानेभ्यः प्रागेव, तद्भावे एवावध्यादिसद्भावात् । उक्तं च—

जं सामिकालकारणविषयपरोक्षतत्तणेहि तुल्यं ।

तद्भावे सेसाणि य, तेनाऽऽईए महसुयाई ॥ (विशेष० गा० ८५)

ननु भवतामेकत्र मतिश्रुते, प्रागेव चावध्यादिभ्यः, परमेतयोरेव मतिश्रुतयोर्मध्ये पूर्वं मतिः पश्चात् श्रुतमित्येव तत् कथम् ? उच्यते—मतिपूर्वेत्यात् श्रुतज्ञानस्य, तथाहि—सर्वत्रापि पूर्वमवग्रहादिरूपं मतिज्ञानमुदयते पश्चात् श्रुतम् । यदाह निचिडजडिमसम्भारतिर-स्कारतरणिः श्रीजिनभद्रगणिकुमाश्रमणः—

मैइपुषं सुयमुचं, न मई सुयपुषिया विसेसोऽयं ।

पुषं पालणपूरणभावाजो जं मई तस्स ॥ (विशेष० गा० १०५)

नन्वध्वयनचूर्णावप्युक्तम्—

तेसुं वि य महपुषयं सुयं ति किचा पुष महनाणं कयं, तप्पिट्ठओ सुयं ति ॥ (पत्र ११)

आह—यदि स्वामित्वादिभिरनयोरभेदकृद्भिर्द्वयोरप्येकत्वमस्तु, भेदहेत्वभावाद् अभेदहेतूनां चाभिहितत्वात्, तदयुक्तम्, भेदहेत्वभावस्यासिद्धत्वात् । तथाहि—स्वाभ्यादिभिरभेदे सत्यपि लक्षणभेदादनयोर्भेदः, तथाहि—मन्यते योग्योऽर्थोऽनयेति मतिः, श्रवणं श्रुतमित्यादि । तथा हेतुफलभावाद् भेदः, तथाहि—मतिज्ञानं श्रुतस्य कारणम्, श्रुतं तु कार्यम् । यच्च यदुत्कर्षापकर्षवशादुत्कर्षापकर्षभाक् तत् तस्य कारणम्, यथा घटस्य मृत्पिण्डः, तथाहि—श्रुतेष्वपि बहुषु ग्रन्थेषु यद्विषयं स्मरणमीहाऽपोहादि वाऽधिकतरं प्रवर्तते स ग्रन्थः स्फुटतरः प्रतिभाति न शेषः । तथा भेदभेदाद् भेदः, तथाहि—मतिज्ञानमष्टाविंशत्यादिभेदम्, श्रुतज्ञानं तु चतुर्दशादिभेदम् । तथा इन्द्रियविभागाद् भेदः, तत्प्रतिपादिका चेयं पूर्वान्तर्गता गाथा—

सोइंदिओवलद्धी, होइ सुयं सेसयं तु महनाणं ।

मुत्तुणं दधसुयं, अक्खरलंमो य सेसेसु ॥ (विशेष० गा० ११७)

तथा वैल्कसमं मतिज्ञानं कारणत्वात्, सुम्भसमं श्रुतज्ञानं तत्कार्यत्वादित्यप्यनयोर्भेदनिबन्धनम् । तथा इतश्च भेदः—मतिज्ञानमनक्षरं साक्षरं च, तथाहि—अवग्रहज्ञानमनक्षरम्, तस्यानिर्देश्यसामान्यमात्रप्रतिभासात्मकतया निर्विकल्पत्वात् ; ईहादिज्ञानं तु साक्षरम्, तस्य परामर्शादिरूपतयाऽवश्यं वर्णाऽऽरूपितत्वात् ; श्रुतज्ञानं पुनः साक्षरमेव, अक्षरमन्तरेण शब्दार्थपर्यालोचनस्यानुपपत्तेः । तथा इतश्च भेदः—मूककल्पं मतिज्ञानम्, स्वमात्रप्रत्यायकत्वात् ; जगूककल्पं

१ यत् स्वामिकालकारणविषयपरोक्षत्वैस्तुल्ये । तद्भावे शेषाणि च तेनाऽऽदौ मतिश्रुते ॥ २ मतिपूर्वं श्रुतत्वं न मति श्रुतपूर्विका विशेषोऽयम् । पूर्वं पालनपूरणभावात् यन्मतिहास्य (श्रुतस्य) ॥ ३ तयोरेपि च मतिपूर्वकं श्रुतमिति कृत्वा पूर्वं मतिज्ञानं कृतं तत्तद्वृत्तं श्रुतमिति ॥ ४ श्रोत्रेन्द्रियोरलम्बि भवति श्रुतशेषकं तु मतिज्ञानम् । मुक्ता इत्यश्रुतमक्षरत्वमथ शेषेषु ॥ ५ लक्खरलंमो ॥ ६ रज्जुवदस्यम् ॥ ७ मिथितत्वात् ॥

श्रुतज्ञानम्, स्वपरप्रत्यायकत्वात् । तथा चामूनेव हेतून् सगृहीतवान् भाष्यसुधाम्मोनिधिः—
 ल्कसणमेया हेउफलभावओ मेयइंदियविमागा । ।

।) धागक्खरमूयेयरमेया मेओ महसुयाणं ॥ (विशेष० गा० ९७)

तथा कालविपर्ययत्वामित्वलाभसाधर्म्यान्मतिश्रुतज्ञानानन्तरमवधिज्ञानम्, तथाहि—अप्रति-
 पत्तितैकसत्त्वाधारापेक्षयाऽवस्थितिकालोऽवधिज्ञानस्य षट्पष्टिसागरोपमाणि । तथा यथैव मतिश्रु-
 तज्ञाने मिथ्यात्वोदयतो विपर्ययतानासादयतस्तथाऽवधिज्ञानमपि, तथाहि—मिथ्यादृष्टेः सतस्ता-
 न्येन मतिश्रुतावधिज्ञानानि मत्तज्ञानश्रुताज्ञानविभङ्गज्ञानानि भवन्ति । उक्तं च—

आद्यत्रयमज्ञानमपि भवति मिथ्यात्वसमुक्तम् ॥ (प्रथम० पद्य २२७) इति ।

तथा य एव मतिश्रुतयोः स्वामी स एवावधिज्ञानस्यापि । तथा विभङ्गज्ञानिनस्त्रिदशादेः
 सम्यग्दर्शनावाप्तौ युगपदेव मतिश्रुतावधिज्ञानानां लाभसंभवस्ततो लाभसाधर्म्यम् । अवधिज्ञान-
 नानन्तरं च छद्मस्थविषयभावप्रत्यक्षत्वसाधर्म्यान्मनःपर्यायज्ञानमुक्तम्, तथाहि—यथाऽवधिज्ञानं
 छद्मस्थस्य भवति तथा मनःपर्यायज्ञानमपि इति छद्मस्थसाधर्म्यम् । तथा यथाऽवधिज्ञानं रूपि-
 द्रव्यविषयं तथा मनःपर्यायज्ञानमपि, तस्य मनःपुद्गलाऽऽल्बनत्वाद् इति विषयसाधर्म्यम् ।
 तथा यथाऽवधिज्ञानं क्षायोपशमिके भावे वर्तते तथा मनःपर्यायज्ञानमपि इति भावसाधर्म्यम् ।
 तथा यथाऽवधिज्ञानं प्रत्यक्षं तथा मनःपर्यायज्ञानमपि इति प्रत्यक्षत्वसाधर्म्यम् । उक्तं च—

कालविवज्जयसामित्त्वलाभसाहम्भोऽवही तपो ।

माणसमित्तो छउमत्थविसयभावाइसाहम्मा ॥ (विशेष० गा० ८७)

तथा मनःपर्यायज्ञानानन्तरं केवलज्ञानस्योपन्यासः, सर्वोत्तमत्वाद् अप्रमत्तयतित्स्वामिसाध-
 र्म्यात् सर्वावसाने लाभाच्च । तथाहि—सर्वाण्यपि मतिज्ञानादीनि ज्ञानानि देशतः परिच्छेद-
 कानि, केवलज्ञानं तु सकलवस्तुस्रोमपरिच्छेदकं सर्वोत्तमम्, सर्वोत्तमत्वाद्धान्ते सर्वेशिर शे-
 खरकेश्यमुपन्यस्तम् । तथा यथा मनःपर्यायज्ञानमप्रमत्तयतेरेवोत्पद्यते तथा केवलज्ञानमपि
 इत्यप्रमत्तयतित्स्वामिसाधर्म्यम् । तथा, यः सर्वाण्यपि ज्ञानानि समासादयितुं योग्यः स नियमात्
 सर्वज्ञानावसाने केवलज्ञानमवामोति, ततः सर्वान्ते केवलमुक्तम् । उक्तं च—

अन्ते केवलमुत्तमजइसामित्वावसाणलाभाओ ॥ (धर्मसं० गा० ८५) इति ॥

व्याख्यातानि नामसंस्कारमात्रेण पञ्चापि ज्ञानानि । अयामून्येव सविस्तरं व्याचिख्यासुः
 प्रथमं मतिज्ञानं प्रकटयन्नाह—“तत्त्वं महनाण” इत्यादि । ‘तत्र’ तेषु पञ्चसु ज्ञानेषु मतिज्ञान-
 महाविंशतिमेदं भवतीत्युत्तरगाथायां सम्बन्धः । इह किल द्वेषा मतिज्ञानम्—श्रुतनिश्चितमश्रु-
 तनिश्चितं च । तत्र च यत् प्रायः श्रुताभ्यासमन्तरेणापि सहजविशिष्टक्षयोपशमवशादुत्पद्यते
 तद् अश्रुतनिश्चितमौत्पत्तिक्यादिवुद्धिचतुष्टयम्, यदाह श्रीदेवद्विंशत्पाचकः—

१ लक्षणमेदाद् हेतुकलभावतो भेदेन्द्रविभागात् । वल्काशरमूकेतरमेराद्रेतो मतिश्रुतयो ॥ २ ०ले
 मतिश्रुतयोरिवावधिं ० ग० ८० ॥ ३ कालविपर्ययत्वामित्वलाभसाधर्म्यतोऽवधिं ततः । मानसं (मनःपर्यायं)
 इतः छट्प्रत्यविषयभावादिषाधर्म्यात् ॥ ४ ०क्ये उप० क० घ० ८० ॥ ५ अन्ते केवलमुत्तमयतिस्वामि-
 मित्त्वानुदानलभात् ॥

‘से किं तं मइनाणं ? मइनाणं दुविहं पत्तचं, तं जहा—सुयनिस्सियं च अस्सुयनिस्सियं च । से किं तं अस्सुमनिस्सियं ? अस्सुयनिस्सियं चउविहं पत्तचं, तं जहा— ।

उप्पत्तिया वेणइया, कम्मिया परिणामिया ।

बुद्धी चउविहा बुत्ता, पंचमा भोवलब्भइ ॥ (नन्दी पत्र, १४४-१) ।

तत्रौत्पत्तिकी बुद्धिर्यथा रोहकस्य । वैनयिकी बुद्धिः पददर्शनात्करिण्यादिज्ञायकच्छात्र-
स्येव । कर्मजा कर्मरुस्येव । पारिणामिकी श्रीवज्रस्वामिन इव । यत्तु पूर्वं श्रुतपरिकर्मितमतेर्व्य-
वहारकाले पुनरश्रुतानुसारितया समुत्पद्यते तत् श्रुतनिश्चितम् । यदुक्तं श्रीविशेषावश्यके—

पुंघं सुयपरिकम्मियमइस्स जं संयं सुयाईयं ।

तं निस्सियमियरं पुण अणिस्सियं मइचउकं तं ॥ (विशेष० गा० १६९)

तच्चतुर्था भवति, तद्यथा—अवग्रह ईहा अयायः धारणा । यदाह—

‘से किं तं सुयनिस्सियं मइनाणं ? सुयनिस्सियं मइनाणं चउविहं पत्तचं, तं जहा—
उमगहो ईहा अयाय धारणा ॥ (नन्दी पत्र १६८-१)

पुनरवग्रहो द्वेषा—व्यञ्जनावग्रहः अर्धावग्रहश्च । आह च—

‘से किं तं उमगहे ? उमगहे दुविहे पत्तचे, तं जहा—वंजणुमगहे अत्युमगहे य ॥ (नन्दी
पत्र १६८-२)

तत्र व्यज्यते—प्रकटीक्रियतेऽनेनार्थः प्रदीपेनेव घट इति व्यञ्जनम् । आह च—

‘वजिज्जइ जेगरथो घट्टु घ दीवेण वंजण तं च । (विशेष० गा० १९४)

तद्योपकरणेन्द्रियं कदम्बपुष्पातिमुर्च्छकपुष्पक्षुरप्रनानाकृतिसस्यितश्रोत्रप्राणरसनस्पर्शनलक्षणं
शब्दगन्धरसस्पर्शपरिणतद्रव्यसङ्घातो वा । ततश्च व्यञ्जनेनोपकरणेन्द्रियेण व्यञ्जनानां शब्दा-
दिपरिणतद्रव्याणामवग्रहण परिच्छेदनमेकस्य व्यञ्जनशब्दस्य लोपाद्यञ्जनावग्रहः, किमपीद-
मित्यव्यक्तज्ञानरूपार्धावग्रहादयोऽव्यक्ततरं ज्ञानमित्यर्थः । अयं चतुर्था । यदाह सूत्रकृत्—
“वंजणवग्गहु चउह” चि स्पष्टम् । चातुर्विध्यमेव भावयति—“मणनयणविणिण्णियचउक”चि
मनश्च मानसं नयनं च लोचनं मनोनयने, मनोनयने विचा मनोनयनविना, “नाम नामै-
कार्य्ये समासो बहुलम्” (सि० ३-१-१८) इति समासः । इन्द्रियाणां चतुष्कमिन्द्रियच-
तुष्कं तस्माद् इन्द्रियचतुष्कात्, अत्र “गम्ययपः कर्माचारै” (सि० २-२-७४) इति
पञ्चमी । मनोनयनवर्जमिन्द्रियचतुष्कमाश्रित्य व्यञ्जनावग्रहश्चतुर्था भवतीति भावार्थः ।

१ अथ किं तद् मतिज्ञानम्?, मतिज्ञानं द्विविधं प्रकृतम्, तद्यथा—श्रुतनिश्चितं चाश्रुतनिश्चितं च । अथ किं
तदश्रुतनिश्चितम्? अश्रुतनिश्चितं चतुर्विधं प्रकृतम्, तद्यथा—औत्पत्तिकी वैनयिकी, कर्मजा पारिणामिकी । बुद्धि-
श्रुतविधा प्रोक्ता, पञ्चमी शेषोक्त्यन्ते ॥ २ ‘पारि’ एव० ग० ॥ ३ पूर्वं श्रुतपरिकर्मितमतेर्वेद साम्प्रतं श्रुता-
दीतं । सद् निश्चितमितरत् पुनरनिश्चितं मतिचतुष्कं तद् ॥ ४ अथ किं तद् श्रुतनिश्चितं मतिज्ञानम्? श्रुत-
निश्चितं मतिज्ञानं चतुर्विधं प्रकृतम्, तद्यथा—अवग्रह ईहा अयाय धारणा ॥ ५ अथ कोऽवग्रहवग्रह ? अव-
ग्रहो द्विविधं प्रकृतं, तद्यथा—व्यञ्जनावग्रहोऽर्धावग्रहश्च ॥ ६ ‘नते वज’ क० ग० ॥ ७ व्यज्यते वेनार्थं.
घट इव दीपेन व्यञ्जनं तच्च ॥ ८ ‘वाचन्द्र’ क० । ‘ऊप्यचन्द्र’ घ० ७० ॥

उक्तं च नन्द्यध्ययने—

से' किं तं धंजणुग्गहे ? धंजणुग्गहे चउविहे पन्नत्ते, तं जहा—सोइदियवंजणुग्गहे धारिण-
दियवंजणुग्गहे रसणिंदियवंजणुग्गहे फासिंदियवंजणुग्गहे ॥ (नन्दी पत्र १६९-२)

मनोनयनयोर्वर्जनं किमर्थम् ? इति चेद् उच्यते—मनोनयनयोरप्राप्तकारित्वात्, अप्राप्त-
कारित्वं च विषयकृतानुग्रहोपघातनून्यत्वात्, प्राप्तकारित्वे पुनरनलजलशून्यादीनां चिन्तनेऽ-
वलोकने च दहनक्लेदनपाटनादयः स्युः । अत्र च विषयदेशं गत्वा न पश्यति, प्राप्तं चार्थं नाल-
म्बत इत्येतावन्नियम्यते, मूर्तिमता पुनः प्राप्तेन भवत एवानुग्रहोपघातौ दिनकरकिरणादिनेति ।

अन्यस्त्वाह—व्यवहितार्थानुपलब्धेरनुमानात् प्राप्तकारित्वं लोचनस्येति, एतदयुक्तम्, अनै-
कान्तिकत्वात्, काचाग्रपटलस्फटिकान्तरितस्याप्युपलब्धेः । स्यादेतत्, नायना रश्मयो निर्गत्य
तमर्थं गृह्णन्तीति दर्शनरश्मीनां तैजसत्वात् तेजोद्रव्यैरप्रतिस्खलनाददोष इति, एतदप्ययुक्तम्,
महाज्वालदौ प्रतिस्खलनोपलब्धेरित्यत्र बहु वक्तव्यम् ततु नोच्यते, अन्यगहनताप्रसङ्गात् ।

व्यञ्जनावग्रहस्य च कालो जघन्य आवलिकासङ्घनेयमागतुल्यः, उत्कृष्ट आनप्राणपृथक्त्वम् ।
उक्तं च—

वंजणुग्गहकालो, आवलियव्रसंसंखमागतुल्लो उ ।

धोवो उक्कोसो पुण, आणापाणप्पहुच ति ॥ इति ॥ ४ ॥

उक्तश्चतुर्धा व्यञ्जनावग्रहः । अथार्थावग्रहादीन् व्याचिर्यासुराह—

अत्थुग्गहईहावायधारणा करणमाणसेहिं छहा ।

इय अट्टवीसभेयं, चउदसहा वीसहा व सुयं ॥ ५ ॥

अर्थत इत्यर्थस्तस्य शब्दरूपादिभेदानामन्यतरेणापि भेदेनानिर्धारितस्य सामान्यरूपस्वावग्र-
हणमर्थवग्रहः, किमपीदमित्यव्यक्तज्ञानमित्यर्थः । स च करणमानसैः पोदा भवति, तत्र कर-
णानि चेन्द्रियाणि पञ्च मानसं च मनः करणमानसानि सैः करणमानसैः कृत्वा । इदमुक्तं
भवति—श्रोत्रेन्द्रियार्थावग्रहः १ चक्षुरिन्द्रियार्थावग्रहः २ घ्राणेन्द्रियार्थावग्रहः ३ रसने-
न्द्रियार्थावग्रहः ४ स्पर्शनेन्द्रियार्थावग्रहः ५ मानसार्थावग्रहः ६ इति षोडाशार्थावग्रहः । तथा-
ऽवगृहीतस्यैव वस्तुनः 'किमयं भवेत् स्याणुरेव ? न तु पुरुषः' इत्यादिवस्तुधर्मान्वेषणात्मकं
ज्ञानचेष्टनमीहा, ईहनमीहेति कृत्वा ।

अरण्यमेतत् सविताऽस्तमागतो, न चाधुना सम्भवतीह मानवः ।

प्रायस्तदेतेन खगादिभाजा, भाव्यं सैरारातिसमाननाम्ना ॥

इत्याद्यन्वयधर्मघटनव्यतिरेकधर्मनिराकरणाभिमुखतालिङ्गितो ज्ञानविशेष ईहेति हृदयम् ।
साऽपि करणमानसैः पोदैव । तथा ईहितस्यैव वस्तुनः स्याणुरेवायमिति निश्चयात्मको बोधवि-
श्लेषोऽप्यायः, अयमपि करणमानसैः पोदा । तथा निश्चितस्यैवाविच्युतिस्मृतिवासनारूपं धरणं

१ अथ कोऽसौ व्यञ्जनावग्रहः ? व्यञ्जनावग्रहश्चतुर्विधः प्रकृतः, तथा—श्रोत्रेन्द्रियव्यञ्जनावग्रहो घ्राणेन्द्रिय-
व्यञ्जनावग्रहो रसनेन्द्रियव्यञ्जनावग्रहः स्पर्शेन्द्रियव्यञ्जनावग्रहः ॥ २ व्यञ्जनावग्रहकाल आवलिकासङ्घनेयमागतु-
ल्यस्तु । लोके उत्कृष्टः पुनरानप्राणपृथक्त्वमिति ॥ ३ स्याणुनामेत्यर्थः ॥

धारणा । साऽपि करणमानसैः षोडशैः । अर्थावग्रहादीनां च कालप्रमाणमिदम्—

उैमाह एकं समयं, ईहाऽध्याया मुहुत्तमद्वं तु ।

कालमसखं संखं, च धारणा होइ नाववा ॥ (आ० नि० गा० ४) इति ।

पूर्वोक्तप्रकारेणार्थावग्रहादीनां चतुर्णां प्रत्येकं षड्विधत्वात् व्यञ्जनावग्रहभेदचतुष्टयेन सह श्रुतनिश्चितं मतिज्ञानमष्टाविंशतिभेदं भवति । अश्रुतनिश्चितेन त्वैत्यक्तियादिवुद्विचतुष्टयेन सह द्वात्रिंशद्भेदं भवति । जातिसरणमपि समतिक्रान्तसद्भ्यातमवावगमस्वरूपं मतिज्ञानभेद एव । तथा चाचाराङ्गटीका—

जातिसरणं त्वानिनिबोधिकविशेषः ॥ (पत्र २०-१)

अथवा “बहु१बहुविध२क्षिप्रा३ऽनिश्चिता४ऽसन्दिग्ध५ध्रुवाणां ६ सेतराणाम्” (तत्त्वा० अ० १ सू० १६) इति वचनादष्टाविंशतिरपि द्वादशधा भिद्यते । तथाहि—बहूनामपि श्रोतृणामविशेषेण प्राप्तिविषयस्वेऽपि शङ्कमेर्यादितूर्यसमुदाये क्षयोपशमवैचित्र्यात् कश्चिदवग्रहादिभिर्बहु गृह्णाति, एकहेलास्फालितानामपि शङ्कमेर्यादितूर्याणां पृथक् पृथक् शब्दं गृह्णातीत्यर्थः १ । अपरस्त्वबहु गृह्णाति, अव्यक्ततूर्यध्वनिमेवोपलभत इत्यर्थः २ । अन्यस्तु योषिदादिवाचमानतामधुरमन्द्रत्वादिबहुपर्यायोपेतान् शङ्काविध्वनीन् पृथक् पृथग् जानातीति बहुविधग्राहीत्युच्यते ३ । एकद्विपर्यायोपेतांस्तु तानेव जानानोऽबहुविधग्राही ४ । अन्यस्तु क्षिप्रमचिरेणार्थं जानाति ५ । अन्यस्तु विमृश्य चिरेणेति ६ । अन्यस्त्वनिश्चितमलिङ्गं गृह्णाति न पुनः पताकयेव देवकुलम् ७ । अपरस्तु पताकया देवकुलमिव लिङ्गनिश्चया गृह्णाति ८ । यद् असशयं गृह्णाति तद् असन्दिग्धम् ९ । संशयोपेतं तु यद् गृह्णाति तत् सन्दिग्धम् १० । यद् एकदा गृहीतं तत् सर्वदैवावश्यं गृह्णाति न पुनः कालान्तरे तद्ग्रहणे परोपदेशादिकमपेक्षते तद् ध्रुवम् ११ । यत् पुनः कदाचिदेव गृह्णाति न सर्वदा तद् अध्रुवम् १२ । एवमेतैर्द्वादशभिर्भेदैरवग्रहादयः पूर्वोक्तभेदयुक्ता वस्तु गृह्णन्तीत्यष्टाविंशत्या द्वादशभिर्गुणितया त्रीणि शतानि षट्त्रिंशदधिकानि भवन्ति । यदाह भाष्यपीपूपयोधिः—

जं बहुबहुविहखिप्पानिस्सिसयनिच्छियधुवेयरविभता ।

पुणरुगहादओ तो, तं छत्तीस तिसयमेयं ॥

नैर्णासइसमूहं, बहुं पिहं मुणइ भिन्नजाइयं ।

बहुविहनणेगनेयं, इकिक्कं मिद्धबहुसाइं ॥

खिप्पमचिरेण तं चिय, सरूवओ तं अणित्तिस्सयमलिं ।

निच्छियमसंसयं ज, ध्रुवमच्चतं न य कयाइं ॥ (विशे० गा० ३०७-९)

१ अवग्रह एकं समयगीहाऽप्यायौ मुहूर्तमर्थं (मिन्नमुहूर्तं) तु । कालमसङ्घातं सङ्घातं च धारणा भवति शतक्या ॥ २ ०^२ पृथग् जां क० ख० ग० ॥ ३ ०^२ य विमृश्य वि० ख० घ० ङ० ॥ ४ यद् बहुबहुविध-क्षिप्रानिश्चितनिश्चितध्रुवेतरविभक्ता । पुनरवग्रहादयोऽतस्तद् षट्त्रिंशत्रिंशतभेदम् ॥ ५ नानाशब्दसमूह बहु पृथग् जानाति भिन्नजातिकम् । बहुविधमनेकभेदेनैके क्षिप्रमधुरादि ॥ ६ नाग षट् क० ख० ग० घ० ङ० ॥ ७ क्षिप्रमचिरेण तत्रैव स्वरूपतः तदनिश्चितमलिङ्गम् । निश्चितमशयं यद् ध्रुवमखन्तं न न कदापि ॥

अश्रुतनिश्रितबुद्धिचतुष्टयेन सह चत्वारिंशदधिकानि त्रीणि शतानि मतिज्ञानस्य । मेदानां भवन्ति । यद्वा मतिज्ञानं चतुर्विधं द्रव्यक्षेत्रकालभावमेदात् । यदाहुर्निर्दलिताज्ञानसम्भारप्रसाराः श्रीदेर्चाद्विंशच्चकवरा—

‘तं समासञ्चो चउच्चिहं पन्नत्तं, तं जहा—दब्बञ्चो खेसञ्चो कालञ्चो भावञ्चो । दब्बञ्चो ण आभिणिबोहियनाणी आप्सेणं सब्बदखाइ जाणह न पासइ । खित्तञ्चो णं आभिणिबोहियनाणी आप्सेणं सब्ब खित्तं जाणह न पासइ । कालञ्चो णं आभिणिबोहियनाणी आप्सेणं सब्बकालं जाणह न पासइ । भावञ्चो णं आभिणिबोहियनाणी आप्सेणं सब्बभावे जाणह न पासइ । (नन्दी पत्र १८३-२) इति ।) ।

व्याख्यातं सप्रपञ्चं मतिज्ञानम् । साम्प्रतं श्रुतज्ञानं व्याचिरूयासुराह—“चउदसहा वीसहा व सुय”ति ‘श्रुतं’ श्रुतज्ञानं ‘चतुर्दशधा’ चतुर्दशभेद ‘विंशतिधा’ विंशतिप्रकारं वा भवतीति ॥ ५ ॥ तत्र प्रथमं श्रुतस्य चतुर्दश भेदान् व्याख्यानयन्नाह—

अक्खर सञ्ची सम्मं, सार्इअं खल्ल सपज्जवसियं च ।

गमियं अंगपविट्ठं, सत्त वि एए सपडिचक्खा ॥ ६ ॥

इह श्रुतशब्दः पूर्वगाथातः सम्बध्यते । ततोऽक्षरश्रुतं १ संज्ञिश्रुतं २ सम्यक्श्रुतं ३ सादिश्रुतं ४ सपर्यवसितश्रुतं ५ गमिकश्रुतम् ६ अङ्गप्रविष्टश्रुतम् ७ इत्येते सप्त भेदाः सप्रतिपक्षाः श्रुतस्य चतुर्दश भेदा भवन्ति । तथाहि—अक्षरश्रुतप्रतिपक्षम् अनक्षरश्रुतम् १ एवमसंज्ञिश्रुतं २ मिथ्याश्रुतम् ३ अनादिश्रुतम् ४ अपर्यवसितश्रुतम् ५ अगमिकश्रुतम् ६ अङ्गबाधश्रुतम् ७ इति । तत्राक्षरं त्रिधा—संज्ञाव्यञ्जनलब्धिभेदात् । उक्तं च—

‘तं सन्नादं जणलद्धिसन्नियं तिविहमक्खरं भणिय ।

सुबहुलिविभेयनियय, सन्नक्खरमक्खरारागारो ॥ (विदो ० गा ० ४६४)

सुबहुयो या एता अष्टादश लिपयः श्रूयन्ते, तथाहि—

हसैलिपी १ गूयलिपी २, जक्खली ३ तह रक्खसी ४ य बोधवा ।

उड्डी ५ जवणि ६ हुँरुकी ७, कीरी ८ दविडी ९ य सिंघविया १० ॥

मौलविणी ११ नडि १२ नागरी १३, लाडलिपी १४ पारसी १५ य बोधवा ।

तह अनिमिचीय १६ लिपी, चाणकी १७ मूलदेवी य १८ ॥

१ ‘वयानक’ क० उ० ॥ २ तत् सप्तासतयचतुर्विधं प्रकृतम्, तथा—द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतो भावतः । द्रव्यतः गमिति वाक्यालङ्कारे (एव सर्वत्र) आभिनिबोधिज्ञानी आदेशेन सर्वद्रव्यानि जानाति न पश्यति । क्षेत्रतः आभिनिबोधिज्ञानी आदेशेन सर्वं क्षेत्रं जानाति न पश्यति । कालतः आभिनिबोधिज्ञानी आदेशेन सर्वं कालं जानाति न पश्यति । भावतः आभिनिबोधिज्ञानी आदेशेन सर्वान् भावान् जानाति न पश्यति ॥ ३ ‘कारं भव’ क० ख० ग० ॥ ४ तत् संज्ञाव्यञ्जनलब्धिषड्विधं त्रिविधमक्षरं भणितम् । सुबहुलिविभेद-नियतं संज्ञाक्षरमक्षराक्षरं ॥ ५ हसैलिपिभूतलिपिविंशती तथा राण्डी च बोद्धव्या । औड्डी बवनी तुण्डी कीरी श्राविपी च सिन्धविका ॥ ६ पुरुकी क० ख० ग० उ० ॥ ७ मालिनी नदी नगरी लाडलिपिः पारसी च बोद्धव्या । सपाञ्जीमित्तिहा लिपियपक्ता मूलदेवी च ॥

व्यञ्जनाक्षरमकारादि हकारपर्यन्तमुच्यते । तदेतद्विषयमज्ञानात्मा कमपि श्रुतकारणत्वादुपचारेण श्रुतम् । लब्धक्षरं तु शब्दश्रवणरूपदर्शनादेरर्थप्रत्यायनगर्भाऽक्षरोपलब्धिः । यदाह—

जो अक्षरोवलंभो, सा लक्ष्मी तं च होइ विनाणं ।

इन्दियमणोनिमित्तं, जो आवरणकखओवसमो ॥ (विशेष० गा० ४६६)

ततोऽक्षरैरभिलाष्यभावानां प्रतिपादनप्रधानं श्रुतमक्षरश्रुतम् १। मन्वनभिलाष्या अपि किं केचिद्भावाः सन्ति, येनैवमुच्यतेऽभिलाष्यभावानां प्रतिपादनप्रधानं श्रुतम् ! इति, उच्यते— सन्त्येव । यदाहुः श्रीपूज्याः—

पणवणिज्जा भाया, अणंतमागो उ अणमिलप्याणं ।

पणवणिज्जाणं पुण, अणंतमागो सुयनिबद्धो ॥

जं चउदसपुषघरा, छट्टाणगया परुप्परं हुंति ।

तेण उ अणंतमागो, पणवणिज्जाण जं हुंत्तं ॥

अैक्खरलंभेण समा, ऊणहिया हुंति महविसेसेणं ।

ते वि हु मईविसेसा, सुयनाणअंतरे जाण (विशेष० गा० १४१-४३)

अनक्षरश्रुतं द्वेद्वितशिरःकम्पनादिनिमित्तं मामाह्वयति वारयति वेत्यादिरूपमभिप्रायपरिज्ञानम् २। तथा संज्ञिश्रुतं तत्र संज्ञानं संज्ञा “उपसर्गादातः” (सि० ५-३-११०) इत्यङ्प्रत्ययः । सा च त्रिविधा—दीर्घकालिकी हेतुवादोपदेशिकी दृष्टिवादोपदेशिकी ।

यदाह भाष्यमुघाम्मोनिधिः—

ईह दीहकालिगी कालिगि ति सत्ता जया सुदीहं पि ।

संभरह गूयमिस्सं, चिंतेइ य किह पु कायबं ॥ (विशेष० गा० ५०८)

जे पुण संचितेउं, इट्टाणिट्टेसु विसयवत्थूसु ।

वट्ठंति नियत्तंति य, सदेहपरिवालणाहेउं ॥

पाएण संपयं चिय, कालम्मि न यावि दीहकालंजा ।

ते हेउवायसली, निच्चिट्टा हुंति अस्तण्णी ॥

संम्महिट्ठी सत्ती, संते नाणे खओवसमियम्मि ।

अस्तण्णी मिच्छत्तम्मि दिट्ठिवाओवएसेणं ॥ (विशेष० गा० ५१५-१७)

१ योऽक्षरोपलम्भः सा लब्धिस्तत्र भवति विज्ञानम् । इन्द्रियमनोनिमित्तं य आवरणस्योपशमः ॥ २ प्रज्ञापनीया भावा अनन्तभागस्त्वनभिलाष्यानाम् । प्रज्ञापनीयाना पुनरनन्तभाग श्रुतनिबद्धः ॥ ३ यद्यदुद्देशपूर्वधराः यदस्थानगताः परस्परं भवन्ति । तेन अनन्तभागः प्रज्ञापनीयाना यत् सूत्रम् ॥ ४ वृत्त क० य० ॥ ५ अक्षरलम्बेन समा ऊनाधिका भवन्ति मतिविशेषैः । तानपि तु मतिविशेषान् श्रुतज्ञानाभ्यन्तरे जानीहि ॥ ६ इह दीर्घकालिकी कालिकीति संज्ञा यथा सुदीर्घमपि । सस्वरपि भूतमेव चिन्तयति च कथं नु कर्तव्यम् ॥ ७ ये पुनः सचिन्त्य इष्टानिष्टेषु धियववस्तुषु । कर्तव्ये निवर्तव्ये च स्वदेहपरिपालनाहेतौ ॥ ८ प्रायेण साम्प्रतमेव काले न चापि दीर्घकालज्ञानं । ते हेतुवादसंज्ञिनः निश्चेष्टा भवन्ति अवहितः ॥ ९ कासत्रा क० ॥ १० सम्पददृष्टिः क्षणी सति ज्ञाने क्षणोपशमिके । लक्ष्मी निष्पत्तये दृष्टिवादोपदेशेन ॥

ततश्च संज्ञा विद्यते येषां ते संज्ञिनः, परं सर्वत्राप्यागमे ये दीर्घकालिक्या सज्ञया संज्ञि-
नस्ते संज्ञिन उच्यन्ते, ततः संज्ञिनां श्रुतं सञ्ज्ञिश्रुतम् समनस्कानां मन सहितैरिन्द्रियैर्जनितं
श्रुतं सञ्ज्ञिश्रुतमिति भावः ३ । मनोरहितेन्द्रियञ्ज श्रुतमसञ्ज्ञिश्रुतम् ४ । तथा सम्यग्दृष्टेरहृत्प्र-
णीतं मिथ्यादृष्टिप्रणीतं वा यथास्वरूपमवगमात् सम्यक्श्रुतम् ५ । मिथ्यादृष्टेः पुनरहृ-
त्प्रणीतमितरद्वा मिथ्याश्रुतं, यथास्वरूपमवगमात् ६ ।

आह—मिथ्यादृष्टेरपि मतिश्रुते सम्यग्दृष्टेरिव तदावरणकर्मक्षयोपशमसमुद्भवे सम्यग्दृष्टेरिव
पृथुबुधोदराद्याकारं घटादिकं च संविदाते, तत् कथं मिथ्यादृष्टेरज्ञाने ? उच्यते—सदस-
द्विवेकपरिज्ञानाभावात् । तथाहि—मिथ्यादृष्टिः सर्वमप्येकान्तपुरःसरं प्रतिपद्यते, न भगवदु-
क्तस्याद्वादनीत्या; ततो घट एवायमिति यदा ब्रूते तदा तस्मिन् घटे घटपर्यायव्यतिरेकेण
शेषान् सत्त्वज्ञेयत्वप्रमेयत्वादीन् सतोऽपि धर्मानपलपति, अन्यथा घट एवायमित्येकान्तेनाव-
धारणानुपपत्तेः; घटः सन्नेवेति ब्रुवाण पररूपेण नास्तित्वस्यानभ्युपगमात् पररूपतामसतीमपि
तत्र प्रतिपद्यते; ततः सन्तमसन्त प्रतिपद्यतेऽसन्तं च सन्तमिति सदसद्विशेषपरिज्ञानाभावा-
दज्ञाने मिथ्यादृष्टेर्मतिश्रुते । इतश्च ते मिथ्यादृष्टेरज्ञाने, भवहेतुत्वात् । तथाहि—मिथ्यादृष्टीना
मतिश्रुते पशुवधमैथुनादीनां धर्मसाधकत्वेन परिच्छेदके, ततो दीर्घतरससारपथप्रवर्तिनी । तथा
यदच्छोपलम्भादुन्मत्तकविकल्पवत् । तथाहि—उन्मत्तकविकल्पा वस्त्वनपेक्ष्यैव यथाकथञ्चित्
प्रवर्तन्ते; यद्यपि च ते कचिद्यथावस्थितवस्तुसवादिनस्तथापि सम्यग्यथावस्थितवस्तुतत्त्वपर्या-
लोचनाविरहेण प्रवर्तमानत्वात् परमार्थतोऽपारमार्थिकाः; तथा मिथ्यादृष्टीना मतिश्रुते यथा-
वद्वस्त्वविचार्यैव प्रवर्तते, ततो यद्यपि ते कचिद्रसोऽयं स्पर्शोऽयमित्यादाववधारणाध्यवसा-
याभावे संवादिनी तथापि न ते स्याद्वादसुद्रापरिभावनातस्तथाप्रवृत्ते, किन्तु यथाकथञ्चित्,
अतस्ते अज्ञाने । तथा ज्ञानफलाभावात्, ज्ञानस्य हि फलं हेयस्य हानिरुपादेयस्य चोपादानम्,
न च ससारात् परं किञ्चन हेयमस्ति, न च मोक्षात् परं किञ्चिदुपादेयम्, ततो भवमोक्षावैका-
न्तेन हेयोपादेयौ, भवमोक्षयोश्च हान्युपादाने सर्वसङ्गविरतेर्भवतः, ततः साऽवश्यं तत्त्ववेदिना
कर्तव्या, सैव च तत्त्वतो ज्ञानस्य फलम् । तथा चाह भगवानुमास्तातिवाचकः—

ज्ञानस्य फलं विरतिः, (प्रश्न० पृ० ७२) इति ।

सा च मिथ्यादृष्टेर्नास्तीति ज्ञानफलाभावादज्ञाने मिथ्यादृष्टेर्मतिश्रुते । यदाह भाष्यसुधा-
म्मोनिधिः—

सैदसद्विसेसणाओ, भवहेउ जहिच्छिओवलंभाओ ।

माणफलाभावाओ, मिच्छहिद्विस्स अत्ताणं ॥ (विशेष० गा० ११५) इति ।

तथा—

“साईयं ७ सपज्जवसियं ८ अणाईयं ९ अपज्जवसियं १० इच्चैयं दुवालसगं वुच्छित्ति-
नयट्टयाए साईयं सपज्जवसियं, अबुच्छित्तिनयट्टयाए अणाईयं अपज्जवसियं, तं समासओ चउ-

१ सदसद्विशेषणाद्भवहेतुतो यदच्छोपलम्भात् । ज्ञानफलाभावात्मिथ्यादृष्टेरज्ञानम् ॥ २ सादिक ७ सपर्य-
वसितम् ८ अनादिकम् ९ अपर्यवसितम् १० इत्येतत् द्वादशस्य बुच्छित्तिनयार्थतया धादिक सपर्यवसितम्,
अभ्युच्छित्तिनयार्थतयाऽनादिकमपर्यवसितम्, तत् समासतत्त्ववर्धिं प्रश्नम्, तद्यथा—द्रव्यतः क्षेत्रतः—कालजे

बिहं पत्रत्तं, तं जहा—द्वयो स्त्रित्तो कालो भावो । द्वयो णं सम्मुखं एगं पुरिसं पडुच सार्इयं सपज्जवसियं, बहवे पुरिसे पडुच अणार्इयं अपज्जवसियं । स्त्रित्तो णं पंच भरहाइं पंच परवयाइं पडुच सार्इयं सपज्जवसियं, पंच महाविदेहाइं पडुच अणार्इयं अपज्जवसियं । कालो णं उस्सप्पिणिं अवसप्पिणिं च पडुच सार्इयं सपज्जवसियं, नोउत्सप्पिणिं नोअवसप्पिणिं च पडुच अणार्इयं अपज्जवसियं” । नोउत्सर्पिणी नोअवसर्पिणी चेति कालो महाविदेहेषु ज्ञेयः, तत्रोत्सर्पिण्यवसर्पिणीलक्षणकालाभावात् । “भावो णं जे जया जिणपन्नचा भावा आघविज्जंति पण्णाविज्जंति परूविज्जंति दंसिज्जंति निदंसिज्जंति ते तथा पडुच सार्इयं सपज्जवसियं, राओ-वसनियं पुण भावं पडुच अणार्इयं अपज्जवसियं, अहवा भवसिद्धियस्स सुयं सार्इयं सपज्जवसियं” । केवलज्ञानोत्पत्तौ तदभावात्, “नट्टम्मि उ छाउमच्छिण्ण नाणे” (आ० नि० गा० ५३९) इति वचनात् । “अभवसिद्धियस्स सुयं अणार्इयं अपज्जवसियं” । (नन्दी पत्र १९५-१) ।

इह च सामान्यतः श्रुतशब्देन श्रुतज्ञानं श्रुताज्ञानं चोच्यते । यदाह—

अविसेसियं सुयं सुयनाणं सुयअनाणं च ।

तथा गमाः—सदृशपाठस्त्रे विद्यन्ते यत्र तद् गमिकम्, “अतोऽनेकसरात्” (सि० ७-२-६) इति इक्ष्मत्ययः, तत् प्रायो दृष्टिवादगतम् ११ । अगमिकम्—असदृशाक्षरालापकम्, तत् प्रायः कालिकश्रुतगतम् १२ । अङ्गप्रविष्टं द्वादशाक्षरीरूपम् १३ । तथाहि—

अद्वारस पयसहसा, आचारे १ दुगुण दुगुण सेसेसु ।

सूयगड २ ठाण ३ समवाय ४ भगवई ५ नायधम्मकहा ६ ॥

अंगं उवासगदसा ७, अंतगड ८ अणुत्तरोयवाइदसा ९ ।

पन्हायागरणं तह १०, विवायसुयमिगदसं अंगं ११ ॥

परिकम्म १ सुत्त २ पुष्पाणुओग ३ पुष्पगय ४ चूलिया ५ एवं ।

पण दिट्ठिवायमेया, चउदस पुणाइं पुष्पगयं ॥

उप्पाप १ पयकोडी, अंग्गाणीयम्मि छन्नवइलक्खा ।

विरियपवाप ३ अरियप्पवाह ४ लक्खा सयरि सट्ठी ॥

भावतः । इत्यतः सम्पत्कृतं एकं पुदयं प्रतीत्य सादिकं सपर्यवसितम्, बहून् पुदयान् प्रतीत्यानादिकमपर्यवसितम् । क्षेत्रतः पञ्च भरतानि पर्येरवतानि प्रतीत्य सादिकं सपर्यवसितम्, पञ्च महाविदेहानि प्रतीत्यानादिकमपर्यवसितम् । ज्ञातत उत्सर्पिणीमवसर्पिणी च प्रतीत्य सादिकं सपर्यवसितम्, नोउत्सर्पिणी नोअवसर्पिणी च प्रतीत्यानादिकमपर्यवसितम् । भावतो ये महा जिवप्रण्णा भावा आरुप्पायन्ते प्रण्णयन्ते अरुप्पयन्ते ददंन्ते निदंन्ते, तात् तदा प्रतीत्य सादिकं सपर्यवसितम्, सायोपगमिकं पुनर्भावं प्रतीत्यानादिकमपर्यवसितम् । अपवा भवसिद्धिस्स भुनं सादिकं सपर्यवसितम् । नते तु छाप्रसिक्के ज्ञाने । अभवसिद्धिस्स श्रुतमनादिकमपर्यवसितम् ॥ १ अविसेसियं सुयं सुयनाणं श्रुतज्ञानं च ॥

२ अष्टादश पदसहस्राणि आचारे १ द्विगुणद्विगुणानि शेषेषु । सूत्रकृतस्य न ३ समवाय ४ भगवती ५ पत्त-पर्मरुपाः ६ ॥ अङ्गमुपासकरुपाऽन्तर्हृद ८ अणुत्तरोपपातिरुदरा ९ । प्रप्रव्याकरणं १० तथा विवाद्युनमेक-दशमङ्गम् ११ ॥ परिकर्म १ सुत्त २ पुष्पाणुओग ३ पूर्वगत ४ चूलिका ५ एवं । पञ्च दृष्टिवादमेदायनुदयं पूर्वाणि पूर्वगतम् ॥ उत्पत्ते १ पदकोटी अंग्गाणीये २ अणवदित्तज्ञाः । वीरप्रवादे ३ अश्विप्रवादे ४ एष्टाः सततिः वशिः ॥ १ अंग्गाणीयं ५० ६० ७० ८० ॥

१ एगपऊणा कोडी, पयाण नाणप्पवायपुबम्मि ५ ।
 सच्चप्पवायपुबे ६, एगा पयकोडि छच्च पया ॥
 छधीसं पयकोडी, पुबे आयप्पवायनाममि ७ ।
 कम्मप्पवायपुबे ८, पयकोडी असिइलक्खजुया ॥
 पच्चवस्ताणभिहाणे ९, पुबे चुलसीइ पयसयसहस्सा ।
 दंसपयसहसजुया पयकोडी विज्जापवायमि १० ॥
 कल्लाणनामधिजे ११, पुबम्मि पयाण कोडि छधीसा ।
 छप्पन्नलक्खकोडी, पयाण पाणाउपुबम्मि १२ ॥
 किरियाविसालपुबे १३, नव पयकोडीउ विंति समयविज्ज ।
 सिरिलोकविन्दुसारे १४, सङ्खदुवालस य पयलक्खा ॥

अङ्गवाद्यश्रुतम् आवश्यकदशवैकालिकादि १४ इति ॥ ६ ॥

व्याख्यातं चतुर्विंशति श्रुतम् । सम्प्रति विंशतिषा श्रुतं व्याख्यायन्नाह—

पञ्चमः अक्षरं पदं संघायाः षड्विंशतिः तद् अणुजोगोऽ ।

पाहुडपाहुडपाहुडवत्थूँपुवाँ१० य ससमासा ॥ ७ ॥

पर्यायश्च अक्षरं च पदं च सङ्घातश्च पर्यायाक्षरपदसङ्घातः । “षड्विंशति” चि प्रति-
 पत्तिः, प्राकृतत्वात् लुप्तविभक्तिको निर्देशः । तथा च ‘अनुयोगः’ अनुगद्धारलक्षणः । प्रामृत-
 प्रामृतं च प्रामृतं च वस्तु च पूर्वं च प्रामृतप्रामृतप्रामृतवस्तुपूर्वाणि । प्राकृतत्वाद्द्विग्व्यत्ययः ।
 यदाह पाणिनिः स्वप्राकृतलक्षणे—“लिङ्गं व्यभिचार्षि” । ‘च.’ समुच्चये । एते पर्यायादयः
 श्रुतस्य दश भेदाः कथम्भूताः ? इत्याह—“ससमास”चि समास—संक्षेपो ‘मीलक इत्यर्थः’,
 सह समासेन वर्तन्ते ससमासास्ततश्च प्रत्येकं सम्बन्धः । तथाहि—पर्यायः पर्यायसमासः,
 अक्षरम् अक्षरसमासः, पदं पदसमासः, सङ्घातः सङ्घातसमासः, प्रतिपत्तिः प्रतिपत्तिसमासः,
 अनुयोगः अनुयोगसमासः, प्रामृतप्रामृतं प्रामृतप्रामृतसमासः, प्रामृत प्रामृतसमासः, वस्तु
 वस्तुसमासः, पूर्वं पूर्वंसमास इति विंशतिषा श्रुतं भवतीति गाथाक्षरार्थः । भावार्थस्त्वयम्-
 पर्यायो ज्ञानस्याशो विभागः पलिच्छेद इति पर्यायाः । तत्रैको ज्ञानांशः पर्यायः, अनेके तु
 ज्ञानांशाः पर्यायसमासः । एतदुक्तं भवति—लब्ध्यपर्यायस्य सूक्ष्मनिगोदजीवस्य यत् सर्वजपन्त्यं
 श्रुतमात्रं तस्मादन्यत्र जीवान्तरे च शकः श्रुतज्ञानाशोऽविभागपलिच्छेदसो वर्धते स पर्यायः १ ।
 ये तु व्यादयः श्रुतज्ञानविभागपलिच्छेदा नानाजीवेषु बृद्धा लभ्यन्ते ते समुदिताः पर्यायसमासः
 २ । अकारादिलब्ध्यक्षराणामन्यतरदक्षरम् ३ । तेषामेव व्यादिसमुदायोऽक्षरसमासः ४ । पदं

१ एकपदोना कोटी पदानां ज्ञानप्रवादपूर्वं ५ । सत्यप्रवादपूर्वं ६ एका पदकोटी पदं च पदानि ॥ षड्विंशतिः
 पदकोटी पूर्वं आरामप्रवादनामनि ७ । कर्मप्रवादपूर्वं ८ पदकोटी अधीतिलक्ष्युना ॥ प्रख्यायानाभिधाने ९ पूर्वं
 चतुरशीति पदसप्तसहस्राणि । दशपदसहस्रगुणा पदकोटी विद्याप्रवादे १० ॥ कल्याणनामधेये ११ पूर्वं
 पदानां कोटि षड्विंशति । पदप्रवादात्त्रयोऽपि पदानां प्राणायु पूर्वं १२ ॥ किरियाविसालपूर्वं १३ नव पदकोट्यो
 श्रुते समयविद । श्रीलोकविन्दुसारे १४ सार्धद्वादश च पदलक्षम् ॥

तु 'अर्थपरिसमाप्तिः पदम्' इत्याद्युक्तिसद्भावेऽपि येन केनचित्पदेनाऽष्टादशपदसहस्रादिप्रमाणा
 आचारादिग्रन्था गीयन्ते तदिह गृह्यते, तस्यैव द्वादशाङ्गश्रुतपरिमाणेऽधिकृतत्वात्, श्रुतमे-
 दानामेव चेद् प्रस्तुतत्वात् । तस्य च पदस्य तथाविधास्त्रायामावात् प्रमाणं न ज्ञायते । तत्रैकं पदं
 पदमुच्यते ५ । द्यादिपदसमुदायस्तु पदसमासः ६ । "गैह इंदिए य काए" (आ० नि०
 गा० १४) इत्यादिगाथाप्रतिपादितद्वारकलापस्यैकदेशो यो गत्यादिकस्तस्याप्येकदेशो यो
 मरकगत्यादिस्तत्र जीवादिमार्गणा यका क्रियते स सङ्घातः ७ । द्यादिगत्याद्यवयवमार्गणा
 सङ्घातसमासः ८ । गत्यादिद्वाराणामन्यतरैकपरिपूर्णगत्यादिद्वारेण जीवादिमार्गणा प्रतिपत्तिः
 ९ । द्वारद्वयादिमार्गणा तु प्रतिपत्तिसमासः १० । "संतैपयपरूवणया दक्षप्रमाणं च" (आ०
 नि० गा० १३) इत्यादि अनुयोगद्वाराणामन्यतरदेकमनुयोगद्वारमुच्यते ११ । तद्द्यादिसमुदायः
 पुनरनुयोगद्वारसमासः १२ । प्रामृतान्तर्वर्ती अधिकारविशेषः प्रामृतप्रामृतम् १३ । तद्द्या-
 दिसमुदायस्तु प्रामृतप्रामृतसमासः १४ । वस्त्वन्तर्वर्ती अधिकारविशेषः प्रामृतम् १५ ।
 तद्द्यादिसंयोगस्तु प्रामृतसमासः १६ । पूर्वान्तर्वर्ती अधिकारविशेषो वस्तु १७ । तद्द्यादिसं-
 योगस्तु वस्तुसमासः १८ । पूर्वमुत्पादपूर्वादि पूर्वोक्तस्वरूपम् १९ । तद्द्यादिसंयोगस्तु पूर्वसमासः
 २० । एवमेते संक्षेपतः श्रुतज्ञानस्य विंशतिभेदा दर्शिताः, विस्तरार्थिना तु बृहत्कर्मप्रकृति-
 रन्वेषणीया । एते च पर्यायादयः श्रुतभेदा यद्योत्तरं तीव्रतीव्रतरादिक्षयोपशमलभ्यत्वादित्यं
 निर्दिष्टा इति परिभाषनीयमिति । अथवा चतुर्विधं श्रुतज्ञानम्, तथाहि—द्रव्यतः क्षेत्रतः
 कालतो भावतश्च । तत्र द्रव्यतः श्रुतज्ञानी सर्वद्रव्याण्यादेशेन जानाति, क्षेत्रतः सर्वक्षेत्रमादेशेन
 श्रुतज्ञानी जानाति, कालतः सर्व कालमादेशेन श्रुतज्ञानी जानाति, भावतः सर्वान् भावान्
 आदेशेन श्रुतज्ञानी जानातीति ॥ ७ ॥ व्याख्यातं सविस्तरं श्रुतज्ञानम् । सम्प्रत्यवधिज्ञानं
 व्याख्यायते, तच्च द्वेषा—मवप्रत्ययं देवनारकाणाम्, गुणप्रत्ययं मनुष्यतिरश्चाम्, तच्च
 योदा, तथा चाह सूत्रम्—

अणुगामिवद्दुमाणयपडिवाईयरचिहा छहा ओही ।

रिउमहविउलमई मणनाणं केवलमिगविहाणं ॥ ८ ॥

आनुगामि च वर्धमानकं च प्रतिपाति च इतराणि च—अनानुगामिहीयमानकप्रतिपातीनि
 आनुगामिवर्धमानकप्रतिपातीतराणि, विधानानि विधाः—भेदा, तत आनुगामिवर्धमानकप्रति-
 पातीतराणि विधा यस्य तत्तथा तस्माद् आनुगामिवर्धमानकप्रतिपातीतरविधात् पद्धा 'अव-
 धिः' अवधिज्ञानं भवति । उक्तं च नन्द्यध्ययने—

तं समासओ छविई पन्नचं, तं जहा—आणुगामियं अणाणुगामियं वद्दुमाणयं हीयमाणयं
 पडिवाई अपडिवाई । (नन्दी पत्र ८१-१)

तत्र गच्छन्तं पुरुषम् आ—समन्तादनुगच्छतीत्येवंशीलमानुगामि, यद् देशान्तरगतमपि ज्ञानि-
 नमनुगच्छति लोचनवत् तद् अवधिज्ञानमानुगामीति भावः १ । तथा न आनुगामि अनानु-

१ गति इन्द्रिय फाय ॥ २ सत्सदप्रवृत्तता द्रव्यप्रमाणं च ॥ ३ अणुगामि क० ख० ग० एतमप्येऽपि ॥
 ४ तत् समासतः षड्विधं प्रथमम्, तद्यथा—आनुगामिकमनानुगामिकवर्धमानकं हीयमानकं प्रतिपालप्रतिपत्ति ॥

गामि, शृङ्खलाबद्धप्रदीप इव यद् न गच्छन्तं ज्ञानिनमनुगच्छति, यत् किल तद्देशस्यस्यैव भवति, तद्देशनिबन्धनक्षयोपशमजत्वात्, देशान्तरगतस्य स्वपैति, तद् अवधिज्ञानमनानुगामीति भावः २ । यदाह भगवान् श्रीदेवर्द्धिक्षमाश्रमणः—

से^१ किं तं अणुगामियं ओहिनाणं^२ अणुगामियं ओहिनाणं से जहानामप्य केइ पुरिसे एगं महं जोइद्वानं काउं वस्सेव जोइद्वानस्स परिपेरतेसु परिपेरतेसु परिहिंइमाणे परिहिंइमाणे परिपोलमाणे परिपोलमाणे तमेव जोइद्वान पासइ अन्नत्य गए न पासइ, एवमेव अणुगामियं ओहिनाणं जत्थेव समुप्यज्जइ तत्थेव संखिज्जाणि वा असंखिज्जाणि वा जोयणाइं पासइ न अन्नत्य । (नन्दी पत्र ८९-१) भाष्यकारोऽप्याह—

अणुगोमि उ अणुगच्छइ, गच्छंतं लोयणं जहा पुरिसं ।

इयरो उ नाणुगच्छइ, ठियप्पईवु ष गच्छंतं ॥ (विशे० गा० ७१५)

तथा वर्षत इति वर्षमानम्, ततः संज्ञायाम् कन्प्रत्ययः, बहुबहुतरेण्यनमक्षेपादभिवर्धमानञ्चलनज्वालाकलाप इव पूर्वावस्थातो यथायोगं प्रशस्तप्रशस्ततराध्यवसायतो वर्षमानमवधिज्ञानं वर्षमानकम् । एतत् तिलाहुलासङ्घेयभागादिविययमुत्पद्य पुनर्वृद्धिं विययविस्तरणात्मिका याति यावदलोके लोकप्रमाणान्यसङ्घेयानि खण्डानीति ३ । तथा हीयते—तथाविधसान्म्यभावतो हानिसुपगच्छतीति हीयमानम्, कर्मकर्तृविवक्षायाम् अनदप्रत्ययः, हीयमानमेव हीयमानकम्, “कुत्सित्ताश्वाज्ञाते” (सि० ७-३-३३) कप्रत्ययः, पूर्वावस्थातो यदधोऽधो हासमुपगच्छति तद् हीयमानकमवधिज्ञानमिति ४ । उक्तं च नन्दिचूर्णो—

हीयैमाणं पुषावत्याओ अहोऽटो हस्समाणं (पत्र १४) इति ।

तथा प्रतिपततीत्येवंशीलं प्रतिपाति ५ । यदाह—

से^१ किं तं पडिवाई ! पडिवाई जलं जहसेण अंगुलस्स असंसिज्जभागं वा संसिज्जभागं वा बालमं वा बालमगुहृत्तं वा एवं लिक्खं वा जूयं वा जवं वा जयपुहृत्तं वा अंगुळं वा अंगुलपुहृत्तं वा, एवं एएणं अहिलवेणं विहत्तिं वा हत्थं वा कुक्किं वा कुक्षिहंसद्वयमुच्यते षणुं वा गाउयं वा जोयणं वा जोयणसयं वा जोयणसहस्सं वा संखिज्जाणि वा असंखिज्जाणि वा जोयणसहस्साइं, उकोसेणं लोमं पासिचाणं परिवडिज्जा, से चं पडिवाई । (नन्दी पत्र ९६-२)

१ अथ किं तद्दत्तानुगामिभूतमधिज्ञानम् । अननुगामिभूतमधिज्ञानं च यद्वानामकं कथितुं एतं सूत्रं स्मरन् वृत्ता तस्यैव ज्योति स्थानस्य परिपर्यन्तेषु परिपर्यन्तेषु परिदिग्गमानः परिदिग्गमानः परिपोलमानः परिपोलमानः तदेव ज्योति स्थानं परपति अन्यत्र गतो न परपति, एवमेव अनानुगामिकमरविज्ञानं यदेव समुपगतं तदैव धर्मेयानि वाऽसङ्घेयानि वा सोमनाति परपति नान्यत्र ॥ १ एवमेव एत० ॥ ३ अनुगामिस्तनुगच्छति गच्छन्तं लोचनं तथा पुष्टम् । इतरस्तु नानुगच्छति स्थितप्रपेय इव गच्छन्तम् ॥ ४ ‘गमि-ओऽणु’ ग० ॥ ५ हीयमानं पूर्ववस्थानोऽधोऽधो हस्समानं ॥ ६ अथ किं तद् प्रतिपाति । प्रतिपाति यद् अपत्येनाहुतस्यसङ्घेयमाणं वा सङ्घेयमानं वा बालम वा बालमपुष्टम् वा एवं लिङ्गा वा दृष्टा वा यवं वा यवपुष्टम् वा अहृत्तं वा अहृत्पुष्टम् वा, एवमेवेनाभिरूपेण विवर्ति वा हत्थं वा कुक्षि वा घटुर्वा श्रोत्रं वा सोमनं वा सोमनस्य वा सोमनसहस्रं वा सङ्घेयानि वा असङ्घेयानि वा सोमनसहस्रानि, उरुवेणं लोके दृष्टा प्रतिपतेत्, एतत्तद् प्रतिपाति ॥

तथा न प्रतिपाति अप्रतिपाति, यत् त्रिलाऽलोकस्य प्रदेशमेकमपि पश्यति तद् अप्रतिपा-
तीति भावः ६ । हीयमानकप्रतिपातिनोः कः प्रतिविशेषः ? इति चेद् उच्यते—हीयमानकं
पूर्वावस्थातोऽधोऽधो हासमुपगच्छदभिधीयते, यत् पुनः प्रदीप इव निर्मूलमेककालमपगच्छति
तत् प्रतिपातीति । यद्वाऽनन्तद्रव्यभावविषयत्वात् तत्तारतम्यविवक्षयाऽनन्तमेदम्, असङ्ख्येयक्षेत्र-
कालविषयत्वात् तत्तारतम्यविवक्षयाऽसङ्ख्येयमेदमवधिज्ञानम् । यद्वा चतुर्विधमवधिज्ञानं द्रव्य-
क्षेत्रकालभावात् । तथा चाह—

तं समासओ चउबिहं पन्नचं, तं जहा—दवओ खेतओ कालओ भावओ । दवओ णं
ओहिनाणी जहन्नेणं अणंताइं रूविदवाइं जाणइ पासइ, उकोसेणं सव्वरूविदवाइं जाणइ पासइ ।
खितओ णं ओहिनाणी जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं, उकोसेणं असंखेज्जाइं अलोए
लोयप्पमाणमिचाइं खंडाइं जाणइ पासइ । कालओ णं ओहिनाणी जहन्नेणं आवलियाप असं-
खिज्जइभागं, उकोसेणं असंखिज्जाओ उस्सप्पिणीओसप्पिणीओ तीयं च अणागयं च कालं
जाणइ पासइ । भावओ णं ओहिनाणी जहन्नेण वि अणंते भावे जाणइ पासइ, उकोसेण वि
अणंते भावे जाणइ पासइ सव्वभावाणं अणंतभागं । (नन्दी पत्र ९७—१) इति ।

उक्तमवधिज्ञानम् । इदानीं मनःपर्यायज्ञानं व्याख्यानयन्नाह—“रिउमइविउलमई मण-
नाणं”ति । ‘मनोज्ञानं’ मनःपर्यायज्ञानमित्यर्थः, ऋजुमतिविपुलमतिभेदाद्विधिषम् । तत्र ऋजुवी-
सामान्यग्राहिणी मतिः ऋजुमतिः, घटोऽनेन चिन्तित इत्यध्यवसायनिबन्धना मनोद्रव्यपरि-
च्छित्तिरित्यर्थः । यदाह—

रिउं सामलं तम्मत्तगाहिणी रिउमई मणोनाणं ।

पायं विसेसविमुहं, घटमिचं चितियं मुणइ ॥ (विशेष ० गा० ७८४)

तथा विपुला—विशेषग्राहिणी मतिर्विपुलमतिः, घटोऽनेन चिन्तितः स च सौवर्णेः पाटलि-
पुत्रकोऽद्यतनो महानित्याध्यवसायहेतुगृता मनोद्रव्यविश्वसिरिति भावार्थः, अस्यां व्युत्पत्तौ
स्वतंत्रं ज्ञानमेव गृह्यत इति । अथवा ऋजुवी—सामान्यग्राहिणी मतिरस्यासौ ऋजुमतिः । विपुला—
विशेषग्राहिणी मतिरस्य स विपुलमतिः, अस्या व्युत्पत्तौ तद्वान् गृह्यते । यद्वा मनःपर्यायज्ञानं
चतुर्विधम्—द्रव्यक्षेत्रकालभावभेदात् । उक्तं च—

तं समासओ चउबिहं पन्नचं, तं जहा—दवओ खितओ कालओ भावओ । दवओ णं

१ तत् समासतश्चतुर्विधं प्रकृतम्, तद्यथा—द्रव्यत क्षेत्रत कालतो भावत । द्रव्यतोऽवधिसंज्ञानी जघन्येना-
नन्तानि रूपिद्रव्याणि जानाति पश्यति, उत्कर्षेण सर्वरूपिद्रव्याणि जानाति पश्यति । क्षेत्रतोऽवधिसंज्ञानी जघन्ये-
नाद्दुल्लेख्यासङ्ख्येयभागम्, उत्कर्षेणाऽसङ्ख्येयानि अल्लेके लोकप्रमाणमात्राणि खण्डानि जानाति पश्यति । कालतोऽ-
वधिसंज्ञानी जघन्येनाऽऽवलिकायाः अक्षय्येयभागम्, उत्कर्षेणाऽसङ्ख्येया उस्तर्पिण्यवसर्पिणी अतीत चानागतं च
कालं जानाति पश्यति । भावतोऽवधिसंज्ञानी जघन्येनान्यवन्तान् भावान् जानाति पश्यति, उत्कर्षेणापि अनन्तान्
भावान् जानाति पश्यति सर्वभावानामनन्तभागम् ॥ २ ऋजु सामान्यं तन्मानग्राहिणी ऋजुमतिर्मनोज्ञानम् ।
प्रायो विशेषविमुहं, घटमानं चिन्तितं जानाति ॥ ३ तत् समासतश्चतुर्विधं प्रकृतम्, तद्यथा—द्रव्यत क्षेत्रतः
कालतो भावत । द्रव्यत ऋजुमतिरनन्तानन्तप्रदेशिकान् स्कन्धान् जावाति पश्यति । तानेव विपुलमतिर-
धिकतरान् विमलतरान् जानाति पश्यति ॥

उजुमई अणंते अणंतपणसिए खंधे जाणइ पासइ । ते चेव विउलमई अन्महियतराए विमल-
तराए जाणइ पासइ (नन्दी पत्र १०७-२) चि ।

क्षेत्रत. पुनर्जुमतिरथो यावदपोलौकिकमामान् जानाति । यदाहुधतुर्दशप्रकरणशतप्रासा-
दसूत्रधारकल्पप्रमुश्रीहरिभद्रसूरिपादा नन्दिधृत्तौ—

ईहाधोलौकिकान् मामान्, तिर्यंग्लोकविवर्तिनः ।

मनोगतांस्वसौ भावान्, वेचि तद्वर्तिनामपि ॥ (पत्र ४७)

ऊर्ध्वं यावद् ज्योतिश्चक्रसोपरितलम् ।

तिरियं जाव अतो मणुस्तखिते अद्वाइज्जेसु दीवेषु दोसु य समुदेसु पत्तरससु कम्मभूमिसु
तीसाए अकम्मभूमिसु छप्पन्नाए अंतरदीवेषु सत्रीणं पंचिंदियाणं पञ्जत्तगणं मणोगए भावे
जाणइ पासइ । तं चेव विउलमई अद्वाइज्जेहि अंगुलेहि अन्महियतरयं विसुद्धतरयं खेत्तं
जाणइ पासइ । (नन्दी पत्र १०८-१) ।

इह व्याख्या—‘अन्त.’ मध्ये मनुष्यक्षेत्रस्य ‘अर्धतृतीयद्वीपेषु’ जम्बूद्वीपघातकीखण्डपुष्करव-
रद्वीपार्धेषु ‘द्वयोः समुद्रयोः’ लवणसमुद्रकालोदसमुद्रयोः ‘पद्मदशसु कर्मभूमिषु’ भरतपञ्चकैरवत-
पञ्चकमहाविदेहपञ्चकलक्षणासु ‘त्रिंशत्यकर्मभूमिषु’ हैमवतपञ्चकहरिर्वर्षपञ्चकदेवकुरूपञ्चकोत्तर-
कुरूपञ्चकरम्यकपञ्चकहैरण्यवतपञ्चकरूपासु । तथा लवणसमुद्रस्यान्तर्मध्ये भवा द्वीपा आन्तर-
द्वीपास्ते च षट्पञ्चाशस्तद्व्याः । तथाहि—इह जम्बूद्वीपे भरतस्य हैमवतस्य च क्षेत्रस्य सीमा-
कार्त्तौ भूमिनिमग्नपञ्चविंशतियोजनो योजनशतोच्छ्रयपरिमाणो भरतक्षेत्रापेक्षया द्विगुणविष्कम्भो
हैमवतश्चीनपट्टवर्णो नानावर्णविशिष्टद्युतिमणिनिकरपरिमण्डितोभयपार्श्वः सर्वत्र तुल्यविस्तरो
गगनमण्डलोत्थैरिखिरत्नमयैकादशकूटोपशोभितो वज्रमयतलविनिधमणिकनकमण्डितभूमिभाषदश-
योजनावगाढपूर्वपश्चिमयोजनसहस्रायामदक्षिणोत्तरपञ्चयोजनशतविस्तरपद्मदशोभितशिरोमध्य-
विभागः सर्वतः कल्पपादपञ्चेणिरमणीयः पूर्वापरपर्यन्ताभ्यां लवणोदारणवजलसंस्पर्शी हिमव-
त्नाम पर्वतः, तस्य लवणोदारणवजलसंस्पर्शादारभ्य पूर्वस्थां पश्चिमायां च दिशि प्रत्येक द्वे द्वे
गजदन्ताकारे दंष्ट्रे विनिर्गते, तत्रैशान्यां दिशि या विनिर्गता दंष्ट्रा तस्यां हिमवतः
पर्यन्तादारभ्य त्रीणि योजनशतानि लवणसमुद्रमवगाहान्तरं योजनशतत्रयायामविष्कम्भ-
किञ्चिन्न्यूनैकोनपञ्चाशदधिकनवयोजनशतपरिरय एकोरुकनाना द्वीपो वर्तते, अयं च पञ्च-
धनुःशतप्रमाणविष्कम्भया द्विगन्वृतोच्छ्रितयः पद्मवरवेदिकया सर्वतः परिमण्डितः, साऽपि च
पद्मवरवेदिका सर्वतो धनखण्डपरिक्षिप्ता, तस्य च धनखण्डस्य चक्रवालतया विष्कम्भो देशोने
द्वे योजने परिक्षेप पद्मवरवेदिकाप्रमाणः । तथा तस्यैव हिमवतः पर्वतस्य पर्यन्तादारभ्य
पश्चिणपूर्वस्था दिशि त्रीणि योजनशतानि लवणसमुद्रमवगाह्य द्वितीयदंष्ट्राया उपरि एकोरुक-
द्वीपप्रमाण आमासिकनामा द्वीपो वर्तते । तथा तस्यैव हिमवतः पश्चिमायां दिशि पर्यन्तादारभ्य
दक्षिणपश्चिमायां त्रीणि योजनशतानि लवणसमुद्रमवगाह्य दंष्ट्राया उपरि यथोक्तप्रमाणो वैवा-
णिकनामा द्वीप । तथा तस्यैव हिमवतः पश्चिमायां दिशि पर्यन्तादारभ्य पश्चिमोत्तरस्थां दिशि

त्रीणि योजनशतानि लवणसमुद्रमवगाह्य दंष्ट्राया उपरि पूर्वोक्तप्रमाणो नाह्नोलिकनामा द्वीपः । एवमेते चत्वारो द्वीपा हिमवतश्चतसृष्वपि विदिक्षु तुल्यप्रमाणा अवतिष्ठन्ते । तत एषामेकोरुकादीनां चतुर्णां द्वीपानां परतो यथाक्रमं पूर्वोत्तरादिविदिक्षु प्रत्येकं चत्वारि चत्वारि योजनशतान्यतिक्रम्य चतुर्योजनशतायामविष्कम्भाः किञ्चिन्वृत्तपञ्चपष्टिसहितद्वादशयोजनशतपरिक्षेपा यथोक्तपद्मवरवेदिकावनखण्डमण्डितपरिसरा जम्बूद्वीपवेदिकातश्चतुर्योजनशतप्रमाणान्तरा ह्यकर्णगजकर्णगोकर्णशङ्कुलीकर्णनामानश्चत्वारो द्वीपाः । तद्यथा—एकोरुकस्य परतो ह्यकर्णः, आभासिकस्य परतो गजकर्णः, वैषाणिकस्य परतो गोकर्णः, नाह्नोलिकस्य परतः शङ्कुलीकर्णः, एवमग्रेऽपि भावना कार्या । तत एतेषामपि ह्यकर्णादीनां चतुर्णामपि द्वीपानां परतः पुनरपि यथाक्रमं पूर्वोत्तरादिविदिक्षु प्रत्येकं पञ्च पञ्च योजनशतान्यतिक्रम्य पञ्चयोजनशतायामविष्कम्भा एकाशीत्यधिकपञ्चदशयोजनशतपरिक्षेपाः पूर्वोक्तप्रमाणपद्मवरवेदिकावनखण्डमण्डितबाह्यप्रदेशा जम्बूद्वीपवेदिकातः पञ्चयोजनशतप्रमाणान्तरा आदर्शमुखमेष्टमुखामुखगोमुखनामानश्चत्वारो द्वीपाः । एतेषामप्यादर्शमुखामुखादीनां चतुर्णां द्वीपानां परतो भूयोऽपि यथाक्रमं पूर्वोत्तरादिविदिक्षु प्रत्येकं षट् षट् योजनशतान्यतिक्रम्य षड्योजनशतायामविष्कम्भाः सप्तनवत्यधिकाष्टादशयोजनशतपरिक्षेपा यथोक्तप्रमाणपद्मवरवेदिकावनखण्डमण्डितपरिसरा जम्बूद्वीपवेदिकातः षड्योजनशतप्रमाणान्तरा अश्वमुखहस्तिमुखसिंहमुखव्याघ्रमुखनामानश्चत्वारो द्वीपाः । एतेषामप्यश्वमुखामुखादीनां चतुर्णां द्वीपानां परतो यथाक्रमं पूर्वोत्तरादिविदिक्षु प्रत्येकं सप्त सप्त योजनशतान्यतिक्रम्य सप्तयोजनशतायामविष्कम्भास्त्रयोदशधिकद्वाविंशतियोजनशतपरिरयाः पूर्वोक्तप्रमाणपद्मवरवेदिकावनखण्डसमवगूढा जम्बूद्वीपवेदिकातः सप्तयोजनशतप्रमाणान्तरा अधकर्णह्यकर्णकर्णकर्णपावर्णनामानश्चत्वारो द्वीपाः । तत एतेषामधकर्णादीनां चतुर्णां द्वीपानां परतो यथाक्रमं पूर्वोत्तरादिविदिक्षु प्रत्येकमष्टावष्टौ योजनशतान्यतिक्रम्याष्टयोजनशतायामविष्कम्भा एकोनत्रिंशदधिकपञ्चविंशतियोजनशतपरिक्षेपा यथोक्तप्रमाणपद्मवरवेदिकावनखण्डमण्डितपरिसरा जम्बूद्वीपवेदिकातोऽष्टयोजनशतप्रमाणान्तरा उल्लामुखमेष्टमुखविद्युन्मुखविद्युन्ताभिधानाश्चत्वारो द्वीपाः । ततोऽमीषामप्युल्लामुखादीनां चतुर्णां द्वीपानां परतो यथाक्रमं पूर्वोत्तरादिविदिक्षु प्रत्येकं नव नव योजनशतान्यतिक्रम्य नवयोजनशतायामविष्कम्भाः पञ्चचत्वारिंशदधिकाष्टाविंशतियोजनशतपरिक्षेपा यथोक्तप्रमाणपद्मवरवेदिकावनखण्डमण्डितपरिसरा जम्बूद्वीपवेदिकातो नवयोजनशतप्रमाणान्तरा धनदन्तलट्टदन्तगूढदन्तशुद्धदन्तनामानश्चत्वारो द्वीपाः । एवमेते सप्त चतुष्का हिमवति पर्वते चतसृष्वपि विदिक्षु व्यवस्थिताः, सर्वसङ्ख्याऽष्टाविंशतिः । एवं हिमवतुल्यवर्णप्रमाणे पद्महृदप्रमाणायामविष्कम्भावगाहपुण्डरीकहृदोपशोभिते शिखरिण्यपि लवणोदार्षवजलसंस्पर्शादारभ्य यथोक्तप्रमाणान्तराश्चतसृषु विदिक्षु व्यवस्थिता एकोरुकादिनामानोऽस्तुण्यापान्तरालायामविष्कम्भा अष्टाविंशतिसङ्ख्या द्वीपा वक्तव्याः, सर्वसङ्ख्या षट्पञ्चाशदन्तरद्वीपाः । एतद्भूता मनुष्या अप्येतन्नामान उपचारात्, भवति च तात्स्थ्यात् तद्यपदेशः, यथा पञ्चालदेशनिवासिनः पुरुषाः पञ्चाल इति । ते च मनुष्या वज्रक्रपमनाराचसंहनिनः समचतुरस्रसंस्थानाः सर्वांगोपाङ्गमुन्दराः कमण्डलुकलयूपस्तूपवारीध्वजपताकासौवक्षिकयवमत्स्यक-

रकूर्मरथवरस्यालांशुकाष्टापदाहुशमुप्रतिष्ठकमयूरश्रीदामाभिवेकतोरणमेदिनीजलधिवरभवनादर्शप-
र्धतगजवृषमसिंहचापररूपप्रशस्तोत्तमद्वारित्रिशलक्षणधराः स्वभावत एव सुरभिवदनाः प्रतनुको-
घमानमायालोमाः सन्तोषिणो निरौत्सुक्या मार्दवार्जवसम्पन्नाः सत्यपि मनोहारिणि मणिकन-
कमौक्तिकादौ ममत्वकारणे ममत्वाभिनिवेशरहिताः सर्वथाऽपगतवैरानुबन्धा हस्त्यश्वकरभगोमहि-
षादिसद्भावेऽपि तत्परिभोगपराङ्मुखाः पादविहारिणो ज्वरादिरोगयक्ष्मूतपिशाचादिग्रहमारिर्व्य-
सनोपनिपातविकलाः परस्परप्रेमप्रेषकभावरहितत्वादहमिन्द्राः । तेषां पृष्ठकरण्डकानि चतुःषष्टि-
सङ्ख्याकानि, चतुर्यातिक्रमे चाहारग्रहणम्, आहारोऽपि च न शार्यादिधान्यनिम्पन्नः किन्तु
पृथिवीमृत्तिका कल्पद्रुमाणां पुष्पफलानि च । तथाहि—जायन्ते खलु तथापि विससात एव
शालिगोधूममुद्गमापादीनि धान्यानि परं न तानि मनुष्याणामुपभोगं गच्छन्ति, या तु पृथिवी
सा शर्करातोऽप्यनन्तगुणमाधुर्या, यश्च कल्पद्रुमफलानामास्वादः स चक्रवर्तिभोजनादप्यधि-
कगुणः । यदुक्तम्—

तेसि षं भंते ! पुष्पफलाणं केरिसए आसाए पन्नचे ? गोयमा ! से जहानामए रण्णो
चाउरंतचक्रवट्टिसस कल्लाणे भोगणजाए सयसहस्सनिप्फले घन्नोववेए गंधोववेए रसोववेए
फासोववेए आसायणिजे विस्सायणिजे दप्पणिजे मयणिजे विहणिजे सविंदियगायपह्हाय-
णिजे आसाएणं पन्नचे, इत्तो इट्ठतराए चेव पन्नचे । (जम्बू ० पत्र ११८-१)

ततः पृथिवी कल्पपादपपुष्पफलानि च तेषामाहारः । तथामृतं चाहारमाहार्यं मासादादि-
संस्थाना ये गृहाकाराः कल्पद्रुमास्तेषु यथासुखमवतिष्ठन्ते । न च तत्र क्षेत्रे दशमशकयूकाम-
त्कुणमक्षिकादयः शरीरोपद्रवकारिणो जन्तव उपजायन्ते । येऽपि जायन्ते मुजगन्याधिसिंहाद-
यस्तेऽपि मनुष्याणां न बाधायै प्रभवन्ति, नापि ते परस्परं हिंस्वर्हिंसकभावे वर्तन्ते, क्षेत्रानु-
भावतो रौद्रभावरहितत्वात् । मनुष्ययुगलानि च पर्यवसानसमये युगलं प्रयुवते, तद् पुनर्यु-
गलमेकोनाशीतिदिनानि पालयन्ति । तेषां शरीरोच्छ्रयोऽष्टौ घनुःशतानि, पल्योपमासङ्ख्येयभा-
गप्रमाणनायुः, स्लोककषायतया स्लोकप्रमाणानुबन्धतया च ते मृत्वा दिवमुपसर्पन्ति । मरणं च
तेषां जृम्भिकाकाशस्तुतादिमात्रन्यापारपुरस्सरं भवति, न शरीरपीडारम्भपुरस्सरमिति ।

अत्र गाथाः—

हिमैगिरिनिगयपुष्पावदादा विदिसि संठिया लवणे ।

जोयणतिसए गंतुं, तिल्लि सए वित्थराऽऽयामा ॥

वेइयवणसंडजुया, चउ अंतरदीय तेसि नामाई ।

एगोरुग १ आमासिय २, वेसाणियनाम ३ नंगूली ४ ॥

१ तेषां भगवद् । पुष्पफलानां कीदृश आस्वाद प्रज्ञा ! गौतम ! स यथानामक राश्यात्तुरन्तचक्रवर्तिन-
कल्पाणं भोजनजातं शतसहस्रनिष्पन्नं घणोपपेतं घन्धोपपेतं रसोपपेतं ससोपपेतं आस्वादनीयं विश्वादीनीयं
दर्शनीयं भदनीयं बृहणीयं सर्वेन्द्रियगान्द्रहादीनीयमास्वादेन प्रज्ञप्तम्, इत इष्टतरथैव प्रज्ञा ॥ २ हिमगि-
रिनिर्गतपूर्वापरदावा विशिष्टि संस्थिता लवणे । मोक्षत्रिसातं गत्वा श्रीणि घतानि वित्तराऽऽयामा ॥ वेदिदा-
यदस्त्रगुताधत्तार अन्तरद्वीपस्तेषां नामानि । एदोदह. १ आमासिद्ध २ वैसाणिकनामा ३ नात्रोडि. ४ ॥

ऐसिं परओ चउपणइसत्तअडनवयजोयणसएसु ।

हयकन्ना ५ गयकन्ना ६, गोकन्ना ७ सकुलीकन्ना ८ ॥

आयंसग ९ मिंदमुहा १०, अबोमुहा ११ गोमुहा १२ चउर दीवा ।

अस्समुहा १३ हत्थिमुहा १४, सिंहमुहा १५ तह य वग्गमुहा १६ ॥

तत्तो य अस्सकन्ना १७, हत्थि १८ अकन्ना य १९ कन्नपावरणा २० ।

उक्कामुह २१ मेहमुहा २२, विज्जुमुहा २३ विज्जुदंता य २४ ॥

घणदंत २५ लट्टदंता २६, निगूददंता य २७ सुद्धदंता य २८ ।

इय सिहरिम्मि वि सेले, अट्ठावीसंतरहीवा ॥

उभयेऽपि मिलिताः पट्पञ्चाशत्सङ्ख्याः ।

ऐएसु जुगलधम्मी, घणुसय अट्टूसिया परमरूवा ।

पल्लअसंखिज्जाऊ, गुणसीदिणऽवच्चपालणया ॥

चउसट्ठीपिट्टिकरंडमंडियंगा चउत्थभोई य ।

कप्पतरुपूरियासा, सुरगइगामी तणुकसाया ॥

शेषं सूत्रं स्पष्टम् ॥

कालओ णं उज्जुमई अहत्थेणं पलिओवमस्स असंखिज्जइभागं, उक्कोसेण वि पलिओवमस्स असंखिज्जइभागं तीयं अणागयं च कालं जाणइ पासइ । तं चेव विउलमई अब्भहियतराणं जाणइ पासइ । (नन्दी पत्र १०८-२)

जीतकल्पभाष्येऽप्युक्तम्—

कालओ उज्जुमई उ, अहत्तउक्कोसए वि पलियस्स ।

भागमसंखिज्जइमं, अतीय ऐस्से व कालदुगे ॥

जाणइ पासइ ते ऊ, मणिज्जमाणे उ सनिजीवाणं ।

ते चेव य विउलमई, वितिमिरमुद्धे उ जाणेइ ॥ (गा० ८२-८३)

भाषतस्तु तत्पर्यायाश्चिन्तनानुगुणपरिणतिरूपा ऋजुमतेर्विषय इति । चिन्तनीयं तु मूर्त्तम-

१ एषां परतश्चतुःषष्टपदसंज्ञानवक्योजनशतेषु । हयकर्णः ५ गजकर्णः ६ गोकर्णः ७ शकुलीकर्णः ८ ॥
आदर्शमुखः ९ श्रेष्ठमुखौ १० अयोमुखः ११ गोमुखः १२ चक्षुरो द्वीपाः । अश्वमुखः १३ हस्तिमुखः १४ सिंहमु-
खः १५ तथा च व्याघ्रमुखः १६ ॥ ततश्चाश्वकर्णः १७ हस्तिकर्णौ १८ऽऽकर्णौ च १९ कर्णप्रावरणः २० । उल्का-
मुखः २१ मेघमुखः २२ विद्युन्मुखः २३ विद्युद्दन्तश्च २४ ॥ धनदन्तः २५ लट्टदन्तः २६ निगूददन्तश्च २७
शुद्धदन्तश्च २८ । इति शिखरिष्यपि शैलेऽष्टाविंशतिरन्तरद्वीपाः ॥

२ एतेषु जुगलधर्माणो धनु शतान्यशोचिन्तताः परमरूपाः । पल्यासङ्ख्येयायुष एकोनाशीतिदिनापत्यपालनकाः ॥
चतुःषष्टिपृष्ठकरण्डकमण्डिताङ्गाश्चतुर्वर्गभोजिनश्च । कल्पतद्वृत्तासाः सुरगतिगामिनस्तनुकपायाः ॥ ३ कालत
ऋजुमतिर्जघन्येन पत्तोपमस्यासङ्ख्येयभागम्, उरुर्केणापि पत्तोपमस्यासङ्ख्येयभागमतीतमनागतं च कालं
जानाति पश्यति । तदेव विपुलमतिरभ्यधिकदरुणं जानाति पश्यति ॥ ४ कालत ऋजुमतिस्तु जघन्यत
उत्कर्षतोऽपि पत्यस्य । भागमसङ्ख्येयमतीते एष्यति वा कालद्विके ॥ जानाति पश्यति तांस्तु मन्यमानांस्तु
संकिनीवानाम् । तानेव च विपुलमतिर्वितिमिरशुद्धास्तु जानाति ॥ ५ एते व क० ८० ग० ४० घ० ४० ॥

मूर्तं वा त्रिकालगोचरमपि बाह्यमर्थमनुमानादैवैति, “जाणइ बज्जेऽणुमाणाओ” (विशे० गा० ८१४) इति वचनात् । यत् एतत्परिणतान्येतानि मनोद्रव्याणि इत्येतदन्यथानुपपत्ते-
रमुक्तोऽर्थोऽनेन चिन्तिते इति लेखाक्षरदर्शनात् तदुक्तार्थमिव प्रत्यक्षं मनोद्रव्यदर्शनाच्चिन्त्यमर्थ-
मनुमिमीते । स चैव बाह्याभ्यन्तररूपो द्विविधोऽपि विषयः स्फुटतरबहुतरविशेषाध्यासितरवेन
विपुलमतेर्विमलतरोऽवसेय इति । निरूपितं मनःपर्यायज्ञानम् ॥

अथ केवलज्ञानं व्याचिख्यासुराह—“केवलमिगविद्वाणं” ति ‘केवलं’ केवलज्ञानम् ‘एक-
विधानम्’ एकविधम्, प्रथमत एव सर्वद्रव्यक्षेत्रकालभावमाहकत्वादिति भाव इति ॥ ८ ॥
अभिहितं केवलज्ञानं तदभिधाने च व्याख्यातानि पद्यापि ज्ञानानि । इदानीमेतेषामावरणमाह—

एसिं जं आवरणं, पडु व्व चक्खुस्स तं तयावरणं ।

दंसणचउ पणनिहा, वित्तिसमं दंसणावरणं ॥ ९ ॥

‘एषां’ मतिज्ञानादीनां पद्यानां ज्ञानानां यद् ‘आवरणम्’ आच्छादकम्, ‘पट इव’ सूत्रादि-
निष्पन्नशाटक इव ‘चक्षुषः’ लोचनस्य, तत् तेषां—मतिज्ञानादीनामावरणं तदावरणमुच्यते ।
इदमत्र हृदयम्—यथा घनघनतरघनतमेन पटेनावृतं सत् निर्मलमपि चक्षुर्मन्दमन्दतरमन्दतम-
दर्शनं भवति, तथा ज्ञानावरणेन कर्मणा घनघनतरघनतमेनावृतोऽयं जीवः शारदशशरकर-
निकरनिर्मलतरोऽपि मन्दमन्दतरमन्दतमज्ञानो भवति, तेन पटोपमं ज्ञानावरणं कर्मोच्यते ।
तत्रावरणस्य सामान्यत एकरूपत्वेऽपि यत् पूर्वोक्तानेकमेदभिलस्य मतिज्ञानस्यानेकमेदमेवाऽऽव-
रणस्वभावं कर्म तद् मतिज्ञानावरणमेकग्रहणेन गृह्यते चक्षुषः पटलमिव १ । तथा पूर्वाभिहि-
तमेदसन्दोहस्य क्षुतज्ञानस्य यद् आवरणस्वभावं कर्म तत् क्षुतज्ञानावरणम् २ । तथा मासप्र-
पक्षितमेदकदम्बकत्वावधिज्ञानस्य यद् आवरणस्वभावं कर्म तद् अवधिज्ञानावरणम् ३ । तथा
प्राग्निर्णीतमेदद्वयस्य मनःपर्यायज्ञानस्य यद् आवरणस्वभावं कर्म तद् मनःपर्यायज्ञानावरणम् ४ ।
तथा पूर्वप्ररूपितस्वरूपस्य केवलज्ञानस्य यद् आवरणस्वभावं कर्म तत् केवलज्ञानावरणम् ५ ।

उक्तं च घृह्णत्कर्मविपाके—

सैरउगयससिनिम्मलतरस्स जीवस्स छावणं जमिह ।

नाणावरणं कम्मं, पडोवमं होइ एवं तु ॥

जह् निम्मला वि चक्खू, पडेण केणावि छाईया संती ।

मंदं मंदतराणं, पिच्छइ सा निम्मला जइ वि ॥

तैह महमुयनाणावरण अवहिमणकेवलण आवरण ।

जीवं निम्मलरुवं, आवरइ इमेइं भेएइं ॥ (गा० १०-१२)

तदेवमेतानि पद्यावरणान्युत्तरप्रकृतयः, तस्मिन्पत्रं तु सामान्येण ज्ञानावरणं मूलप्रकृतिः ।

१ ज्ञानादि बाह्यानुमानात् ॥ २ शरदुद्गतकश्चिर्निर्मलतास्य जीवस्य चक्षुर्नं यद्विह । ज्ञानावरणं
कर्म पटोपमं भवति एवं तु ॥ यथा निर्मलमपि चक्षुः पटेन केनपि च्छादितं छत् । मन्दं मन्दतरकं प्रेष्ठते
तद् निर्मलं यद्यपि ॥ तथा मतिक्षुपत्तनावपणमवधिमतःकेवलज्ञानावरणम् । जीव निर्मलरूपमज्ञानोत्पत्ति-
भेदेः ॥ ३ “तइ महमुयनणाणं ओहीयाकेवलण आवरणं ।” इति घृह्णत्कर्मविपाकेः ॥

यथाऽङ्गुलीपञ्चकनिष्पन्नो मुष्टिः, मूलत्वक्पत्रशाखादिसमुदयनिष्पन्नो वा वृक्षः, घृतगुडकणिकादिनिष्पन्नो वा मोदक इति । एवमुत्तरत्रापि भावनीयम् । व्याख्यातं पञ्चविधं ज्ञानावरणं कर्म ॥

इदानीं नवविधं दर्शनावरणं कर्म व्याख्यानयन्नाह—“दंसणचउ पणनिहा वित्तिसमं दंसणावरणं” ति । इह भीमो भीमसेन इति न्यायात् पदैकदेशे पदसमुदायोपचाराद्वा “दंसणचउ” इति शब्देन दर्शनावरणचतुष्कं गृह्यते । तत्र दृष्टिर्दर्शनम्, दृश्यते—परिच्छिद्यते सामान्यरूपं यस्त्वनेनेति वा दर्शनम्, तस्यावरणानि—आच्छादनानि दर्शनावरणानि तेषां चतुष्कं दर्शनावरणचतुष्कम् । तथा “पणनिह” चि द्रांक् कुत्सितगतौ, नितरां द्राति—कुत्सितरवमविस्पष्टत्वं गच्छति चैतन्यं यासु वा निद्रा, “भिदादयः” (सि० ५-३-१०८) इति अइ-प्रत्ययः, ‘पञ्च’ इति पञ्चसङ्ख्याः—निद्रा१निद्रानिद्रा२प्रचला३प्रचलाप्रचला४स्त्यानद्धि५रूपा निद्राः पञ्चनिद्रा निद्रापञ्चकम् । ततो दर्शनावरणचतुष्कं निद्रापञ्चकमिति नवधा दर्शनावरणं भवति । किंविशिष्टम्? इत्याह—“वित्तिसमं” ति वेत्रिणा—प्रतीहारेण समं—तुल्यं वेत्रिसमम् । यथा राजानं द्रष्टुकामस्याप्यनभिप्रेतस्य लोकस्य वेत्रिणा स्खलितस्य राज्ञो दर्शनं नोपजायते, तथा दर्शनस्वभावस्याप्यात्मनो येनाऽऽवृतस्य स्रग्भक्तुग्माभोरुहादिपदार्थसार्थस्य न दर्शनमुपजायते तद् वेत्रिसमं दर्शनावरणम् । उक्तं च—

दंसणसीले जीवे, दंसणघायं करेह जं कम्मं ।

तं पडिहारसमाणं, दंसणवरणं भवे कम्मं ॥

जह रत्तो पडिहारो, अणमिप्पेयस्स सो उ लोगस्स ।

रत्तो तहि दरिसावं, न देह दट्ठुं पि कामस्स ॥

जह राया तह जीवो, पडिहारसमं तु दंसणावरणं ।

तेणिह विबंधणं, न पेच्छए सो घडाईयं ॥

(बृहत्कर्मवि० गा० १९-२१)

॥ ९ ॥

अथ दर्शनावरणचतुष्कं व्याचिख्यामुराह—

चक्खुद्विद्विअचक्खुसेसिंदियओहिकेवलेहिं च ।

दंसणमिह सामन्नं, तस्सावरणं तयं चउहा ॥ १० ॥

इह चक्षुःशब्देन दृष्टिर्गृह्यते, अचक्षुःशब्देन “सेसिंदिय” चि चक्षुर्वर्जशेषेन्द्रियाणि गृह्यन्ते, ततश्चक्षुश्च अचक्षुश्च अवधिश्च केवलं च चक्षुरचक्षुर्वधिकेवलानि तैः चक्षुरचक्षुर्वधिकेवलेः । चक्षुःशब्दः “अचक्खुसेसिंदिय” इत्यत्र मन्तः संज्ञकः । दर्शनम् ‘इह’ अववने ‘सामान्यं’ सामान्योपयोग उच्यते, यदुक्तम्—

जं सामन्नगहणं, भावाणं नेव कट्टु आगारं ।

अविसेसिऊण अरथे, दंसणमिय धुघए समए ॥ (वृ० ब्रह्मसं० गा० ४३)

१ दर्शनशीले जीवे दर्शनपातं करोति यद् कर्म । तद् प्रतिहारसमानं दर्शनावरणं भवेत्यर्थः ॥ यथा एषा प्रतिहारोऽनभिप्रेतस्य च तु लोकस्य । राज्ञश्च दर्शनं न ददाति इष्टमपि अमस्य ॥ यथा एषा तथा जीवः प्रतिहारसमं तु दर्शनावरणम् । तेनेह विबन्धनेन न प्रेक्षते च घटादिरुत् ॥ २ यद् सामान्यग्रहणं भावतां नैव कृतऽऽकारम् । अभिशेषयिताऽपीन् दर्शनमित्युच्यते समये ॥

‘तस्यावरण’ दर्शनावरणम्, तत् चतुर्धा भवति—चक्षुर्दर्शनावरणम् १ अचक्षुर्दर्शनावरणम् २
 अवधिदर्शनावरणम् ३ केवलदर्शनावरणम् ४ इति गायाम्भारथ । भावार्थस्त्वयम्—इह चक्षुर्-
 दर्शनं नाम यत् चक्षुषा रूपसामान्यग्रहणं तस्यावरणं चक्षुर्दर्शनावरणं चक्षुः सामान्योपयोगावरणमिति
 यावत् १ । अचक्षुषा चक्षुर्वर्जशेषे द्वयचतुष्टयेन मनसा च यद् दर्शां सप्तविषयसामान्यपरिच्छेदो-
 ऽचक्षुर्दर्शनं तस्यावरणमचक्षुर्दर्शनावरणम् २ । अवधिना रूपिद्रव्यमर्यादया दर्शनं सामान्यार्थग्रह-
 णमवधिदर्शनं तस्यावरणमवधिदर्शनावरणम् ३ । फेरलेन सम्पूर्णवस्तुतत्त्वमाहकबोधविशेष
 रूपेण यद् दर्शनं वस्तुसामान्यांशग्रहणं तत् केवलदर्शनं तस्यावरणं केवलदर्शनावरणम् ४ ।

अत्राह—ननु यथाऽवधिदर्शनावरणं कर्मोध्यते तथा मन पर्यायज्ञानस्यापि दर्शनावरणं
 कर्म किमिति नोच्यते, उच्यते—मन पर्यायज्ञानं तथाविधशयोपशमपाटवात् सर्वदा विशेष
 धानेन गृह्यदुत्पद्यते, न सामान्यम्, अतस्तद्दर्शनाभावात्तदावरणं कर्मापि न भवति । अत्र च
 चक्षुर्दर्शनावरणोदये एकद्वित्रीन्द्रियाणां मूलत एव चक्षुर्न भवति, चतु पञ्चेन्द्रियाणां तु भूत-
 मपि चक्षुस्त्रयाविधे तदुदये विनश्यति तिमिरादिना वाऽस्पष्टं भवति । चक्षुर्वर्जशेषेन्द्रियम-
 नसा पुनर्यथासम्भवमभवनंमस्पष्टमभवनं वाऽचक्षुर्दर्शनावरणोदयादिति ॥ १० ॥

अभिहितं दर्शनावरणचतुष्कम्, सम्प्रति निद्रापञ्चकर्मभिधिसुराह—

सुहृपडियोहा निद्रा १, निहानिद्रा २ य बुक्करपडियोहा ।

पयला ३ ठिओवविट्टस्स पयल्पयला ४ उ चकमओ ॥ ११ ॥

सुरेण—अकृच्छ्रेण नसच्छोटिकामात्रेणापि प्रतिबोध—जागरणं स्वमुपस्थां स्वाभावस्थायां सा
 सुखप्रतिबोधा निद्रा, तद्विपाकपेधा कर्मप्रकृतिरपि कारणे कार्योपचारात् त्रिद्विष्यते १ । निद्रा-
 तोऽतिशायिनी निद्रा निद्रानिद्रा, मयूरव्यसकादित्वा मध्यपदलोपी समास, ‘च’ समुच्चये,
 दु खेन—कष्टेन बहुभिर्बालनाप्रकारैरत्यधमस्फुटतरिगूतचैतन्यत्वेन स्वतु प्रतिबोधो यस्यां सा
 तु स्वप्रतिबोधा, अत एव सुखप्रतिबोधा निद्रापेक्षयाऽस्या अतिशायिनीत्वम्, तद्विपाकपेधा कर्म-
 प्रकृतिरपि निद्रानिद्रा २ । प्रचलति—दिघूर्णते यस्यां स्वाभावस्थायां प्राणी सा प्रचला, सा च
 स्थितस्योर्ध्वस्थानेन उपविष्टस्य—आसितस्य भवति, तद्विपाकपेधा कर्मप्रकृतिरपि प्रचला ३ ।
 प्रचलातोऽतिशायिनी प्रचला प्रचलाप्रचना, इय ‘तु’ पुनरर्थे ‘चहमव’ चहमममपि कुर्वतो
 अन्तोरुपतिष्ठते, अतः स्थानस्थितस्यमभवप्रचलामपश्याऽतिशायिनीत्वात्सा, तद्विपाकपेधा
 कर्मप्रकृतिरपि प्रचलाप्रचना ४ । सूत्रे च ‘पयलायला’ इति इत्यत्र “दीर्घह्रस्वी मियो वृषी”
 (सि० ८-१-४) इति सूत्रेण । इति ॥ ११ ॥

दिणचिनिपत्थपरणी, धीणदी ५ अद्वचदिअद्वपला ।

महुल्लित्तगगघाराहिएण य दुहा उ घेयणियं ॥ १२ ॥

स्थाना—बहुत्वेन सहातगपत्ता गृद्धि—अगिकाहा जामदबन्नाध्यवसितार्थतापनविषया
 स्वाभावस्थायां सा स्थानगृद्धि । “गौतादय” (सि० ८-२-१७४) इति मठसूत्रेण

“धीणद्धी” इति निपात्यते । अस्यां हि जाग्रदवस्थाध्यवसितमर्धमुत्थाय साधयति । श्रूयते खेतदागमे कथानकम्—

कचिद् प्रदेशे कोऽपि सुल्लको द्विरदेन दिवा स्वलीकृतः स्त्यानर्च्युदये वर्तमानस्तस्मिन्नेव द्विरदे बद्धाभिनिवेशो रजन्यामुत्थाय तदन्तयुगलमुत्पाद्य स्रोपाश्रयद्वारे क्षित्वा पुनः सुप्तवान् इत्यादि ।

इमां च व्युत्पत्तिमाश्रित्याह—“दिणचिंतियत्थकरणी धीणद्धी” इति दिने-दिवसे चिन्तितमुपलक्षणत्वात्त्रिशायामपि चिन्तितम्-अध्यवसितमर्धं करोति-साधयति निद्रानिद्रावतोरभेदोपचारादिचिन्तितार्थकरणी, “श्रूयामिभ्यः” (सि० ५-३-१२६) कर्तर्यनदपत्ययः । यद्वा स्त्याना-पिण्डीमूला ऋद्धिः-आत्मशक्तिरस्यामिति स्त्यानर्द्धिः, एतत्सद्भावे हि प्रथमसंहननस्य केशवार्धबलसदृशी शक्तिः । एनां च व्युत्पत्तिमाश्रित्याह—“अद्भुतकिमद्भवत्” इति अर्धचक्रिणः-वासुदेवस्य बलापेक्षया अर्धं बलं-स्याम यस्या रुदये जन्तोर्भवति साऽर्धचक्रयर्धबला, तद्विपाकवेद्या कर्मप्रकृतिरपि धीणद्धीति ५ । अत्र चक्षुर्दर्शनावरणादिचतुष्कं मूलत एव दर्शनलब्धिमुपहन्ति, निद्रापञ्चकं तु माताया दर्शनलब्धेरुपघातकृतम् । आह च गन्धहस्ती—

निद्रादयः समधिगताया एव दर्शनलब्धेरुपघाते वर्तन्ते, दर्शनावरणचतुष्टयं तूद्गमोच्छेदित्वात् समूलघातं हन्ति दर्शनलब्धिमिति (तत्त्वार्थ अ० ८ सू० ८ सिद्ध० टीका) ।

अभिहितं द्वितीयं नवविधं दर्शनावरणम् । साम्प्रतं तृतीयं कर्म वेद्यं वेदनीयापरपर्यायं व्याचिह्न्यामुराह—“महुलित” इत्यादि । मधुना-मधुररसेन लिप्ता-खरपिष्टा स्वप्नस्य-करवालस्य धारा-तीक्ष्णामरूपा तस्या जिह्वया लेहनमिव-आसादनसदृशं ‘द्विवैव’ द्विमकारमेव सात्सातमेदात्, तुशब्द एवकारार्थः, ‘वेदनीयं’ वेद्यं कर्म भवति । इह च मधुलेहनसन्निभं सातवेदनीयम्, खरुधाराच्छेदनसंमसातवेदनीयम् । उक्तं च—

मैहुआसायणसरिसो, सायावेयस्त होइ हु विवागो ।

जं असिणा तहि छिज्जइ, सो उ विवागो असायस्त ॥

(वृ० कर्मवि० गा० २९)

॥ १२ ॥

अथ गतिचतुष्टये सात्सातस्वरूपमाह—

ओसन्नं सुरमणुणं, सायमसायं तु तिरियनरएसु ।

मज्जं व मोहणीयं, दुविहं दंसणचरणमोहा ॥ १३ ॥

ओसन्नशब्दो देशीवचनो बाहुल्यवाचकः, यथा—“ओसन्नं देवा सायं वेयणं वेयंति ।” तत्र ‘ओसन्नं’ बाहुल्येन प्रायेणेत्यर्थः, सुराश्च-देवा मनुजाश्च-मनुष्याः सुरमनुजं समाहारद्वन्द्वः, तस्मिन् सुरमनुजे सुरेषु मनुजेष्वित्यर्थः ‘सातं’ सातवेदनीयं भवति । ओसन्नग्रहणात् च्यवनकालेऽप्यथाऽपि सुरापामसातोदयोऽप्यस्ति, चारकनिरोधवधबन्धनशीतातपादिभिर्मनुजानामप्यसातमिति । नरकभावाः प्राणिनोऽप्युपचारात् नरकाः, ततस्तिर्यञ्चश्च नरकाश्च तिर्यमरकाक्षेषु

१ *समानम् ख० ग० ड० ॥ २ मध्याह्नादनसदृश-सातवेदस्य भवति खलु विपाकः । यस्मिन्ना तत्र छिद्यते स तु विपाकोऽसातस्य ॥ ३ हु ख० ग० ॥ ४ बाहुल्येन देवाः सातं वेदनं वेदयन्ति ॥

तिर्यक्षु नरकेष्वित्यर्थः, ओसन्नशब्दस्येहापि सम्बन्धादसातम्, 'सुः' पुनरर्थे व्यवहितसम्बन्धश्च, स चैवं योज्यते—तिर्यग्ररकेषु पुनरसातं प्रायो भवति । ओसन्नग्रहणात् केषाञ्चित् पट्टहस्तितुरङ्गादीनां तिरश्चां नारकाणामपि जिनजन्मकल्याणकादिषु सातमप्यस्तीति । उक्तं द्विविधं वेदनीयं तृतीयं कर्म ॥

इदानीमष्टाविंशतिविधं मोहनीयं चतुर्थं कर्माभिधित्सुराह—“मज्जं व मोहणीयं” इत्यादि । ‘मद्यमिव’ मदिरासदृशं मोहयतीति मोहनीयं कर्म । “प्रवचनीयादयः” (सि० ५-१-८) इति कर्तार्यनीयप्रत्ययः । यथा हि मद्यमानमूढः प्राणी सदसद्विवेकविकलो भवति, तथा मोहनीयेनापि कर्मणा मूढो जन्तुः सदसद्विवेकविकलो भवतीति । तच्च ‘द्विविधं’ द्विभेदम्, कथम्? इत्याह—“दंसणचरणमोह”ति दर्शनमोहाचरणमोहादित्यर्थः । तत्र दृष्टिदर्शनं—यथा-वसितवस्तुपरिच्छेदसद् मोहयतीति “कर्मणोऽण्” (सि० ५-१-७२) इत्यण्प्रत्यये दर्शनमोहम् । चरन्ति—परमपदं गच्छन्ति जीवा अनेनेति चरणं चारित्रं तद् मोहयतीति चरणमोहमिति ॥ १३ ॥ अथ दर्शनमोहं व्याख्यानयन्नाह—

दंसणमोहं तिविहं, सम्मं मीसं तहेव मिच्छसं ।

सुद्धं अद्विसुद्धं, अविसुद्धं तं हवइ कमसो ॥ १४ ॥

दर्शनमोहं पूर्वोक्तशब्दार्थं ‘त्रिविधं’ त्रिप्रकारं भवति । “सम्मं”ति सम्यक्त्वं ‘मिश्रं’ सम्यग्मिथ्यात्वं तथैव मिथ्यात्वम् । एतदेव स्वरूपत आह—शुद्धमर्धविशुद्धमविशुद्धं तद् भवति ‘क्रमशः’ क्रमेणेति । अयमत्रार्थः—मिथ्यात्वपुद्गलकदम्बकं मदनकोद्रवग्यायेन शोधितं सद् विकाराजनकत्वेन शुद्धं सम्यक्त्वं भवति, तदेव किञ्चिद्विकाराजनकत्वेनार्धविशुद्धं मिश्रम्, तदेव सर्वथाप्यविशुद्धं मिथ्यात्वमिति । उक्तं च—

तद्यथेह प्रदीपस्य, स्वच्छाम्रपटैर्गृहम् । न करोत्यावृत्तिं काञ्चिदेवमेतद्गुचरेपि ॥

एकपुञ्जी द्विपुञ्जी च, त्रिपुञ्जी वा ननु क्रमात् । दर्शन्युभयवांशैव, मिथ्यादृष्टिः प्रकीर्तितः ॥

अत्राह—सम्यक्त्वं कथं दर्शनमोहनीयं स्यात्?, न हि तद् दर्शनं मोहयति, तस्यैव दर्शनत्वात्, उच्यते—मिथ्यात्वप्रकृतित्वेनातिचारसम्भवाद् औपशमिकादिमोहत्वाच्च दर्शनमोहनीयमिति ॥ १४ ॥ इत्युक्तं सद्भेदस्त्रिविधं दर्शनमोहम् । सम्प्रत्येतदेव व्याचिख्यासुः प्रथमं सम्यक्त्वस्वरूपमाह—

जियअजियपुस्रपावाऽऽसघसंवरवंधमुक्त्वनिज्जरणा ।

जेणं सहहइ तयं, सम्मं राहगाइयहुभेयं ॥ १५ ॥

जीवश्च अजीवश्च पुण्यं च पापं च आश्रवश्च संवरश्च वन्यश्च मोक्षश्च निर्जरणं च निर्जरा, एतानि नव तत्त्वानि ‘येन’ कर्मणा ‘मद्घाति’ प्रत्येति तत् सम्यक्त्वमुच्यते । तत्र नव तत्त्वान्यमूनि—

जीवाऽऽजीवा २ पुनं३, पावाऽऽसव ५ संवरो ६ य निज्जरणा ७ ।

१ ‘ना नार० क० २० ४० ४० ४० ॥ २ जीवानीवो पुण्य पापमाश्रव संवरश्च निज्जरणा । वन्यो मोक्षश्च तथा नव तत्त्वानि भवन्ति इति हेयानि ॥ १ ॥ एकविधद्विविधत्रिविधाद्युर्ध्वं पश्चिधवद्विधा जीवाः ।

बंधो ८ मुक्त्वो ९ य तथा, नव तत्ता हुंति इय नेया ॥ १ ॥
 एगविहदुविहतिविहा, चउहा पंचविहछविहा जीवा ।
 चेयण १तसइयेरहिं २, वेय ३गई ४करण ५काएहिं ६ ॥ २ ॥
 एगिदिय सुहुमियरा, वितिचउसन्नीअसन्निपंचिंदी ।
 अपजत्ता पज्जत्ता, चउदसमेया अह्व जीवा ॥ ३ ॥
 पण थावर सुहुमियरा, परिचवणसन्नऽसन्निविगलतिगं ।
 इय सोलस अपजत्ता, पज्जत्ता जीव बचीसा ॥ ४ ॥
 धम्माऽधम्माऽऽगासा, य दव्वदेसप्पएसओ तिविहा ।
 गइठाणऽववाहगुणा, कालो य अरूविणो वसहा ॥ ५ ॥
 खंधा देस पएसा, परमाणू पुग्गला चउह रूवी ।
 जीवं विणा अचेयण, अक्खिरिया सव्वगय वोमं ॥ ६ ॥
 कालो माणुसलोए, जियधम्माऽधम्म लोयपरिमाणा ।
 सव्वे दधं इट्ठा, काल विणा अत्थिकाया य ॥ ७ ॥
 धम्माऽधम्माऽऽगासा, कालो परिणामिए इहं भावे ।
 उदयपरिणामिए पुग्गला उ सव्वेसु पुण जीवा ॥ ८ ॥ जीवाजीवतत्त्वे ॥
 तिरिनरसुराउ उच्चं, सायं परघायआयवुज्जोयं ।
 जिणऊसासनिमाणं, पणिंदिवइरूसभचउरंसं ॥ ९ ॥
 तसदस चउवन्नाई, सुरमणुदुग पंचतणु उवंगतिगं ।
 अगुल्लहु पढमखगई, बायाला पुन्नपगईओ ॥ १० ॥ पुण्यतत्त्वम् ॥
 नाणंताराय पण पण, नव बीए नियअसायमिच्छचं ।
 थावरदस नरयतिगं, कतायपणवीस तिरियदुगं ॥ ११ ॥
 चउजाई उयघायं, अपढमसंधयणखगइसंठाणा ।
 वन्नाइअसुभचउरो, बासीई पावपगडीओ ॥ १२ ॥ पापतत्त्वम् ॥

चेतनत्रयेतरैर्वेदगतिकरणकामैः ॥ २ ॥ एकेन्द्रियाः सूक्ष्मेतरा द्वित्रिचतु रंशवसंज्ञिपचिन्द्रियाः । अपर्याप्ता
 पर्याप्ताथतुर्दशमेदा अथवा जीवाः ॥ ३ ॥ पथ स्यावराः सूक्ष्मेतराः प्रत्येकवनसंशयसंज्ञिविकलत्रिकम् । इति
 षोडशापर्याप्ताः पर्याप्ता जीवा इति तत्र ॥ ४ ॥ धर्माधर्माकाशाश्च इत्यदेशप्रदेशतद्विधाः । गतिस्थानावकाश-
 गुणाः कालाकारूपिणो दशधा ॥ ५ ॥ स्कन्धा देशा प्रदेशा परमाणवः पुद्गलावतुर्धा रूपिणः । जीवं विनाऽचे-
 तना अक्रियाः सर्वगतं व्योम ॥ ६ ॥ कालो मनुष्यलोके जीवधर्माधर्मा लोकरूपिणः । सर्वाणि इव्याणीशानि
 कालं विनाऽस्तिकायाश्च ॥ ७ ॥ धर्माधर्माऽकाशाः कालः परिणामिके इह भावे । उदयपरिणामिके पुद्गलास्तु
 सर्वेषु पुनर्जीवा ॥ ८ ॥ त्रियंत्रसुरायुष्यैः (गोत्रं) सारं परापाताऽऽतपोवोतम् । जिनोच्छ्वासनिर्माणं, पञ्चे-
 न्द्रियवज्रपंचमचतुरस्रम् ॥ ९ ॥ प्रथमदशकं चत्वारो वर्णादयः सुरमनुष्यादिकं पथ तनव उपपात्रिकम् । अगुल्लसु
 प्रथमखगतिर्द्विचत्वारिंशत्पुण्यप्रकृतयः ॥ १० ॥ हानान्तरायाः पथ पथ नव द्वितीये नीचाघातमिष्यात्तम् ।
 स्यावरादशकं नरकत्रिकं कषायपथविनातिल्लियैर्द्विकम् ॥ ११ ॥ चतस्रो जातय उपपातप्रथमचंद्रनवखगति-
 र्दशानामि । वर्णाद्यसुभचतुर्धकं ज्ञप्तीतिः पापप्रकृतयः ॥ १२ ॥

इदिय कसाय अवय, किरिया पण चउर पच पणवीसा ।
 जोगतिग बायाला, आसवभेया इमा किरिया ॥ १३ ॥
 काइय १ अहिरणीया२, पाउसिया ३ पारितावणी किरिया४ ।
 पाणइवाया५ऽऽरंभिय६, परिगहिया ७ मायवची य ८ ॥ १४ ॥
 मिच्छादंतणवची ९, अप्पच्चक्खाण १० दिट्ठि ११ पुट्टी य१२ ।
 पाडुच्चिय १३ सामतोवणीय १४ नेसत्थि १५ साहत्थी १६ ॥ १५ ॥
 आणवणि १७ वियारणिया १८, अणभोगा १९ अणवकल्पपच्चइया २० ।
 अज्ञापबोग २१ समुदाण२२, पिज्ज२३दोसे२४रियावहिया२५ ॥ १६ ॥
 आश्रवतत्त्वम् ॥

भावण चरण परीसह, समिई जइधम्म गुत्ति धारस उ ।
 पच दुवीसा पण दस, तिय संवरमेय सगवला ॥ १७ ॥

संवरतत्त्वम् ॥

बारसविह तवो निज्जरा उ अहवा अकामसकामा ।
 पयइठिईअणुभागप्पसभेया चउह वंधो ॥ १८ ॥

निर्जरावन्धतत्त्वे ॥

संतपयपरुवणया१, दवपमाणं च २ खिच ३ फुसणा य ४ ।
 कालो ५ अतर ६ भागा ७, भाव ८ऽऽपवहू ९ नवह सुक्खो ॥ १९ ॥
 जिण १अजिण२तित्थ ३तित्था४, गिह५अन्न६सर्तिग७पीटन९नपुसा१० ।
 पत्तेय ११सयबुद्धा१२, पि बुद्धबोहि१३क १४ऽणिक्का य१५ ॥ २० ॥
 इति मोक्षतत्त्वम् ॥

इत्युक्त सङ्घेपतो नवतत्त्वस्वरूपम्, विस्तारस्तु श्रीधर्मरत्नटीकातोऽप्यसेयम् । तदेव येन कर्मणाऽमूनि नव तत्त्वानि शब्दधाति तत् सम्यक्त्वम्, किंविशिष्टः "स्वइयाइवहुमेय" ति क्षायिकमादौ येषां ते क्षायिकादय, क्षायिकादयो बहवो भेदा प्रकारा यस्य तत् क्षायिकादि-बहुभेदम् । इहादिनाम्नाद्भेदकौपशमिकसात्वादनक्षायोपशमिकग्रहणम् । एतद्व्याख्यानगाथा—

१ इन्द्रियाणि कषाया अवतानि किंवा पच चत्वार पच पचविंशति । भोगनिक द्वाचत्वारिंशदाधवभेदा इमा किंवा ॥ १३ ॥ काविक्रयधिकरमित्री प्रादेपिकी पारितापनिकी किंवा । प्राणाक्षिपातिवधारमित्री पारिप-
 दित्री मायाप्रत्ययिकी च ॥ १४ ॥ निष्पादर्शनप्रत्ययिकी अप्रत्याख्यानिकी दृष्टिकी सृष्टिकी च । प्रातिलिकी
 आमन्तोपनिपातिकी मे शक्तिरी साहसिकी ॥ १५ ॥ क्षानयनिकी विदारीपिडाऽनामोनिकी अतवकाङ्गाप्रत्य-
 यिकी । अन्यप्रत्योनिकी समुदानिकी प्रेमिकी द्वेषिकी दूर्यपयिकी ॥ १६ ॥ भावनाः चरणानि परीपहा समित-
 य मतिचर्मा श्रुतय द्वादश सु । पच द्वाविंशति पच दश त्रिक संवरनेश घतपयागत ॥ १७ ॥ द्वाविंशति
 तपो निर्गह सु अपरा अकामघकामा । प्रकृतिस्थितिअनुभाषप्रदेशभेदाचतुर्धा च-ध ॥ १८ ॥ एतदप्रत्ययगा
 इत्यप्रमाणं च क्षेत्र स्पर्शना च । कालोऽन्तरमागो भावात्पचदुखे नपथा भोद्यः ॥ १९ ॥ जिनात्रिनटीपांतीपां
 एवाम्बल्लिगभीनरनपुसदा । प्रलेकखंबुद्धा अपि बुद्धबोपितैकनेके (सिद्धा) च ॥ २० ॥

स्त्रीणे दंसणमोहे, तिविहम्मि वि राइयं भवे सम्मं ।
 वेयगमिह सबोइयचरमिहयपुगलगात्तं ॥ (धर्मसं० ८०१)
 उवसमसेटिगयस्स उ, टोइ हु उवसामियं तु सम्मत्तं ।
 जो वा अकयतिपुंजो, अरवियमिच्छो लइइ सम्मं ॥
 उवसनसम्मचाओ, चयओ मिच्छं अपावमाणस्स ।
 सासायणसम्मत्तं, तयंतरालम्मि छावलियं ॥
 मिच्छत्तं जमुइत्तं, तं स्त्रीणं अणुइयं च उवसत्तं ।
 गीसीमावपरिणयं, वेइज्जत्तं खओवसत्तं ॥
 (विशेष० आ० गा० ५२९-३१-३२) इति ॥ १५ ॥

उक्तं सम्यक्त्वम् । अथ मिश्रमाह—

मीसा न रागदोसो, जिणधम्मो अंतमुहु जहा अत्ते ।
 नालियरदीवमणुणो, मिच्छं जिणधम्मविवरीयं ॥ १६ ॥

‘मिश्रात्’ मिश्रोदयाद् जीवस्व ‘जिनधर्मे’ जिनधर्मस्योपरि न रागः—मतिदोषैल्यादिना एकान्तनिश्चयात्मकप्रद्वानरूपः प्रीतिविशेषः, न च द्वेष—एकान्तविप्रतिपत्तिपरिणामोपजातनिन्दालकोऽप्रीतिरूपः । मिश्रोदयश्च “अतमुहु” चि ‘अन्तर्मुहूर्त’ मिनमुहूर्तकाल यावद् भवतीत्यर्थः । अथ कथं मिश्रोदयाजिनधर्मे न रागो न द्वेषः ? इत्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह—“जहा अत्ते” इत्यादि । ‘यथा’ इत्युदाहरणोपन्यासे ‘अत्ते’ कूराद्योदने ‘नालिकेरद्वीपमनुजस्व’ नालिकेरद्वीपवासिपुरुषस्य न रागो न च द्वेषोऽदृष्टाऽश्रुतत्वेन । उक्तं च बृहच्छतकवृहच्चूर्णा—

जहा नालिकेरदीववासिस्स अइल्लुहाइयस्स वि पुरसस्स इत्थ ओयणाइए अणेगविहे वि दोइए तस्स आहारस्स उवरिं न रुई न य निंदा, जेण कारणेण सो ओयणाइओ आहारो न कयाइ दिट्ठो नावि सुओ । एवं सम्माभिच्छदिट्ठिस्स वि जीवाइपयत्थाणं उवरिं न रुई न य निंदा ॥ इत्यादि ।

उक्तं मिथम् । सम्प्रति मिथ्यात्वमाह—“मिच्छं जिणधम्मविवरीयं” ति । “मिच्छं” ति मिथ्यात्वं जिनधर्माद् विपरीतं—विपर्यस्तं ज्ञेयमिति शेषः । अत्रायमाशयः—रागद्वेषमोहादिकलङ्घित्वाऽदेवेऽपि देवबुद्धिः,

“धर्मज्ञो धर्मकर्ता च, सदा धर्मपरायणः ।
 सत्त्वाना धर्मशास्त्रार्थदेशको गुरुच्यते ॥”

१ स्त्रीणे दर्शनमोहे त्रिविधेऽपि क्षयिक भवेत्सम्बन्धत्वम् । वेदकमिह सर्वोदितचरमपुत्रलप्राप्तम् ॥ उपग्रमधेनिगतस्य तु भवति शत्रु औपसामिकं तु सम्बन्धत्वम् । यो वाऽऽरुहत्रिपुणोऽज्ञपरितन्निष्पन्नो समते सम्बन्धत्वम् ॥ उपसामसम्बन्धत्वव्यवधानस्य सिध्यात्प्रमश्रुत्वन । एतत्तदन्तर्गते यद्वचनिकम् ॥ सिध्यात्वं यदुदीर्गं तच्छीगमनुदितं चोपशान्तम् । मिधीभावपरिणतं वेदमानं क्षायोपसामिकम् ॥ २ स्वयामगणेशेऽग्नयस्त होइ उव” इति भाष्ये ॥ ३ यथा नाटिकेऽपि चिनोऽस्तिपुष” इति रूपि पुष्पस्वेदीदनादिकेऽनेकमिधेऽपि वीक्षिते तस्मात्तदस्वोपरि न हर्षितं च निन्दा, येन कारणेन च अन्दनरिक्त अद्वारो न कदापिद् दृशे नापि श्रुतः । एवं सम्मामिध्यात्परेपि जीवन्निपदर्थाननुसरि न हर्षितं च निन्दा ॥

इत्यादिप्रतिपादितगुरुलक्षणाविलक्षणेऽगुरामपि । गुरुबुद्धिः, 'संयमसूत्रतदौचत्रभ्रसत्यादि(ब्रह्मा-
किञ्चन्यादि)स्वरूपधर्मप्रतिपक्षेऽधर्मेऽपि धर्मबुद्धिरिति मिथ्यात्वम् ॥ १६ ॥ उक्त मिथ्यात्वम्,
तद्गणने चाभिहित त्रिभिधमपि दर्शनमोहनीयम् । इदानीं चारित्रमोहनीयमभिधित्सुराह—

सोलस कसाय नव नोकसाय दुबिहं चरित्तमोहणियं ।

अण अप्पच्चक्खाणा, पच्चक्खाणा य संजलणा ॥ १७ ॥

'द्विविध' द्विभेदं चारित्रमोहनीय भवति, तद्यथा—“सोलस कसाय” चि कप्यन्ते—हिंसन्ते
परस्परमसिन् प्राणिन इति कपः—संसारः, कपमयन्ते—गच्छन्त्येभिर्जन्तव इति कपाया । यद्वा
कपस्याऽऽय —लभो येभ्यस्ते कपायाः क्रोधमानमायालोमाः । तत्र क्रोधोऽक्षान्तिपरिणतिरूपः,
मानो,जात्यादिसमुत्थोऽहङ्कारः, माया परवध्वनाथात्मिका, लोभोऽसन्तोषात्मको गृद्धिपरि-
णामः । ततः षोडशसङ्ख्याः कपायाः कपायमोहनीयमुच्यते । विनक्तिलोपश्च प्राष्टतत्वात्,
एवमुत्तरत्रापि । “नव नोकसाय” चि कपायै सहचरा नोकपायाः, ते च नव—हास्यादयः पद्
त्रयो वेदाः । अत्र नोश्चन्दः साहचर्यवाची । एषा हि केवलाना न प्राधान्यमस्ति, किन्तु कपायै-
रनन्तानुबन्ध्यादिभिः सहोदयं यान्ति, तद्विपाकसदृशमेव विपाकं दर्शयन्ति, बुधग्रहवदन्यस-
सर्गमनुवर्तन्ते इति भावः । कपायोद्दीपनाद्वा नोकपायाः । उक्तं च—

कपायसहवर्तित्वात्, कपायप्रेरपादपि ।

हास्यादिनवकस्योक्ता, नोकपायकपायता ॥

सत्रो नवसङ्ख्या नोकपाया नोकपायमोहनीयमुच्यते । अथ “ययोदेशं निर्देशः” इति
न्यायात् प्रथमं कपायमोहनीय व्याख्यानयत्नाह—“अण अप्पच्चक्खाणा” इत्यादि । “अण”
चि अनन्तानुबन्धिनः । तत्रानन्तं संसारमनुबन्धन्तीत्येवंशीला अनन्तानुबन्धिनः । यदवाचि—
यस्मादनन्त संसारमनुबन्धन्ति देहिनाम् ।

ततोऽनन्तानुबन्धीति, संज्ञाऽऽद्येषु निवेशिता ॥

ते चत्वारः क्रोधमानमायालोमाः । यद्यपि चैतेषा शेषकपायोदयरहितानामुदयो नास्ति, तथा-
प्यवश्यमनन्तसंसारमौलकारणमिध्यात्वोदयाशेषकत्वादेषामेवानन्तानुबन्धित्वव्यपदेशः । शेषक-
पाया हि नावश्य मिध्यात्वोदयमाक्षिपन्ति, अतस्तेषामुदययोगपद्ये सत्यपि नायं व्यपदेश इत्य-
साधारणमेतेषामेवैतन्नामेति । तथा न वेद्यते स्वल्पमपि प्रत्याख्यानं येषामुदयादतोऽप्रत्याख्यानाः ।

यद्भाषि—

नाहपमप्युत्सहेधेषा, प्रत्याख्यानमिहोदयात् ।

अप्रत्याख्यानसंज्ञाऽतो, द्वितीयेषु निवेशिता ॥

ते चत्वारः क्रोधमानमायालोमाः । तथा प्रत्याख्यानं—सर्वविरतिरूपमावृण्वन्तीति प्रत्याख्या-
नावरणाः । यद्व्यग्रादि—

सर्वसावचविरतिः, प्रत्याख्यानमिहोच्यते ।

तदावरणसंज्ञाऽस्तस्त्वृतीयेषु निवेशिता ॥

ते चत्वारः क्रोधमानमायालोभाः । तथा परीषहोपसर्गोपनिपाते सति चारित्रिणमपि
‘संशब्द ईषदर्थे’ सम्-ईषद् ज्वलयन्ति-दीपयन्तीति सज्वलनाः । यदभ्यघायि—
परीषहोपसर्गोपनिपाते यतिमप्यमी ।

समीपद् ज्वलयन्त्येव, तेन संज्वलनाः स्मृताः ॥

ते चत्वारः क्रोधमानमायालोभाः । तदेवं चत्वारश्चतुष्ककाः षोडश भवन्तीति ॥ १७ ॥

उक्ताः षोडश कषायाः, सम्प्रत्येतेषामेव विशेषतः किञ्चित् स्वरूपं प्रतिपिपादयिपुराह—

जाजीवविरिसचउमासपक्खगा नरपतिरियनरअमरा ।

सम्माणुसव्वविरईअहखायचरित्तघायकरा ॥ १८ ॥

“जाजीव” चि “यावत्तावज्जीवितावर्तमानावटप्रावारकदेवकुलैवमेवे वः” (सि० ८-१-
२७१) इति प्राकृतसूत्रेण वकारलोपे यावज्जीवं च वर्षं च चतुर्मासं च पक्षश्च यावज्जीवव-
र्षचतुर्मासपक्षास्तान् गच्छन्तीति यावज्जीववर्षचतुर्मासपक्षगाः । “नाम्नो गमः खड्डो च विहा-
यससु विहः” (सि० ५-१-१३१) इति इप्रत्ययः । इदमुक्तं भवति—यावज्जीवानुगा
अनन्तानुबन्धिनः, वर्षगा अप्रत्याख्यानावरणाः, चतुर्मासगाः प्रत्याख्यानावरणाः, पक्षगाः
संज्वलनाः । इदं च—

फरुसवयणेण दिणतवं, अहिक्खिवंतो य हणइ मासतवं ।

वरिसतवं सवमाणो, हणइ हणंतो य सामन्नं ॥ (उप० मा० गा० १३४)

इत्यादिबद् व्यवहारनयमाश्रित्योच्यते; अन्यथा हि बाहुबलिप्रभृतीनां पक्षादिपरतोऽपि संज्व-
लनाद्यवस्थितिः श्रूयते, अन्येषां च संयतादीनामाकर्षादिकाले प्रत्याख्यानावरणानामप्रत्याख्या-
नावरणानामनन्तानुबन्धिना चान्तर्मुहूर्तादिकं कालमुदयः श्रूयत इति । तथा नरकगतिकार-
णत्वादनन्तानुबन्धिनः कषाया अपि नरकाः, भवति च कारणे कार्योपचारः, यथा—“आयु-
र्धृतम्, नड्डोदकं पादारोगः” इति । एवं तिर्यग्गतिकारणत्वात् तिर्यञ्चोऽप्रत्याख्यानावरणाः,
नरगतिकारणत्वाजराः प्रत्याख्यानावरणाः, अमरगतिकारणत्वादमराः संज्वलनाः । एतदुक्तं
भवति—अनन्तानुबन्धुदये मृतो नरकतावावेव गच्छति, अप्रत्याख्यानावरणोदये मृत-
स्तिर्यञ्चु, प्रत्याख्यानावरणोदये मृतो मनुष्येषु, संज्वलनोदये पुनर्मृतोऽमरेष्वेव गच्छति ।
उक्तध्यायमर्थः पश्चानुपूर्वाऽन्यत्रापि—

पैक्खचउमासवच्छरजावज्जीवाणुगामिणो भणिया ।

देवनरतिरियनारयगइसाहणहेयवो नेया ॥ (विशे० गा० २९९२)

इदमपि व्यवहारनयमाश्रित्योच्यते; अन्यथा हि अनन्तानुबन्धुदयवतामपि निर्याहशां
केषाधिदुपरितन्मैवेयकेषूपचिः श्रूयते, प्रत्याख्यानावरणोदयवता देशविरतानां देवगतिः,
अप्रत्याख्यानावरणोदयवतां च सम्मगृष्टिदेवानां मनुष्यगतिः । तथा “सम्म” चि सम्पक्त्वं
च “अणुसत्रविरइ” चि विरतिशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धाद् अणुविरतिश्च-देशविरतिः सर्वविर-

१ परपत्रनेन शिनतपोऽधिक्षिपथ हन्ति मासतपः । कर्पतप श्वमान हन्ति श्वथ धम्मम् ॥ २ पक्ष-
चतुर्मासवत्सरावबीवानुगामिणो भणियाः । देवनरतिर्यन्मारइगतिघापनहेतवो हेया ॥

तिश्च यथाख्यातचारित्रं च सम्यक्त्वाणुसर्वविरतियथाख्यातचारित्राणि तेषां घातः—विनाशः
सम्यक्त्वाणुसर्वविरतियथाख्यातचारित्रघातस्तं कुर्वन्तीत्येवंशीलाः सम्यक्त्वाणुसर्वविरतियथा-
ख्यातचारित्रघातकराः । एतदुक्तं भवति—अनन्तानुबन्धिनः कृपायाः^१ सम्यक्त्वघातकाः ।

यदाहुः श्रीभद्रबाहुस्वामिपादाः—

१ । १ । पैदमिह्रुयाण उदए, नियमा संजोयणाकसायाणं ।

सम्महंसणलंभं, भवसिद्धीया वि न ल्हंति ॥ (आ० नि० गा० १०८)

अप्रत्याख्यानावरणा देशविरतेर्घातकाः, न सम्यक्त्वत्येत्यर्थाह्वयम् । यदाहुः पूज्यपादाः—

१ वीर्यकसायाणुदये, अप्पच्चक्खाणनामधिज्जाणं ।

सम्महंसणलंभं, विरयाविरयं न उ ल्हंति ॥ (आ० नि० गा० १०९)

प्रत्याख्यानावरणास्तु सर्वविरतेर्घातकाः, सामर्थ्यात्न देशविरतेः । उक्तं च—

तैह्यकसायाणुदए, पच्चक्खाणावरणनामधिज्जाणं ।

देसिक्कदेसविरहं, चरित्तलंभ न उ ल्हंति ॥ (आ० नि० गा० ११०)

संज्वलनाः पुनर्यथाख्यातचारित्रस्य घातकाः, न सामान्यतः सर्वविरतेः । उक्तं च श्रीम-
दाराध्यपादैः—

मूलगुणाणं लंभं, न लहह मूलगुणाणं उदए ।

सजलणाणं उदए, न लहह चरणं अहक्खायं ॥

(आ० नि० गा० १११) इति ॥ १८ ॥

अथ जलरेखादिदृष्टान्तेन किञ्चित्सविशेषं क्रोधादिकपायाणां स्वरूपं व्याचिख्यासुराह—

जलरेणुपुढविपव्वयरार्हसरिसो चउच्चिहो कोहो ।

तिणिसलयाकट्टट्टियसेलत्थं भोवमो माणो ॥ १९ ॥

इह राजिशब्दः सदृशशब्दश्च प्रत्येकं सम्बध्यते । ततो जलराजिसदृशस्यायत् संज्वलनः
क्रोधः, यथा यथादिभिर्जलमध्ये राजी—रेखा क्रियमाणा शीघ्रमेव निवर्तते, तथा यः कथम-
प्युदयमाप्तोऽपि सत्त्वरमेव व्यावर्तते स संज्वलनः क्रोधोऽभिधीयते १ । रेणुराजिसदृशः
प्रत्याख्यानावरणः क्रोधः, अयं हि संज्वलनक्रोधापेक्षया तीव्रत्वाद् रेणुमध्यविहितरेखावत् चिरेण
निवर्तत इति भावः २ । पृथिवीराजिसदृशस्त्वप्रत्याख्यानावरणः, यथा स्फुटितपृथिवीसम्ब-
न्धिनी राजी कचवरादिभिः पूरिता कष्टेनापनीयते, एवमेषोऽपि प्रत्याख्यानावरणापेक्षया
कष्टेन निवर्तत इति भावः ३ । विदलितपर्वतराजिसदृशः पुनरनन्तानुबन्धी क्रोधः, कथमपि
निवर्तयितुमशक्य इत्यर्थः ४ । उक्तश्चतुर्विधः क्रोधः ॥

इदानीं मानोऽभिधीयते—तत्र तिनिसलतोपमं संज्वलनो मानः, यथा तिनिसः—अनस्पति-

१ प्राथमिकानामुदये नियमासंयोजनारूपायाणाम् । सम्यग्दर्शनलाभ भवतिद्विधा अपि न लभन्ते ॥

२ द्वितीयरूपायाणामुदयेऽप्रत्याख्याननामधेयानाम् । सम्यग्दर्शनलाभं विरताधिरतं न तु लभन्ते ॥ १ । तृतीय-
रूपायाणामुदये प्रत्याख्याननावरणनामधेयानाम् । ऐशैहिकदेशविरतिं धरित्रलाभं न तु लभन्ते ॥ ४ मूलगुणानां

लाभं न लभते मूलगुणापद्विनामुदये । संज्वलनानामुदये न लभते चरणं यथाख्यातम् ॥

विशेषस्तत्सम्बन्धिनी लता मुखेनैव नमति, एवं यस्य मानसोदये जीवः स्वाग्रहं मुक्त्वा मुखेनैव नमति स संज्वलमानः १ । यथा स्तब्धं किमपि काष्ठमभिलेवादिनहृपायैः कष्टेन नमति, एवं यस्य मानसोदये जीवोऽपि कष्टेन नमति स काष्ठोपमः प्रत्याख्यानावरणो मानः २ । यथाऽस्यि—हृद्ङ् बहुतरैरुपायैरतितरां महता कष्टेन नमति, एवं यस्य मानसोदये जीवोऽप्यति-
तरां महता कष्टेन नमति सोऽप्युपमोऽप्रत्याख्यानावरणो मानः ३ । शिलायां घटितः शैलः शैलश्चासौ स्तम्भश्च शैलस्तम्भस्तदुपमस्त्वनन्तानुबन्धी मानः, कथमप्यनमनीय इत्यर्थः ४ ॥ १९ ॥

उक्तश्चतुर्विधो मानः । अथ मायालोभौ व्याख्यानयन्नाह—

मायाऽवलेहिगोमुत्तिमिदसिंघघणवंसिमूलसमा ।

लोहो हलिदखंजणकदमकिमिरागसामाणो ॥ २० ॥

मायाऽवलेखिकासमा सज्वलनी, धनुरादीनामुल्लिख्यमानानां याऽवलेखिका वक्रत्वमूपा पतति, यथाऽसौ कोभलत्वात् मुखेनैव प्राञ्जलीक्रियते, एवं यस्या उदये समुत्पन्नाऽपि हृदये कुटिलता मुखेनैव निवर्तते सा संज्वलनी माया १ । गौः—बलीवर्दस्तस्य मार्गं गच्छतो वक्रतया पतिता मूत्रघारा गोमूत्रिकाऽमिधीयते, यथाऽसौ शुष्का पवनादिभिः किमपि कष्टेन नीयते, एवं यज्जनिता कुटिलता कष्टेनापगच्छति सा गोमूत्रिकासमा प्रत्याख्यानावरणी माया २ । एवं मेपशृङ्गसमायानप्यप्रत्याख्यानावरणमायायां भावना कार्या, नवरमेषा कष्टतरनिवर्तनीया ३ । धनवंशीमूलसमा त्वनन्तानुबन्धिनी माया, यथा निनिडवशीमूलस्य कुटिलता किल बहि-
नाऽपि न दृश्यते, एवं यज्जनिता मनःकुटिलता कथमपि न निवर्तते साऽनन्तानुबन्धिनी माये-
त्यर्थः ४ । तथा लोभो हरिद्रारागसमानः सज्वलनः, यथा वाससि हरिद्रारागः सूर्यातपस्पर्शा-
दिमात्रादेव निवर्तते तथाऽयमर्पात्यर्थः १ । कष्टनिवर्तनीयो बलविलग्नप्रदीपादिबलजनसमानः
प्रत्याख्यानावरणलोभः २ । कष्टतरापनेयो बलविलग्ननिडकर्वनसमानोऽप्रत्याख्यानावरणलोभः
३ । कृमिरागरक्तपट्टसूत्रारागसमानः कथमप्यपनेतुमशक्योऽनन्तानुबन्धी लोभ ४ इति ॥ २० ॥

उक्तं कपायमोहनीयम् । अथ नोकपायमोहनीयं व्याख्यायते, तच्च द्विविधम्—हास्यादिषट्कं वेदत्रिकं च । तत्र हास्यादिषट्कं व्याख्यानयन्नाह—

जस्सुदया होइ जिए, हास रई अरइ सोग भय कुच्छा ।

सनिमित्तमन्नहा वा, तं इह हासाहमोहणियं ॥ २१ ॥

यस्य 'उदयाद्' विपाकात् 'भवति' जायते 'जीवे' जीवस्य हासो रतिः अरतिः शोको मयं "कुच्छ"ति जुगुप्सा, हासादिशब्देषु सिलोपः प्राकृतत्वात्, 'सनिमित्तं' सकारणम् 'अन्यथा' अनिमित्तं निष्कारणम्, वाशब्दः पक्षान्तरघोषकः, तद् 'इह' प्रवचने हासादिमोहनीयम् । आदिशब्दाद् रतिमोहनीयम् अरतिमोहनीयं शोकमोहनीयं मयमोहनीयं जुगुप्सामोहनीयं मप्यत इति शेषः, इति गाथास्यार्थः । भावार्थः पुनरयम्—यदुदयात् सनिमित्तमनिमित्तं वा जीवस्य हासः—हासं भवति तद् हासमोहनीयम् १ । यदुदयात् सनिमित्तमनिमित्तं वा वाद्या-
भ्यन्तरेषु वस्तुषु जीवस्य रतिः—प्रमोदो भवति तद् रतिमोहनीयम् २ । यदुदयात् सनिमित्त-

मनिमित्तं वा जीवस्य बाधाम्यन्तरेण वस्तुष्वरतिः—अप्रतिर्भवति तद् अरतिमोहनीयम् ३ ।
 यदुदयात् सनिमित्तमन्यथा वा जीवस्योरस्ताडनक्रन्दनपरिदेवनदीर्घनिःश्वसनमूलठनरूपः शोको
 भवति तत् शोकमोहनीयम् ४ । यदुदयात् सनिमित्तमनिमित्तं वा तथारूपसप्तद्वयस्ततो जीवस्य
 “ईह १ परलोया २ ऽऽदाण ३ मकन्हा ४ आजीव ५ मरण ६ मसिलो ७ ।” (आव० सं० गा० पत्र
 ६४५—२) इति गायार्थोक्तं सप्तविधं गयं भवति तद् गयमोहनीयम् ५ । यदुदयात्
 सनिमित्तमनिमित्तं वा जीवस्याशुभवस्तुविषया जुगुप्सा—व्यलीकं भवति तद् जुगुप्सामोह-
 नीयम् ६ ॥ २१ ॥ उक्तं हास्यादिपदकं, सम्प्रति वेदत्रिकमाह—

पुरिसित्थि तदुभयं पद्, अहिलासो जव्वसा ह्वइ सो ७ ।

धीनरनपुवेदोदयो, कुंफुमतणनगरदाहसमो ॥ २२ ॥

प्रतिशब्दः प्रत्येकं योज्यते, पुरुषं प्रति स्त्रियं प्रति तदुभयं प्रति—स्त्रीपुरुषं प्रतीत्यर्थः
 ‘यद्वशात्’ यत्पारतन्त्र्याद् ‘अमिलाषः’ वाञ्छा ‘भवति’ जायते, तुशब्दः परस्परपेक्षया पुनरर्थे,
 स्त्री—योषित् नर—पुरुषः “नपु” चि नपुंसकं तैर्वैद्यते—अनुग्यते स्त्रीनरनपुंवेदस्योदय- धीनरन-
 पुंवेदोदयो ज्ञेय इति शेषः । कुंफुमा—करीपम् तृणानि—प्रतीतानि नगरं—पुरम् कुंफुमा-
 तृणनगराणि तेषां दाहस्त्वेन समं—तुल्य इति गायार्थः । भावार्थस्त्वयम्—यद्वशात् स्त्रियाः
 पुरुषं प्रत्यभिलाषो भवति, यथा पितृवशाद् मधुरद्रव्यं प्रति, स कुंफुमादाहसमः, [* यथा
 यथा चाल्यते तथा तथा ज्वलति वृंहति च, एवंभवलाऽपि यथा यथा संस्पृश्यते पुरुषेण तथा
 तथाऽस्या अधिकतरोऽभिलाषो जायते, अनुग्यमानायां तु च्छन्नकरीपदाहस्तुल्योऽभिलाषो मन्द-
 इत्यर्थः, इति *] स्त्रीवेदोदयः १ । यद्वशात् पुरुषस्य स्त्रियं प्रत्यभिलाषो भवति, यथा स्नेहव-
 शादम्भं प्रति, स पुनस्तृणदाहसमः, [* यथा तृणानां दाहे ज्वलनं श्रुतिं विध्यापनं च
 भवति, एवं पुंवेदोदये स्त्रियाः सेवनं प्रत्यस्तुकोऽभिलाषो भवति, निवर्तते च तत्सेवने शीघ्र-
 मिति *] नरवेदोदयः २ । यद्वशात् नपुंसकस्य तदुभयं प्रत्यभिलाषो भवति, यथा पितृस्नेह-
 वशात् मञ्जिकां प्रति, स पुनरनगरदाहसमः, [* यथा नगरं दहमानं महता कालेन दहते
 विध्याति च महतैव, एवं नपुंसकवेदोदयेऽपि स्त्रीपुरुषयोः सेवनं प्रत्यभिलाषातिरेको महताऽपि
 कालेन न निवर्तते, नापि सेवने तृप्तिरिति *] नपुवेदोदयः ३ । अभिरिक्तं वेदत्रिकम्, तद-
 भिधाने चामिहितं नवचा नोक्तमायमोहनीयम्, तदभिधाने च समर्थितं चारित्रमोहनी-
 यमिति ॥ २२ ॥

उक्तमष्टाविंशतिविधं चतुर्थं मोहनीयं कर्म, इदानीं पद्यममापुष्कर्म व्याचिरुयासुराह—

सुरनरतिरिनरयाज, हृदिसरिसं नामकम्म चित्तिसमं ।

यापालतिनयह्विरं, तिउत्तरसयं च सत्तटी ॥ २३ ॥

आयु शब्दः प्रत्येकं योज्यते, ततश्च सुमु राजन्त इति सुराः, यद्वा “सुरत् पेश्वर्यदीप्त्यो.”

१ इहपरलोकादलमकस्तादाभीरिका मरणमश्लोहः ॥ १ [* *]—एतद्वा सफुचिदोऽप्युक्तं—पार्थी
 सन्वमः च पुत्रके नास्ति, एवमपि ॥ ३ * वा पुंफुमा पा १०० ॥ ४ इहति च १० ग०
 ४० ७० ॥ ५ * नम्रताऽपि १०० ॥ ६ इधे १० ग० ७० ॥

सुरन्ति—विशिष्टमैश्वर्यमनुभवन्ति दिव्याभरणकान्त्या सहजशरीरकान्त्या च दीप्यन्त इति सुराः, यदि वा सुप्तु रान्ति—ददति प्रणतानामीप्सितमर्थं लवणाधिपसुस्थित इव लवणजलधौ मार्गं जनार्दनस्येति सुराः—देवाः तेषामायुः सुरायुर्धेन तेष्ववस्थितिर्भवति १ । नृणन्ति—निश्चिन्वन्ति वस्तुतत्त्वमिति नराः—मनुष्याः तेषामायुर्नरायुस्तद्भवावस्थितिहेतुः २ । “तिरि” चि प्राकृतत्वात् तिरोऽञ्चन्ति—गच्छन्तीति तिर्यञ्चः, व्युत्पत्तिनिमित्तं चैतत्, प्रवृत्तिनिमित्तं तु तिर्यगगतिनाम, एते चैकेन्द्रियादयः, तत्स्तिरध्यामायुस्तिर्यगायुर्धेनैतेषु स्वीयते ३ । नरान् उपलक्षणत्वात् तिर-
स्योऽपि प्रभूतपापकारिणः कायन्तीव—आह्वयन्तीवेति^१ नरकाः—नरकावासास्तत्रोत्पन्ना जन्तवोऽपि नरकाः, नरको वा विद्यते येषां ते “अग्नादिभ्यः” (सि० ७--२--४६) इति अपत्यये नरका-
क्षेपामायुर्नरकायुर्धेन ते तेषु धियन्ते । एतच्चायुर्हृदिसदृशं भवति । तत्र हृदिः—श्लोडकक्षेत्रे
प्रदृशं तत्तुल्यम्, यथा हि राजादिना हृदौ क्षिप्तः कश्चिच्चौरादिल्लतो निर्गमनमनोरथं कुर्वा-
णोऽपि विवक्षितं कालं यावत् तथा ध्रियते, तथा नरकादिल्लतो निष्क्रमितुमना अपि तदायुषा
ध्रियत इति हृदिसदृशमायुः । व्याख्यात चतुर्विधं पञ्चममायुष्कर्म ॥

सम्प्रति षष्ठं नामकर्माभिधित्सुराह—“नामकम्म चित्तिसम” इत्यादि । नामकर्म भवति
‘चित्तिसम’ चित्रं कर्म तत् कर्तव्यतया विद्यते यस्य स चित्री—चित्रकरक्षेत्रे समम्—सदृशं चित्रि-
समम् । यथा हि चित्री चित्रं चित्रप्रकारं विविधवर्णकैः करोति, तथा नामकर्मापि जीवं नार-
कोऽयं तिर्यग्जातिकोऽयमेकेन्द्रियोऽयं द्वीन्द्रियोऽयमित्यादिव्यपदेशैरनेकधा कैरोतीति चित्रि-
सममिदमिति । एतच्चानेकमेदम्, कथम् ? इत्याह—“बायालतिनवइविहं तिउचरसयं च सच-
ट्टी” चि । अत्र विधाशब्दस्य मत्येक योगाद् द्विचत्वारिंशद्विधम्, यद्वा त्रिनवतिविधम्, यदि वा
ष्युत्तरशतविधम्, अथवा सप्तपष्टिविधम् । चशब्दः समुच्चये व्यवहितसम्बन्धश्च, स च तथैव
योजितः ॥ २३ ॥ अथ नामकर्मणो द्विचत्वारिंशत् मेदान् प्रचिकटयिपुराह—

गङ्गाजइतणुउवंगा, धंघणसंघायणाणि संघयणा ।

संठाणचन्नगंधरसफासअणुपुन्विचिहगगई ॥ २४ ॥

इह नाम्नः प्रस्तावात् सर्वत्र गत्यादिषु नामेत्युपस्कारः कार्यः । तथाहि—गतिनाम जाति-
नाम तनुनाम उपाङ्गनाम (ग्रन्थाग्रम् १०००) बन्धननाम सङ्घातननाम संहनननाम संस्वा-
ननाम वर्णनाम गन्धनाम रसनाम स्पर्शनाम आनुपूर्वीनाम विहायोगतिनामेति । तत्र गम्यते—
तथाविषकर्मसचिचैर्जैविः प्राप्यत इति गतिः—नारकादिपर्यायपरिणतिः, तद्विपाकवेद्या कर्मप्र-
कृतिरपि गतिः, सैव नाम गतिनाम १ । जननं जाति—एकेन्द्रियादिशब्दव्यपदेश्येन पर्या-
येण जीवानामुत्पत्तिः, तद्भावनिबन्धनभूतं नाम जातिनाम २ । तनोति—जन्तुरात्मप्रदेशान्
विस्तारयति यस्यां सा तनुः, तज्जवकं कर्मापि तनुः, सैव नाम तनुनाम, शरीरनामेत्यर्थः ३ ।
“उवंग” चि उपलक्षणत्वाद् अङ्गोपाङ्गनाम, तत्र “अङ्गौप्य व्यक्तिस्रक्षणगतिषु” इति घातोः
अङ्गयन्ते—गर्भोत्पत्तेरारभ्य व्यक्तीभवन्ति जन्मप्रभृतेर्ग्रह्यन्ते चेत्पञ्चानि शिरउरउदरादीनि
दृश्यमाणस्वरूपाणि, तदवयवभूतान्यहृत्त्यादीन्युपाङ्गानि, शेषाणि तु तत्प्रत्ययवभूतान्यहृत्तिषु

पर्वरेखादीन्यङ्गोपाङ्गानि, ततश्चाङ्गानि चोपाङ्गानि च अङ्गोपाङ्गानि चेति द्वन्द्वे “श्वादावस-
 श्येय” (सि० ३-१-११९) इत्येकशेषे च कृते अङ्गोपाङ्गानीति, तत्र यदुदयात् शरीरतयो-
 पात्ता अपि पुद्गला अङ्गोपाङ्गविभागेन परिणमन्ति तत् कर्मापि अङ्गोपाङ्गनाम ४ । बध्यन्ते-
 गृह्यमाणपुद्गला पूर्वगृहीतपुद्गलै सह श्लिष्टा क्रियन्ते येन तद् बन्धन तदेव नाम बन्धननाम
 ५ । स्वत एव सप्तन्ति-सङ्घातमापद्यन्ते, ततस्ते सप्तन्त सन्त सङ्घात्यन्ते-प्रत्येक शरीरपञ्च-
 कप्रायोग्या पुद्गला पिण्ड्यन्ते येन तत् सङ्घातन तदेव नाम सङ्घातननाम ६ । सहन्यन्ते-
 घातुनामनेकार्थत्वाद् दृढीक्रियन्ते शरीरपुद्गला कपाटादयो लोहपट्टिकादिनेव येन तत् सहनन
 तदेव नाम सहनननाम ७ । सन्तिष्ठन्ते-विशिष्टावयवरचनात्मिकया शरीराकृत्या जन्तवो
 भवन्ति येन तत् सस्थान तदेव नाम संस्थाननाम ८ । वर्ण्यते-अलङ्कियतेऽनेनेति वर्ण-
 कृष्णादि, जन्तुशरीरे कृष्णादिवर्णहेतुक नामकर्मापि वर्णनाम ९ । गन्ध्यते-आघ्रायत इति
 गन्ध, तद्वेतुत्वाच्चात्मकर्मापि गन्धनाम १० । रस्यते-आस्वाद्यत इति रसस्त्रिकादि, जन्तु-
 शरीरे तिकादिरसहेतुक कर्मापि रसनाम ११ । स्पृश्यत इति स्पर्श कर्कशादि, तद्वेतुत्वात्
 कर्मापि स्पर्शनाम १२ । द्विसमयादिना विग्रहेण भवान्तर गच्छतो जन्तोरनुश्रेणिनियता
 गमनपरिपाटी आनुपूर्वी, तद्विपाकवेद्या कर्मप्रकृतिरप्यानुपूर्वी १३ । गमन गति, सा पुनरत्र
 पादादिविहरणात्मिका देशान्तरमासिहेतुर्द्वीन्द्रियादीना प्रवृत्तिरभिधीयते, नैकेन्द्रियाणां पादादे-
 रभावात्, ततो विहायसा-नमसा गतिर्विहायोगति, तद्वेतुत्वात् कर्मापि विहायोगतिनाम
 १४ । ननु विहायस. सर्वगतत्वेन ततोऽन्यत्र गमनाभावाद् व्यवच्छेद्याभावेन विहायसेति
 विशेषणस्य वैयर्थ्यम्, सत्यम्, किन्तु यदि गतिरित्येवोच्येत तदा नाम प्रथमप्रकृतिरपि
 गतिरस्तीति पौनरुक्त्याशङ्का स्यात्, तद्यवच्छेदार्थं विहायोप्रहणमकारि, विहायसा गति
 प्रवृत्तिर्न तु भवगतिर्नारकादिकेति ॥ २४ ॥

अथ प्रदर्शिताना गत्यादिप्रकृतीनामभिधानसङ्ख्याकथनपूर्वकमष्टौ प्रत्येकप्रकृतीराह—

पिण्डपयडि च्चि चउद्रस, परघाउस्सासआयबुज्जोपं ।

अगुरुलहुतित्थनिमिणोवघायमिय अट्ट पत्तेया ॥ २५ ॥

एतैर्गतिनामादिभि पदैर्वक्ष्यमाणचतुरादिभेदाना पिण्डिताना प्रतिपादनात् पिण्डप्रकृतय
 उच्यन्ते । का १ ‘इति’ इति एता गत्यादयोऽनन्तरगाथोदिष्टा प्रकृतय । कियन्त्य पुनस्ता १
 इत्याह—चतुर्दशसङ्ख्या । तथा प्रक्रमान्नामशब्द पराघातादिष्वप्यप्याहार्य, तद्यथा—
 पराघातनाम उच्छ्वासनाम आतपनाम उल्लोतनाम अगुरुलुनाम “तित्थ” चि तीर्थङ्करनाम
 “निमिण” चि निर्माणनाम उपघातनाम ‘इति’ एता पराघातादय ‘अष्टौ’ अष्टसङ्ख्या प्रत्येक-
 प्रकृतयो ज्ञेया, आसा पिण्डप्रकृतिवदन्यभेदाभावादिति ॥ २५ ॥

तस वायर पज्जत्तं, पत्तेय थिरं सुभं च सुभगं च ।

सुसराऽऽहज्ज जसं तसदसग थावरदसं तु इमं ॥ २६ ॥

नामशब्दस्येहापि सम्बन्धात् व्रतनाम बादरनाम पर्याप्तनाम प्रत्येकनाम स्त्रिनाम शुभनाम
 सुभगनाम ‘नशब्दौ’ ससुभये सुसरनाम आदेयनाम ‘जस’ ति यश कीर्तिनाम इत्येव

त्रसशब्देनोपलक्षितं प्रकृतिदशकं त्रसदशकमिदमुच्यते इति शेषः । तथा स्यावरण-स्यावरश-
ब्देनोपलक्षितं त्रसदशकस्य विपक्षभूतं "दस" चि प्राकृतत्वाद् दशकं स्यावरदशकम्, तत्
पुनरिदं वक्ष्यमाणमिति ॥ २६ ॥ तदेवाह—

थावर सुहुम अपज्जं, साहारणअधिरअसुभदुभगाणि ।

दुत्सरऽणाइज्जाऽजस, इय नामे सेयरा वीसं ॥ २७ ॥

इहापि नामशब्दस्य सम्बन्धात् स्यावरनाम सूक्ष्मनाम अपर्याप्तनाम साधारणनाम अस्त्रि-
रनाम अशुभनाम दुर्भगनाम दुःस्वरनाम अनादेयनाम "अजस" चि अयशःकीर्तिनाम । प्ररु-
पितं दशकद्वयमपि, अधुना दशकद्वयमीलने यथाभूता सतीयं विंशतिर्यद्विषयोच्यते तदाह—
"इय" चि 'इति' अमुना त्रसादिप्रदर्शितप्रकारेण "नामे" चि नामकर्मणि 'सेतरा' सप्रतिपक्षा
प्रत्येकसंज्ञिता विंशतिर्विज्ञेया । तथाहि—त्रसनान्नः स्यावरनाम प्रतिपक्षभूतम्, एवं वादर-
सूक्ष्मप्रकृतीनामपि सेतरत्वं सुप्रतीतमेवेति ॥ २७ ॥ अथानन्तरोद्दिष्टत्रसादिविंशतिमध्ये यासां
प्रकृतीनामाद्यपदनिर्देशेन याः संज्ञा भवन्ति ताः कथयन्नाह—

तसचउधिरछकं अधिरछफसुहुमतिगयावरचउकं ।

सुभगतिगाइविभासा, तद्राइसंखाहिं पयडीहिं ॥ २८ ॥

त्रसप्रकृत्योपलक्षितं चतुष्कं त्रसचतुष्कम्, एतदनुसारतः समाप्तोऽन्यत्रापि कार्यः, ततो
यथासम्भवं पुनरपि समाहारद्वन्द्वश्च । तत्र त्रसचतुष्कं यथा—त्रसं वादरं पर्याप्तं प्रत्येकमिति ।
स्विरपट्टकम्—स्विरं शुभं सुभगं सुस्वरम् आदेयं यशःकीर्तिश्चेति । अस्विरपट्टकम्—अस्विराऽ-
शुभदुर्भगदुःस्वराऽनादेयाऽयशःकीर्तिस्वरूपम् । सूक्ष्मत्रिकम्—सूक्ष्माऽपर्याप्तसाधारणलक्षणम् ।
स्यावरचतुष्कम्—स्यावरसूक्ष्माऽपर्याप्तसाधारणारूपम् । सुभगत्रिकम्—सुभगसुस्वराऽऽदेया-
भिषम् । आदिशब्दाद् दुर्भगत्रिकम्—दुर्भगदुःस्वराऽनादेयस्वरूपं गृह्यते । ततः सूत्रपदे
समाप्तो यथा—सुभगत्रिकमादिर्यस्य दुर्भगत्रिकस्य तत् सुभगत्रिकादि तस्य विभाषा-प्ररूपणा
कर्तव्येति शेषः । कामिः कृत्वा पुनस्त्रसचतुष्कादिका विभाषा कर्तव्या ! इत्याह—'तदादि-
सद्भ्यामिः प्रकृतिभिः' सा-निर्दिष्टा प्रकृतिरादिर्यस्याः सद्भ्यायाः सा तदादिः, तदादिः
सद्भ्या यासां प्रकृतीनां तास्त्रदादिसद्भ्याम्नामिददादिसद्भ्यामिः प्रकृतिभिः, कोऽर्थः? याऽमौ
प्रकृतिस्त्रसादिका निर्दिष्टा तामादौ कृत्वा निर्दिष्टसद्भ्या पूरणीयेति । एताश्च संज्ञाः प्रकृति-
पिण्डकसद्भाहिण्यो यथास्यानमुपयोगमायास्यन्तीति कृत्वा प्ररूपिता इति ॥ २८ ॥

उक्ता नामकर्मणो द्वाचत्वारिंशद् मेदाः । अय तस्यैव त्रिनवतिमेदान् प्ररूपयितुकामो
गत्यादिपदानां पिण्डप्रकृतिसंज्ञिकानां मध्ये येन पदेन यावन्तो मेदाः पिण्डता वर्तन्ते तान्
मेदान् तेषामाह—

गइयाईण उ कमसो, चउपणपणतिपणपंचछच्छकं ।

पणदुगपणऽट्टचउदुग, इय उत्तरमेयपणसट्टी ॥ २९ ॥

'गत्यादीनां' पिण्डप्रकृतीनां पूर्वप्रदर्शितस्वरूपाणां पुनः 'कमसाः' क्रमेण यथासद्भ्यमिति

यावत् चतुरादयो मेदा सवन्तीति वाक्यार्थः । तथाहि—गतिनाम चतुर्था; जातिनाम पञ्चमा, तनुनाम पञ्चमा, उपाङ्गनाम त्रिधा, बन्धननाम पञ्चधा, सङ्घातनाम पञ्चधा, संहनननाम षोढा, सस्नाननाम षोढा, वर्णनाम पञ्चधा, गन्धनाम द्विधा, रसनाम पञ्चधा, स्पर्शनामाऽष्टधा, आनुपूर्वीनाम चतुर्धा, विहायोगतिनाम द्वेधा । एतेषा सर्वमीलने मेदाप्रमाह—
“इय” चि ‘इति’ अमुना चतुरादिमेदमीलनप्रकारेणोत्तरमेदाना पञ्चषष्टिरिति ॥ २९ ॥

अह्वीसजुया तिनवह, सते वा पनरयंघणे तिसयं । ।

बंधणसंघायगहो, तणुसु सामन्नवन्नचऊ ॥ ३० ॥

एषा पूर्वोक्ता पञ्चषष्टि ‘अष्टाविंशतियुता’ प्रत्येकप्रकृत्यष्टाविंशत्या सह मीलने त्रिमिर-
धिका नवतिखिनवतिर्भवति । सा च कोपसुज्यते इत्याह—“सते” चि प्राकृतत्वात् सचायां
सत्कर्म प्रतीत्य बोद्धव्येत्यर्थः । वाशब्दो विकल्पार्थो व्यवहितसबन्धश्च, सचैव योज्यते—
‘पञ्चदशबन्धनैस्त्रिंशत वा’ पञ्चदशसङ्घैर्वक्ष्यमाणस्वरूपैर्बन्धनैः प्रदर्शितत्रिनवतिमध्ये प्रक्षिप्तैस्त्रि-
मिरधिकांशत त्रिंशत वा सचायामधिक्रियते इति शेषः । अथ त्रिनवतिमध्ये पञ्चदशानां
प्रकृतीनां प्रक्षेपेऽष्टोत्तरं शतं भवतीति चेद् उच्यते—या वक्ष्यमाणा पञ्चदश बन्धननामप्र-
कृतयस्तासु मध्यात् सामान्यत औदारिकादिबन्धनपञ्चकस्य त्रिनवतिमध्ये पूर्वं प्रक्षिप्तत्वात्
शेषाणां दशानां प्रक्षेपे त्रिंशतमेव भवतीति न कश्चिद्विरोधः । सूत्रे च “पनरवघणे” इत्यत्र
विभक्तिवचनव्यत्यय प्राकृतत्वादिति । उक्ता नामकर्मणस्त्रिनवतिरुत्तरशतं च मेदानाम् ।
अथ सप्तषष्टिमेदानाह—“बंधणसंघायगहो तणुसु” चि । बन्धनानि च पञ्चदश, सङ्घाताश्च—
सङ्घातनानि पञ्च, बन्धनसङ्घातास्तेषां ग्रहणं ग्रहो बन्धनसङ्घातग्रहः । ‘तनुसु’ शरीरेषु, तनु-
ग्रहणेनैव बन्धनसङ्घाता गृह्यन्ते न पृथग् विवक्ष्यन्त इत्यर्थः । तथा “सामन्नवन्नचऊ” चि
सामान्य—कृष्णनीलाद्यविशेषित वर्णनोपलक्षितं चतुष्कं सामान्यवघेचतुष्कं गृह्यत इति शेषः ।
अयमत्राशयः—इह सप्तषष्टिमध्ये औदारिकादितनुपञ्चकमेव गृह्यते, न तद्बन्धनानि तत्स-
ङ्घातनानि च, यत् औदारिकतन्वा स्वजातीयत्वाद् औदारिकतनुसङ्घातानि बन्धनानि तत्सङ्घा-
ताश्च गृहीता, एव वैक्रियादितन्वाऽपि निर्जनैर्बन्धनसङ्घाता गृहीता इति न पृथगेते पञ्च-
दश बन्धनानि पञ्च सङ्घाता गण्यन्ते । तथा वर्णगन्धरसस्पर्शाणां यथासङ्घं पञ्चद्विपञ्चाऽष्टमे-
दैर्निष्पन्ना विंशतिमपनीय तेषामेव सामान्यं वर्णगन्धरसस्पर्शलक्षणं चतुष्कं गृह्यते, तत्तद्वान-
न्तरोदितात् व्युत्तरशताद् वर्णादिषोडशकबन्धनपञ्चदशकसङ्घातपञ्चकलक्षणानां पदत्रिंशत्प्रकृती-
नामपसारणे सति सप्तषष्टिर्भवतीति ॥ ३० ॥ एतदेवाह—

इय सत्तट्टी बंधोदए य न य सम्मभीसया बंधे ।

बधुदए सत्ताए, वीसदुवीसऽष्टवन्नसयं ॥ ३१ ॥

‘इति’ पूर्वोक्तप्रकारेण सप्तषष्टिर्नामकर्मप्रकृतीनां भवति । सा च कोपसुज्यते इत्याह—
“बंधोदए य” चि बन्धश्च उदयश्च बन्धोदय तस्मिन् ‘बंधोदये’ बन्धे च उदये च सप्तषष्टि-
र्भवति, चशब्दाद् उदीरणाया च सप्तषष्टिः । अथ बन्धनसङ्घातनवर्णादिविशेषाणां विचक्षा-

वशादेव बन्धे नाधिकार इत्युक्तम्, सम्प्रति ययोः प्रकृत्योः सर्वथैव बन्धो न भवति ते
 आह—“न य सम्मनीसया बधे” चि ‘न च’ नैव सम्यक्त्वमिश्रके बन्धेऽधिक्रियेते । अयम-
 मिप्रायः—सम्यक्त्वमिश्रयोर्बन्ध एव न भवति, किन्तु मिथ्यात्वपुद्गलानामेव जीवः सम्यक्त्व-
 गुणेन मिथ्यात्वरूपतामपनीय केषाञ्चिदत्यन्तविशुद्धिमापादयति, अपरेषां स्वीयद्विशुद्धिम्,
 केचित् पुनर्मिथ्यात्वरूपा एवावतिष्ठन्ते; तत्र येऽत्यन्तविशुद्धास्ते सम्यक्त्वव्यपदेशानां,
 ईषद्विशुद्धा मिश्रव्यपदेशभाजः, शेषा मिथ्यात्वमिति । उक्तं च—

सम्यक्त्वगुणेन ततो, विशेषयति कर्म तत् स मिथ्यात्वम् ।

यद्वच्छाणप्रसुलैः, शोध्यन्ते कोदवा मदनाः ॥

यत् सर्वथाऽपि तत्र विशुद्धं तद् भवति कर्म सम्यक्त्वम् ।

मिश्रं तु दूरद्विशुद्धं, भवत्यशुद्धं तु मिथ्यात्वम् ॥

उदयोदीरणासत्तासु पुनः सम्यक्त्वमिश्रकेऽप्याधिक्रियेते । एवं च सति ज्ञानावरणे पञ्च,
 दर्शनावरणे नव, वेदनीये द्वे, मोहे सम्यक्त्वमिश्रवर्जाः षड्विंशतिः, आयुषि चतस्रः, नाम्नि
 भेदान्तरसम्भवेऽपि प्रदर्शितयुक्त्या सप्तपष्टिः, गोत्रे द्वे, अन्तराये पञ्च इत्येतद्विशत्युत्तरं प्रकृति-
 शतं बन्धेऽधिक्रियते । एतदेव सम्यक्त्वमिश्रसहितं द्वाविंशत्युत्तरप्रकृतिशतमुदये उदीरणायां
 च । सत्तायां पुनः शेषकर्मणां पञ्चपञ्चाशत् नामस्त्रिनवतिरित्यष्टाचत्वारिंशं शतम्, यद्वा
 शेषकर्मणां पञ्चपञ्चाशत् नामस्त्र्युत्तरशतमित्यष्टापञ्चाशं शतमधिक्रियत इति । एतदेव मनसि-
 कृत्याह—“बधुदए सचाए” इत्यादि । इह शतशब्दस्य प्रत्येकं योगाद् यथासङ्गं बन्धे
 विंशं शतम्, उदये उपलक्षणत्वाद् उदीरणायां च द्वाविंशं शतम्, सत्तायामष्टपञ्चाशं शतम्
 उपलक्षणत्वादष्टाचत्वारिंशं शतमिति, भावना सुकरैव ॥ ३१ ॥

अथ पूर्वनिर्दिष्टान् गतिजातिप्रकृतीनां षण्डप्रकृतीनां चतुरादिभेदान् व्याचिख्यासुराह—

निरयतिरिनरसुरगर्ह, इगवियतियचउपणिंदिजाईओ ।

ओरालियवेउवियआहारगतेपकम्महगा ॥ ३२ ॥

निरयाश्च तिर्यञ्चश्च नराश्च सुराश्च तेषु गतिरिति विग्रहः । भावार्थोऽयम्—गतिशब्दः
 प्रत्येकं योज्यते, ततश्च “अयमिष्टफलं देवम्” इति वचनाद् निर्गतम् अयम्—इष्टफलं सात-
 वेदनीयादिरूपं येभ्यस्ते निरयाः—सीमन्तकादयो नरकावासाः, ततो निरयेषु विषये गतिरिति
 गतिनाम निरयगतिनाम, तद्विषयकत्वेना कर्मप्रकृतिरपि निरयगतिनाम, नारकशब्दव्यपदेश्य-
 पर्यायनिबन्धनं निरयगतिनामेति हृदयम् । एव तिर्यग्नरसुरगतिनामापि वाच्यम् ।

अत्राह—ननु सर्वेऽपि पर्याया जीवेन गम्यन्ते प्राप्यन्त इति सर्वेषामपि तेषां गतित्व-
 प्रसङ्गः, तथा च भाग्यतिशब्दस्येयमेव व्युत्पत्तिर्वाञ्छितेति, नैवम्, यतोऽविशेषेण व्युत्पादिता
 अपि शब्दा रूढितो गोशब्दवत् प्रतिनियतमेवार्थे विषयीकुर्वन्तीत्यदोषः । उक्तं गतिनाम
 चतुर्विधम् १ ।

तथा सूचकत्वात् सूत्रस्य एकेन्द्रियाश्च द्वीन्द्रियाश्च त्रीन्द्रियाश्च चतुरिन्द्रियाश्च पञ्चेन्द्रियाश्च

तेषां जातय इति विग्रहः । भावार्थोऽयम्—एकेन्द्रियद्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियपञ्चेन्द्रिय-
जातिनामभेदात् पञ्चधा जातिनाम । तत्र एकस्य स्पर्शनेन्द्रियज्ञानत्यावरणक्षयोपशमाद् एकवि-
ज्ञानमाज एकेन्द्रियाः, द्वयोः स्पर्शनरसनज्ञानयोरावरणक्षयोपशमाद् द्विविज्ञानमाजो द्वीन्द्रियाः,
त्रयाणां स्पर्शनरसनघ्राणज्ञानानामावरणक्षयोपशमात् त्रिविज्ञानमाजस्त्रीन्द्रियाः, चतुर्णां स्पर्शनर-
सनघ्राणचक्षुर्ज्ञानानामावरणक्षयोपशमात् चतुर्विज्ञानमाजश्चतुरिन्द्रियाः, पञ्चानां स्पर्शनरसन-
घ्राणचक्षुःश्रोत्रज्ञानानामावरणक्षयोपशमात् पञ्चविज्ञानमाजः पञ्चेन्द्रियाः । तत एकेन्द्रियाणां
जातिनाम एकेन्द्रियजातिनाम, एवं यावत् पञ्चेन्द्रियजातिनाम ।

अत्राह—ननु एतेन जातिनाम्ना किं भावेन्द्रियमेकादिकं जन्यते ? उत द्रव्येन्द्रियम् ?
आहोस्विदेकेन्द्रियोऽयमित्यादिव्यपदेशः ? इति त्रयी गतिः । तत्र यथायः पक्षः स न युक्तः,
भावेन्द्रियस्य श्रोत्रादीन्द्रियज्ञानावरणक्षयोपशमजन्यत्वात् “क्षायोपशमिकानीन्द्रियाणि” इति
वचनात् । अथ द्रव्येन्द्रियं जन्यते तदप्युक्तम्, द्रव्येन्द्रियस्येन्द्रियपर्याप्तिनामोदयजन्यत्वात् ।
एकेन्द्रियादिव्यपदेशस्त्वेकादीन्द्रियज्ञानावरणक्षयोपशमपर्याप्तिनामभ्यामेव सेत्स्यति किमन्तर्ग-
ङ्गना जातिनाम्ना ? अत्रोच्यते—आद्यविकल्पयुगलं तावद् अनभ्युपगमादेव निरस्तम् । यत्
पुनरुक्तम् ‘एकेन्द्रियादिव्यपदेशस्तु’ इत्यादि तदयुक्तम्, यत इन्द्रियज्ञानावरणक्षयोपशम
इन्द्रियपर्याप्तिश्च यथाक्रमं भावेन्द्रियजनने द्रव्येन्द्रियजनने च कृतार्था कथमेकेन्द्रियादिव्यप-
देशनिबन्धनपरिणतिलक्षणं कार्यान्तरं जनयितुमलम् ?, न ह्यन्यसाध्यं कार्यमन्यः प्रापयति,
अतिप्रसङ्गात्, तस्माद् एकेन्द्रियादीना समानजातीयजीवान्तरेण सह समाना बाह्या काचित्
परिणतिरेकेन्द्रियादिशब्दवाच्या अवश्यं जातिनामकर्मोदयत एवाभ्युपगन्तव्या । उक्तं च—

अव्यभिचारिणा सादृश्येन एकीकृतोऽर्थात्मा जातिः इति ।

तथाहि—बकुलादीनामनुमानादिसिद्धे इन्द्रियपञ्चकक्षयोपशमे सत्यपि पञ्चेन्द्रियशब्दव्यप-
देश्यपञ्चेन्द्रियजातिनामकर्मोदयजन्यविशिष्टबाह्यपरिणत्यभावात् न पञ्चेन्द्रियव्यपदेशो भवति ।
यद्येवं गोलुरगमुजगमातद्वादिक्रमे सत्यपि पञ्चेन्द्रियव्यपदेश्यस्यापि पर्यायस्य कारणं किञ्चित्
कर्माभ्युपगन्तव्यम् ? इति चेद् नैवम्, जातिनामकर्मवैचिण्यादेव तत्सिद्धेः । न चात्रैकान्तेन
युक्त्युपन्यास एवाग्रहः कार्यः, आगमोपपत्तिगम्यत्वात् तत्त्वस्य । यद्वादि—

आगमधोपपत्तिश्च, सम्पूर्णं दृष्टिलक्षणम् ।

अतीन्द्रियाणामर्थानां, सद्भावप्रतिपत्त्ये ॥ इति ।

उक्तं जातिनाम पञ्चधा २ । तथा औदारिकं च वैक्रियं च आहारकं च तैजसं च कार्मिकं
चेति द्वन्द्वः । भावार्थोऽयम्—औदारिकवैक्रियाऽऽहारकतैजसकार्मणनामभेदात् पञ्चधा शरीर-
नाम । तत्र उदारं—प्रधानम्, प्राधान्यं चास्य तीर्थकरणघरशरीरापेक्षया, ततोऽन्यस्वानुसरसुर-
शरीरस्यापि अनन्तगुणहीनत्वात्, यद्वा उदारं—सातिरेकयोजनसहसमानत्वात् शेषशरीरापेक्षया
बृहत्प्रमाणम्, बृहत्त्वा चास्य वैक्रियं प्रति भवधारणीयसहजशरीरापेक्षया द्रष्टव्या, अन्ययो-
सरवैक्रियं योजनलक्षमानमपि लभ्यते, उदारमेवौदारिकम्, “विनयादिभ्यः” (सि० ७-२-

१६९) इतीकण्प्रत्ययः, तत्रिबन्धनं नाम औदारिकनाम, यदुदयवशाद् औदारिकशरीरप्रायोग्यान् पुद्गलानादाय औदारिकशरीररूपतया परिणमयति, परिणम्य च जीवप्रदेशैः सहान्योऽन्यानुगमरूपतया सम्बन्धयति, तद् औदारिकशरीरनामेत्यर्थः १ । तथा विविधा क्रिया विक्रिया तस्यां भवं वैक्रियम् । तथाहि—तदेकं भूत्वा अनेकं भवति, अनेकं भूत्वा एकम्, अणु भूत्वा महद् भवति, महच्च भूत्वा अणु, खेचरं भूत्वा भूमिचरं भवति, भूमिचरं भूत्वा खेचरं भवति, दृश्यं भूत्वा अदृश्यं भवति, अदृश्यं भूत्वा दृश्यमित्यादि । तच्च द्विधा—औपपातिकं लब्धिप्रत्ययं च । तत्रौपपातिकम्—उपपातजन्मनिमित्तम्, तच्च देवनारकाणाम् । लब्धिप्रत्ययं तिर्यग्भ्रानुन्याणाम् । वैक्रियनिबन्धनं नाम वैक्रियनाम, यदुदयाद् वैक्रियशरीरप्रायोग्यान् पुद्गलानादाय वैक्रियशरीररूपतया परिणमयति, परिणम्य च जीवप्रदेशैः सहान्योऽन्यानुगमरूपतया सम्बन्धयतीति २ । तथा चतुर्दशपूर्वविदा तीर्थकरस्फातिदर्शनादिकतथाविधप्रयोजनोत्पत्तौ सत्यां विशिष्टलब्धिवशाद् आह्रियते—निर्वर्त्यत इत्याहारकम्, “बहुलम्” (सि० ५-१-२) इति वचनात् कर्मणि णक्प्रत्ययः, यथा पादहारक इत्यादौ, तच्च वैक्रियापेक्षयाऽत्यन्तशुभं स्वच्छस्फटिकशिलेव शुभ्रपुद्गलसमूहघटनात्मकम्, आहारकनिबन्धनं नाम आहारकनाम, यदुदयवशाद् आहारकशरीरप्रायोग्यान् पुद्गलानादाय आहारकशरीररूपतया परिणमयति, परिणम्य च जीवप्रदेशैः सहान्योऽन्यानुगमरूपतया सम्बन्धयतीति ३ । तथा तेजसा तेजःपुद्गलैर्निर्वृत्तं तैजसम्, यद् मुक्ताहारपरिणमनहेतुर्यद्दशाच्च विशिष्टतपःसमुत्पलब्धिविशेषस्य पुंसस्तेजोलेद्याविनिर्गमः, तेजोनिबन्धनं नाम तैजसनाम, यदुदयवशाद् तैजसशरीरप्रायोग्यान् पुद्गलानादाय तैजसशरीररूपतया परिणमयति, परिणम्य च जीवप्रदेशैः सहान्योऽन्यानुगमरूपतया सम्बन्धयतीति ४ । तथा कर्मपरमाणुषु भवं कार्मिकं कार्मणशरीरमित्यर्थः । कर्मपरमाणव एवात्मप्रदेशैः सह क्षीरनीरवदन्योऽन्यानुगताः सन्तः कार्मणशरीरम्, कर्मणो विकारः कार्मणमिति ध्युत्पत्तेः । तदुक्तम्—

कम्मविगारो कम्मणमट्टविहविचित्तकम्मनिष्फलं ।

सर्वेसिं सरीराणं, कारणभूयं सुणोयधं ॥

अत्र “सर्वेसिं” ति सर्वेषामौदारिकादिशरीराणां ‘कारणभूतं’ बीजभूतं कार्मणशरीरम् । न खल्वामूलमुच्छिन्ने भवप्रपद्यप्ररोहबीजभूते कार्मणे वपुषि शेषशरीरप्रादुर्भावसम्भवः । इदं च कार्मणशरीरं जन्तुर्गत्यन्तरसद्धान्तौ सापकतमं कारणम् । तथाहि—कार्मणेनैव वपुषा परिकरितो जन्तुर्मरणदेशमपहायोत्पत्तिदेशमभिसर्पति । ननु यदि कार्मणवपुःपरिकरितो गत्यन्तरं सद्धानमतिं तर्हि स गच्छन्नागच्छन् वा कलात् गोपलक्ष्यते ? उच्यते—कर्मपुद्गलानामतिसूक्ष्मतया चक्षुरादीन्द्रियाऽगोचरत्वात् । आह च प्रज्ञाकरगुणोऽपि—

अन्तरा भवदेहोऽपि, सूक्ष्मत्वान्नोपलक्ष्यते ।

निष्कामन् प्रविशन् वाऽपि, नामावोऽनीक्षणोऽपि ॥

कार्मेणनिबन्धने नाम कार्मेणनाम, यदुदयात् कार्मेणप्रायोग्यान् पुद्गलानादाय कार्मेणशरीर-
रूपतया परिणमयति, परिणमय्य च जीवप्रदेशैः सहान्योऽन्यानुगमरूपतया सम्बन्धयतीति
५ ॥ ३२ ॥ उक्तं तनुनाम पञ्चधा ३, इदानीमज्ञोपाङ्गनाम त्रिधा प्राह—

बाहू पिष्टि सिर उर, उयरंग उवंग अंगुलीपमुहा ।

सेसा अंगोवंगा, पढमतणुतिगस्सुवंगाणि ॥ ३३ ॥

‘बाहू’ मुजद्वयम् ‘ऊरू’ ऊरुद्वयम् ‘पृष्टिः’ प्रतीता ‘शिरः’ मस्तकम् ‘उरः’ वक्षः ‘उदरं’
‘पोष्टिमित्यष्टावङ्गान्युच्यन्ते । इह विभक्तिलोपः प्राकृतत्वात्, एवमन्यत्रापि । उपाङ्गानि अङ्गुली-
प्रमुखाणि, इह पुंस्त्वं प्राकृतत्वात् । ‘शेषाणि’ तत्प्रत्ययवयवभूतान्यङ्गुलपर्वरेखादीनि अङ्गोपा-
ङ्गानि, इहामि पुंस्त्वं प्राकृतत्वात् । प्राकृते हि लिङ्गमतत्रम् । यदाहुः प्रमुञ्जीहेमचन्द्रसूरि-
पादाः स्वप्राकृतलक्षणे—“लिङ्गमतत्रम्” (सि० ८-४-४४५) इति । इमानि च उपाङ्गानि
“पढमतणुतिगस्स” चि प्रथमा—आद्या याखनवः—शरीराणि तासां त्रिकं—त्रितयमौदारिकवैक्रि-
याऽऽहारकस्वरूपम् तस्य प्रथमतनुत्रिकस्य भवन्ति । ततः प्रथमतनुत्रिकद्वारेणाङ्गोपाङ्गनामापि
त्रिविधं मन्तव्यम् । तथाहि—औदारिकाङ्गोपाङ्गनाम वैक्रियाङ्गोपाङ्गनाम आहारकाङ्गोपाङ्गनाम ।
तत्र यदुदयाद् औदारिकशरीरत्वेन परिणतानां पुद्गलनामङ्गोपाङ्गविभागपरिणतिरुपजायते तद्
औदारिकाङ्गोपाङ्गनाम १ । यदुदयाद् वैक्रियशरीरत्वेन परिणतानां पुद्गलनामङ्गोपाङ्गवि-
भागपरिणतिरुपजायते तद् वैक्रियाङ्गोपाङ्गनाम २ । यदुदयाद् आहारकशरीरत्वेन परिणतानां
पुद्गलनामङ्गोपाङ्गविभागपरिणतिरुपजायते तद् आहारकाङ्गोपाङ्गनाम ३ । तैजसकार्मेणयोस्तु
जीवप्रदेशसंस्थानानुरोधित्वात् नास्त्यङ्गोपाङ्गसम्भव इति ॥ ३३ ॥

उक्तं त्रिविधमङ्गोपाङ्गनाम । साम्प्रतं बन्धननामस्वरूपमाह—

उरलाइपुग्गलाणं, निबद्धवज्जंतयाण संबंधं ।

जं कुणइ जउसमं तं, उरलाईबंधणं नेयं ॥ ३४ ॥

औदारिकादिपुद्गलानाम् आदिशब्दाद् वैक्रियपुद्गलानाम् आहारकपुद्गलानां तैजसपुद्गलानां
कार्मेणपुद्गलानाम्, किंविशिष्टानाम् ? इत्याह—“निबद्धवज्जंतयाण” चि निबद्धाश्च बध्यमानाश्च
निबद्धबध्यमानास्तेषां ‘निबद्धबध्यमानानां’ पूर्ववद्धानां बध्यमानानां च यत् कर्म ‘सम्बन्ध’
परस्परं मीलनं करोति दारुणामिव जतु, अत एव जतुसमं तद् औदारिकादिबन्धनम्, आदि-
शब्दाद् वैक्रियबन्धनम् आहारकबन्धनं तैजसबन्धनं कार्मेणबन्धनं ‘ज्ञेय’ ज्ञातव्यमिति गाथा-
क्षरार्थः । भावार्थस्त्वयम्—इह पूर्वगृहीतैरौदारिकपुद्गलैः सह परस्परं गृह्यमाणान् औदारिकपुद्ग-
लान् उदितेन येन कर्मणा बध्नाति—आत्मा अन्योऽन्यसंयुक्तान् करोति तद् औदारिकशरीरबन्धन-
नाम दारुणापाणादीनां जतुरात्माप्रमृतिरूपद्रव्यतुल्यम् १ । पूर्वगृहीतैर्वैक्रियपुद्गलैः सह परस्परं
गृह्यमाणान् वैक्रियपुद्गलान् उदितेन येन कर्मणा बध्नाति—आत्माऽन्योऽन्यसंयुक्तान् करोति तद्
जतुसमं वैक्रियशरीरबन्धननाम २ । पूर्वगृहीतैराहारकशरीरपुद्गलैः सह परस्परं गृह्यमाणान् आहा-
रकपुद्गलान् उदितेन येन कर्मणा बध्नाति—आत्माऽन्योऽन्यसंयुक्तान् करोति तद् जतुसममाहा-

रकशरीरबन्धननाम ३ । पूर्वगृहीतैस्तेजसपुद्गलैः सह परस्परं गृह्यमाणान्तेजसपुद्गलान् उदितेन येन कर्मणा बध्नाति—आत्मान्योन्यसंयुक्तान् करोति तद् जतुसम तेजसशरीरबन्धननाम ४ । पूर्वगृहीतैः कर्मणपुद्गलैः सह परस्परं गृह्यमाणान् कर्मणपुद्गलान् उदितेन येन कर्मणा बध्नाति—आत्मान्योन्यसंयुक्तान् करोति तद् जतुसम कर्मणशरीरबन्धननाम ५ । यदि पुनरिदं शरीरपञ्चकपुद्गलानामौदारिकादिशरीरनाम्न. सामर्थ्याद्गृहीतानामन्योन्यसम्बन्धकारि बन्धनपञ्चकं न स्यात् तत्क्षेपा शरीरपरिणतौ सत्यामप्यसम्बन्धत्वात् पवनाहतकुण्डस्थितास्तीमितसक्तूनामिवैकत्र स्थैर्यं न स्यादिति ॥ ३४ ॥ उक्तं बन्धनस्वरूपम् । इदं च बन्धननाम असंहतानां पुद्गलानां न सम्भवति, अतोऽन्योन्यसन्निधानलक्षणपुद्गलसहते कारणं सङ्घातनामाह—

जं संघायद् उरलाङ्गपुग्गले तणगणं व दंताली ।

तं संघायं बन्धणंमिव तणुनामेण पंचविहं ॥ ३५ ॥

यत् कर्म 'सङ्घातयति' पिण्डीकरोति औदारिकादिपुद्गलान् आदिशब्दाद् वैक्रियपुद्गलान् आहारकपुद्गलान् तेजसपुद्गलान् कर्मणपुद्गलान्, तत्र दृष्टान्तमाह—'तृणगणमिव' तृणोत्करमिधेतश्चेतश्च विशिष्ट 'दन्ताली' काष्ठमयी सरुमण्डलप्रसिद्धा, तत् 'सङ्घात' सङ्घातनाम, तच्च पूर्वोक्तं बन्धननामापि 'तनुनाम्ना' शरीरान्निधानेन पञ्चविधं भवतीति । तत्र बन्धननाम पूर्वमेव भावितम् । अथ सङ्घातनाम भाव्यते—औदारिकसङ्घातनाम वैक्रियसङ्घातनाम आहारकसङ्घातनाम तेजससङ्घातनाम कर्मणसङ्घातनाम । तत्र यदुदयाद् औदारिकशरीरत्वपरिणतान् पुद्गलानात्मा सङ्घातयति—अन्योन्यसन्निधानेन व्यवस्थापयति तद् औदारिकसङ्घातनाम १ । यदुदयाद् वैक्रियशरीरत्वपरिणतान् पुद्गलानात्मा सङ्घातयति—अन्योन्यसन्निधानेन व्यवस्थापयति तद् वैक्रियसङ्घातनाम २ । यदुदयाद् आहारकशरीरत्वपरिणतान् पुद्गलानात्मा सङ्घातयति—अन्योन्यसन्निधानेन व्यवस्थापयति तद् आहारकसङ्घातनाम ३ । यदुदयात् तेजसशरीरत्वपरिणतान् पुद्गलानात्मा सङ्घातयति—अन्योन्यसन्निधानेन व्यवस्थापयति तद् तेजससङ्घातनाम ४ । यदुदयात् कर्मणशरीरत्वपरिणतान् पुद्गलानात्मा सङ्घातयति—अन्योन्यसन्निधानेन व्यवस्थापयति तद् कर्मणसङ्घातनाम ५ इति ॥ ३५ ॥

उक्तं पञ्चधा बन्धननाम पञ्चधा सङ्घातनाम । सम्प्रति "सते वा पनरवधणे तिसय" इति (३०) गाथासूचितं बन्धनपञ्चदशकं व्याचिख्यासुराह—

ओरालविउब्वाहारयाण सगतेयकम्मजुत्ताणं ।

नव बंधणाणि इयरदुसहियाणं तिन्नि तेसिं च ॥ ३६ ॥

औदारिकवैक्रियाऽऽहारकशरीराणां नव बन्धनानीति योगः । कीदृशानां सत्ताम्? इत्याह—'स्वकतैजसकर्मणयुक्तानाम्' प्रत्येकं स्वकतैजसकर्मणानां मध्यादन्यतरेण युक्तानामित्यर्थः । "नव" चि नवसङ्ख्यानि बन्धनानि बन्धनप्रकृतयो भवन्तीति । औदारिकवैक्रियाहारकाणां त्रयाणामपि प्रत्येकं सनाम्ना तैजसेन कर्मणेन च योगाद् द्विकसंयोगनिष्पन्नान्येकैकस्य औदारिकादेस्त्रीणि त्रीणि बन्धनानि भवन्ति, तेषां च त्रयाणां त्रिकाणां मोक्षने नव बन्धनानीति ।

तथाहि—औदारिकऔदारिकबन्धननाम १ औदारिकतैजसबन्धननाम २ औदारिककर्मण-
बन्धननाम ३, वैक्रियवैक्रियबन्धननाम १ वैक्रियतैजसबन्धननाम २ वैक्रियकर्मणबन्धन-
नाम ३, आहारकाऽऽहारकबन्धननाम १ आहारकतैजसबन्धननाम २ आहारककर्मणब-
न्धननाम ३ । तत्र पूर्वगृहीतैरौदारिकशरीरपुद्गलैः सह गृह्यमाणौदारिकपुद्गलानां बन्धो येन
क्रियते तद् औदारिकौदारिकबन्धननाम १ । येनौदारिकपुद्गलानां तैजसशरीरपुद्गलैः सह
सम्बन्धो विधीयते तद् औदारिकतैजसबन्धननाम २ । येनौदारिकपुद्गलानां कर्मणशरीरपु-
द्गलैः सह सम्बन्धो विधीयते तद् औदारिककर्मणबन्धननाम ३ । एवमनेन न्यायेनान्यान्यपि
बन्धनानि वाच्यानि । शेषबन्धननिरूपणयाह—“इयदुसहियाणं तिति” चि इतरे—स्वकीय-
नामापेक्षयाऽन्ये तैजसकर्मणशरीरे, ततः प्राकृतत्वादन्यथोपन्यासेऽपि द्वे च ते इतरे च द्वीतरे
ताभ्यां सहितानि—युक्तानि द्वीतरसहितानि, यद्वा “दु” चि द्विकं तत इतरच्च तद्विकं चैतरद्विकं
तेन सहितानि इतरद्विकसहितानि तेषां द्वीतरसहितानाम् इतरद्विकसहितानां वा, औदारिक-
वैक्रियाहारकाणामत्रापि योज्यम्, त्रीणि बन्धनानि भवन्ति । अयमाशयः—प्रत्येकमौदारिक-
वैक्रियाहारकाणां तैजसकर्मणाभ्यां युगपत् संयोगे त्रिकसंयोगरूपाणि त्रीणि बन्धनानि भव-
न्ति । तथाहि—औदारिकतैजसकर्मणबन्धननाम १ वैक्रियतैजसकर्मणबन्धननाम २ आहा-
रकतैजसकर्मणबन्धननाम ३ । अर्थः पूर्वोक्त एव । न केवलमेषामौदारिकादीनामितरद्विक-
सहितानामेव त्रीणि बन्धनानि भवन्ति, किन्तु “तेसिं च” चि त्रीणि तै शब्दो डमरुकमणिन्या-
यावत्रापि योज्यः । ततोऽयमर्थः—तयोश्चेतरशब्दवाच्ययोस्तैजसकर्मणयोः स्वनाम्ना इतरेण
च योगे त्रीणि बन्धनानि भवन्ति । यथा—तैजसतैजसबन्धननाम १ तैजसकर्मणबन्धननाम
२ कर्मणकर्मणबन्धननाम ३ । तदेवं नव त्रीणि त्रीणि च मिलितानि पञ्चदश बन्धनानीति ।

अत्राह—पञ्चानां शरीराणां द्विकादियोगप्रकारेण षड्विंशतिः संयोगा भवन्ति, तत्तुल्य-
बन्धनानि च कस्मात् न भवन्ति ? उच्यते—औदारिकवैक्रियाहारकाणां परस्परविरुद्धाऽन्योऽ-
न्यसम्बन्धाभावात् पञ्चदशैव भवन्ति, नाधिकानि ।

आह—यथा पञ्चदश बन्धनानि भवन्ति, एवमनेनैव क्रमेण पञ्चदश सङ्घाता अपि
कस्मात् नाभिधीयन्ते ? सङ्घातितानामेव बन्धनभावात्, तथाहि—पापाण्युगमस्य कृतसङ्घातस्यै-
वोत्तरकाल वज्रलेपरालादिना बन्धनं क्रियते, तदसत्, यतो लोके ये सज्जातौ संयोगा भवन्ति
त एव शुभाः, एवमिहापि स्वशरीरपुद्गलानां स्वशरीरपुद्गलैः सह ये संयोगरूपाः सङ्घातास्ते शुभा
इति प्राधान्यस्यापनाय पञ्चैव सङ्घाता अभिहिता इति ॥ ३६ ॥

व्याख्यातानि पञ्चदशापि बन्धनानि । सम्प्रति संहनननाम षड्विधमभिधित्तुर्गावायुगलमाह—

संघयणमट्टिनिचओ, तं छद्वा वज्ररिसहनारायं ।

तह रिसहनारायं, नारायं अद्धनारायं ॥ ३७ ॥

कीलिय छेवट्टं इह, रिसहो पट्टो य कीलिया वज्रं ।

उभओ मकड्यंधो, नारायं इममुरालंगे ॥ ३८ ॥

संहन्यन्ते—दृढीक्रियन्ते शरीरपुद्गल येन तत् संहननम्, तच्च 'अस्थिनिचयः' कीलिकादि-
रूपाणामस्त्रां निचयः—रचनाविशेषोऽस्थिनिचयः । तत् संहननं 'पद्मा' पद्मकारैर्भवति ।
तद्यथा—वज्ररूपमनाराचं १ तथा ऋषमनाराचम् २ इहानुस्वारोऽलाक्षणिकः, नाराचम् ३
अर्धनाराचं ४ कीलिका ५ सेवार्तम् ६ । 'इह' प्रवचने 'ऋषमः' ऋषमशब्देन परिवेष्टनपट्ट
उच्यते, 'वज्रं' वज्रशब्देन कीलिकाऽभिधीयते, 'नाराचं' नाराचशब्देनोभयतो मर्कटबन्धो
भण्यते । 'इदम्' अस्थिनिचयात्मकं संहननम् 'औदारिकाङ्गे' औदारिकशरीर एव, नान्येषु
शरीरेषु, तेषामस्थिरहितत्वात् । इति गाथायुगलाक्षरार्थः । भावार्थः पुनरयम्—इह द्वयोरस्तो-
रुभयतो मर्कटबन्धेन बद्धयोः पट्टाकृतिना तृतीयेन अस्त्रा परिवेष्टितयोरुपरि तदस्थित्रयभेदि
कीलिकाख्यं वज्रनामकमस्थि यत्र भवति तद् वज्ररूपमनाराचम्, तन्निबन्धनं नाम वज्ररू-
पमनाराचनाम १ । यत् पुनः कीलिकारहितं संहननं तद् ऋषमनाराचम्, तन्निबन्धनं नाम
ऋषमनाराचनाम २ । यत्र पुनर्मर्कटबन्धः केवलो भवति न पुनः कीलिका ऋषमसंज्ञः
पट्टश्च तद् नाराचम्, तन्निबन्धनं नाम नाराचनाम ३ । यत्र त्वेकपार्श्वेन मर्कटबन्धो द्विती-
यपार्श्वेन च कीलिका भवति तद् अर्धनाराचम्, तन्निबन्धनं नामाऽर्धनाराचनाम ४ । यत्र
पुनरस्तीनि कीलिकानात्रबद्धान्येव भवन्ति तत् कीलिकासंहननम्, तन्निबन्धनं नाम कीलि-
कानाम ५ । यत्र तु परस्परं पर्यन्तस्पर्शलक्षणां सेवामागतान्यस्तीनि भवन्ति सेहाम्यवहार-
तैलाभ्यङ्गविश्रामणादिरूपां च परिशीलनां नित्यमपेक्षन्ते तत् सेवार्तम्, तन्निबन्धनं नाम सेवा-
र्तनाम ६ । यद्वा "छेदद्वं" ति दकारस्य लुप्तस्येह दर्शनात् छेदानाम्—अस्थिपर्यन्तानां वृत्तं—परस्पर-
सम्बन्धघटनालक्षणं वर्तनं वृत्तिर्यत्र तत् छेदवृत्तम्, कीलिकापट्टमर्कटबन्धरहितमस्थिपर्यन्तमा-
त्रसंस्पर्शि पृष्ठमित्यर्थः । ततो यदुदयात् शरीरे वज्ररूपमनाराचसंहननं भवति तद् वज्ररूप-
मनाराचसंहनननामकमेति । एवमृषमनाराचादिष्वपि वाच्यमिति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

व्याख्यातं पङ्क्तिं संहनननाम । सम्प्रति षोढा संस्थाननाम विवसुराह—

समचउरंसं निग्गोहसाइखुज्जाइं वामणं हुंडं ।

संठाणा वघ्ना किण्हनीललोहियहलिहसिया ॥ ३९ ॥

समचतुरस्रम् १ "निग्गोह" ति पदैकदेशेऽपि पदप्रयोगदर्शनात् न्यग्रोधपरिमण्डलम्
२ सौदि ३ कुब्जम् ४ वामनम् ५ हुण्डम् ६ इति पद् 'संस्थानानि' अवयवरचनात्मकशरीरा-
कृतिस्वरूपाणि शरीरे भवन्तीति शेषः । तत्र समाः—शास्त्रोक्तलक्षणाऽविसंवादिन्यश्चतस्रोऽस्तयः—
पर्यङ्कासनोपविष्टस्य जानुनोरन्तरम्, आसनस्य ललाटोपरिभागस्य चान्तरम्, दक्षिणस्कन्धस्य
वामजानुनस्थान्तरम्, वामस्कन्धस्य दक्षिणजानुनस्थान्तरमिति चतुर्दिग्भिर्भागोपलक्षिताः शरी-
रावयवा यत्र तत् समचतुरस्रम्, "सुप्रातमुधुमुदिवशारिकुक्षचतुरस्रैणीपदाऽजपदप्रोष्ठपदमद्रप-
दम्" (सि० ७-३-१२९) इति सूत्रेण समासान्तोऽप्रत्ययः, समचतुरस्रं च तत् संस्थानं च
समचतुरस्रसंस्थानम् । तुल्यारोहपरिणाहः सम्पूर्णलक्षणेपेताङ्गोपाङ्गावयवः साहुलाष्टाधिकश-

१ कारं म० ख० ग० ङ० ॥ २ पार्श्वं म० क० ग० । एवमथेऽपि ॥ ३ सौदि ३ वामनम्
४ कुब्जम् ५ हुं ख० ग० ङ० ॥

तथाहि—औदारिकऔदारिकबन्धननाम १ औदारिकतैजसबन्धननाम २ औदारिककर्मण-
बन्धननाम ३, वैक्रियवैक्रियबन्धननाम १ वैक्रियतैजसबन्धननाम २ वैक्रियकर्मणबन्धन-
नाम ३, आहारकाऽऽहारकबन्धननाम १ आहारकतैजसबन्धननाम २ आहारककर्मणब-
न्धननाम ३ । तत्र पूर्वगृहीतैरौदारिकशरीरपुद्गलैः सह गृह्यमाणौदारिकपुद्गलानां बन्धो येन
क्रियते तद् औदारिकौदारिकबन्धननाम १ । येनौदारिकपुद्गलानां तैजसशरीरपुद्गलैः सह
सम्बन्धो विधीयते तद् औदारिकतैजसबन्धननाम २ । येनौदारिकपुद्गलानां कर्मणशरीरपु-
द्गलैः सह सम्बन्धो विधीयते तद् औदारिककर्मणबन्धननाम ३ । एवमनेन न्यायेनान्यान्यपि
बन्धनानि वाच्यानि । शेषबन्धननिरूपणाय—“इयदुसहियाणं त्रिभि” चि इतरे—स्वकीय-
नामापेक्षयाऽन्ये तैजसकर्मणशरीरे, ततः प्राकृतत्वादन्यथोपन्यासेऽपि द्वे च ते इतरे च द्वीतरे
ताभ्या सहितानि—युक्तानि द्वीतरसहितानि, यद्वा “दु” चि द्विकं तत इतरच तद्विकं चेतरद्विकं
तेन सहितानि इतरद्विकसहितानि तेषां द्वीतरसहितानाम् इतरद्विकसहितानां वा, औदारिक-
वैक्रियाहारकाणामत्रापि योज्यम्, त्रीणि बन्धनानि भवन्ति । अयमाशयः—प्रत्येकमौदारिक-
वैक्रियाहारकाणां तैजसकर्मणाभ्यां युगपत् सयोगे त्रिकसंयोगरूपाणि त्रीणि बन्धनानि भव-
न्ति । तथाहि—औदारिकतैजसकर्मणबन्धननाम १ वैक्रियतैजसकर्मणबन्धननाम २ आहा-
रकतैजसकर्मणबन्धननाम ३ । अर्थः पूर्वोक्त एव । न केवलमेवामौदारिकादीनामितरद्विक-
सहितानामेव त्रीणि बन्धनानि भवन्ति, किन्तु “तेसिं च” चि त्रीणीति शब्दो ङमरूकमणिन्या-
यादत्रापि योज्यः । ततोऽयमर्थः—तयोश्चेतरशब्दवाच्ययोस्तैजसकर्मणयोः स्वनाम्ना इतरेण
च योगे त्रीणि बन्धनानि भवन्ति । यथा—तैजसतैजसबन्धननाम १ तैजसकर्मणबन्धननाम
२ कर्मणकर्मणबन्धननाम ३ । तदेवं नव त्रीणि त्रीणि च मिलितानि पञ्चदश बन्धनानीति ।
अत्राह—पञ्चानां शरीराणां द्विकादियोगप्रकारेण षड्विंशति सयोगा भवन्ति, तत्तुल्य-
बन्धनानि च कस्मात् न भवन्ति ? उच्यते—औदारिकवैक्रियाहारकाणां परस्परविरुद्धाऽन्योऽ-
न्यसम्बन्धाभावात् पञ्चदशैव भवन्ति, नाधिकानि ।

आह—यथा पञ्चदश बन्धनानि भवन्ति, एवमनेनैव क्रमेण पञ्चदश सङ्घाता अपि
कस्मात् नाभिधीयन्ते ? सङ्घातितानामेव बन्धनभावात्, तथाहि—पापाण्युग्मस्य कृतसङ्घातस्यै-
वोत्तरकाल यज्ञलेपरात्नादिना बन्धन क्रियते, तदसत्, यतो लोके ये स्वनातौ संयोगा भवन्ति
त एव शुभा, एवमिहापि स्वशरीरपुद्गलानां स्वशरीरपुद्गलैः सह ये संयोगरूपाः सङ्घातास्ते शुभा
इति प्राधान्यख्यापनाय पञ्चैव सङ्घाता अभिहिता इति ॥ ३६ ॥

व्याख्यातानि पञ्चदशापि बन्धनानि । सम्प्रति संहनननाम षड्विधमभिधित्सुर्गाथायुगलमाह—

संघयणमट्टिनिचओ, तं छद्वा वज्जरिसहनारायं ।

तह रिसहनारायं, नारायं अद्धनारायं ॥ ३७ ॥

कीलिय छेवट्टं इह, रिसहो पट्टो य कीलिया वज्जं ।

उभओ मक्कडयंधो, नारायं इमसुरालंगे ॥ ३८ ॥

सहन्यन्ते—दृढीक्रियन्ते शरीरपुद्गला येन तत् सहननम्, तच्च 'अस्निनिचयः' कीलिकादि-
रूपाणामस्त्रां निचयः—रचनाविशेषोऽस्निनिचयः । तत् सहननं 'पद्मा' पट्प्रकारैर्भवति ।
तद्यथा—वज्ररूपमनाराचं १ तथा ऋषमनाराचम् २ इहानुस्तारोऽलाक्षणिकः, नाराचम् ३
अर्धनाराचं ४ कीलिका ५ सेवार्तम् ६ । 'इह' प्रवचने 'ऋषम.' ऋषमशब्देन परिवेष्टनपट्ट
उच्यते, 'वज्रं' वज्रशब्देन कीलिकाऽभिधीयते, 'नाराचं' नाराचशब्देनोभयतो मर्कटबन्धो
भण्यते । 'इदम्' अस्निनिचयात्मकं सहननम् 'औदारिकाग्ने' औदारिकशरीर एव, नान्येषु
शरीरेषु, तेषामस्तिरहितत्वात् । इति गाथायुगलाक्षरार्थः । भावार्थः पुनरप्यम्—इह द्वयोरस्त्रो-
रुभयतो मर्कटबन्धेन बद्धयोः पट्टाकृतिना तृतीयेन अस्त्रा परिवेष्टितयोरुपरि तदस्त्रित्रयभेदि
कीलिकारूपं वज्रनामकमसि यत्र भवति तद् वज्ररूपमनाराचम्, तन्निबन्धनं नाम वज्ररू-
पमनाराचनाम १ । यत् पुनः कीलिकारहितं सहननं तद् ऋषमनाराचम्, तन्निबन्धनं नाम
ऋषमनाराचनाम २ । यत्र पुनर्मर्कटबन्धः फेवलो भवति न पुनः कीलिका ऋषमसंज्ञः
पट्टश्च तद् नाराचम्, तन्निबन्धनं नाम नाराचनाम ३ । यत्र त्वेकपार्श्वेन मर्कटबन्धो द्विती-
यपार्श्वेन च कीलिका भवति तद् अर्धनाराचम्, तन्निबन्धनं नामाऽर्धनाराचनाम ४ । यत्र
पुनरस्त्रीनि कीलिकामात्रवद्धान्येव भवन्ति तत् कीलिकासहननम्, तन्निबन्धनं नाम कीलि-
कानाम ५ । यत्र तु परस्परं पर्यन्तस्पर्शलक्षणां सेवामागतान्यस्त्रीनि भवन्ति श्लेहाम्यवहार-
तैलाभ्यङ्गविश्रामणादिरूपा च परिशीलना नित्यमपेक्षन्ते तत् सेवार्तम्, तन्निबन्धनं नाम सेवा-
र्तनाम ६ । यद्वा "छेदवृत्" ति दकारस्य लुप्तस्येह दर्शनात् छेदानाम्—अस्त्रिपर्यन्तानां वृत्तं—परस्पर-
सम्बन्धघटनालक्षणं वर्तनं वृत्तिर्यत्र तत् छेदवृत्तम्, कीलिकापट्टमर्कटबन्धरहितमस्त्रिपर्यन्तमा-
त्रसंस्पर्शं षष्ठमित्यर्थः । ततो यदुदयात् शरीरे वज्ररूपमनाराचसहननं भवति तद् वज्ररूप-
मनाराचसहनननामकमेति । एवमृषमनाराचादिष्वपि वाच्यमिति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

व्याख्यात पङ्क्तिं सहनननाम । सम्प्रति षोढा संस्थाननाम विवक्षुराह—

समचउरंसं निग्गोहसाइखुज्जाइं वामणं हुंडं ।

संठाणा वग्ना किपहनीललोहियहलिइसिया ॥ ३९ ॥

समचतुरस्रम् १ "निग्गोह" ति पदैकदेशोऽपि पदप्रयोगदर्शनात् न्यप्रोधपरिमण्डलम्
२ सौदि ३ कुज्जम् ४ वामनम् ५ हुण्डम् ६ इति पट् 'संस्थानानि' अवयवरचनात्मकशरीरा-
वृत्तिस्वरूपाणि शरीरे भवन्तीति शेषः । तत्र समा.—शास्त्रोक्तलक्षणाऽविसंवादिन्यश्चतस्रोऽस्तयः—
पर्यङ्कासनोपविष्टस्य जानुनोरन्तरम्, आसनस्य ललाटोपरिभागस्य चान्तरम्, दक्षिणस्कन्धस्य
वामजानुनध्वान्तरम्, वामस्कन्धस्य दक्षिणजानुनध्वान्तरमिति चतुर्विधिमहागोपलक्षिताः शरी-
रावयवा यत्र तत् समचतुरस्रम्, "सुप्रातमुधसुदिवशारिकुक्षचतुरस्रैणीपदाऽजपदमोष्ठपदमद्रप-
दम्" (सि० ७-३-१२९) इति सूत्रेण समासान्तोऽप्रत्ययः, समचतुरस्रं च तत् संस्थानं च
समचतुरस्रसंस्थानम् । तुल्यारोहपरिणाह. सम्पूर्णलक्षणोपेताज्ञोपाज्ञावयवः साङ्ख्यलाघाधिकश-

१ चारं म० ख० ग० ङ० ॥ २ पार्श्वं म० क० ग० । एवमप्येऽपि ॥ ३ सादि ३ वामनम्
४ कुज्जम् ५ हुं ख० ग० ङ० ॥

सोच्छ्रयः सर्वसंस्थानप्रधानः पञ्चेन्द्रियजीवशरीराकारविशेषः समचतुरस्रसंस्थाननिबन्धनं नाम समचतुरस्रनाम १ । न्यग्रोधवत् परिमण्डलं, यस्य तद् न्यग्रोधपरिमण्डलम्, यथा न्यग्रोधः— षट्पृष्ठ उपरि सम्पूर्णाचयवोऽपस्तु हीनस्तथा यत् संस्थानं, नामेरुपरि सम्पूर्णावयवम् अपस्तु न तथा तद् न्यग्रोधपरिमण्डलम्, तन्नित्यन्धनं नाम न्यग्रोधपरिमण्डलनाम २ । सह आदिनां— नामेरधस्तनमागरूपेण, यथोक्तप्रमाणयुक्तेन वर्तत इति सादि । सर्वमपि हि शरीरं, सादि, ततः सादित्वविशेषणान्यथानुपपत्तेरादिरिह विशिष्टो ज्ञातव्यः । ततो यत्र, नामेरथो यथोक्तप्रमाण- युक्तमुपरि च, हीनं, तत् सादि संस्थानम्, तन्नित्यन्धनं नाम, सादिनाम ३ । यत्र, पाणिपाद- शिरोमीवं, यथोक्तप्रमाणोपपन्नम् उरउदरादि च मडमं तत् कुब्जसंस्थानम्, तन्नित्यन्धनं नाम कुब्जनाम ४ । यत्र पुनरुरउदरादि यथोक्तप्रमाणोपेतं हस्तपादादिकं च हीनं तद् वामनसं- स्थानम्, तन्नित्यन्धनं नाम वामननाम ५ । अन्ये तु कुब्जवामनयोर्विपरीतं लक्षणमाहुः । यत्र सर्वेऽप्यवयवाः शाखोक्तप्रमाणहीनास्तत् सर्वत्रासंसितं हुण्डसंस्थानम्, तन्नित्यन्धनं नाम हुण्ड- नाम ६ । ततो यदुदयाद् जन्तुशरीरं समचतुरस्रसंस्थानं भवति तत्कर्मापि समचतुरस्रसंस्थान- नामेति । एवं न्यग्रोधपरिमण्डलादिष्वपि योज्यम् । उक्तं षोढा संस्थाननाम ॥

इदानीं पञ्चधा वर्णनामाऽऽह—वर्णाः पञ्च भवन्ति कृष्ण १ नील २ लोहित ३ हरिद्र ४ सिताः ५ । तत्र यदुदयाद् जन्तुशरीरं कृष्णं भवति राजपट्टादिवत् तत्कर्मापि कृष्णनाम १ । यदुदयाद्- जन्तुशरीरं गरकतादिवद् नीलं भवति तद् नीलनाम २ । यदुदयाद् जन्तुशरीरं लोहितं—रक्तं हिङ्गुलादिवद् भवति तद् लोहितनाम ३ । यदुदयाद् जन्तुशरीरं—हार्द्रिं—पीतं हरिद्रावद् भवति तद् हारिद्रनाम ४ । यदुदयाद् जन्तुशरीरं सितं—श्वेतं शङ्खादिवद् भवति तत् सितनाम ५ । कपिशादयस्त्वेतत्संयोगेनैवोत्पद्यन्ते, न पुनः सर्वथैतद्विलक्षणा इति न दर्शिताः ॥ ३९ ॥

उक्तं वर्णनाम पञ्चधा । अथ गन्धनाम द्विधाऽऽह—

सुरहिदुरही रसा पण, तित्तकडुकसायअंबिला महुरा ।

फासा गुरुलघुमिउखरसीउणहसिणिद्वरुक्खड्ड ॥ ४० ॥

इह गन्धशब्दः प्रक्रमाद् गम्यते, ततः सुरभिगन्धो दुरभिगन्धश्च द्वेषा गन्धः । तत्र सौम- स्वरूपत् सुरभिगन्धः, यदुदयाद् जन्तुशरीरं कर्पूरादिवत् सुरभिगन्धं भवति तत् सुरभिगन्ध- नाम १ । वैमुख्यकृत् दुरभिगन्धः, यदुदयाद् जन्तुशरीरं लज्जुनादिवद् दुरभिगन्धं भवति तद् दुरभिगन्धनाम २ । अत्राप्युभयसंयोगजाः पृथग् नोक्ताः, एतत्संसारजत्वादेव भेदाविवक्ष- णात् । उक्तं द्विधा गन्धनाम ॥

अथ पञ्चधा रसनामाऽऽह—रसाः पूर्वोक्तशब्दार्थाः पञ्च भवन्ति । तथाहि—तित्तकडुक- पायाऽम्लाश्चत्वारो मधुरश्च पञ्चमः । तत्र छेप्मादिदोषहन्ता निम्बाद्याश्रितस्त्रिको रसः ।

तथा च भिषक्शास्त्रम्—

छेप्माणमरुचि पित्तं, तृपं कुष्ठं विपं ज्वरम् ।

हन्यात् तिको रसो बुद्धेः, कर्ता मानोपसेवितः ॥ इति ।

यदुदयाद् जीवशरीरं निम्बादिवत् तिकं भवति तत् तिकनाम १ । गुलामयादिप्रशमनो मरिचनागराद्याश्रितः कटुः । यदवादि—

कटुर्गुलामयं शोफं, हन्ति युक्त्योपसेवितः ।

दीपनः पाचको रुच्यो, बृंहणोऽतिकफापहः ॥

यदुदयाद् जन्तुशरीरं मरिचादिवत् कटु भवति तत् कटुनाम २ । रक्तदोषार्थपहर्ता विभीतकाऽऽमलककपित्याद्याश्रितः कपायः । यदभाणि—

रक्तदोषं कफं पित्तं, कपायो हन्ति सेवितः ।

रूक्षः शीतो गुरुमाही, रोपणश्च सरूपतः ॥

यदुदयाद् जन्तुशरीरं विभीतकादिवत् कपायं भवति तत् कपायनाम ३ । अग्निदीपनादि-
हृद् अम्लीकाद्याश्रितोऽम्लः । यदभ्यधायि—

अम्लोऽग्निदीप्तिकृत् शिग्धः, शोफपित्तकफापहः ।

हेदनः पाचनो रुच्यो, मूढवातानुलोमकः ॥

यदुदयाद् जीवशरीरमग्लीकादिवद् अम्लं भवति तद् अम्लनाम ४ । पिचादिप्रशमकः स्रण्डशर्कराद्याश्रितो मधुरः । यदवाचि—

पित्तं वातं कफं हन्ति, धातुवृद्धिकरो गुरुः ।

जीवनः केशकृद् बालवृद्धक्षीणौजसां हितः ॥

यदुदयाद् जन्तुशरीरमिक्ष्वादिवद् मधुरं भवति तद् मधुरनाम ५ । स्थानान्तरे स्तम्भिता-
हारविध्वंसादिकर्ता सिन्धुलवणाद्याश्रितो लवणोऽपि रसः पठ्यते, स चेह नोपाचः, मधुरादि-
ससर्गजत्वात् तदभेदेन विवक्षणात् । सम्भाव्यते च तत्र माधुर्यादिसर्गः, सर्वरसानां लवण-
प्रक्षेप एव स्वादुत्वोपपत्तेरिति । अभिहितं पद्यथा रसनाम ॥

अधुना स्पर्शनाम अष्टधा प्राह—स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः 'अष्टौ' अष्टसङ्ख्याका भवन्ति ।
तथाहि—गुरु १ लघु २ मृदु ३ खर ४ शीत ५ उष्ण ६ शिग्ध ७ रूक्षः ८ इति । तत्राधोगमनहेतुरयोगो-
लकादिगतो गुरुः १ । प्रायस्त्रिर्यगूर्ध्वगमनहेतुरर्कतूलादिनिश्रितो लघुः २ । सन्नतिकारणं
तिनिसलतादिगतो मृदुः ३ । स्तब्धतादिकारणं द्रवदादिगतः खरः ४ । देहस्तम्भादिहेतुः
मालेयाद्याश्रितः शीतः ५ । आहारभाकादिकारणं ज्वलनाद्यनुगत उष्णः ६ । पुद्गलद्रव्याणां
मिथः संयुज्यमानानां बन्धनिबन्धनं तैलादिसितः शिग्धः ७ । पुद्गलद्रव्याणां मिथोऽसंयु-
ज्यमानानामबन्धनिबन्धनं मस्माद्याधारो रूक्षः ८ । एतत्संसर्गजास्तु नोक्ताः, एष्वेवान्तर्मा-
वादिति । ततो यदुदयाद् जन्तुशरीरं गुरु भवति वज्रादिवद् तद् गुरुस्पर्शनाम १ । यदुदयाद्
जन्तुशरीरमर्कतूलादिवद् लघु भवति तद् लघुस्पर्शनाम २ । यदुदयाद् जन्तुशरीरं हंसरूतादिवद्
मृदु भवति तद् मृदुस्पर्शनाम ३ । यदुदयाद् जन्तुशरीरं खरं-कर्कशं पापाणादिवद् भवति तत्
खरस्पर्शनाम ४ । यदुदयाद् जन्तुशरीरं शीतं-शीतलं मृगालादिवद् भवति तत् शीतस्पर्श-
नाम ५ । यदुदयाद् जन्तुशरीरं हुतमुजादिवद् उष्णं भवति तद् उष्णस्पर्शनाम ६ । यदु-
दयाद् जन्तुशरीरं घृतादिवत् शिग्धं भवति तत् शिग्धस्पर्शनाम ७ । यदुदयाद् जन्तुशरीरं

तथाहि—औदारिकऔदारिकबन्धननाम १ औदारिकतैजसबन्धननाम २ औदारिककर्मण-
बन्धननाम ३, वैक्रियवैक्रियबन्धननाम १ वैक्रियतैजसबन्धननाम २ वैक्रियकर्मणबन्धन-
नाम ३, आहारकाऽऽहारकबन्धननाम १ आहारकतैजसबन्धननाम २ आहारककर्मणब-
न्धननाम ३ । तत्र पूर्वगृहीतैरौदारिकशरीरपुद्गलैः सह गृह्यमाणौदारिकपुद्गलानां बन्धो येन
क्रियते तद् औदारिकौदारिकबन्धननाम १ । येनौदारिकपुद्गलानां तैजसशरीरपुद्गलैः सह
सम्बन्धो विधीयते तद् औदारिकतैजसबन्धननाम २ । येनौदारिकपुद्गलानां कर्मणशरीरपु-
द्गलैः सह सम्बन्धो विधीयते तद् औदारिककर्मणबन्धननाम ३ । एवमनेन न्यायेनान्यान्यपि
बन्धनानि वाच्यानि । शेषबन्धननिरूपणायह—“इयद्रुसहियाणं त्रि” चि इतरे—स्वकीय-
नामापेक्षयाऽन्ये तैजसकर्मणशरीरे, ततः प्राकृतत्वादन्यथोपन्यासेऽपि द्वे च ते इतरे च द्वीतरे
ताभ्यां सहितानि—युक्तानि द्वीतरसहितानि, यद्वा “डु” चि द्विकं तत इतरच तद्विक चेतरद्विकं
तेन सहितानि इतरद्विकसहितानि तेषां द्वीतरसहितानाम् इतरद्विकसहिताना वा, औदारिक-
वैक्रियाहारकाणामत्रापि योज्यम्, त्रीणि बन्धनानि भवन्ति । अयमाशयः—प्रत्येकमौदारिक-
वैक्रियाहारकाणां तैजसकर्मणाम्या युगपत् संयोगे त्रिकसंयोगरूपाणि त्रीणि बन्धनानि भव-
न्ति । तथाहि—औदारिकतैजसकर्मणबन्धननाम १ वैक्रियतैजसकर्मणबन्धननाम २ आहा-
रकतैजसकर्मणबन्धननाम ३ । अर्थः पूर्वोक्त एव । न केवलमेषामौदारिकादीनामितरद्विक-
सहितानामेव त्रीणि बन्धनानि भवन्ति, किन्तु “तेसिं च” चि त्रीणीति शब्दो डमरुकमणिन्या-
यादत्रापि योज्यः । ततोऽयमर्थः—तयोश्चेतरशब्दवाच्ययोस्तैजसकर्मणयोः स्वनाम्ना इतरेण
च योगे त्रीणि बन्धनानि भवन्ति । यथा—तैजसतैजसबन्धननाम १ तैजसकर्मणबन्धननाम
२ कर्मणकर्मणबन्धननाम ३ । तदेवं नव त्रीणि त्रीणि च मिलितानि पञ्चदश बन्धनानीति ।
अत्राह—पञ्चाना शरीराणां द्विकादियोगप्रकारेण षड्विंशतिः संयोगा भवन्ति, तत्तुल्य-
बन्धनानि च कस्मात् न भवन्ति ! उच्यते—औदारिकवैक्रियाहारकाणा परस्परविरुद्धाऽन्योऽ-
न्यसम्बन्धानावात् पञ्चदशैव भवन्ति, नाधिकानि ।

आह—यथा पञ्चदश बन्धनानि भवन्ति, एवमनेनैव क्रमेण पञ्चदश सङ्घाता अपि
कस्मात् नामिधीयन्ते ! सङ्घातितानामेव बन्धनभावात्, तथाहि—पाषाणयुगमस्य कृतसङ्घातस्यै-
वोत्तरकाल वज्रलेपरालादिना बन्धन क्रियते, तदसत्, यतो लोके ये स्वजातौ संयोगा भवन्ति
त एव शुभाः, एवमिहापि स्वशरीरपुद्गलानां स्वशरीरपुद्गलैः सह ये संयोगरूपाः सङ्घातास्ते शुभा
इति प्राधान्यख्यापनाय पञ्चैव सङ्घाता अभिहिता इति ॥ ३६ ॥

व्याख्यातानि पञ्चदशापि बन्धनानि । सम्प्रति संहनननाम पङ्क्तिमभिधित्सुर्गायायुगलमाह—

संघयणमद्विनिचओ, तं छद्वा वज्ररिसहनारायं ।

तह रिसहनारायं, नारायं अद्वनारायं ॥ ३७ ॥

कीलिय छेवट्टं इह, रिसहो पटो य कीलिया वज्रं ।

उभओ मक्कडपंधो, नारायं इमसुरालंगे ॥ ३८ ॥

संहन्यन्ते—दृढीक्रियन्ते शरीरपुद्गला येन तत् संहननम्, तच्च 'अस्विनिचयः' कीलिकादि-
रूपाणामस्त्रां निचयः—रचनाविशेषोऽस्विनिचयः । तत् संहननं 'पद्भा' पट्प्रकारैर्भवति ।
तद्यथा—वज्रऋषभनाराचं १ तथा ऋषभनाराचम् २ इहानुस्वारोऽल्लाक्षणिकः, नाराचम् ३
अर्धनाराचं ४ कीलिका ५ सेवार्तम् ६ । 'इह' प्रवचने 'ऋषभ.' ऋषभशब्देन परिवेष्टनपट्ट
उच्यते, 'वज्रं' वज्रशब्देन कीलिकाऽभिधीयते, 'नाराचं' नाराचशब्देनोभयतो मर्कटबन्धो
भण्यते । 'इदम्' अस्विनिचयात्मकं संहननम् 'औदारिकाङ्गे' औदारिकशरीर एव, नान्येषु
शरीरेषु, तेषामस्थिरहितत्वात् । इति गाथायुगलाक्षरार्थः । भावार्थः पुनरयम्—इह द्वयोरस्त्रो-
रुभयतो मर्कटबन्धेन चद्वयोः पट्टाकृतिना तृतीयेन अस्त्रा परिवेष्टितयोरुपरि तदस्त्रत्रयमेदि
कीलिकाख्यं वज्रनामकमसि यत्र भवति तद् वज्रऋषभनाराचम्, तन्निबन्धनं नाम वज्रऋ-
षभनाराचनाम १ । यत् पुनः कीलिकारहितं संहननं तद् ऋषभनाराचम्, तन्निबन्धनं नाम
ऋषभनाराचनाम २ । यत्र पुनर्मर्कटबन्धः केवलो भवति न पुनः कीलिका ऋषभसंज्ञः
पट्टश्च तद् नाराचम्, तन्निबन्धनं नाम नाराचनाम ३ । यत्र त्वेकपार्श्वेन मर्कटबन्धो द्विती-
यपार्श्वेन च कीलिका भवति तद् अर्धनाराचम्, तन्निबन्धनं नामाऽर्धनाराचनाम ४ । यत्र
पुनरस्त्रीनि कीलिकामात्रवद्धान्येव भवन्ति तत् कीलिकासंहननम्, तन्निबन्धनं नाम कीलि-
कानाम ५ । यत्र तु परस्परं पर्यन्तस्पर्शलक्षणां सेवामागतान्यस्त्रीनि भवन्ति खेदाभ्यवहार-
तैलाभ्यङ्गविश्रामणादिरूपां च परिशीलनां नित्यमपेक्षन्ते तत् सेवार्तम्, तन्निबन्धनं नाम सेवा-
र्तनाम ६ । यद्वा "छेवट्ट" ति दकारस्य लुप्तस्येह दर्शनात् छेदानाम्—अस्त्रिपर्यन्तानां कृत्—परस्पर-
सम्बन्धघटनालक्षणं घर्तनं घृत्तिर्यत्र तत् छेदघृत्तम्, कीलिकापट्टमर्कटबन्धरहितमस्त्रिपर्यन्तमा-
श्रसंस्पर्शं पश्रमित्यर्थः । ततो यदुदयात् शरीरे वज्रऋषभनाराचसंहननं भवति तद् वज्रऋष-
भनाराचसंहनननामकमेति । एवमृषभनाराचादिष्वपि वाच्यमिति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

व्याख्यातं षड्विधं संहनननाम । सम्प्रति षोडा संस्वाननाम विवक्षुराह—

समचउरंसं निग्गोहसाहखुज्जाहं वामणं हुंडं ।

संठाणा चन्ना किण्हनीललोहियहलिहसिया ॥ ३९ ॥

समचतुरस्रम् १ "निग्गोह" ति पदैकदेशोऽपि पदप्रयोगदर्शनात् न्यप्रोषपरिमण्डलम्
२ सौदि ३ कुब्जम् ४ वामनम् ५ हुण्डम् ६ इति पट् 'संस्वानानि' अवयवरचनात्मकशरीरा-
वृत्तिस्वरूपाणि शरीरे भवन्तीति शेषः । तत्र समाः—शास्त्रोक्तलक्षणाऽविसंवादिन्यश्चतस्रोऽस्यः—
पर्यङ्कासनोपविष्टस्य जानुनोरन्तरम्, आसनस्य ललाटोपरिभागस्य चान्तरम्, दक्षिणस्कन्धस्य
वामजानुनश्चान्तरम्, वामस्कन्धस्य दक्षिणजानुनश्चान्तरमिति चतुर्दिग्भिर्भागोपलक्षिताः शरी-
रावयवा यत्र तत् समचतुरस्रम्, "सुमातसुधसुदिवशारिकुक्षचतुरस्रैणीपदाऽजपदप्रोष्ठपदमद्रप-
दम्" (सि० ७-३-१२९) इति सूत्रेण समासान्तोऽप्रत्यय', समचतुरस्रं च तत् संस्वानं च
समचतुरस्रसंस्वानम् । तुल्यारोहपरिणाहः सम्पूर्णलक्षणोपेताङ्गोपाद्भावयवः स्वाङ्गुलाष्टाधिकश्च-

१ 'शरी' म० र० ग० ट० ॥ २ 'पार्श्वे' म० क० ग० । एवमपेक्षपि ॥ ३ सादि ३ वामनम्
४ कुब्जम् ५ हुं र० ग० ट० ॥

मृत्यादिबद्धं रूक्षं भवति तद् रूक्षंस्पर्शनाम् ८ ॥ ४० ॥ उक्तमपथा स्पर्शनाम् । इदानीं
वर्णादिचतुःकोशविंशतिभेदानां शुभाशुभत्वयोरभिधित्तया माह—

नीलकसिणं दुर्गंधं, तिस्रं कडुयं गुरुं खरं रुक्खं ।

सीयं च असुहनवर्गं, इक्षारसगं सुभं सेसं ॥ ४१ ॥

‘नीलकृष्णं’ नीलकृष्णारस्यै कर्मणी अशुभे, दुर्गन्धनाम्, “तिस्रं कडुयं” इति त्रिक-
कडुके रसनाग्नी, गुरु खरं रूक्षं शीतं चेति चत्वारि स्पर्शनामानि । एतानि च सर्वाण्यपि
समुदितानि किमुच्यते? इत्याह—‘अशुभनवकं’ नव प्रकृतयः परिमाणमस्य प्रकृतिवृन्दस्य
तद् नवकम्, अशुभं च तद् नवकं च अशुभनवकम् । ‘एकादशकम्’ एकादशप्रकृतिसमूहरूपं,
यथा रक्तपीतधेतवर्णाः, सुरभिगन्धः, मधुराऽऽलकपायसाः, लघुमृदुक्षिगोष्णस्पर्शा इति ‘शुभं’
शुभविपाकधेतत्वात् शुभस्वरूपम् । कीदृक्षं तद्? इत्याह—‘शेष’ कुवर्णनवकाद् अवशिष्टम्,
कोऽर्थः? कुवर्णनवकात् शेषा एकादश वर्णादिभेदाः शुभवर्णैकादशकमुच्यत इति ॥ ४१ ॥

अधुना गतिनामातिदेशोऽऽनुपूर्वीचतुष्टयम्, आनुपूर्वीसम्बन्धेनोत्तरप्रोपयोगिप्रकृतिसमु-
दायसद्गाहिनरकद्विकादिरूपं संज्ञान्तरं, विहायोगतिद्विकं चामिधातुमाह—

चउह गह व्वऽणुपुव्वी, गहपुव्विदुगं तिगं नियाउजुयं ।

पुव्वीउदओ वके, सुह असुह वसुह विहगगई ॥ ४२ ॥

चतुर्था गतिरिवाऽऽनुपूर्वी प्रागुक्तरूपा भवति । कोऽर्थः?—गत्यभिधानव्यपदेश्यमानुपू-
र्वीनाम्, ततो निरयानुपूर्वीतिर्यगानुपूर्वीमनुष्यानुपूर्वीदेवानुपूर्वीभेदत आनुपूर्वीनाम् चतुर्थेति
तात्पर्यम् । तत्र नरकगत्या नामकर्ममहत्या सहचरिताऽऽनुपूर्वी नरकगत्यानुपूर्वी, तत्समकारं
चास्या वेद्यमानत्वात् तत्सहचरितत्वम् । एव तिर्यग्मनुष्यदेवाऽऽनुपूर्व्याऽपि वाच्याः । “गहपुवि-
दुगं” ति इह पूर्वीशब्देनाऽऽनुपूर्वी मण्यते, आनुशब्दलोपः । “ते लुगवा” (सि० ३-२-
१०८) इति सूत्रेण, यथा देवदत्तः देवः दत्तः इति । ततो नरकादिगतिनरकाद्यानुपूर्वी-
स्वरूपं नरकादिद्विकमुच्यते । तदेव त्रिकमभिधीयते—गतिपूर्वीद्विकमिह काकाक्षिगोठ-
कन्यायेन सम्बध्यते । कीदृक्षं तद्? इत्याह—‘निजायुयुत’ नरकाद्यायुष्कसमन्वितं नरका-
दिविकमुच्यत इति हृदयम् । उपलक्षणत्वाद् वैक्रियपदकं विकलत्रिकम् औदारिकद्विकं वैक्रिय-
द्विकम् आहारकद्विकम् अगुरुलघुचतुष्कं वैक्रियाष्टकमित्याद्यनुक्तं संज्ञान्तरं माहम् । तत्र
देवगतिर्देवानुपूर्वी नरकगतिर्नरकानुपूर्वी वैक्रियशरीरं वैक्रियाज्ञोपाङ्गमिति वैक्रियपदकम् ।
द्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियाणां जातयो विकलत्रिकम् । औदारिकशरीरं औदारिकाज्ञोपाङ्गमि-
त्यौदारिकद्विकम् । वैक्रियशरीरं वैक्रियाज्ञोपाङ्गमिति वैक्रियद्विकम् । आहारकशरीरम् आहा-
रकाज्ञोपाङ्गमित्याहारकद्विकम् । देवगतिर्देवानुपूर्वी देवानुर्नरकगतिर्नरकानुपूर्वी नरकानुर्वैक्रि-
यशरीरं वैक्रियाज्ञोपाङ्गमिति वैक्रियाष्टकम् । अगुरुलघुऽप्यघातऽपराधात् ३ उच्चत्वात् ४ ल-
क्षणमगुरुलघुचतुष्कमिति । ननु आनुपूर्व्या उदयो नरकादिषु विद्मजुगत्या गच्छत आहोसिद्
वकगत्या? इत्याशङ्कामाह—“पुत्रीउदओ वके” ति पूर्व्या—आनुपूर्व्या वृषमस्य नातिकारजु-

कल्याया उदयः—विपाको वक्र एव भवति । अयमर्थः—नरके द्विसप्तमयादिवक्रेण गच्छतो जीवस्य नरकानुपूर्व्या उदयः, तिर्यङ्क्षु द्विसप्तमयादिवक्रेण जीवस्य गच्छतस्त्रिर्यगानुपूर्व्या उदयः, मनुष्येषु द्विसप्तमयादिवक्रेण गच्छतो जीवस्य मनुष्यानुपूर्व्या उदयः, देवेषु द्विसप्तमयादिवक्रेण गच्छतो जीवस्य देवानुपूर्व्या उदयः । उक्तं च बृहत्कर्मविपाके—

नरयाउयस्स उदए, नरए वक्रेण गच्छमाणस्स ।

नरयाणुपुत्रियाए, तहि उदओ अज्जहिं नत्थि ॥ (गा० १२२)

एवं तिरिमणुदेवे, तेषु वि वक्रेण गच्छमाणस्स ।

तेसिमणुपुत्रियाणं, तहि उदओ अज्जहिं नत्थि ॥ (गा० १२३)

तथा विहायसा—आकारेण गतिविहायोगतिः, सा द्विधा—‘शुभा’ प्रशस्त्वा ‘अशुभा’ अप-
शस्त्वा । कर्मणोदाहरणमाह—“वसुष्ट” चि वृषः—वृषमः सौरमेयो बलीवर्द इति यावत्, ततो
वृषस्य उपलक्षणत्वाद् गजकलभराजहंसादीनां प्रशस्त्वा विहायोगतिः । उष्ट्रः—करमः क्रमेलक,
इति यावत्, तत उष्ट्रस्य उपलक्षणत्वात् सरतिद्धादीनामप्रशस्त्वा विहायोगतिरिति ॥ ४२ ॥

व्याख्याताः पिण्डमकृतीनामुत्तरभेदाः, साम्प्रतमथै प्रत्येकमकृतीभिषित्पुराह—

परघाउदया पाणी, परेसि थलिणं पि होइ बुद्धरिसो ।

ऊससणलद्विजुत्तो, ह्वेइ ऊसासनामवसा ॥ ४३ ॥

परान् आहन्ति—परिभवति परेषां न हन्यते—नाभिमुख इति पराघातम्, तन्निवन्धनं नाम
पराघातनाम । ततः ‘पराघातोदयात्’ पराघातनामकर्मविपाकात् ‘पाणी’ जन्तुः ‘परेषाम्’
अन्येषां ‘थलिनामपि’ बलवतामपि आस्तां दुर्बलानामित्यपिशब्दार्थः, ‘भवति’ जायते ‘दुर्षर्षः’
अनभिभवनीयमूर्तिः । अयमर्थः—यदुदयात् परेषां दुष्प्रर्षः—महौजसी दर्शनमात्रेण वाक्-
सौष्टवेन वा महामूपसभामपि गतः सम्भ्यानामपि क्षोभमुत्पादयति प्रतिपक्षप्रतिमाप्रतिघातं च
करोति तत् पराघातनामेत्यर्थः १ । ‘उच्छ्वासनामवशाद्’ उच्छ्वासनामकर्मोदयेन ‘उच्छ्वासनल-
ब्धियुक्तो भवति’ उच्छ्वासलब्धिसमन्वितो जायते, यदुदयाद् उच्छ्वासनलब्धिरात्मनो भवति
तद् उच्छ्वासनाम २ । सर्वलब्धीनां क्षायोपशमिकत्वाद् औदयिवी लब्धिर्न सम्भवतीति
चेत्, नैतदस्ति, वैक्रियाहारकलब्धीनामौदयिकीनामपि सम्भवाद्, धीर्यान्तरायस्योपशमोऽपि
चात्र निमिचीभवतीति सत्यप्यौदयिकरूपे क्षायोपशमिकन्यपदेशोऽपि न विरुध्यते ॥ ४३ ॥

रथियिंये उ जियंमं, तावजुयं आपयाउ न उ जलणे ।

जमुसिणफासस्स तहिं, लोहियवघ्नस्स उदउ सि ॥ ४४ ॥

‘आतपाद्’ आतपनामोदयाद् जीवानामङ्गं—शरीरं ‘तापयुवं’ सयमनुष्णमप्युष्णमकाशयुक्तं
भवति । आतपस्य पुनरुदयो रविबिम्ब एव, तुशब्द एवकारार्थः । कोऽयं?—मानुमण्डला-
दिपार्थिवशरीरेभ्येव ‘न तु’ न पुनः ‘ज्वलने’ हुतमुनि । अत्र युक्तिमाह—‘यद्’ यस्मात्
कारणात् ‘तत्र’ एवने—ज्वलनजन्तुशरीरे तेजस्कामशरीरे इत्यर्थः उष्णस्पर्शसोदयपन्त्रया

१ नरकपुत्र उदये नरके वक्रेण गच्छताः । नरकानुपूर्व्यां शरीरनोऽप्यत्र भवति ॥ एवं तिर्यग्मनुष्यदेवेषु
देवेषु वक्रेण गच्छताः । देवमनुपूर्व्यां शरीरनोऽप्यत्र भवति ॥ २ ‘थलि’ शब्दो २०० ॥ ३ ॥

लोहितवर्णसोदय इति, तेजस्कायशरीराप्येवोष्णस्पर्शोदयेनोष्णानि लोहितवर्णनामोदयात् प्रकाशयुक्तानि भवन्ति, न स्वातपोदयादिति भाव । यदुदयाद् जन्तुशरीराप्यथात्मनाऽनुष्णान्यप्युष्णप्रकाशरूपमातप कुर्वन्ति तद् आतपनामेत्यर्थ ३ ॥ ४४ ॥

अणुसिणपयासरूवं, जिगंगमुज्जोयए इहुज्जोया ।

जहदेवुत्तरविक्रियजोइसखज्जोयमाइ व्व ॥ ४५ ॥

इह 'उद्योताद्' उद्योतनामोदयेन 'जीवाङ्ग' जन्तुशरीरम् 'उद्योतते' उद्योत करोति, कथम् इत्याह—अनुष्णप्रकाशरूपम्, उष्णप्रकाशरूप हि वद्विरप्युद्योतत इति तद्यवच्छेदार्थमनुष्णप्रकाशरूपमित्युक्तम् । आह क इवोद्योतोदयाद् जन्तुशरीराप्यनुष्णप्रकाशरूपमुद्योत कुर्वन्ति इत्याह—'यतिदेवोचरवैक्रियज्योतिष्कसद्योतादय इव' तत्र यतयश्च—साधव देवाश्च—सुरा यतिर्देवा, यतिदेवैर्मूलशरीरापेक्षयोचरकाल क्रियमाण वैक्रिय यतिदेवोचरवैक्रियम्, ज्योतिष्का—चन्द्रग्रहनक्षत्रतारा, खद्योता—प्रतीता, ततो यतिदेवोचरवैक्रिय च ज्योतिष्काश्च खद्योताश्च ते आदिर्येषा रक्षोपधीप्रमृतीनां ते यतिदेवोचरवैक्रियज्योतिष्कसद्योतादयस्त इव । अत्र मकारोऽलाक्षणिक । अयमर्थ—यथा यतिदेवोचरवैक्रिय चन्द्रग्रहादिज्योतिष्का खद्योता रक्षोपधीप्रमृतयश्चानुष्णप्रकाशात्मकमुद्योत विदधति तथा यदुदयाद् जन्तुशरीराप्यनुष्णप्रकाशरूपमुद्योतमातन्वन्ति तद् उद्योतनामेत्यर्थ ४ ॥ ४५ ॥

अंगं न गुरु न लघुयं, जायइ जीवस्त अगुरुलहुउदया ।

तित्थेण तिहुयणस्स वि, पुज्जो से उदओ केवल्लिणो ॥ ४६ ॥

'अगुरुलघूदयाद्' अगुरुलघुनामोदयेन जीवस्य 'अङ्ग' शरीरं न गुरु न लघु 'जायते' भवति किंतु अगुरुलघु । यत एकान्तगुरुत्वे हि बोद्धुमशक्यं स्यात्, एकान्तलघुत्वे तु बाधुनाऽपह्नियमाण धारमिषु न पार्येत । यदुदयाद् जन्तुशरीरं न गुरु न लघु नापि गुरुलघु किन्त्वगुरुलघुपरिणामपरिणत भवति तद् अगुरुलघुनामेत्यर्थ ५ । 'तीर्थेण' तीर्थकरनामकर्मवशात् 'त्रिभुवनस्वापि' देवमानवदानवलक्षणत्रिलोकलोकस्वापि 'पूज्य' अर्च्यवनीयो भवति । 'से' तस्य तीर्थकरनामकर्मण 'उदय' विपाक 'केवलिन' उत्पन्नकेवलज्ञानस्यैव । यदुदयाद् जीव सदेवमनुजामुरलोकपूज्यमुत्तमोत्तम "तित्थं मते! तित्थं तित्थयरे तित्थं गोयमा! अरिहा ताप नियमा तित्थकरे, तित्थ पुण चाउवसे समणसंघे पढमगणहरे वा ॥" (भग० श० २० उ० ८ पत्र ७९२ २) इति परममुनिप्रणीतधर्मतीर्थस्य प्रवर्तयितृपदनवाप्नोति तत् तीर्थकरनामेत्यर्थ ६ ॥ ४६ ॥

अंगोयगनियमणं, निम्माणं कुणइ सुत्तहारसमं ।

उवघाया उवहम्मइ, सतणुवयवलंयिगाईहिं ॥ ४७ ॥

'निर्माण' निर्माणनाम 'अङ्गोपाङ्गनियमनम्' अङ्गप्रत्यङ्गानां नियतप्रदेशव्यवसापन 'करोति' विदधाति, अंत एवेद 'सूत्रधारसग' सूत्रमूलकरूपम् । यदुदयाद् जन्तुशरीरेष्वङ्गोपाङ्गानां

१ तीर्थं भवत् १ तीर्थम् १ तीर्थकरतीर्थम् १ नीलम् । अईस्वावजियमात् तीर्थं इह, तीर्थं पुनयतुर्वर्णं अथ गच्छ प्रथमगणधरे वा ॥ २ तत् २० २० ॥

प्रतिनियतस्थानवृत्तिता भवति तत् सूत्रधारकल्पं निर्माणनामेत्यर्थः । तदभावे हि तद्भूतक-
कल्पैरङ्गोपाङ्गनामादिभिर्निर्वर्तितानामपि शिरउदरादीनां स्थानवृत्तेरनियमः स्यात् ७ । 'उपघाताद्'
उपघातनामोदयाद् 'उपहन्यते' विनाश्यते जन्तुः, कैः? इत्याह—स्वा-स्वकीया तनुः—शरीरं
स्वतनुस्तस्या अवयवाः—अंशा ये लम्बिकादयः, आदिशब्दात् प्रतिजिह्वाचौरदन्तादिपरिमहस्यैः,
"सतणुवयव" इत्यत्र अकारलोपः प्राकृतत्वात् । यदुदयात् स्वशरीरान्तःमवर्धमानैर्लम्बिकाप्रति-
जिह्वाचौरदन्तादिभिर्जन्तुरुपहन्यते तद् उपघातनामेत्यर्थः ८ ॥ ४७ ॥

व्याख्याता अष्टौ प्रत्येकप्रकृतयः । साम्प्रतं त्रसदशकं व्याख्यानयन्नाह—

वित्तिचउपणिन्द्रिय तसा, वायरओ वायरा जिया धूला ।

नियनियपज्जत्तिजुया, पज्जत्ता लद्धिकरणेहिं ॥ ४८ ॥

त्रसन्ति—उष्णाद्यमितप्ताः सन्तो विवक्षितस्थानाद् उद्विजन्ते गच्छन्ति च छायाप्रासेवनाथं
स्थानान्तरमिति त्रसाः, तत्पर्यायविपाकवेधं कर्मापि त्रसनाम । ततः 'त्रसात्' त्रसनामोदयाद्
जीवाः "वित्तिचउपणिन्द्रिय" चि इन्द्रियशब्दस्य प्रत्येकं योगाद् द्वे इन्द्रिये स्पर्शनरसनलक्षणे
येषां ते द्वीन्द्रियाः, शङ्खचान्दनककपर्दजलकाकृमिगण्डोलकपूतरकादयो भवन्ति । त्रीणि
स्पर्शनरसनप्राणलक्षणानीन्द्रियाणि येषां ते त्रीन्द्रियाः, यूकामत्कुणगर्दमेन्द्रगोपककुन्धुर्मत्को-
टकादयः । चत्वारि स्पर्शनरसनप्राणचक्षुर्लक्षणानीन्द्रियाणि येषां ते चतुरिन्द्रियाः, मक्षिका-
अमरमशकवृश्चिकादयः । पञ्च स्पर्शनरसनप्राणचक्षुःश्रोत्ररूपाणीन्द्रियाणि येषां ते पञ्चेन्द्रियाः,
मत्स्यमकरहरिहरिणसारसराजहंसनरतुरनारकादयो भवन्तीति । यदुदयाद् जीवालसा द्वित्रि-
चतुःपञ्चेन्द्रिया भवन्ति तत् त्रसनामेत्यर्थः १ । 'बादराद्' बादरनामोदयाद् 'जीवाः' जन्तवो
बादराः—धूला भवन्ति ।

बादरत्वं चेह न चक्षुर्माह्वत्वमिष्टम्, बादरस्याप्येकैकस्य पृथिव्यादिशरीरस्य चक्षुर्माह्वत्वा-
भावात् । तस्माद् जीवविपाकित्वेन जीवस्यैव कञ्चिद् बादरपरिणामं जनयति एतद्, न पुद्गलेषु,
किन्तु जीवविपाक्यप्येतत् शरीरपुद्गलेष्वपि काश्चिदप्यभिव्यक्तिं दर्शयति । तेन बादराणां
पहुतरसमुदितपृथिव्यादीनां चक्षुषा ग्रहणं भवति, न सूक्ष्माणाम् । जीवविपाकिकर्मणः शरीरे
स्वशक्तिप्रकटनमयुक्तमिति चेत्, नैवम्, जीवविपाक्यपि क्रोधो भ्रूमङ्गत्रिवलीतरत्रितालिक-
फलकक्षरत्सेदजलकणनेत्राघाताप्रत्वपलुपवचनवेपथुप्रभृतिविकारं कुपितनरशरीरेऽपि दर्शयति,
विचित्रत्वात् कर्मशक्तेरिति ।

यदुदयाद् जीवा बादरा भवन्ति तद् बादरनामेत्यर्थः २ । 'पर्याप्तात्' पर्याप्तनामोदयाद्
जीवा निजनिजपर्याप्तियुता भवन्ति । तत्र पर्याप्तिर्नाम पुद्गलोपचयजः पुद्गलग्रहणपरिणमनहेतुः
शक्तिविशेषः, सा च विषयभेदात् षोढा—आहारपर्याप्तिः १ शरीरपर्याप्तिः २ इन्द्रियपर्याप्तिः
३ उच्छ्वासपर्याप्तिः ४ माषपर्याप्तिः ५ मनःपर्याप्तिः ६ चेति । तत्र यथा बाह्यमाहारमादाद्य
खलरसरूपतया परिणमयति सा आहारपर्याप्तिः १ । यथा रसीभूतमाहारं रसासृग्मांसमेदोऽस्थि-
मज्जाशुक्रलक्षणसप्तधातुरूपतया परिणमयति सा शरीरपर्याप्तिः २ । यथा घातुरूपतया परिण-

मितमाहारमिन्द्रियरूपतया परिणमयति सा इन्द्रियपर्याप्तिः ३ । यया पुनरुच्छ्वासप्रायोग्यवर्ग-
णादलिकमादाय उच्छ्वासरूपतया परिणमय्याऽऽलम्ब्य च मुञ्चति सा उच्छ्वासपर्याप्तिः ४ ।
यया तु भाषाप्रायोग्यवर्गणाद्रव्यं गृहीत्वा भाषात्वेन परिणमय्याऽऽलम्ब्य च मुञ्चति सा
भाषापर्याप्तिः ५ । यया पुनर्मनोयोग्यवर्गणादलिकं गृहीत्वा मनस्त्वेन परिणमय्याऽऽलम्ब्य च
मुञ्चति सा मनःपर्याप्तिः ६ । एताश्च यथाक्रममेकेन्द्रियाणां द्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियाऽसं-
ज्ञिपञ्चेन्द्रियाणां संज्ञिपञ्चेन्द्रियाणां च चतुःपञ्चषट्सङ्ख्या भवन्ति । तथा वैक्रियशरीरिणां
शरीरपर्याप्तिरेवैका आन्तर्मौहूर्तिकी, शेषाः पञ्चाप्येकसामयिक्यः । औदारिकशरीरिणां पुन-
राहारपर्याप्तिरेवैका एकसामयिकी, शेषाः पुनरान्तर्मौहूर्तिक्यः । आह च—

॥ चेर्ध्विभपञ्जती, शरीर अंतमुहु सेस इगसमया ।

आहारे इगसमया, सेसा अंतमुहु ओराले ॥

सतः पर्याप्तयो विद्यन्ते येषां “अन्नादिम्यः” (सि० ७-२-४६) इति अमत्यये ते पर्याप्ताः,
तद्विपाकवेधं कर्मापि पर्याप्तनाम । यदुदयात् स्वपर्याप्तियुक्ता भवन्ति जीवास्तत् पर्याप्तनामे-
त्यर्थः ३ । ते च पर्याप्ता द्विधा—लब्ध्या करणैश्च । तत्र ये स्वयोग्यपर्याप्ती. सर्वा अपि समर्थ्य
म्रियन्ते नार्वाक् ते लब्धिपर्याप्ताः; ये च पुनः करणानि-शरीरेन्द्रियादीनि निर्वातितवन्तस्ते
करणपर्याप्ता इति ।

तनु च शरीरपर्याप्त्यैव शरीरं भविष्यति, किं प्रागभिहितेन शरीरनाम्नाः, नैतदस्ति, साध्य-
भेदात् । तथाहि—शरीरनाम्नो जीवेन गृहीतानां पुद्गलानामौदारिकादिशरीरत्वेन परिणतिः
साध्या, शरीरपर्याप्तेः पुनराव्वशरीरस्य परिसमाप्तिरिति । अथ प्रायुक्तेनोच्छ्वासनामैवोच्छ्वासनस्य
सिद्धत्वाद् इहोच्छ्वासपर्याप्तिर्निर्विषयेति, नैवम्, सतीमप्युच्छ्वासनामोदयेन जनितामुच्छ्वासनल-
ब्धिमात्मा शक्तिविशेषरूपासुच्छ्वासपर्याप्तिमन्तरेण व्यापारयितुं न शक्नुयात् । यथा हि शरीर-
नामोदयेन गृहीता अप्यौदारिकादिशरीरपुद्गलाः शक्तिविशेषरूपां शरीरपर्याप्तिं विना शरीर-
रूपतया परिणमयितुं न शक्यन्त इति शरीरनाम्नः पृथग् इष्यते शरीरपर्याप्तिः, एवमत्राप्यु-
च्छ्वासनाम्नः पृथगुच्छ्वासपर्याप्तिरेष्यत्या, तुल्ययुक्तित्वादिति ॥ ४८ ॥

पत्तेय तणू पत्तेउदयेणं दंतभट्टिमाइ थिरं ।

नाभुवरि सिराइ सुहं, सुभगाओ सव्वजणइहो ॥ ४९ ॥

‘प्रत्येकोदयेन’ प्रत्येकनामकमोदयवशाद् जन्तूनां ‘प्रत्येकं तनुः’ पृथक् पृथक् शरीरं
भवति, यदुदयाद् एकैकस्य अन्तोरैकैकं शरीरमौदारिकं वैक्रियं वा भवति तत् प्रत्येकनामे-
त्यर्थः ४ । ‘सिरं’ सिरनामोदयेन दन्ताऽऽप्ययादि निश्चलं भवति, यदुदयात् शिरोऽस्मिमीवा-
दीनामवयवानां स्थिरता भवति तत् स्थिरनामेत्यर्थः ५ । ‘शुभं’ शुभनामोदयात् नाम्युपरि
शिरादिर्भवति, यदुदयाद् नामेरुपर्यवयवाः शुभा भवन्ति तत् शुभनाम, शिरःप्रभृतिभिः
सृष्टः परो इष्यतीति तेषां शुभत्वम् ६ । ‘सुभगात्’ सुभगनामोदयेन सर्वजनेष्टो भवति,

१ वैक्रियपर्याप्तिः शरीरे आन्तर्मौहूर्तिकी शेषा एकसामयिक्य । आहारे (पर्याप्ति) एकसामयिकी शेषा
आन्तर्मौहूर्तिक्य औदारिके ॥

यदुदयाद् अनुपकार्यपि सर्वस्य मनःप्रियो भवति तत् सुमगनामेत्यर्थः ७ । तदभ्यधायि-
अणुवकए वि बहूणं, होइ पिओ तस्स सुमगनामुदओ ति ।

सुमगुदए वि हु कोई, कंची आसज्ज दूमगो जइ वि ।

जायए तद्दोसाओ, बहा जमवाण तित्थयो ॥

॥ ४९ ॥

सुसरा महुरसुहङ्गुणी, आइज्जा सच्चलयगज्जवओ ।

जसओ जसकित्ति इओ, थावरदसगं विवज्जत्थं ॥ ५० ॥

‘सुखरात्’ सुखरनामोदयेन मधुरः—माधुर्यगुणालङ्कृतः सुखयतीति सुखः—सुखदो ध्वनिः—
खरो भवति, यदुदयाद् जीवस्य स्वरः श्रोत्रप्रीतिहेतुर्भवति तत् सुखरनामेत्यर्थः ८ । ‘आदे-
याद्’ आदेयनामोदयेन सर्वलोकेन समस्तजनेन ब्राह्मम्—आदेयं वचः—वचनं यस्य स तथा,
यदुदयाद् यत्किञ्चिदपि ब्रुवाणो जीवः सर्वस्योपादेयवचनो भवति, दर्शनसमनन्तरमेव तस्याभ्यु-
त्थानादि समाचरति तद् आदेयनामेत्यर्थः ९ । “जसउ” त्तिं यशःकीर्तिनामोदयाद् यशः-
कीर्तिर्भवति । तत्र सामान्यतस्तपःशौर्यत्यागादिसमुपार्जितयशसा कीर्तनं—तंशब्दनं श्लाघनं
यशःकीर्तिरुच्यते । यद्वा—

दानपुण्यकृता कीर्तिः, पराक्रमकृतं यशः ।

अथवा—

एकदिग्गामिनी कीर्तिः, सर्वदिग्गामुकं यशः । १० इति ।

ज्याश्यातं त्रसदशकम् । सम्प्रति स्यावरदशकं व्याचिख्यासुरतिदिशति—‘इतः’ त्रसदश-
कात् स्यावरदशकं ‘विपर्यस्तं’ विपरीतार्थं भवति । तथाहि—तिष्ठन्तीत्येवंशीला उष्णाद्यभिता-
पेऽपि तत्परिहाराऽसमर्थाः स्यावराः, “श्लेशभासपिसकसो वरः” (सि० ५-२-८२) इति वर-
प्रत्ययः, पृथिवीकायिका अष्कायिकस्तेजस्कायिका वायुकायिका वनस्पतिकायिका एकेन्द्रियाः,
तद्विपाकवेद्यं कर्मापि स्यावरनाम । तेजोवायूनां तु स्यावरनामोदयेऽपि चलनं स्वाभाविकमेव,
न पुनरुष्णाद्यभितापेन द्वीन्द्रियादीनामिव विशिष्टम् १ इति । यदुदयात् सूक्ष्माः पृथिवीका-
यिकादयः पञ्च भवन्ति तदपि जीवविपाकि सूक्ष्मनामकर्म २ इति । यदुदयात् पूर्वोक्तस्वयो-
ग्यपर्याप्तिसपरिसमाप्तिकला जन्तवो भवन्ति तद् अपर्याप्तनाम, अपर्याप्तयो विद्यन्ते येषां
तेऽपर्याप्ता इति कृत्वा, तत्रिवन्धनं नाम अपर्याप्तनाम । तत्र द्वेषा अपर्याप्ताः—लब्ध्या करणैश्च ।
तत्र येऽपर्याप्तका एव सन्तो म्रियन्ते, न पुनः स्वयोग्यपर्याप्तीः सर्वा अपि समर्थयन्ति ते
लब्ध्यपर्याप्ताः । ये पुनः करणानि—शरीरेन्द्रियादीनि न तावत् निर्वर्तयन्ति, अथ चावश्यं पुर-
स्ताद् निर्वर्तयिष्यन्ति ते करणापर्याप्ताः । इह चैवमागमः—लब्ध्यपर्याप्ता अपि नियमादाहार-
शरीरेन्द्रियपर्याप्तिसपरिसमाप्तावेव म्रियन्ते नार्वाक्, यस्मादागामिभवायुर्वद्धा म्रियन्ते सर्व
एव देहिनः, तच्चाहारशरीरेन्द्रियपर्याप्तिसपर्याप्तानामेव बध्यत इति ३ । यदुदयाद् अनन्तानां
जीवानां साधारणम्—एकं शरीरं भवति तत् साधारणनाम ४ । यदुदयात् कर्णभूजिह्वाध्वयवा

१ अनुपकृतेऽपि बहूनां भवति त्रिपञ्चस्य सुमगनामोदयः ॥ सुमगोदयेऽपि खलु कथित् कथिदासाय दुर्मगो
ययपि । जायते तद्दोसात् यथाऽनन्तानां तीर्थकरः ॥ २ इति यशसः यशोनामकर्मोदयेन यशःकीर्ति ॥ ३ ॥

असिराः—चपला भवन्ति तद् असिरनाम ५ । यदुदयाद् नामेरघः पादादीनामवयवानामशुभता भवति तद् अशुभनाम, पादादिना हि स्पष्टः परो रूप्यतीति तेषामशुभत्वम् । कामिनीव्यवहारेण व्यभिचार इति चेत्, नैवम्, तस्य मोहनिबन्धनत्वात्, वस्तुसितिश्चेह चिन्त्यत इति ६ । यदुदयवशाद् उपकारकृदपि जनस्याऽप्रियो भवति तद् दुर्भगनाम । उक्तं च—

उवगारकारगो वि हु, न रुचई दूमगो उ जस्सुदए । ७ इति ।

यदुदयात् स्वरभिलहीनस्वरो भवति तद् दु.स्वरनाम ८ । यदुदयवशाद् युक्तियुक्तमपि वृषाणो नाऽऽदेयवचनो भवति न च लोकोऽभ्युत्थानादि तस्य करोति तद् अनादेयनाम ९ । यदुदयात् पूर्वप्रदर्शिते यशःकीर्त्ता न भवतस्तद् अयश.कीर्त्तिनाम १० इति ॥ ५० ॥

व्याख्यातं द्विचत्वारिंशद्भेदं त्रिनवतिभेदं श्युत्तरशतभेदं सप्तपष्टिभेदं षष्ठं नाम । सम्प्रति द्विभेदं गोत्रकर्माभिधिसुराह—

गोत्रं दुहुचनीयं, कुलाल इव सुघडमुंभलाईयं ।

विग्घं दाणे लाभे, भोगुवभोगेसु विरिए य ॥ ५१ ॥

गोत्रं प्रावर्णितशब्दार्थं 'द्विधा' द्विभेदम्, कथम् ? इत्याह—'उचनीचं' उचं च नीचं च उचनीचम्, उचैर्गोत्रं नीचैर्गोत्रमित्यर्थः । एतच्च 'कुलाल इव' कुम्भकारतुल्यम् । शोभनो घटः सुघटः—पूर्णकलशः, सुम्भलं—मद्यस्थानम्, सुघटमुम्भले आदी यस्य तत्कृतोपकरणस्य तत् सुघटमुम्भलादि करोतीति शेषः । अयमत्र भावः—यथा हि कुलालः पृथिव्यास्त्रादृशं पूर्णकलशादिरूपं करोति यादृशं लोकात् कुसुमचन्दनास्रतादिभिः पूजां लभते, स एव मुम्भलादि तादृशं विदधाति यादृशमप्रक्षिप्तमघमपि लोकाद् निन्दां लभते; तथा यदुदयाद् निर्धनः कुरूपो बुद्ध्यादिरिहीणोऽपि पुरुषः सुकुलजन्ममात्रादेव लोकात् पूजां लभते तद् उचैर्गोत्रम् १; यदुदयात् पुनर्महाधनोऽप्रतिरूपरूपो बुद्ध्यादिसमन्वितोऽपि पुमान् विशिष्टकुलाऽभावाद् लोकाद् निन्दां प्राप्नोति तद् नीचैर्गोत्रम् २ इति । उक्तं द्विविधं गोत्रकर्म ॥

अथ विघ्नकर्म पञ्चधा व्याख्यायन्नाह—“विग्घं दाणे लाभे” इत्यादि । विशेषेण हन्यन्ते—तज्ञानादिलब्धयो विनाश्यन्तेऽनेनेति विघ्नम्—अन्तरायकर्म । तच्च विषयभेदात् पद्येति दर्शयति—दीयत इति दानं तस्मिन्, लभ्यत इति लाभस्तस्मिन्, भुज्यते—सकृदुपभुज्यत इति भोगः पुण्याहारादिः, उपैति—पुनः पुनर्भुज्यत इति उपभोगो गर्वनाऽऽसनाऽङ्गनादि । उक्तं च—

सैद् भुज्जइ त्ति भोगो, सो पुण आहारपुण्फमाईसु ।

उवभोगो उ पुणो पुण, उवभुज्जइ भवणवणिमाई ॥ (६०क०वि० गा० १६५)

ततो भोगश्च उपभोगश्च भोगोपभोगौ तयोः, प्राकृतवशाच्च द्विवचनस्थाने बहुवचनं भवति, यदाहुः श्रीहेमचन्द्रसूरिपादाः स्वप्राकृतलक्षणे—“द्विवचनस्य बहुवचनम्” (सि० ८-३-१३०) इति । विशेषेण ईर्यते—चेष्टतेऽनेनेति वीर्यम्, यद्वा विविधम्—अनेकप्रकारमीरयति यत् प्राणिनं क्रियासु तद् वीर्यं सामर्थ्यं शक्तिरिति पर्यायास्तस्मिन् 'चः' समुच्चये, सर्वत्र विघ्न-

१ उपकारकारकोऽपि हि न रोचते दुर्मगस्तु यस्योदये ॥ २ 'वनपरागा' ग० ६० ॥ ३ सकृदुपभुज्यते इति भोगः च पुनराहारपुण्यादिषु । उपभोगस्तु पुनः पुनराभुज्यते भववन्नितारि ॥

मिति योज्यम् । विषयसप्तमी चेयं सर्वत्र । ततो दानादिविषयभेदतो दानादिविषयं पञ्चथा विभं
कर्म भवतीति वाक्याश्वरार्थः । भावार्थस्त्वयम्—सत्यपि दातव्ये वस्तुनि, आगते च गुणवति
पात्रे, जानन्नपि दानफलं, यदुदयाद् दातुं नोत्सहते तद् दानान्तरायम् १ । यदुदयाद् विशिष्टेऽपि
दावरि, विद्यमानेऽपि देये वस्तुनि, याच्ञाकुशलोऽपि याचको न लभते तद् लभान्तरायम्
२ । यदुदयात् सति विभवादौ सम्पद्यमाने चाहारमाख्यादौ विरतिहीनोऽपि न भुङ्क्ते तद्
भोगान्तरायम् ३ । यदुदयाद् विद्यमानमपि वस्त्रालङ्कारादि नोपभुङ्क्ते तद् उपभोगान्तरायम्
४ । यदुदयवशाद् बलवान् नीरुजो वयःस्रोऽपि च तृणकुर्मीकरणेऽप्यसमर्थस्तद् वीर्यान्तरायम्
५ इति ॥ ५१ ॥ एतच्च भाण्डागारिकसममिति दर्शयन्नाह—

सिरिहरिपसमं एयं, जह पडिकूलेण तेण रायाई ।

न कुणह द्राणाईयं, एवं चिग्घेण जीवो वि ॥ ५२ ॥

धियो गृहं श्रीगृहं—भाण्डागारं तद् विद्यते यस्य स श्रीगृहिकः—भाण्डागारिकत्वेन समं—
तुल्यमेतदन्तरायकर्म । यथा 'तेन' श्रीगृहिकेण 'प्रतिकूलेन' अननुकूलेन 'राजादिः' राजा—
नृपतिः, आदिशब्दात् श्रेष्ठीश्वरतत्त्वरादिपरिमहः 'न करोति' कर्तुं न पारयति दानादि, आदि-
शब्दाद् लभभोगोपभोगादिग्रहणम् । 'एवम्' अमुना श्रीगृहिकदृष्टान्तेन 'विघ्नेन' अन्तरायकर्मणा
'जीवोऽपि' जन्तुरपि दानादि कर्तुं न पारयतीति ॥ ५२ ॥

व्याख्यातं पञ्चविधमन्तरायं कर्म, तद्व्याख्याने च समर्थिता "इह नाणदंसणावरणवेय"
(गा० ३) इत्यादिमूलगाथा । अथ "कीरइ जिण्ण हेऊहिं जेण तो भन्नए कम्मं" (गा० १)
इत्यादौ यदुक्तं तद्व्याख्यानार्थं यस्य कर्मणो ये बन्धहेतवस्तान् क्वचन हेतुद्वारेण काऽपि च हेतु-
मद्वारेण दिदर्शयिपुराह—

पडिणीयत्तण निन्हव, उवघाय पओस अंतराएणं ।

अघासायणयाए, आवरणदुगं जिओ जयइ ॥ ५३ ॥

'आवरणद्विकं' ज्ञानावरणदर्शनावरणरूपं जीवः 'जयति' घातूनामनेकार्थत्वाद् बध्नातीति
सम्बन्धः । तत्र ज्ञानस्य—मत्यादेर्ज्ञानिनां—साध्यादीना ज्ञानसाधनस्य—पुस्तकादेः 'प्रत्यनीकत्वेन'
तदनिष्टाचरणलक्षणेन 'निह्वेन' न मया तत्समीपेऽधीतमित्यादिस्वरूपेण 'उपघातेन' मूलतो
विनाशस्वरूपेण 'प्रद्वेषेण' आन्तरापीतिरूपेण 'अन्तरायेण' भक्तपानवसनोपाश्रयलामनिवार-
णलक्षणेन 'अत्याशातनया' च ज्ञान्युद्धृष्टनादिहीनारूपया ज्ञानावरणं कर्म जयतीति सर्वत्र
द्रष्टव्यम् । एतच्चोपलक्षणम्, अतो ज्ञान्यवर्णवादेन आचार्योपाध्यायाद्यविनयेनाऽकालस्वाध्याय-
करणेन काले च स्वाध्यायाऽविधानेन प्राणिवधाऽनृतमाषणस्तेन्याऽब्रह्मपरिमहारात्रिमोजनाऽवि-
रमणादिभिश्च ज्ञानावरणं जयतीत्याद्यपि वक्तव्यमिति । एवं दर्शनावरणेऽपि चाच्यम्, नवरं
दर्शनामिलपो वक्तव्यः । तथाहि—दर्शनस्य—चक्षुर्दर्शनादेर्दर्शनिनां—साध्यादीनां दर्शनसा-
साधनस्य—श्रोत्रनयननासिकादेः सम्मत्यनेकान्तजयपताकादिप्रमाणशास्त्रपुस्तकादेर्वा प्रत्यनी-
कत्वेन—तदनिष्टाचरणलक्षणेन, निह्वेन—न मया तत्समीपेऽधीतमित्यादिस्वरूपेण, उपघातेन—

मूलतो विनाशेन, प्रद्वेषेण—आन्तरापीत्यात्मकेन, अन्तरायेण—भक्तपानवसनोपाश्रयलाभनिवारा-
णेन, अत्याशातनया च—आत्मादिहीलया दर्शनावरणं कर्म जयतीति सयत्र द्रष्टव्यम् । उप-
लक्षणमिदम्, अतो दर्शनिनां दूषणग्रहणेन श्रवणकर्तननेत्रोत्पाटननासाछेदजिह्वाविकर्तनादिना
प्राणिवधाऽनृतभाषणसैन्याऽब्रह्मपरिग्रहरात्रिभोजनाऽविरमणादिभिश्च दर्शनावरणं जयतीत्याद्यपि
वक्तव्यम् । यदवादि श्रीहेमचन्द्रसूरिप्रमुपादैः—

ज्ञानदर्शनयोस्तद्वत्, तद्वेतुतां च ये किल । विघ्ननिवृत्तयैश्चान्याऽऽशातनाघातमत्सराः ॥

ते ज्ञानदर्शनावारकर्महेतव आश्रयाः । (योगशा० टी० पत्र ३०६-२) ॥ ५३ ॥

उक्ता ज्ञानावरणदर्शनावरणबन्धहेतवः । इदानीं वेदनीयस्य द्विविधस्यापि तानाह—

गुरुभक्तिसंतिकरुणावयजोगकसायविजयद्राणजुओ ।

ददधम्मार्है अज्जइ, सायमसायं विचज्जयओ ॥ ५४ ॥

इह युतशब्दस्य प्रत्येकं योगः, सतो गुरवः—मातापितृधर्माचार्यादयस्तेषां भक्तिः—आसनादि-
प्रतिपत्तिगुरुभक्तिसुखा युतो गुरुभक्तियुत—गुरुभक्तिसमन्वितो जन्तुः 'सातं' सातवेदनीयम्
'अर्जयति' समुपार्जयतीति सम्बन्धः । 'क्षान्तियुतः' क्षमान्वितः 'करुणायुतः' दयापरीतचेताः
'प्रतयुतः' महानताऽणुव्रतादिसमन्वितः 'योगयुतः' दशविधचक्रवाल्सामान्यार्थाचारणप्रगुणः
'कपायविजययुतः' क्रोधादिकपायपरिभवनशीलः 'दानयुतः' दानरुचिः 'ददधर्मः' आपत्त्वपि
निश्चलधर्मः, आदिशब्दाद् शालवृद्धम्लानादिवैयावृत्त्यकरणशीलो जिनचैत्यपूजापरायणश्च सातम्
'अर्जयति' वध्नाति । यदवाचि—

देवपूजागुरुपास्त्रिपात्रदानदयाक्षमाः । (योगशा० टी० पत्र ३०६-२)

सरागसंयमो देशसंयमोऽकामनिर्जरा । शौचं बालतपश्चेति, सद्ब्रह्मस्य स्युराश्रयाः ॥

(योगशा० टी० पत्र ३०६-२)

तथा 'त्रिपर्ययतः' सातबन्धविपर्ययेण असातमर्जयति, तथाहि—गुरुणामवज्ञायकः क्रोधनो
निर्दयो प्रतयोगविकल उत्कटकषायः कार्पण्यवान् सद्धर्मकृत्यप्रमत्तः हस्त्यध्वलीवर्दादि-
निर्दयदमनबाहनलाञ्छनादिकरणप्रवणः स्परदुःखशोकवधतापक्रन्दनपरिदेवनादिकारकभेति ।
यदम्बधायि—

दुःखशोकवधास्तापक्रन्दने परिदेवनम् । सान्धोभयस्याः स्युरसद्ब्रह्मस्यामी इहाश्रयाः ॥

(योगशा० टी० पत्र ३०६-२) ॥ ५४ ॥

उक्ता वेदनीयस्य बन्धहेतवः । साम्प्रतं मोहनीयस्य द्विविधस्यापि तानाह—

उम्ममग्गदेसणामग्गनासणादेवद्व्यहरणोहि ।

दंसणमोहं जिणमुणिकेह्यसंधाइपडिणीओ ॥ ५५ ॥

उन्मार्गस्य—भवहेतोर्गोहहेतुत्वेन देशना—कथनमुन्मार्गदेशना, मार्गस्य—ज्ञानदर्शनचारित्र्य-
क्षणस्य मुक्तिप्रथस्य नाशना—अफलपनं मार्गनाशना, देवद्रव्यस्य—चैत्यद्रव्यस्य हरणं—मशपोपेक्षण-
प्रज्ञाहीनत्वलक्षणम्, सत उन्मार्गदेशना च मार्गनाशना च देवद्रव्यहरणं च तैदेतुभिर्द्विधः

‘दर्शनमोहं’ मिथ्यात्वमोहनीयमर्जयति । तथा ‘जिनमुनिचैत्यसङ्घादिप्रत्यनीकः’ तत्र जिनाः—
तीर्थंकराः, मुनयः—साधवः, चैत्यानि—प्रतिमारूपाणि, सङ्घः—साधुसाध्वीश्रावकश्राविकाल-
क्षणः, आदिशब्दात् सिद्धगुरुश्रुतादिपरिमहः, तेषां प्रत्यनीकः—अवर्णवादाशातनाचनिष्टनिर्व-
र्तको दर्शनमोहमर्जयति । यद्भाणि—

धीतरागे श्रुते सङ्घे, धर्मे सर्वसुरेषु च । अवर्णवादिता तीर्थमिथ्यात्वपरिणामिता ॥

सर्वज्ञसिद्धदेवापह्वो धार्मिकदूषणम् । उन्मार्गदेशनानर्थाग्रहोऽसंयतपूजनम् ॥

असनीक्षितकारित्वं, गुर्वीदिप्त्वमानना । इत्यादयो दृष्टिमोहस्याश्रवाः परिकीर्तिताः ॥

(योगशा० टी० पत्र ३०७-१) ॥ ५५ ॥

दुविहं पि चरणमोहं, कसायहासाद्विषयविवशमणो ।

बन्धह नरयाल महारंभपरिगगहरजो रूहो ॥ ५६ ॥

‘द्विविधमपि’ द्विभेदमपि ‘चरणमोहं’ चारित्रमोहनीयं—कपायमोहनीयनोकपायमोहनीयरूपं
जीवो बध्नातीति सम्बन्धः । किंविशिष्टः? इत्याह—‘कपायहास्यादिविषयविवशमनाः’ तत्र
कपायाः—क्रोधादय उक्तस्वरूपाः षोडश, हास्यादयः—हास्यरत्यरतिशोकमयजुगुप्सा इति गृह्यन्ते,
विषयाः—शब्दरूपरसगन्धस्पर्शाख्याः पञ्च, ततः कपायाश्च हास्यादयश्च विषयाश्च कपा-
यहास्यादिविषयास्तैर्विवशं—विसंस्थुलं पराधीनं मनः—मानसं यस्य स कपायहास्यादिविषयवि-
वेशमनाः । इदमत्र हृदयम्—कपायविवशमनाः कपायमोहनीयं बध्नाति, हास्यादिविवशम-
नास्तु हास्यादिमोहनीयं—हास्यमोहनीयरतिमोहनीयाऽरतिमोहनीयशोकमोहनीयमयमोहनीयजु-
गुप्सामोहनीयाख्यं नोकपायमोहनीयं बध्नाति, विषयविवशमनाः पुनर्वेदत्रयाख्यं नोकपायमो-
हनीयं बध्नाति । सामान्यतः सर्वेऽपि कपायहास्यादिविषया द्विविधस्यापि चारित्रमोहनीयस्य
बन्धहेतवो भवन्ति । यत्प्रत्यपादि—

कपायोदयतस्तीव्रः, परिणामो य आत्मनः । चारित्रमोहनीयस्य, स आश्रव उदीरितः ॥

उत्प्रासनं सक्न्दर्पोपहासो हासशीलता । बहुमलापो दैन्योक्तिर्हास्यस्यामी स्युराश्रवाः ॥

देशादिदर्शनोत्सुक्यं, चित्रे रमणखेलने । परचित्तार्जुना चेत्याश्रवाः कीर्तिता रतेः ॥

असूया पापशीलत्वं, परेषां रतिनाशनम् । अकुशलप्रोत्साहनं, चारतेराश्रवा अमी ॥

स्वयं मयपरीणामः, परेषामथ भाषणम् । त्रासनं निर्दयत्वं च, भयं प्रत्याश्रवा अमी ॥

परशोकाविष्करणं, क्षयोकोत्पादशोचने । रोदनादिमसक्तिश्च, शोकसैते स्युराश्रवाः ॥

चतुर्वर्णस्य सङ्घस्य, परिवादजुगुप्सने । सदाचारजुगुप्सा च, जुगुप्सायां स्युराश्रवाः ॥

ईर्ष्यां विपादगाब्धे च, श्लाघादोऽतिवक्रता । परदाररतासक्तिः, स्त्रीवेदस्याश्रवा इमे ॥

स्वदारमात्रसन्तोषोऽनीर्ष्या मन्दकपायता । अवकाचारशीलत्वं, पुंवेदस्याश्रवा इति ॥

स्त्रीपुंसानङ्गसेवोप्राः, कपायास्तीव्रकामता । पाखण्डिस्त्रीवर्तमङ्गः, पण्डवेदाश्रवा अमी ॥

साधूनां गर्हणा धर्मोन्मुखानां विघ्नकारिता । मधुमांसविरतानामविरत्यभिवर्णनम् ॥

विरताविरतानां चान्तरायकरणं मुहुः । अचारित्रगुणारूपानं, तथा चारित्रदूषणम् ॥

कपायनोऽकपायाणामन्यस्यानामुदीरणम् । चारित्रमोहनीयस्य, सामान्येनाश्रवा अस्ती ॥

(योगशा० टी० पत्र ३०७-१)

अभिहिता मोहनीयस्य बन्धहेतवः । सम्प्रति चतुर्विधस्याप्यायुपस्तानाह—“बंध इ नरयाउ” इत्यादि । ‘बध्नाति’ अर्जयति ‘नरकायुः’ नारकायुक्तं जीवः । किंविशिष्टः? इत्याह—‘महारम्भ-परिमहरतः’ महारम्भरतो महापरिमहरतश्चेत्यर्थः । ‘रौद्रः’ रौद्रपरिणामो गिरिमेदसमानकपा-यरौद्रध्यानाऽऽरूपितचेतोवृत्तिरित्यर्थः । उपलक्षणत्वात् पञ्चेन्द्रियवधादिपरिमहः । यन्मगादि—पञ्चेन्द्रियप्राणिवधो, बह्मारम्भपरिमहौ । निरनुग्रहता मांसभोजनं स्वरवैरता ॥

रौद्रध्यानं मिथ्यात्वानन्तानुबन्धिकपायता । कृष्णनीलकापोताश्च, लेदया अनृतमापणम् ॥
परद्रव्यापहरणं, मुहुर्मैथुनसेवनम् । अवशेन्द्रियता चेति, नरकायुष आश्रवाः ॥

(योगशा० टी० पत्र ३०७-१) ॥ ५६ ॥

उक्ता नरकायुषो बन्धहेतवः । इदानीं तिर्यगायुपस्तानाह—

तिरियाउ गूढहियओ, सढो ससद्यो तहा मणुस्साउं ।

पयईइ तणुकसाओ, दाणरुई मज्झिमगुणो य ॥ ५७ ॥

तिर्यगायुर्बध्नाति जीवः, किंविशिष्टः? इत्याह—‘गूढहृदय.’ उदायिनृपमारकादिवत् तथा आत्माभिप्रायं सर्वथैव निगूहति यथा नापरः कश्चिद् वेत्ति, ‘शठः’ वचसा मधुरः परिणामे तु दारणः, ‘सशस्य’ रागादिषशाऽऽचीर्णाऽनेकमतनियनाऽतिचारस्फुरदन्तःशस्योऽनालोचिताऽ-प्रतिक्रान्तः, तथाशब्दाद् उन्मार्गदेशनादिपरिमहः । उक्तं च—

उन्मार्गदेशना मार्गप्रणाशो गूढचित्तता । आर्तध्यानं सशस्यत्वं, मायारम्भपरिमहौ ॥

शीलमते सातिचारो, नीलकापोतलेक्ष्यता । अप्रत्याख्यानैकपायास्तिर्यगायुष आश्रवाः ॥

(योगशा० टी० पत्र ३०७-२)

उक्तास्तिर्यगायुर्बन्धहेतवः । अथ मनुष्यायुपस्तानाह—“मणुस्साउ” इत्यादि । मनुष्यायुर्जीवो बध्नाति, किंविशिष्टः? इत्याह—‘प्रकृत्या’ स्वभावेनैव ‘तनुकपाय.’ रेणुताजिसमानकपायः, ‘दानरुचिः’ यत्र तत्र वा दानशीलः, मध्यमास्तदुचिताः केचिद् गुणाः—क्षमामार्दवाऽऽर्जवादयो यस्य स मध्यमगुणः, अधमगुणस्य हि नरकायुःसम्भवाद्, उत्तमगुणस्य तु सिद्धेः सुरलोकायुषो वा सम्भवादिति भावः । चशब्दाद् अरूपपरिमहाऽल्पारम्भादिपरिमहः । आह च—

अस्यौ परिमहारम्भौ, सहजे मार्दवाऽऽर्जवे । कपोतपीतलेदयात्वं, धर्मध्यानानुरागिता ॥

प्रत्याख्यानकपायत्वं, परिणामश्च मध्यमः । सविभागविधायित्वं, देवतागुरपूजनम् ॥

पूर्वालापमियालापौ, मुखमज्ञापनीयता । लोकयात्रासु माध्यस्थ्य, मानुषायुष आश्रवाः ॥

(योगशा० टी० पत्र ३०७-२)

उक्ता मनुष्यायुषो बन्धहेतवः । सम्प्रति देवायुपस्तानाह—

अधिरयमाइ सुराउं, धालतयोऽकामनिज्जरो जयइ ।

सरलो अगारविल्लो, सुहनामं अन्नहा असुहं ॥ ५८ ॥

‘अविरतः’ अविरतसम्यग्दृष्टिः ‘सुरायुः’ देवायुष्कं ‘जयति’ बध्नाति, आदिशब्दाद् देश-
विरतसरागतयतपरिग्रहः । चीतरागसंयतस्त्वतिविशुद्धत्वादायुर्वं बध्नाति, धोलनापरिणाम एव
तस्य बध्यमानत्वात् । बालं तपो यस्य सः ‘बालतपाः’ अनभिगतपरमार्थत्वभावो दुःखगर्ममोह-
गर्भवैरान्योऽज्ञानपूर्वकनिर्वर्तिततपःप्रभृतिकष्टविशेषो मिथ्यादृष्टिः, सोऽप्यात्मगुणानुरूपं किञ्चिद्-
सुरादिकायुर्वं बध्नाति । यदाह भगवान् भाष्यकारः—

बालतपे पडिवद्धा, उक्कडरोसा तवेण गारविया ।

वेरेण य पडिवद्धा, मरिडं असुरेसु उववाओ ॥ (वृ० संग्र० गा० १६०)

अकामस्य—अनिच्छतो निर्जरा—कर्मविचटनलक्षणा यस्यासावकामनिर्जरः । इदमुक्तं
भवति—“अकामतप्हाए अकामसुहाए अकामबंमचेरवासेणं अकामसीयायवदंसमसगअण्हाण-
गसेयजल्लमलपंकपरिमाहेणं दीहरोगचारगनिरोहबंधणयाए गिरितरुसिहरनिवडणयाए जलजलण-
पवेसअणसणाईहिं” उदकराजिसमानकपायस्तदुचितशुभपरिणामः किञ्चिद् व्यन्तरादिकायुर्वं-
ध्नाति । उपलक्षणत्वात् कल्याणमित्रसम्पर्कमानसो धर्मश्रवणशील इत्यादिपरिग्रहः । यदाहुः—

सरागसंयमो देशसयमोऽकामनिर्जरा । कल्याणमित्रसम्पर्को, धर्मश्रवणशीलता ॥

पात्रे दानं तपः श्रद्धा, रत्नत्रयाऽविराधना । मृत्युकाले परीणामो, लेश्यमोः प्रक्षपीतयोः ॥

बालतपोऽमितोयादिसाधनोल्लम्बनानि च । अव्यक्तसामायिकता, देवस्थायुष आश्रवाः ॥

(योगशा० टी० पत्र ३०७-२)

उक्ता देवायुषो बन्धहेतवः । सम्प्रति नामकर्म यद्यपि द्विवत्वारिंशदादिमेदादनेकथा तथापि
शुभाशुभविवक्षया द्विविधमित्यस्य द्विविधस्यापि बन्धहेतूनाह—“सरलो” इत्यादि । ‘सरलः’
सर्वत्र मायारहितः, गौरवाणि—ऋद्धिरससातलक्षणानि विद्यन्ते यस्य स गौरववान्, न गौरववान्
अगौरववान् “आल्विल्लोल्लवन्तमन्तेचेरमणा मतोः” (सि० ८-२-१५९) इति प्राकृत-
सूत्रेण मतोः स्थान इलादेशः । उपलक्षणत्वात् सप्तरागीलः—क्षमानार्दयार्जवादिगुणयुक्तः शुभं-
देवगतियशःकीर्तिपञ्चेन्द्रियजात्यादिरूपं नामकर्म बध्नाति । ‘अन्यथा’ उक्तविपरीतत्वभावः,
तथाहि—मायावी गौरववान् उत्कटक्रोधादिपरिणामः ‘अशुभं’ नरकगत्ययशःकीर्त्येकेन्द्रियादि-
जातिलक्षणं नामकर्माजयतीति । उक्तं च—

मनोवाकायवक्त्रं, परेषां विप्रतारणम् । मायाप्रयोगो मिथ्यात्वं, पैशुन्यं चलचित्तता ॥

सुवर्णादिप्रतिच्छन्दःकरणं कूटसाक्षिता । वर्णगन्धरसस्पर्शान्ययोपपादनानि च ॥

अज्ञोपाङ्गच्यावनानि, यत्नपत्तनकर्म च । कूटमानतुलाकर्माऽन्यनिन्दात्मप्रशंसनम् ॥

हिंसानृतस्त्रेयाऽश्रक्षमहारम्भपरिग्रहाः । परुषाऽसम्यवचनं, शुचिवेषादिना मदः ॥

१ बालतपसि प्रतिबद्धा उत्कटरोपात्पत्रा कर्षिता । वैरेण च प्रतिबद्धा (तेषां) मूला असुरेषु उपपातः ॥
२ अकामतृष्ण्या अकामशुचया अकामत्रद्वर्चयवासेन अकामशीलातपदशमशकाज्ञानकृतेदजल्लमलपट्टपरिग्रहेण
धीर्धरोगचारकनिरोधबन्धनतया गिरिवहसिखरनिपतनतया जलज्वलनप्रवेशानशनादिभिः ॥ ३ शीघ्रान्यथा-
पादनानि च । १० ड० योगशास्त्रे च ॥

मौख्यक्रोशौ सौभाग्योपपाताः कार्मणक्रिया । परकौतूहलोत्पादः, परह्रास्यविडम्बने ॥
 वेश्यादीनामलङ्कारदानं दावामिदीपनम् । देवादिब्याजाद्गन्धादिचौर्यं तीव्रकषायता ॥
 चैत्यमतिश्रयाऽऽराममतिमानां विनाशनम् । अङ्गारादिक्रिया चैत्यशुभस्य नाम्ना आश्रवाः ॥
 एत एवान्यथारूपस्तथा संसारमीरुता । प्रमादहानं सद्भावार्पणं हान्त्यादयोऽपि च ॥
 दर्शने धार्मिकाणां च, सन्त्रमः स्वागतक्रिया । परोपकारसारत्वमाश्रवाः शुभनामानि ॥
 (योगशा० टी० पत्र ३०७-२) ॥ ५८ ॥

उक्ता नाम्नो बन्धहेतवः । सम्प्रति गोत्रस्य द्विविधस्यापि तानाह—

गुणपेही मयरहिओ, अज्झयणऽज्झारवणारुई निचं ।

पकुणह जिणाहमत्तो, उचं नीयं इयरहा उ ॥ ५९ ॥

‘गुणपेक्षी’ यस्य यावन्तं गुणं पश्यति तस्य तमेव प्रेक्षते पुरस्करोति, दोषेषु सत्त्वप्युदास्य
 इत्यर्थः । ‘मदरहितः’ विशिष्टजासिलाभकुलैर्धर्मबलरूपतपःश्रुतादिसम्पत्समन्वितोऽपि निरह-
 ङ्कारः, ‘नित्यं’ सर्वदा ‘अध्ययनाध्यापनारुचिः’ स्वयं पठति इतरांश्च पाठयति, अर्थतश्च स्वयम-
 भीक्षुणं विमृशति परेषां च व्याख्यानयति, असत्यां वा पठनादिशक्तौ तीव्रबहुमानः परानध्य-
 यनाध्यापनापरायणान् अनुमोदते, तथा ‘जिनादिमक्तः’ जिनानां—तीर्थनाथानाम् आदिशब्दात्
 सिद्धाऽऽचार्योपाध्यायसाधुचैत्यानामन्येषां च गुणगरिष्ठानां मक्तः—बहुमानपरः ‘प्रकरोति’ प्रकर्षेण
 समुपार्जयति ‘उचम्’ उच्चैर्गोत्रम् । ‘नीचं’ नीचैर्गोत्रम् ‘इतरया तु’ मणितविपरीतस्वभावः ।

उक्तं च—

परस्य निन्दावज्ञोपहासाः सद्गुणलोपनम् । सदसद्दोषकयनमात्मनस्तु प्रशंसनम् ॥

सदसद्गुणशंसा च, स्वदोषाच्छादनं तथा । जात्यादिभिर्मदधेति, नीचैर्गोत्राथवा अमी ॥

नीचैर्गोत्राथवविपर्यासो विगतगर्वता । बाष्पायचित्तैर्विनयः, उच्चैर्गोत्राथवा अमी ॥

(योगशा० टी० पत्र ३०८-१) ॥ ५९ ॥

उक्ता गोत्रस्य बन्धहेतवः । साम्प्रतमन्तरायस्य ये बन्धहेतवस्तानभिधित्सुः शास्त्रमिदं
 समर्थयन्नाह—

जिणपूयाविग्घकरो, हिंसाहपरायणो जयइ विग्घं ।

इय कम्मविवागोऽयं, लिहिओ देविंदसूरीहिं ॥ ६० ॥

‘जिनपूजाविघ्नकरः’ सावधदोषोपेतत्वाद् गृहिणामप्येषा अविधेया इत्यादिक्रुदेशनादिभिः
 समयान्तस्तत्त्वदूरीकृतो जिनपूजानिषेधक इत्यर्थः । हिंसा—जीववध आदिशब्दाद् अनृतमापणस्यै-
 न्याऽऽप्राक्षपरिमहरात्रिमोजनाऽविरनणादिपरिमहस्तेषु परायणः—तत्तरः, उपलक्षणत्वात् मोक्ष-
 मार्गस्य ज्ञानदर्शनचारात्रादेस्तद्दोषग्रहणादिना विभं करोति, साधुभ्यो वा मक्तपानोपाश्रयोप-
 करणभैषजादिकं क्षीयमानं निवारयति, तेन चैतद् विदपदा मोक्षमार्गः सर्वोऽपि विभितो भवति,
 अपरेषामपि सत्त्वानां क्षान्दामभोगपरिमोगविभं करोति, मग्नादिप्रयोगेण च परस्य पर्यम-
 पहरति, दृष्टाच्च कथमन्वनिरोषादिभिः परं निश्चेष्टं करोति, ऐदनमेदनादिभिश्च परस्वेन्द्रियस-

क्तिमुपहन्ति । स किम् इत्याह—‘जयति’ घातूनामनेकार्थत्वाद् अर्जयति ‘वित्त’ पञ्चप्रकार-
मप्यन्तरायकर्म । ‘इति’ पूर्वोक्तप्रकारेण ‘कर्मविपाक’ कर्मविपाकनामक शास्त्रम् ‘अय’ सम्प्रत्येव
निगदितस्वरूप ‘लिखित’ अक्षरविन्यासीकृत देवेन्द्रसूरिभिः करालकलिकालपातालतला-
वमज्जद्विशुद्धधर्मधुरोद्धरणधुरीणश्रीमज्जगच्चन्द्रसूरिचरणसरसीरुहचञ्चरीकैरिति ॥ ६० ॥

॥ इति श्रीदेवेन्द्रसूरिविरचिता खोपज्ञकर्मविपाकटीका समाप्ता ॥

[ग्रन्थकारप्रशस्ति.]

विष्णोरिव यस्य विभो, पदत्रयी व्यानशो जगनिखिलम् ।

कर्ममल्पटलजलद, स श्रीवीरो जिनो जयतु ॥ १ ॥

दुन्दोज्ज्वलक्रीतिर्भैरै, सुरमीकृतसकलविष्टपाभोग ।

शतमखशतविनतपद, श्रीगौतमगणधर पातु ॥ २ ॥

तदनु सुधर्मक्षामी, जन्मूग्रमवादयो मुनिवरिष्ठा ।

श्रुतजलनिधिपारीणा, भूयास श्रेयसे सन्तु ॥ ३ ॥

तत प्राप्तपाचार्यैर्त्यभिरुया मिह्रुनायका । समभूवन् कुले चान्द्रे, श्रीजगच्चन्द्रसूरयः ॥४॥

जगज्जनितवोधाना, तेपा शुद्धचरित्रिणाम् । विनेया समजायन्त, श्रीमद्देवेन्द्रसूरयः ॥ ५ ॥

खान्यधोरुपकाराय, श्रीमद्देवेन्द्रसूरिणा । टीका कर्मविपाकस्य, सुबोधेय विनिर्ममे ॥ ६ ॥

विवुधवरधर्मक्रीतिंश्रीविधानन्दसूरिसुरूपबुधै ।

सपरसमयेकतुशलैस्त्रदैव संशोधिता चैयम् ॥ ७ ॥

यद्गदितमल्पमतिना, सिद्धान्तविरुद्धमिह किमपि शक्ये ।

विद्वद्विस्त्रत्त्वै, प्रसादमाधाय तच्छोच्यम् ॥ ८ ॥

कर्मविपाके विवृतिं, वितन्वता यन्मयाऽर्जित मुकृतम् ।

कर्मविपाकविमुक्त, समस्तु सर्वोऽपि तेन जन ॥ ९ ॥ ग्रन्थाम्भेम्—१८८२ ॥

॥ अहम् ॥

पूज्यश्रीदेवेन्द्रसूरिविरचितस्वोपज्ञटीकोपेतः

कर्मस्तवाख्यो द्वितीयः कर्मग्रन्थः ।

॥ नमः श्रीभवचनाय ॥

बन्धोदयोदीरणसत्पदस्यं, नि शेषकर्मारिवलं निहत्य ।

यः सिद्धिसाम्राज्यमलङ्कार, श्रिये स वः श्रीजिनवीरनाथ ॥

नत्वा गुरुपदकमलं, गुरुपदेशाद्यथाश्रुतं किञ्चित् ।

कर्मस्तवस्य विद्वति, विदधे स्वपरोपकाराय ॥

तत्राऽऽदावेव मङ्गलार्थमभीष्टदेवतास्तुतिमाह—

तद् धुणिमो वीरजिणं, जह् गुणठाणेषु सयलकम्माहं ।

बंधुदओदीरणयासत्तापत्ताणि स्ववियाणि ॥ १ ॥

‘तथा’ तेन प्रकारेण ‘स्तुम.’ असाधारणसद्भूतसकलकर्मनिर्मूलक्षपणलक्षणगुणोत्कीर्तनेन स्तवनगोचरीकुर्म’, कम्! ‘वीरजिन’ तत्र विशेषेण—अपुनर्भावेन ईर्ते—‘ईरिक् गतिकम्पनयोः’ इति वचनाद् याति शिव, कम्पयति—आस्फोटयति अपनयति कर्म वेति वीरः, यदि वा ‘शूर वीरणि विक्रान्तौ’ वीरयति स्—कपायोपसर्गपरीपहादिशत्रुगणमभिभवति स् वीरः, उभयत्र लिटादित्वाद् अच्, यद्वा ईरणमीर’, “भावाकर्त्रोः” (सि० ५-३-१८) इति घञ्, ततश्च विशिष्ट ईर.—गमन ‘सर्वे गत्यर्थी ज्ञानार्था.’ इति वचनाद् ज्ञानं यत् स वीर इति, धनेन व्युत्पत्तिप्रयेण भगवतश्चरमजिनेश्वरस्य स्वार्थसम्पदमाह । अथवा विशिष्टा—सकलभुवनान्भुवा यका स्वर्गापवर्गादिका ई.—लक्ष्मीस्ता राति—भव्येभ्यः प्रचलति ‘राक् दाने’ इति वचनाद् वीरः, “आतो डोऽह्वावाम.” (सि० ५-१-७६) इति डप्रत्यय, राति च भगवान् सुरसु- रनरोरगतिर्यवसाधारण्या वाण्या नि श्रेयसाभ्युदयसाधनोपायोपदेशेन भव्यानां भुवनान्भुवा श्रियम्, तथा चोक्तम्—

अरहंता भगवतो, अहिय च हियं च न वि इहं किचि ।

वारंति कारवंति य, घेत्तूण जणं बल हत्थे ॥ (उप० मा० गा० ४४८)

उवप्सं पुण तं देंति जेण चरिएण किच्चिनिलयाणं ।

देवाण वि हुति पद्द, विमंग पुण मणुयमिच्चाणं ? ॥ (उप० मा० ४४९) इति ।

इत्यनया व्युत्पत्त्या च प्रसिद्धसिद्धार्थपार्थिवविपुलकुलविमलनभस्तरनिशीथिनीनाथस्य जिन-

१ अहन्तो भगवन्तोऽहितं च हितं च नापि इह किञ्चित् । कारयन्ति कारयन्ति च गृहीता जने बलद् इक्षे ॥ उपदेशे पुनस्तं ददधि येन चरितेन कीर्तितिलयानाम् । देवानामपि भवन्ति प्रभव किमत्र पुनर्गुत्र-मात्राणाम् ॥

नाथस्य परार्थसम्पदमाह । वीरश्चासौ जिनश्च कपायादिप्रत्यार्थसार्धजयाद् वीरजिनस्तं वीर-
जिनम् । 'यथा' येन प्रकारेण

अभिनवकम्मगहणं, बंधो ओहेण तत्थ वीससयं ।

तित्थयराहारगदुगवज्जं मिच्छम्मि सत्तरसयं ॥ (गा० ३)

इत्यादिवक्ष्यमाणेषु 'गुणस्थानेषु' परमपदप्रासादशिरारोहणसोपानकल्पेषु व्याख्यास्यमानस्व-
रूपेषु मिथ्यादृष्टादिषु सकलानि-समस्तानि मतिज्ञानावरणप्रभृत्युत्तरप्रकृतिकदम्बकसहितानि
कर्माणि-ज्ञानावरणीयादिमूलप्रकृतिरूपाण्यष्टौ कर्माणि च स्वोपज्ञकर्मविपाके विस्तरेण
व्याख्यातानि । कथंभूतानि ! "बंधुदओदीरणयासत्तापत्ताणि" चि । तत्र मिथ्यात्वादिभिर्वन्ध-
हेतुभिरञ्जनचूर्णपूर्णसमुद्भक्तवद् निरन्तरं पुद्गलनिचिते लोके कर्मयोग्यवर्गणापुद्गलैरात्मनः क्षीर-
नीरवद् बहुव्ययःपिण्डवद्वाऽन्योऽन्यानुगामाभेदात्मकः सम्बन्धो बन्धः १, तेषां च यथास्व-
स्थितिबद्धानां कर्मपुद्गलानामपवर्तनादिकरणविशेषकृते स्वभाविके वा स्थित्यपचये सति उद-
यसमयप्राप्तानां विपाकवेदनमुदयः २, तेषामेव कर्मपुद्गलानामकालप्राप्तानां जीवसामर्थ्यविशे-
षाद् उदयावलिकायां प्रवेशनमुदीरणा ३, तेषामेव कर्मपुद्गलानां बन्धसङ्गमाभ्यां लब्धात्म-
लाभानां निर्जरणसङ्गमणकृतस्वरूपप्रच्युत्यभावे सद्भावः सत्ता ४, बन्धश्च उदयश्च उदीरणा
च सत्ता च बन्धोदयोदीरणासत्तास्ताः प्राप्तानि-गतानि । सूत्रे च "उदीरण्या" इत्यत्र कर्म-
त्ययः सार्थिकः, 'क्षपितानि' निर्मूलोच्छेदेनाभावस्वभावादिज्ञानीति ॥ १ ॥

गुणस्थानेषु कर्माणि क्षपितानीत्युक्तम् । ततो गुणस्थानान्येव तावत् स्वरूपतो निर्दिशति—

मिच्छे १ सासण २ मीसे ३,

अधिरय ४ देसे ५ पमत्त ६ अपमत्ते ७ ।

नियट्टि ८ अनियट्टि ९ सुहसु १०-

वसम ११ खीण १२ सजोगि १३ अजोगि १४ गुणा ॥ २ ॥

"गुण" चि गुणस्थानानि ततः "सूचनात् सूत्रम्" इति न्यायात् पदैकदेशोऽपि पदसमुदा-
योपचाराद् वा इहेयं गुणस्थानकनिर्देशो द्रष्टव्यः । तद्यथा—मिथ्यादृष्टिगुणस्थानं १ साखादन-
सम्यग्दृष्टिगुणस्थानं २ सम्यग्मिथ्यादृष्टिगुणस्थानम् ३ अविरतसम्यग्दृष्टिगुणस्थानं ४ देशविर-
तिगुणस्थानं ५ प्रमत्तसंयतगुणस्थानम् ६ अप्रमत्तसंयतगुणस्थानम् ७ अपूर्वकरणगुणस्थानम्
८ अनिच्छित्वादरसम्प्रायगुणस्थानं ९ सूक्ष्मसम्प्रायगुणस्थानम् १० उपशान्तकपायवीतराग-
च्छन्नस्यगुणस्थानं ११ क्षीणकपायवीतरागच्छन्नस्यगुणस्थानं १२ सयोगिकेवल्लिगुणस्थानम् १३
अयोगिकेवल्लिगुणस्थानम् १४ इति ।

तत्र गुणाः—ज्ञानदर्शनचारित्ररूपा जीवस्वभावविशेषाः, स्थानम्—पुनरत्र तेषां शुद्ध्यविशु-
द्धिप्रकर्षापर्यकृतः स्वरूपभेदः, तिष्ठन्त्यस्मिन् गुणा इति कृत्वा, गुणानां स्थानं गुणस्थानम्,
मिथ्या-विपर्यस्ता दृष्टिः—अर्हत्प्रणीतजीवाजीवादिबस्तुप्रतिपत्तिर्यस्य भक्षितहृत्पूरुपरुपस्य सिते
पीतप्रतिपत्तिवत् स मिथ्यादृष्टिः, तस्य गुणस्थानं—ज्ञानादिगुणानामविशुद्धिप्रकर्षविशुद्ध्यपर्य-
कृतः स्वरूपविशेषो मिथ्यादृष्टिगुणस्थानम् ।

ननु यदि मिथ्यादृष्टिः ततः कथं तस्य गुणस्थानसम्भवः ? गुणा हि ज्ञानादिरूपाः, तत् कथं ते दृष्टौ विपर्यस्तायां भवेयुः ? इति, उच्यते—इह यद्यपि सर्वथाऽतिप्रबलमिथ्यात्वमोहनी-योदयाद् अर्हत्पणीतजीवाजीवादिवस्तुप्रतिपत्तिरूपा दृष्टिरमुमतो विपर्यस्ता भवति तथापि काचिद् मनुष्यपधादिप्रतिपत्तिरविपर्यस्ता, ततो निगोदावस्थायामपि तथामृताऽन्यक्तस्पर्शमात्र-प्रतिपत्तिरविपर्यस्ताऽपि भवति, अन्यथाऽजीवत्वप्रसङ्गात् । यदागमः—

सौधजीवाणं पि य णं अक्षरस्त अणंतमागो निशुग्वाडिओ चिट्टइ, जइ पुण सो वि आवरिजिज्जा ता णं जीवो अजीवत्तणं पाविज्जा । (नन्दीपत्र १९५-२) इति ।

तथाहि—समुत्पत्ताऽतिबहुलजीवतपटलेन दिनकररजनिकरकरनिकरतिरहकारेऽपि नैकान्तेन तत्प्रमानाशः सम्पद्यते, प्रतिप्राणिप्रसिद्धदिनरजनिविभागाऽभावप्रसङ्गात् । उक्तं च—

सुदु वि मेहसमुदप, होइ पहा चंदसुराणं । (नन्दीपत्र ०१९५-२) इति ।
एवमिहापि प्रबलमिथ्यात्वोदयेऽपि काचिदविपर्यस्ताऽपि दृष्टिर्भवेतीति तदपेक्षया मिथ्यादृष्टेरपि गुणस्थानसम्भवः ।

यद्येवं ततः कथमसौ मिथ्यादृष्टिरेव ! मनुष्यपधादिप्रतिपत्त्यपेक्षया अन्ततो निगोदाव-स्थायामपि तथामृताऽन्यक्तस्पर्शमात्रप्रतिपत्त्यपेक्षया वा सम्यग्दृष्टित्वादि, नैव दोषः, यनो गगवदहृत्पणीतं सकलमपि द्वादशाग्राधर्मभिरोच्यमानोऽपि यदि तद्भूतमेकमप्यक्षरं न रोच-यति तदानीमप्येष मिथ्यादृष्टिरेवोच्यते, तस्य भगवति सर्वज्ञे प्रत्ययनाशात् । तदुक्तम्—

पैयमक्खरं पि इहं, पि जो न रोएइ सुघनिदिहं ।

सेसं रोयंनो वि दु, मिच्छदिही जमालि ष ॥ (बृहत्सं ० गा ० १६७) इति ।

किं पुनर्भगवदहृदभिहितसकलजीवाजीवादिवस्तुतत्त्वप्रतिपत्तिविकलः ? इति ? ।

आयम्—औपशमिकसम्यक्त्वलाभलक्षणं सादयति—अपनयतीत्यायगादनम्, अनन्तानुबन्धि-कपायवेदनम् । अत्र पृथोदरादित्वाद् यत्तद्वदलोपः, कृद्बहुलमिति कर्तव्यम्, सति धम्मिन् परमानन्दरूपानन्तमुत्सफलदो निःशेषसतर्ह्यात्रमूत औपशमिकसम्यक्त्वलाभो जप्यन्तः समय-मात्रेण उत्कर्षतः शक्तिरावलिकाभिरपगच्छतीति । ततः मह आसादनेन वर्तत इति सासादन, सम्पद्—अविपर्यस्ता दृष्टिः—जिनप्रणीतवस्तुप्रतिपत्तिर्यस्य स सम्यग्दृष्टिः, सासादनश्चासौ सम्य-ग्दृष्टिश्च सासादनसम्यग्दृष्टिः, तस्य गुणस्थानं सासादनसम्यग्दृष्टिगुणस्थानम् । सासादनसम्य-ग्दृष्टिगुणस्थानमिति वा पाठः, तत्र सह सम्यक्त्वद्रक्षणरसासादनेन वर्तत इति सासादनः । यथा हि भुक्तशीरासविषयव्यतीकचितः पुरश्चद्रमनकाटे क्षीरासारसामासादयति, तथैवोऽपि मिथ्यात्वाभिमुखतया सम्यक्त्वस्योरि व्यतीकचितः सम्यक्त्वमुद्गमंशद्रसामासादयति । तत-स चामौ सम्यग्दृष्टिश्च तस्य गुणस्थानं सासादनसम्यग्दृष्टिगुणस्थानम् । एतर्धेवं भवति—इह गम्भीरासारसंसारसागरमध्यमध्याग्नौ जन्तुमिथ्यात्वप्रत्ययमगन्तान् पुद्गलपरावर्ताननन्तदु-स-

१ तथैवैतन्मपि च अत्ररत्ननननने विनोऽदितिगुणं, यै पुन कोऽपि अत्रिदेव लगे कोऽपि उचितं प्रमुक्तम् ॥ २ एतुपि भेषजसुरवे अत्रि प्रमा पत्रसंशे ॥ ३ परमशरपदेचरति को प लेपयति एतदिदिह । इतं लेपयन्तोऽपि हि मिथ्यादृष्टिरेव इति ॥

लक्षाण्यनुभूय कथमपि तथाभव्यत्वपरिपाकवशतो गिरिसारिदुपलघोलनाकरूपेणाऽनाभोगनिर्वर्ति-
तयथाप्रवृत्तकरणेन “करणं परिणामोऽत्र” इति वचनाद् अध्यवसायविशेषरूपेणाऽऽयुर्वर्जानि
ज्ञानावरणीयादिकर्माणि सर्वाण्यपि पल्योपमासहस्रेयभागान्यूनैकसागरोपमकोटाकोटीस्थितिकानि
करोति । अत्र चान्तरे जीवस्य कर्मजनितो घनरागद्वेषपरिणामः कर्कशनिविडचिरप्ररूढगुपिल-
वक्रग्रन्थिवद् दुर्भेदोऽभिन्नपूर्वो ग्रन्थिर्भवति । तदुक्तम्—

तीर्षं वि शोवमिच्छे, स्वप्निहृत्थंतरग्नि जीवस्स ।

हवइ हु अभिन्नपुत्रो, गंठी एवं जिणा विति ॥

(धर्मसं० गा० ७५२, श्राव० म० गा० ३२)

गंठी चि सुदुर्भेदो, कवस्वडघणरूढगूढगंठी च ।

जीवस्स कम्मजणिओ, घनरागद्वेषपरिणामो ॥ (विशेषा० गा० ११९५) इति ।

इमं च ग्रन्थि यावदभव्या अपि यथाप्रवृत्तिकरणेन कर्म क्षययित्वाऽनन्तशः समागच्छन्ति ।
उक्तं चाऽऽवश्यकटीकायाम्—

अभव्यस्यापि कस्यचिद् यथाप्रवृत्तिकरणतो ग्रन्थिमासाद्याऽर्हदादिविभूतिदर्शनतः प्रयोजना-
न्तरतो वा प्रवर्तमानस्य श्रुतसामायिकलाभो भवति न शेषलाभ इति ।

एतदनन्तरं कश्चिदेव महात्माऽऽसन्नपरमनिर्वृत्तिसुखः समुल्लसितप्रचुरदुर्निवारवीर्यप्रसरो
निशितकुठारधारयेव परमविशुद्ध्या यथोक्तस्वरूपस्य ग्रन्थेर्भेदं विधाय मिथ्यात्वस्थितेरन्तर्मुहूर्त-
सुदयक्षणाद् उपर्यतिक्रम्याऽपूर्वकरणाऽनिवृत्तिकरणलक्षणविशुद्धिजनितसामर्थ्याद् अन्तर्मुहूर्तका-
लप्रमाणं तत्प्रदेशवेदलिकाभावरूपमन्तरकरणं करोति । अत्र यथाप्रवृत्तिकरणाऽपूर्वकरणा-
ऽनिवृत्तिकरणानामयं क्रमः—

जौ गंठी ता पढमं, गंठी समइच्छओ भेवे वीयं ।

अनियट्टीकरणं पुण, सम्मत्तपुरस्सडे जीवे ॥ (विशेष० आ० गा० १२०३)

“गंठी समइच्छओ” चि ग्रन्थि समतिक्रमतः—मिन्दानस्येति, “सम्मत्तपुरस्सड” चि
सम्यक्त्वं पुरस्कृतं येन तस्मिन् आसन्नसम्यक्त्वे जीवेऽनिवृत्तिकरणं भवतीत्यर्थः ।

एतस्मिन्शान्तरकरणे कृते सति तस्य मिथ्यात्वकर्मणः स्थितिद्वयं भवति । अन्तरकरणा-
दधस्तानी प्रथमा स्थितिरन्तर्मुहूर्तप्रमाणा, तस्मादेवान्तरकरणाद् उपरितनी शेषा द्वितीया ।
स्थापना ॐ । तत्र प्रथमस्थितौ मिथ्यात्वदलिकवेदनादसौ मिथ्यादृष्टिरेव, अन्तर्मुहूर्तेन पुनस्तस्या-
मपगतायामन्तरकरणप्रथमसमय एवौपशमिकसम्यक्त्वमाप्नोति, मिथ्यात्वदलिकवेदनाऽभावात् ।
यथा हि घनदावानलः पूर्वद्राघेन्धनमूपरं वा देशमवाप्य विध्यायति, तथा मिथ्यात्ववेदनवनद-
वोऽप्यन्तरकरणमवाप्य विध्यायति । तथा च सति तस्यौपशमिकसम्यक्त्वलाभः । उक्तं च—

१ तस्या अपि लोकाग्ने शपित अनन्तरे जीवस्य । भवति हि अभिन्नपूर्वो ग्रन्थिरेवं जिना श्रुवन्ति ॥
ग्रन्थिरिति सुदुर्भेदः कर्कशघनरूढगूढग्रन्थिरिव । जीवस्य कर्मजनितो घनरागद्वेषपरिणामः ॥ २ ०थोऽन्त०
का० ग० ॥ ३ यावद् ग्रन्थिः तावत् प्रथमं ग्रन्थि समतिक्रमतो भवेद्वितीयम् । अनिवृत्तिकरणं पुनः सम्म-
न्तपुरस्कृते जीवे ॥ ४ अतुब्बं तु विशेषोपायद्वयकभाष्ये ।

ऊसरदेसं दङ्गिलयं च विज्जाह वणदधो पप्प ।

इय मिच्छस्स अणुदए, उवसमसम्मं लहइ जीवो ॥ (विशेषा० गा० २७३४)

तस्यां चान्तर्माहूर्तिम्यामुपशान्ताद्धाया परमनिषिद्धाभकरूपायां जघन्यतः समयशेषायामु-
त्कृततः पहावल्लिकाशेषाया सत्यां कस्यचिन्महानिमीपिकोत्थानकल्पोऽनन्तानुबन्धुदयो भवति,
तदुदये चासौ सास्त्रादनसम्यग्दृष्टिगुणस्थाने वर्तते, उपशमश्रेणिप्रतिपतितो वा कश्चित् सासा-
दनत्वं याति, तदुत्तरकालं चावश्यं मिथ्यात्वोदयादसौ मिथ्यादृष्टिर्भवतीति २ ।

तथा सम्यक् च मिथ्या च दृष्टिर्भवेत्सासौ सम्यग्मिथ्यादृष्टिः, तस्य गुणस्थानं सम्यग्मिथ्यादृष्टि-
गुणस्थानम् । इहानन्तराभिहितविधिना लब्धेनौपशमिकसम्यक्त्वेन औपधविशेषरूपत्वेन मदन-
कोद्रवस्थानीयं मिथ्यात्वमोहनीयं कर्म शोधयित्वा त्रिधा करोति । तद्यथा—शुद्धमर्धविशुद्धम-
विशुद्धं चेति । स्थापना $\triangle \triangle \triangle$ । तत्र त्रयाणां पुञ्जानां मध्ये यदाऽर्धविशुद्धः पुञ्ज उदेति
तदा तदुदयाद् जीवस्वार्धविशुद्ध जिनप्रणीततत्त्वश्रद्धानं भवति, तेन तदाऽसौ सम्यग्मिथ्यादृष्टि-
गुणस्थानमन्तर्मुहूर्तं कालं स्पृशति, तत ऊर्ध्वमवश्यं सम्यक्त्वं मिथ्यात्वं वा गच्छतीति ३ ।

तथा विरतिर्धिरतं क्लीवे कप्रत्यय, तत्पुनः सावद्ययोगप्रत्याख्यानं तद् न जानाति नाम्यु-

पगच्छति न तत्पालनाय यतत इति त्रयाणां पदानामष्टौ मन्त्राः । स्थापना-

तत्र प्रथमेषु चतुर्षु भङ्गेषु मिथ्यादृष्टिरज्ञानित्वात्, शेषेषु सम्यग्दृष्टिर्ज्ञानित्वात्,

सप्तसु भङ्गेषु नास्य विरतमस्तीत्यविरतः, “अभ्रादिभ्यः” (सि० ७-२-४६)

इति अप्रत्ययः, चरमभङ्गे तु विरतिरस्तीति । यद्वा विरमति स-सावद्ययोगेभ्यो

निवर्तते भेति विरतः, “गत्यर्थाऽकर्मकपिबभुजे.” (सि० ५-१-११) इति क-

र्तरे कप्रत्यये विरतः, न विरतोऽविरतः, स चासौ सम्यग्दृष्टिश्चाविरतसम्य-

ग्दृष्टिः । इदमुक्तं भवति—यः पूर्ववर्णितौपशमिकसम्यग्दृष्टिः शुद्धदर्शनमोहपुञ्जो-

दयवर्ती क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टिर्वा क्षीणदर्शनसप्तकः क्षायिकसम्यग्दृष्टिर्वा परममुनिप्रणीतां सा-

वद्ययोगविरतिं सिद्धिसौपाध्यारोहणनिःश्रेणिस्त्वानं जानन् अप्रत्याख्यानकपायोदयविधितत्वात्

नाम्युपगच्छति, न च तत्पालनाय यतत इत्यसावविरतसम्यग्दृष्टिरच्यते, तस्य गुणस्थानम-

विरतसम्यग्दृष्टिगुणस्थानम् । उक्तं च—

‘बंधं अविरइहेउं, जागंतो रागदोसहुक्खं च ।

विरइसुहं इच्छंतो, विरइं फाउ च असमत्थो ॥

एस असंजयमम्मो, निंदतो पावकम्मकरणं च ।

अहिगयजांवाजावो, अचलियदिट्ठी चैलियमोहो ॥

४ ।

तथा सर्वसावद्ययोगस्य देदो—एकत्रनविषये म्भूत्सावद्ययोगादौ सर्वत्रत्रिपयानुमितिवर्ज-

१ ऊपरदेस दग्धं च विद्यामति वनदव प्राद । इति मिथ्यास्य उदये उपसमसम्यक्त्वं एतत् जीव ॥
२ बन्धमविरतिहेतुं जानन्नो रागद्वेषदुःखं च । विरतिगुणनिष्कार विरतिं च । चावश्यं ॥ एतेऽर्धयत्नगम-
ग्दृष्टि निन्दन् पातक्यंकरणं च । क्षयित्वात्तत्र जीवोऽप्येव तदृष्टिर्वाऽप्योदः ॥ ३ एतद्विषयोहो क० ए०
घ० ॥ ४ प्यरभुलं क० घ० ॥

सावद्ययोगान्ते विरतं विरतिर्यस्यासौ देशविरतः । सर्वसावद्यविरतिः पुनरस्य नास्ति, प्रत्याख्या-
नावरणकपायोदयात्, सर्वविरतिरूपं प्रत्याख्यानमावृणन्तीति प्रत्याख्यानावरणाः । उक्तं च—
संमहंसणसहिओ, गिण्हंतो विरहमप्पसत्तीए ।

एगघयाइचरिमो, अणुमइमित्ति चि देसजई ॥

देशविरतस्य गुणस्थानं देशविरतगुणस्थानम् ५ ।

तथा संयच्छति स्म—सम्यग् उपरमति स्म सयत, “गत्यर्थोऽकर्म०” (५-१-११) इति
क्तः, प्रमाद्यति स्म—सयमयोगेषु सीदति स्म, प्राग्वत् कर्तरि क्तः प्रमत्तः, यद्वा प्रमत्तं प्रमत्तं—
प्रमादः, स च मदिराधिपयकपायनिद्राविकथानामन्यतमः सर्वे वा । प्रमत्तमस्यास्तीति प्रमत्तः—
प्रमादवान् “अभ्रादिभ्यः” (सि० ७-२-४६) इति अपत्ययः, प्रमत्तश्चासौ संयतश्च
प्रमत्तसयतः, तस्य गुणस्थानं प्रमत्तसयतगुणस्थानम्, त्रिशुद्धविशुद्धिप्रकर्षोऽपकर्षकृतः स्वरूप-
भेदः । तथाहि—देशविरतिगुणापेक्षया एतद्गुणानां विशुद्धिप्रकर्षोऽविशुद्ध्यपकर्षश्च, अप्रमत्त-
संयतापेक्षया तु विपर्ययः । एवमन्येऽपि गुणस्थानेषु पूर्वोत्तरापेक्षया विशुद्धविशुद्धिप्रकर्षोऽप-
कर्षयोजना द्रष्टव्या ६ ।

न प्रमत्तोऽप्रमत्तः । यद्वा नास्ति प्रमत्तमस्यासावप्रमत्तः, स चासौ सयतश्च, तस्य गुणस्था-
नम् अप्रमत्तसंयतगुणस्थानम् ७ ।

अपूर्वम्—अभिनवं प्रथममित्यर्थः करणं—स्थितिघातरसघातगुणश्रेणिगुणसङ्गमस्थितिबन्धानां
पञ्चानामर्थानां निर्वर्तनं यस्यासावपूर्वकरणं । तथाहि—बृहत्प्रमाणया ज्ञानावरणीयादिकर्म-
स्थितेरपवर्तनाकरणेन खण्डनम्—अल्पीकरणं स्थितिघात उच्यते । रसस्यापि प्रचुरीमूतस्य
सतोऽपवर्तनाकरणेन खण्डनम्—अल्पीकरणं रसघात उच्यते । एतौ द्वावपि पूर्वगुणस्थानेषु
विशुद्धेरल्पत्वादल्पावेव कृतवान्, अत्र पुनर्विशुद्धे प्रकृत्याद् बृहत्प्रमाणतया अपूर्वाविभौ
करोति । तथा उपरितनस्थितोर्विशुद्धिदशादपवर्तनाकरणेनाऽवतारितस्य दलिकस्यान्तर्मुहूर्तप्रमा-
णसुदयक्षणादुपरि क्षिप्रतरक्षपणाय प्रतिक्षणमसङ्क्षेयगुणवृद्ध्या विरचनं गुणश्रेणि । स्थापना
✽ । एतां च पूर्वगुणस्थानेष्वविशुद्धत्वात् कालतो द्राघीयसीं दलिकरचनामाश्रित्याऽप्र-
थीयसींमल्पदलिकस्यापवर्तनाद् विरचितवान् इह तु तामेव विशुद्धत्वादपूर्वा कालतो ह्रस्वतरां
दलिकरचनामाश्रित्य पुनः पृथुतरां बहुतरदलिकस्यापवर्तनाद् विरचयतीति । तथा मध्यमान-
शुभप्रकृतिष्वबध्यमानाशुभप्रकृतिदलिकस्य प्रतिक्षणमसङ्क्षेयगुणवृद्ध्या त्रिशुद्धिदशाद् नयनं गुण-
सङ्गमः, तमप्यसाविहापूर्वं करोति । तथा स्थितिं कर्मणामशुद्धत्वात् प्राग् द्राघीयसीं बद्धवान्,
इह तु तामपूर्वा त्रिशुद्धत्वादेव हसीयसीं बध्नातीति [स्थितिबन्धः] ।

अयं चापूर्वकरणो द्विधा—क्षपक उपशमकश्च, क्षपणोपशमनार्हत्वात् चैवमुच्यते, राज्याह-
कुमारराजवत्, न पुनरसौ क्षपयत्युपशमयति वा, तस्य गुणस्थानम् अपूर्वकरणगुणस्थानम् ।

एतच्च गुणस्थानं प्रपन्नाना कालत्रयवर्तनो नानाजीवानपेक्ष्य सामान्यतोऽसङ्क्षेयलोकाकाश-

१ सम्यग्दर्शनसहितं शब्दं विरतिमात्मसत्तया । एरुनादिचरिम. अनुमतिमात्र इति देशयति ॥ २ ०यसीं
दलिकस्याल्पसाधव २२० ॥

प्रदेशप्रमाणान्यध्यवसायस्थानानि भवन्ति । कथं पुनस्तानि भवन्ति? इति विनेयव्रतानु-
ग्रहार्थं विशेषतोऽपि प्ररूप्यन्ते—इह तावदिदं गुणस्थानकमन्तर्मुहूर्तकालप्रमाणं भवति । तत्र
च प्रथमसमयेऽपि ये प्रपन्नाः प्रपद्यन्ते प्रपत्यन्ते च तदपेक्षया जघन्यादीन्तुःकृष्टान्तान्प्रसङ्गे-
यलोक्ताकाशप्रदेशप्रमाणान्यध्यवसायस्थानानि लभ्यन्ते, प्रतिपत्तुणा बहुत्वाद्यध्यवसायानां च
विचित्रत्वादिति भावनीयम् ।

ननु यदि कालत्रयापेक्षा क्रियते तदैतद्गुणस्थानकं प्रतिपन्नानामनन्तान्यध्यवसायस्थानानि
कस्माद् न भवन्ति? अनन्तजीवैरस्य प्रतिपन्नत्वाद् अनन्तैरेव च प्रतिपत्यमानत्वादिति, सत्यम्,
स्यादेव यदि तत्प्रतिपत्तुणां सर्वेषां पृथक् पृथग्भिन्नान्येवाध्यवसायस्थानानि स्युः, तच्च नास्ति,
बहूनामेकाध्यवसायस्थानवर्तित्वादर्पति । ततो द्वितीयसमये तदन्यान्यधिकतराप्यध्यवसायस्था-
नानि लभ्यन्ते, तृतीयसमये तदन्यान्यधिकतराणि, चतुर्थसमये तदन्यान्यधिकतराणीत्येवं तावन्नेयं
यावत् चरमसमयः । एतानि च स्थाप्यमानानि विषमचतुरस्रं क्षेत्रमभिव्यामुच्यन्ति । तद्यथा—

४०००००००	अत्र प्रथमसमयजघन्याध्यवसायस्थानात् प्रथमसमयोत्कृष्टमध्यवसायस्थानमनन्त- गुणविशुद्धम्, तस्माच्च द्वितीयसमयजघन्यमनन्तगुणविशुद्धम्, ततोऽपि द्विती- यसमयजघन्यात् तदुत्कृष्टमनन्तगुणविशुद्धम्, तस्माच्च तृतीयसमयजघन्यमन- न्तगुणविशुद्धम्, ततोऽपि तदुत्कृष्टमनन्तगुणविशुद्धमित्येव तावन्नेयं यावद्
३०००००००	
२०००००००	
१०००००००	

द्विचरमसमयोत्कृष्टात् चरमसमयजघन्यमनन्तगुणविशुद्धम्, ततोऽपि तदुत्कृष्टमनन्तगुणविशुद्ध-
मिति । एकसमयगतानि चामून्यध्यवसायस्थानानि परस्परमनन्तभागवृच्चसद्भावात्भागवृद्धि-
सद्भावात्भागवृद्धिसङ्घेयगुणवृच्चसङ्घेयगुणवृच्चनन्तगुणवृद्धिरूपपदस्थानरूपतितानि । युगपदेत-
द्गुणस्थानप्रविष्टानां च परस्परमध्यवसायस्थानस्य व्यावृत्तिलक्षणा निवृत्तिरप्यस्तीति निवृत्तिगुण-
स्थानकमप्येतदुच्यते, अत एवोक्तं सूत्रे “नियष्टि अनियष्टी” इत्यादि ८ ।

तथा युगपदेतद्गुणस्थानकं प्रतिपन्नानां बहूनामपि जीवानामन्योऽन्वयमध्यवसायस्थानस्य व्या-
वृत्तिः—निवृत्तिर्नास्त्यस्येति अनिवृत्तिः समकालमेतद्गुणस्थानकरुद्रासापरस्य यद्यध्यवसायस्थानं
विवक्षितोऽन्योऽपि कश्चित्द्वैत्येवैत्यर्थः । सम्परैति—पर्यटति संसारमनेनेति सम्प्राय—कृपायो-
दय, वादर.—सूक्ष्मकिटीकृतसम्प्रायापेक्षया स्थूरः सम्प्रायो यस्य स वादरसम्प्राय, अनिवृ-
त्तिश्चासौ वादरसम्प्रायश्च अनिवृत्तिवादरसम्प्राय, तस्य गुणस्थानमनिवृत्तिवादरसम्प्रायगुण-
स्थानम् । इदमप्यन्तर्मुहूर्तप्रमाणमेव । तत्र चान्तर्मुहूर्ते यावन्त समयास्तत्रविष्टानां तावन्त्येवा-
ध्यवसायस्थानानि भवन्ति, एकसमयप्रविष्टानामेकस्यैवाध्यवसायस्थानस्यानुवर्तनादिति । स्थापना

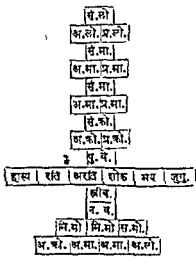
⋮	प्रथमसमयादारभ्य प्रतिसमयमनन्तगुणविशुद्धं यथोत्तरमध्यवसायस्थानं भवतीति वेदि- तव्यम् । स चानिवृत्तिवादरो द्विधा—क्षपक उपशमकश्च ९ ।
⋮	

तथा सूक्ष्मः सम्प्रायः किटीकृतलोभकृपायोदयरूपो यस्य सोऽयं सूक्ष्मसम्प्रायः । सोऽपि
द्विधा—क्षपक उपशमको वा, क्षपयति उपशमयति वा लोभमेकमिति वृत्त्वा, तस्य गुणस्थानं
सूक्ष्मसम्प्रायगुणस्थानम् १० ।

तथा छाद्यते केवलज्ञानं केवलदर्शनं चात्मनोऽनेनेति च्छन्न-ज्ञानावरणदर्शनावरणमोहनी-
यान्तरायकर्मोदयः । सति तस्मिन् केवलस्यानुत्पादात्, तदपगमानन्तरं चोत्पादात् । छन्ननि
तिष्ठतीति च्छन्नस्यः । स च सरागोऽपि भवति इत्यतस्तद्यवच्छेदार्थं वीतरागग्रहणम् । वीतः-
विगतो रागः-मायालोककषायोदयरूपो यस्य स वीतरागः, स चासौ छन्नस्यश्च वीतरागच्छन्नस्यः ।
स च क्षीणकषायोऽपि भवति, तस्यापि यथोक्तरागापगमाद् अतस्तद्यवच्छेदार्थम् उपशान्-
न्तकषायग्रहणम् । “कष शिप” इत्यादिदण्डकषातुर्हिंसार्थः, कषन्ति कष्यन्ते च परस्परमस्मिन्
प्राणिन इति कषः-संसारः, कषमयन्ते-गच्छन्त्येभिर्जन्तव इति कषायाः-क्रोधादयः,
उपशान्ताः-उपशमिता विद्यमाना एव सङ्क्रमणोद्धर्तनादिकरणोदयायोग्यत्वेन व्यवस्थापिताः
कषाया येन स उपशान्तकषायः, स चासौ वीतरागच्छन्नस्यश्चेति उपशान्तकषायवीतरागच्छ-
न्नस्यः, तस्य गुणस्थानमिति प्रागत् । तत्राविरतसम्यग्दृष्टेः प्रमृत्त्यनन्तानुबन्धिनः कषाया उप-
शान्ताः सम्भवन्ति । उपशमश्रेण्यारम्भे ह्यनन्तानुबन्धिकषायान् अविरतो देशविरतः प्रमत्तो-
ऽप्रमत्तो वा सन् उपशममध्य दर्शनमोहत्रितयमुपशमयति । तदुपशमानन्तरं प्रमत्ताऽप्रमत्तगुण-
स्थानपरिवृत्तिशतानि कृत्वा ततोऽपूर्वकरणगुणस्थानोत्तरकालमनिवृत्तिनादरसम्परायगुणस्थाने
चारित्रमोहनीयस्य प्रथमं नपुंसकवेदमुपशमयति, ततः स्त्रीवेदम्, ततो हास्यरत्यरतिशोकमयजु-
गुप्सारूपं युगपत् षट्कम्, ततः पुलकवेदम्, ततो युगपद् अपत्याख्यानावरणप्रत्याख्यानावरणी
क्रोधौ, ततः संज्वलनक्रोधम्, ततो युगपद् द्वितीयवृत्तीयौ मानौ, ततः संज्वलनमानम्, ततो
युगपद् द्वितीयवृत्तीयै माये, ततः संज्वलनमायाम्, ततो युगपद् द्वितीयवृत्तीयौ लोभौ, ततः
सूक्ष्मसम्परायगुणस्थाने संज्वलनलोभमुपशमयति इत्युपशमश्रेणिः । स्थापना चेयम् । वि-

स्तरतस्तूपशमश्रेणिः स्वोपज्ञशतकट्टीकायां व्या-
ख्याता ततः परिभाषनीया । तदेवमन्येष्वपि
गुणस्थानकेषु कापि क्रियतामपि कषायाणामुपशान्-
न्तत्वसम्भवाद् उपशान्तकषायव्यपदेशः सम्भवति,
अतस्तद्यवच्छेदार्थं वीतरागग्रहणम् । उपशान्त-
कषायवीतराग इत्येतावताऽर्थादसिद्धौ छन्नसमहणं
स्वरूपकथनार्थं, व्यवच्छेद्यामावात् ; न च्छन्नस्य
उपशान्तकषायवीतरागः सम्भवति यस्य च्छन्न-
स्यग्रहेण व्यवच्छेदः स्यादिति । अस्मिन् गुण-
स्थानेऽष्टाविंशतिरपि मोहनीयप्रकृतय उपशान्ता
शतव्याः । उपशान्तकषायश्च जपन्त्येनैकं समयं
भवति, उत्कर्षेण स्वन्तर्मुहूर्तं कालं यावत्, तत

ऊर्ध्वं नियमादसौ प्रतिपतति । प्रतिपातश्च द्वेषा-भवशयेनाऽद्वाशयेन च । तत्र भवशयो
मियमाणस्य, अद्वाशय उपशान्ताद्वायां समासायाम् । अद्वाशयेन च प्रतिपतन् यथैकारुदस्यैव
प्रतिपतति, यत्र यत्र बन्धोदयोदीरणा व्यवच्छिन्नास्तत्र तत्र प्रतिपतता सता ते आरम्यन्त इति

यावत् । प्रतिपत्तश्च तावत् प्रतिपत्ति यावत् प्रमत्तगुणस्थानम् । कश्चित्तु ततोऽप्यथस्तन गुण-
स्थानकद्विक याति, कोऽपि सासादनभावमपि । य पुनर्भवक्षयेण प्रतिपत्ति स प्रथमसमय एव
सर्वाण्यपि बन्धनादीनि करणानि प्रवर्तयतीति विशेष । उत्कर्षतश्चैकस्मिन् भवे द्वौ वारावुपशम-
श्रेणिं प्रतिपद्यते । यश्च द्वौ वारावुपशमश्रेणिं प्रतिपद्यते तस्य नियमात् तस्मिन् भवे क्षपकश्रेण्य-
भाव । य पुनरेक-वारं प्रतिपद्यते तस्य क्षपकश्रेणिर्भवेदपीति । उक्तं च सम्प्रतिकाचूर्णा—
द्वौ दुबे वारे उवसमसेदं पडिवज्जइ तस्स नियमा तम्मि भवे खवगसेदी नत्थि, ओ
इकासि उवसमसेदी पडिवज्जइ तस्स खवगसेदी वि हुज्ज ति ॥

एष कामग्रन्थिकाभिप्राय । आगमाभिप्रायेण त्वेकस्मिन् भव एकमेव श्रेणिं प्रतिपद्यते,
यदुक्तं कल्पभाष्ये—

एव अप्परिवडिण्, सम्भत्ते देवमणुयज्जम्भेसु ।

अन्नयरसेदिवज्ज, एगमवेण च सदाइ ॥ (गा० १०७)

सर्वाणि देशविरत्यादीनि । अन्यत्राप्युक्तम्—

मोहोपशम एकस्मिन्, भवे द्वि स्वादसन्तैतम् ।

यस्मिन् भवे तूपशम, क्षयो मोहस्य तन्न न ॥ इति ।

११ ।

तथा क्षीणा—अभावमापन्^१ कषायस्य त क्षीणकषाय । तत्रानन्तानुबन्धिकषायान्
प्रथममविरतसम्पददृष्ट्याद्यप्रगतौन्तेषु गुणस्थानेषु क्षपयितुमारभते, ततो मिथ्यात्व मिथ्य सम्प-
कत्वम्, ततोऽप्रत्याख्यानावरणान् मत्याख्यानावरणान् कषायानटौ क्षपयितुमारभते, तेषु चार्थ-
क्षपितेस्त्वेवातिविशुद्धिवशादन्तरा^२ एव स्थानाद्विक्रिक नरकद्विक तिर्यन्द्रिकम् एषेन्द्रियद्वी-
न्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियजातय आतपम् उद्योत स्यावरं सूक्ष्म साधारणमिति प्रकृतिषोडशक
क्षपयति । सर्वाश्च क्षीणे कषायाएकस्य क्षपितशेषे क्षपयति । ततो नपुंसकवेद स्त्रीवेद हास्या-
दिष्क पुषेद संज्वलन क्रोध मान मार्या क्षपयति, एताश्च प्रकृतीरनिवृत्तिबादरसम्प्रायगुणस्थाने
क्षपयति, संज्वलनरोम सूक्ष्मसम्प्रायगुणस्थान इति क्षपकश्रेणि । स्थापना चैर्यम् ।

विहारतस्तु क्षपकश्रेणिलस्य श्लोपज्ञश्लोपकटीकाया निरूपितं तत् एव परिभाषनीयम् ।
तदेवमन्येष्वपि गुणस्थानेषु क्षीणकषायव्यपदेश सम्भवति, अपि कियतामपि कषायार्था क्षीण-
त्वात्, अतस्तद्व्यपच्छेदार्थं वीतरागग्रहणम् । क्षीणकषायवीतरागत्व च केषलिनोऽप्यस्ति इति
तद्व्यपच्छेदार्थं छद्मस्यग्रहणम् । छद्मस्यग्रहे च हृते-सरागव्यपच्छेदार्थं वीतरागग्रहणम् ।
वीतरागश्चासौ छद्मस्यश्च वीतरागच्छद्मस्य । स चोपशान्तकषायोऽप्यस्ति इति तद्व्यपच्छेदार्थं
क्षीणकषायग्रहणम् । क्षीणकषायश्चासौ वीतरागच्छद्मस्यश्च क्षीणकषायवीतरागच्छद्मस्य, तस्य
गुणस्थान क्षीणकषायवीतरागच्छद्मस्यगुणस्थानम् १२ इति ।

१ यो द्वौ वारो उपशमश्रेणिं प्रतिपद्यते तस्य नियमात्तस्मिन् भवे क्षपकश्रेणिर्नस्ति, य एववारं उपशम
श्रेणिं प्रतिपद्यते तस्य क्षपकश्रेण्यपि भवेदिति ॥ २ एवमप्यपि कियतामपि कषायार्था क्षीण-
त्वेर्यम् एगमवेण च सदाइ ॥ ३ एतत्तु क० ४० ग० ४० ५० ६० ७० ८० ९० ॥ ४ एतत्तु क० ४० ५०
५० ६० ७० ८० ९० ॥ ५ स्थापनाऽप्युक्तं तस्मिन् भवे एकमेव श्रेणिं प्रतिपद्यते ॥

								सं. लो									
								स. मा.									
								सं. मा.									
								स को									
								पु. वे									
हास्य		रति		खरति		शोक		भय		तुमुप्या							
								ली. वे.									
								न. वे									
अ. को.		प्र. को.		अ. मा.		प्र. मा.		अ. मा.		प्र. मा.		अ. लो.		प्र. लो.			
								स. मो.									
								मि. मो									
								मि. मो									
अ. को		अ मा		अ मा		अ लो											

तथा योगो वीर्यं शक्तिः उत्साहः पराक्रम इति पर्यायाः, स च मनोवाक्यलक्षणकरणभेदात् तिस्रः संज्ञा लभते, मनोयोगो वाग्योगः काययोगश्चेति । तथा चोक्तं कर्मप्रकृतौ—

परिणामालंबणगृहणकारणं तेण लद्धनामतिगं ।

कज्जभासालुत्तप्वेसविसमीकयपएसं ॥ (गा० ४)

तत्र भगवतो मनोयोगो मनःपर्यायज्ञानिभिरनुत्तरसुरादिभिर्वा मनसा पृष्टस्य सतो मनसैव देशनात्, ते हि भगवत्प्रयुक्तानि मनोद्रव्याणि मनःपर्यायज्ञानेनाऽवधिज्ञानेन वा पश्यन्ति, दृष्ट्वा च ते विवक्षितवस्तुवाकारान्यथानुपपत्त्या लोकस्वरूपादिवाह्यमर्थमवगच्छन्तीति । वाग्योगो धर्मदेशनादौ । काययोगो निमेषोन्मेषचङ्क्रमणादौ । ततोऽनेन योगत्रयेण सह वर्तत इति सयोगी “सर्वादेरिन्” (सि० ७-२-५९) इतीन् प्रत्ययः । केवलं—केवलज्ञानं केवलदर्शनं च विद्यते यस्य, स केवली, सयोगी चासौ केवली च सयोगिकेवली, तस्य गुणस्वानं सयोगिकेवलिगुण-स्थानम् १३ ।

तथा न विद्यन्ते योगाः पूर्वोक्ता यस्यासावयोगी । कथमयोगित्वमसावुपगच्छति ? इति चेद् उच्यते—स भगवान् सयोगिकेवली जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तम् उच्छृष्टतो देशानां पूर्वकोटीं विहृत्य कश्चित् कर्मणां समीकरणार्थं समुद्रातं करोति, यस्व वेदनीयादिकमायुषः सकाशादधिकतरं भवति, अन्यस्तु न करोति । यदाहुः श्रीआर्यश्यामपादाः—

सैवे वि णं भंते ! केवली समुग्घायं गच्छंति ! गोयमा ! नो इण्णुं सग्गहे ।

१ “नत्रयमे” इति ॥ २ परिणामालम्बणगृहणकारणं तेन लद्धनामत्रिकम् । कार्याभ्यासाद्योऽन्यप्रवेश-विषयीकृतप्रदेशम् ॥ ३ सर्वेऽपि खलु भन्दत ! केवलिन समुद्रातं गच्छन्ति ? गौतम ! नायमर्थं समर्थः । यस्य आयुषां तुल्यानि बन्धने स्थितिभिश्च । भवोपप्राद्विहर्माणि न समुद्रातं स गच्छति ॥ अथत्वा समुद्रातम् अनन्ताः केवलिनो जिनाः । जरामरपविप्रमुक्ता सिद्धिं वरपतिं गता ॥

जस्साउष्ण जुह्वाइं, बंधणेहिं ठिईहि य ।
 भवोवग्गाहिकम्माइं, न समुग्घाय स गच्छइ ॥
 अगंतुणं समुग्घायं, अणता केवली जिणा ।
 जरमरणविप्पमुक्का, सिद्धिं वरगइं गया ॥ (प्रज्ञा० पत्र ६०१-१)

अत्र “बंधणेहिं”ति बन्धन्त इति बन्धनानि “भुजिपत्यादिभ्यः कर्मोपादाने” (सि० ५-३-१२८) इति कर्मण्यनद्, कर्मपरमाणवसैः, शेषं सुयमम् । गत्वा वाऽगत्वा वा समुद्धा-
 तम् । समुद्धातस्वरूपं च सोपज्ञपदशैतिकटीकायां विस्तरतः प्ररूपितं तत एवावधारणी-
 यम् । भवोपग्गाहिकर्मक्षणाय लेश्यातीतमत्यन्ताप्रकम्पं परमनिर्जराकारणं ध्यानं प्रतिपित्सुर्यो-
 गनिरोधार्यमुपक्रमते । तत्र पूर्वं बादरकाययोगेन बादरमनोयोगं निरुणद्धि, ततो चागयोगम्,
 ततः सूक्ष्मकाययोगेन बादरकाययोगम्; तेनैव सूक्ष्ममनोयोगं सूक्ष्मवायुयोगं च; सूक्ष्मकाययोगं
 तु सूक्ष्मक्रियमनिवर्तिशुक्लध्यानं ध्यायन् स्वावष्टम्भेनैव निरुणद्धि, अन्यस्वावष्टम्भनीयस्य योगा-
 न्तरस्य तदाऽसत्त्वात् । तच्चानसामर्थ्याच्च वदनोदरादिविवरपूरणेन सङ्कुचितदेहत्रिभागवर्तिप्रदेशो
 भवति । तदनन्तरं समुच्छिन्नक्रियमप्रतिपाति शुक्लध्यानं ध्यायन् मध्यमप्रतिपत्त्या ह्रस्वपक्षाक्ष-
 रोद्गिरणमाल कालं शैलेशीकरणं प्रविशति । तत्र शैलेशः—मेरुः तस्येयं स्थिरता—साम्यावस्था
 शैलेशी, यद्वा सर्वेस्वरः शीलं तस्य य ईशः शैलेश तस्येयं योगनिरोधावस्था शैलेशी, तस्यां
 करण—पूर्वविरचितशैलेशीसमयसमानगुणश्रेणीकस्य वेदनीयनामगोत्राख्याऽधातिकर्मत्रितयस्याऽ-
 सङ्ख्येयगुणया श्रेण्या आद्यु, शेषस्य तु यथास्वरूपस्थितया श्रेण्या निर्वरणं शैलेशीकरणम् । तच्चासौ
 प्रविष्टोऽयोगी स चासौ केवली च अयोगिकेवली । अयं च शैलेशीकरणचरमसमयानन्तरमुच्छि-
 न्नचतुर्विधकर्मबन्धनत्वाद् अष्टमृत्तिकालेपलिसाऽधोनिमग्नक्रमाऽपनीतमृत्तिकालेपजलतलमर्षादो-
 र्ध्वगामितयाविधाऽश्लवुवद् ऊर्ध्वं लोकान्ते गच्छति, न परतोऽपि, मत्सस्य जलकल्पगत्युपष्ट-
 न्मिषमार्सिकायाऽभावात् । स चोर्ध्वं गच्छन् ऋजुश्रेण्या यावत्साक्षात्प्रदेशोऽपिहावगाद-
 स्तावत एव प्रदेशानूद्ग्रेमप्यवगाहमानो विवक्षितसमयाच्च समयान्तरमसंस्पृशन् गच्छति ।

तदुक्तमावश्यकचूर्णां—

जैत्तिण जीवो अवगाढो तावइयाए ओगाहणाए उहुं उज्जुगं गच्छइ न वंकं, बीयं च समयं
 न कुसइ ॥ (पूर्वाद्धं पत्र ५८२) इति ॥

१ दुषमान्यकारनिमग्नजिनप्रवचनप्रदीपप्रतिमाः श्रीजिनमद्रगपिपूज्या अप्याहुः—

पज्जैत्तमित्तसन्निस्स जटियाइं जहन्नजोगिस्स ।

हुंति मणोदबाइं, तबावारो य जम्मवो ॥ (विशेषा० गा० ३०५९)

तदसखगुणविहीणं, समए समए निरुममाणो सो ।

मणसो सधनिरोहं, कुणइ असंखिज्जसमएहिं ॥ (विशेषा० गा० ३०६०)

१ समुत्सर्गं फ० २० ग० ४० ४० ॥ २ यावत्था जीवोऽवगाहत्वावलाऽवगाहनया ऊर्ध्वं स्रुक्
 गच्छति न वक्नु, द्वितीयं च समयं न स्पृशति ॥ ३ पर्याप्तमात्रसंज्ञितो यत्किञ्चि जपन्ययोलिन । भवन्ति
 मनोऽव्यभि तथापारथ्यं यन्मात्र ॥ तदसखगुणविहीनं समये समये निरुन्धानं च । मनस्य सर्वनिरोध
 करोत्सङ्ख्येयसमयैः ॥

पञ्जत्तमित्तविदियजहन्नवहजोगपञ्जया जे उ ।

तदसखगुणविहीणे, समए समए निरुमंतो ॥ (विशेष० गा० ३०६१)

सन्ववहजोगरोहं, सखाईएहिं कुणइ समएहिं ।

तत्तो य सुहुमपणयस्स पढमसमओववत्तस ॥ (विशेष० गा० ३०६२)

जो विर जहन्नजोगो, तदसखिज्जगुणहीणमिकेके ।

समए निरुममाणो, देहतिभागं च मुंचंतो ॥ (विशेष० गा० ३०६३)

रुमइ स कायजोग, संखाईएहिं चेष समएहिं ।

तो कयजोगनिरोहो, सेलेसीभावणामेइ ॥ (विशेष० गा० ३०६४)

हस्सक्खराहं मज्जेण जेण कालेण पच भन्नति ।

अच्छइ सेलेसिगओ, तत्तियमेत्तं तओ काल ॥ (विशेष० गा० ३०६८)

तणुरोहारंभाओ, क्षायइ सुहुमकिरियानियाट्टिं सो ।

वोच्छिन्नकिरियमप्पडिवाई सेलेसिकालम्मि ॥ (विशेष० गा० ३०६९)

तदसखेज्जगुणाए, गुणसेटीइ रह्य पुरा कम्मं ।

समए समए खैविउ, कमेण सघ तहि कम्म ॥ (विशेष० गा० ३०८२)

उज्जुसेटीपडिवत्तो, समयपएसंतर अफुसमाणो ।

एगसमएण सिग्गइ, अह सागारोवउत्तो सो ॥ (विशेष० गा० ३०८८) इति

तस्य गुणस्थानमयोगिकेवल्लिगुणस्थानम् १४ इति ॥ २ ॥

व्याख्यातानि सभाषार्थानि चतुर्दशापि गुणस्थानानीति । अथ यथैतेष्वेव गुणस्थानेषु भगवता बन्धमुदयमुदीरणां सत्ता चाऽऽश्रित्य कर्माणि क्षपितानि तथा विमणिषु प्रथमं तावद् बन्धमाश्रित्य क गुणस्थाने कियत्यः कर्मप्रकृतयो व्यवच्छिन्नाः इत्येतद् बन्धलक्षणकथनपूर्वकं प्रचिकटयिपुराह—

अभिनवकम्मग्गहणं, बंधो ओहेण तत्थ घीस सयं ।

तित्थयराहारगडुगवज्जं मिच्छम्मि सतरसयं ॥ ३ ॥

मिथ्यात्वादिभिर्हेतुभिरभिनवस—नूतनस्य कर्मण—ज्ञानावरणादेर्ग्रहणम्—उपादानं बन्ध इत्युच्यते । ‘ओधेन’ सामान्येनैकं किञ्चिद्गुणस्थानकमनाश्रित्येत्यर्थः । ‘तत्थ’ त्ति तत्र

१ पर्याप्तमात्रद्वीन्द्रियजपन्यवचोयोगपर्यया ये तु । तदसखगुणविहीनान् समये समये निरुपान ॥ सर्ववचोयोगतोष सङ्घातीति करोति समये । ततश्च सुहमपनकस्य प्रथमसमयोरक्तस्य ॥ य तिल जपन्ययोगसखदषह्येयगुणहीनमेकैकस्मिन् । समये निरुपानो देहनिभागं च मुघर ॥ एणदि स ऋपयोग सङ्घातीतरेव समये । तत कृतयोगनिरोधं शैलेसीभावनामेति ॥ हत्थादरामि मप्येन वेन कालेन पय मध्यन्ते । आस्ते शैलेसीगत तावन्मात्र एक कात्रम् ॥ तनुरोधारम्माद् ध्यायति सुइमकियानिष्ठति स । वुच्छिन्नकियमप्रतिपाति शैलेसीकाले ॥ तदसखेज्जगुणाया गुणधेणी रचित पुरा कम्मं । समये समये क्षपयित्वा कमेण सर्वं तत्र कम्मं । ऊज्जुभेगिप्रतिपत्तं समयप्रदेशान्तरमदृशन् ॥ एकसमयेन तिष्ठति अथ साकारोपयुक्तं स ॥ २ सविध कमतो सेलेसिकालेण ॥ इति भाष्ये पाठ ॥

बन्धे 'विंश शतं' विंशत्युत्तरं शतं कर्मप्रकृतीनां भवतीति शेषः । तथाहि—मतिज्ञानावरणं ध्रुतज्ञानावरणम् अवधिज्ञानावरणं मनःपर्यायज्ञानावरणं केवलज्ञानावरणमिति पञ्चधा ज्ञानावरणम् । निद्रा निद्रानिद्रा प्रचला प्रचलाप्रचला स्त्यानर्द्धिः चक्षुर्दर्शनावरणम् अक्षुर्दर्शनावरणम् अवधिदर्शनावरणं केवलदर्शनावरणमिति नवविधं दर्शनावरणम् । वेदनीयं द्विधा—सातवेदनीयम् असातवेदनीयं च । मोहनीयमष्टाविंशतिभेदम्, तद्यथा—मिथ्यात्वं सम्यग्मिथ्यात्वं सम्यक्त्वमिति दर्शनत्रिकम्, अनन्तानुबन्धी क्रोधो मानो माया लोभः ४ अप्रत्याख्यानावरणः क्रोधो मानो माया लोभः ४ प्रत्याख्यानावरणः क्रोधो मानो माया लोभः ४ संज्वलनः क्रोधो मानो माया लोभः ४ इति षोडश कषायाः, स्त्री पुमान् नपुंसकमिति वेदत्रयम्, हास्यं रतिः अरतिः शोको भयं जुगुप्सेति हास्यपदकम्, मिलितं नव नोकषायाः । आयुश्चतुर्था—नरकायुः तिर्यगायुः मनुष्यायुः देवायुरिति । अथ नामकर्म द्विचत्वारिंशद्विधम्, तद्यथा—चतुर्दश पिण्डप्रकृतयः अष्टौ प्रत्येकप्रकृतयः त्रसदशकं स्यात्वरदशकं चेति । तत्र पिण्डप्रकृतय इमाः—गतिनाम जातिनाम शरीरनाम अहोपाङ्गनाम बन्धननाम सङ्घातननाम संहनननाम संस्नाननाम वर्णनाम गन्धनाम रसनाम स्पर्शनाम आनुपूर्वीनाम विहायोगतिनामेति । आसां मेद्रा दर्श्यन्ते—नरकतिर्यङ्मनुष्यदेवगतिनामभेदात् चतुर्था गतिनाम, एकेन्द्रियद्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियपञ्चेन्द्रियजातिनामेति पञ्चधा जातिनाम, औदारिकवैक्रियाऽऽहारकतैजसकर्मणशरीरनामेति पञ्चधा शरीरनाम, औदारिकाहोपाङ्गं वैक्रियाहोपाङ्गम् आहारकाहोपाङ्गनामेति त्रिधाऽहोपाङ्गनाम, बन्धननाम पञ्चधा औदारिकबन्धनादि शरीरवत्, एवं सङ्घातनमपि, संहनननाम पञ्चेदम्—वज्रऋषमनाराचम् ऋषमनाराचं नाराचम् अर्धनाराचं कीलिका सेवार्तं चेति, संस्नाननाम पङ्क्तिं—समचतुरस्रं न्यमोघपरिमण्डलं सादि वामवं कुञ्जं हुण्डं चेति, वर्णनाम पञ्चधा—कृष्णं नीलं लोहितं हारिद्रं शुक्लं चेति, गन्धनाम द्विधा—सुरभिगन्धनाम दुरभिगन्धनामेति, रसनाम पञ्चधा—तिकं कटुकं कषायम् अम्लं मधुरं चेति, स्पर्शनाम अष्टधा—कर्कशं मृदु लघु गुरु शीतम् उष्णं क्षिप्तं रूक्षं च, आनुपूर्वी चतुर्था—नरकानुपूर्वी तिर्यगानुपूर्वी मनुष्यानुपूर्वी देवानुपूर्वीति, विहायोगतिद्विधा—प्रशस्तविहायोगतिः अप्रशस्तविहायोगतिरिति आसां चतुर्दशपिण्डप्रकृतीनामुत्तरभेदा अमी पञ्चषष्टिः । प्रत्येकप्रकृतयस्त्विमाः—पराघातनाम उपघातनाम उच्छ्वासनाम आतपनाम उद्योतनाम अगुरुलघुनाम तीर्थेकरनाम निर्माणनामेति । त्रसदशकमिदम्—त्रसनाम बादरनाम पर्याप्तनाम प्रत्येकनाम स्थिरनाम शुभनाम सुभगनाम सुस्वरनाम आदेयनाम अशःकीर्तिनामेति । स्यात्वरदशकं पुनरिदम्—स्यावरनाम सूक्ष्मनाम अपर्याप्तनाम साधारणनाम अस्थिरनाम अशुभनाम दुर्भगनाम दुःस्वरनाम अनादेयनाम अयशःकीर्तिनामेति । पिण्डप्रकृत्युत्तरभेदाः पञ्चषष्टिः प्रत्येकप्रकृतयोऽष्टौ त्रसदशकं स्यात्वरदशकं च सर्वमीलने त्रिनवतिः । गोत्रं द्विधा—उच्चैर्गोत्रं नीचैर्गोत्रं च । अन्तरायं पञ्चधा—दानान्तरायं लाभान्तरायं भोगान्तरायम् उपभोगान्तरायं वीर्यान्तरायं चेति । एवं च कृत्वा ज्ञानावरणे कर्मप्रकृतयः पञ्च ५ दर्शनावरणे नव ९ वेदनीये द्वे २ मोहनीयेऽष्टा-

विंशतिः २८ आयुषि चतस्रः ४ नामि त्रिनवतिः ९३ गोत्रे द्वे २ अन्तराये पञ्च ५ सर्वपिण्डेऽष्टाचत्वारिंशं शतं भवति, तेन च सत्तायामधिकारः । उदयोदीरणयोः पुनरौदारिकादिबन्धनानां पञ्चानामौदारिकादिसङ्घातनानां च पञ्चानां यथात्मौदारिकादिषु पञ्चसु शरीरेष्वन्तर्भावः । वर्षागन्धरसस्पर्शानां यथासङ्घं पञ्चद्विपञ्चाऽष्टभेदानां तद्वेदकृतां विंशतिमपनीय तेषामेव चतुर्णामभिन्नानां ग्रहणे षोडशकमिदं बन्धनसङ्घातनसहितमष्टचत्वारिंशशताद् अपनीयते, शेषेण द्वाविंशेन शतेनाधिकारः । बन्धे तु सम्यग्भिध्यात्वसम्यक्त्वयोः सङ्गमेणैव निष्पाद्यमानत्वाद् ग्रन्थो न सम्भवतीति तयोर्द्वाविंशतिशताद् अपनीतयोः शेषेण विंशत्युत्तरशतेनाऽधिकार इति प्रकृतिसमुत्कीर्तनां कृता । प्रकृत्यर्थः स्वोपज्ञकर्मविपाकटीकायां विस्तरेण निरूपितस्तत्र एवावधार्य इत्यलं प्रसङ्गेन । प्रकृतं प्रस्तुतम् । तत्र बन्धे सामान्येन विंशं शतं भवतीति प्रकृतम् । तदेव च विंशं शतं 'तीर्थकराहारकद्विकर्ज' तीर्थकराहारकद्विकरहितं सत् "मिच्छम्" चि मीमत्सेनो मीम इत्यादिवत् पदवाच्यस्यार्थस्य पदैकदेशेनाऽप्यभिधानदर्शनात् मिध्यात्वे मिध्यादृष्टिगुणस्यान इत्यर्थः । एवमुत्तरेष्वपि पदवाच्येषु पदैकदेशप्रयोगो द्रष्टव्यः । "सतरसयं" ति सप्तदशाधिकं शतं सप्तदशशतं बन्धे भवतीति । अयमत्राभिप्रायः—तीर्थकरनाम तावत् सम्यक्त्वगुणनिमित्तमेव बध्यते, आहारकशरीराऽऽहारकाहोपाह्वलक्षणमाहारकद्विकं त्वप्रमत्तयतिसम्यन्धिना संयमेनैव । यदुक्तं श्रीशिवशर्मशूरिपादैः शतकं—

सर्मत्तगुणनिमित्तं, तित्थयरं संजमेण आहारं । (गा० ४४) इति ।

मिध्यादृष्टिगुणस्याने एतत्प्रकृतित्रयवर्जनं कृतम्, शेषं पुनः सप्तदशशतं मिध्यात्वादिभिर्हेतुभिर्वध्यत इति मिध्यादृष्टिगुणस्याने तद्वन्ध इति ॥ ३ ॥ नन्वेता मिध्यादृष्टिप्रायोग्याः सप्तदशशतसङ्ख्याः सर्वा अपि प्रकृतय उत्तरगुणस्यानेषु गच्छन्त्युत काश्चिदेव ! इत्याशङ्क्याह—

नरयतिग जाइथावरचउ हुंडायवछिवट्टनपुमिच्छं ।

सोलंतो इगहियसउ, सासणि तिरिधीणहुहगतिगं ॥ ४ ॥

'नरकत्रिकं' नरकगतिनरकानुपूर्वांनरकायुर्लक्षणम् "जाइथावरचउ" चि चतुःशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धाद् 'जातिचतुष्कम्' एकेन्द्रियजातिद्वीन्द्रियजातित्रीन्द्रियजातिचतुरिन्द्रियजातिस्वरूपं 'सावरचतुष्कं' सावरसङ्ख्याऽपर्याप्तसाधारणलक्षणं, हुण्डम् आतपं छेदपृष्ठं "नपु" चि नपुंसकवेदः "मिच्छं" ति मिध्यात्वमित्येतासां "सोलंतु" चि षोडशानां प्रकृतीनां मिध्यादृष्टिगुणस्याने 'तत्र भाव उत्तरत्रामावाः' इत्येवंलक्षणोऽन्तो विनाशः क्षयो भेदो व्यवच्छेद उच्छेद इति पर्यायाः । इयमत्र भावना—एता हि षोडश प्रकृतयो मिध्यादृष्टिगुणस्यान एव बन्धमायान्ति, मिध्यात्वप्रत्ययत्वादेतासाम् ; नोत्तरत्र सास्वाइनादिषु, मिध्यात्वाभावादेव । यत एताः प्रायो नारकैकेन्द्रियविकलेन्द्रिययोग्यत्वाद् अत्यन्ताऽशुभत्वाच्च मिध्यादृष्टिरेव बन्धातीति सप्तदशशतात् पूर्वांकाद् एतदपगमे शेषमेकीचरं प्रकृतिशतमेवाविरत्यादिहेतुभिः सास्वादाने बन्धमायाति, अत एवाह—“इगहियसय सासणि” चि एकापिकशतं सास्वादाने बध्यते । "इगहियसय" इत्यत्र विभक्तिलोपः प्राकृतत्वात् । एवमन्यत्रापि विभक्तिलोपः प्राकृतलक्षण-

वशादवसेय । “तिरिथीणदुहगतिग” ति । त्रिकशब्द प्रत्येक सम्यच्यते, ‘तिर्यक्त्रिक’ तिर्य-
गतिरिथीणानुपूर्वातिर्यगायुर्लक्षण ‘स्त्यानर्द्धिक’ निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलास्त्यानर्द्धिकरूप ‘दुर्भ-
गत्रिक’ दुर्भगदु खराऽनादेयस्वरूपमिति ॥ ४ ॥

अणमज्झागिहसंघयणचउ निउज्जोयकुखगइत्थि ति ।

पणवीसंतो मीसे, चउसयरि दुआउयअबंधा ॥ ५ ॥

चतु शब्दस्य प्रत्येक योजनात् “अण” ति अनन्तानुबन्धिवचुष्कम् अनन्तानुबन्धिको-
धमानमायालोभास्वयम्, मध्या-मध्यमा आद्यन्तवर्जा आकृतय-सस्त्यानानि मध्याकृतय
तासा चतुष्क-न्यग्रोधपरिमण्डलसस्थान सादिसस्थान वामनसस्थान कुब्जसंस्थानमिति, तथा
फाकाक्षिगोलकन्यायात् मध्यशब्दस्त्रात्रापि योग, ततो मध्यानि-मध्यमानि प्रथमान्तिमव-
र्जानि सहननानि-अस्तिनिचयात्मकानि तेषा चतुष्कम्-रूपभनाराचसंहनन नाराचसंहननम्
अर्धनाराचसहनन कीलिकासंहननमिति, “निउ” ति नीचैर्गोत्रम्, उद्योतम्, कु-कुत्सिताऽप-
शक्ता स्वगति-विहायोगति कुखगति अप्रयस्तविहायोगतिरित्यर्थ, “त्थि” ति लीवेद
इत्येतासा पञ्चविंशतिप्रकृतीना सास्त्रादनेऽन्त, अत्र बध्यन्ते नोत्तरत्रेत्यर्थ, यतोऽनन्तानुबन्धि-
प्रत्ययो ह्यासा बन्ध, स चोत्तरत्र नास्तीति । ततश्चैकाधिकशतात् पञ्चविंशत्यपगमे “मीसि” ति
‘मिश्रे’ सम्यग्मिथ्यादृष्टिगुणस्थाने पदसप्ततिर्बन्धे भवति । ततोऽपि “दुआउयअबंध” ति द्वयो-
र्मुप्यायुर्देवायुर्देवबन्धो व्यापुरबन्धस्तस्माद् व्यापुरबन्धादिति हेतोश्चतु सप्ततिर्भवति । इदमुक्त
भवति—इह नारकतिर्यगायुपी यथासह्य मिथ्यादृष्टिसास्त्रादनगुणस्थानयोर्बन्धवच्छिन्ने, शेषतु म-
नुप्यायुर्देवायुर्देवमवतिष्ठते तदपि मिश्रो न बध्नाति, मिथस्य सर्वथाऽऽयुर्बन्धप्रतिषेधात् । उक्त च—

सैम्भामिच्छद्दिद्दी, आउयबध पि न करेइ । ति ।

तत पदसप्ततेरायुर्देवापगमे चतु सप्ततिर्भवतीति ॥ ५ ॥

सम्मे सगसयरि जिणाउबंधि चहर नरतिग वियकसाया ।

उरलदुगतो देसे, सत्तही तिअकसायंतो ॥ ६ ॥

“सम्मि” ति अविरतसम्यग्दृष्टिगुणस्थाने “सगसयरि” ति सप्तसप्ततिप्रकृतीना बन्धो भवति ।
कथम् इति चेद् उच्यते—पूर्वोक्तैव चतु सप्तति “जिणाउबंधि” ति तीर्थकरनाममनुप्या-
युर्देवायुर्देवबन्धे सति सप्तसप्ततिर्भवति । एतदुक्तं भवति—तीर्थकरनाम चावत् सम्यक्त्व-
प्रत्ययादेवान् बन्धमायाति, ये ऽत्र तिर्यग्मनुप्या-अविरतसम्यग्दृष्टस्ते देवायुर्बध्नाति, ये तु
नारकदेवासो मनुष्यायुर्बध्नाति, एतोऽत्रेय मरुतित्रयी समधिका लभ्यते, सा ऽच पूर्वोक्ताया
चतु सप्ततौ क्षिप्यते जाता सप्तसप्ततिरिति । “चहर” ति वज्रर्षभनाराचसंहनन “नरतिग” ति
नरत्रिक-नरगतिनरानुपूर्वनारायुर्लक्षण ‘वियकसाय’ ति द्वितीयकपाया-अप्रत्यास्त्यानावरणा
क्रोधमानमायालोभा “उरलदुग” ति औदारिकद्विकम्-औदारिकशरीरौदारिकाज्ञोपाङ्गलक्षण-
मित्येतासा दशप्रकृतीनामविरतसम्यग्दृष्टावन्तो भवति, एता अत्र बध्यन्ते नोत्तरत्रेत्यर्थ । अय-

१ १११ मध्याकृतय-चतुष्क-न्यग्रोधपरिमण्डलसस्थान सादिसस्थान वामनसस्थान कुब्जसंस्थानमिति ॥ ४ ॥ १११ सहननचतुष्कम्-कुं क० ए० घ० ङ० ॥

२ सम्यग्मिथ्यादृष्टिगुणस्थाने पदसप्ततिर्बन्धे भवति । ततोऽपि मिश्रो न बध्नाति ॥ ४ १११ तिर्यग्गोत्रम्, उद्योतम्, कु-कुत्सिताऽप-
शक्ता स्वगति-विहायोगति कुखगति अप्रयस्तविहायोगतिरित्यर्थ, “त्थि” ति लीवेद इत्येतासा पञ्चविंशतिप्रकृतीना सास्त्रादनेऽन्त, अत्र बध्यन्ते नोत्तरत्रेत्यर्थ । यतोऽनन्तानुबन्धि-
प्रत्ययो ह्यासा बन्ध, स चोत्तरत्र नास्तीति । ततश्चैकाधिकशतात् पञ्चविंशत्यपगमे “मीसि” ति

मत्राभिप्रायः—द्वितीयकपायांस्त्वावत् तदुदयामानात्र यद्भाति देशविरतादिः; कपाया क्षमन्तानु-
बन्धिवर्जा घेद्यमाना एव बध्यन्ते, “जे घेएह ते बंधह” इति वचनात्; अनन्तानुबन्धिनस्तु
चतुर्विंशतिसत्कर्मांस्तन्तवियोजको मिथ्यात्वं गतो बन्धावलिकामात्रं कालमनुदितान् यद्भाति ।

यदाहुः सप्ततिकाटीकायां मोहनीयचतुर्विंशतिकावसरे श्रीमलपरिगिरिपादाः—

इह सम्यग्दृष्टिना सत्ता केनचित् प्रथमतोऽनन्तानुबन्धिनो विसंयोजिताः, एतावतैव स
विश्रान्तो न मिथ्यात्वादिक्षयाय उद्युक्तवान्, तथाविधसामग्र्यभावात् । ततः कालान्तरेण
मिथ्यात्वं गतः सन् मिथ्यात्वप्रत्ययतो भूयोऽप्यनन्तानुबन्धिनो यद्भाति । ततो बन्धावलिकां
यावत् नाद्याप्यतिक्रामति तावत् तेषामुदयं विना बन्ध इति । (पत्र १३५-२)

नरत्रिकं पुनरेकान्तेन मनुष्येयम्, औदारिकद्विकं यज्ञरूपमनाराचसंहननं च मनुष्य-
तिर्यगेकान्तवेद्यम्, देशविरतादिषु देवगतिवेद्यमेव यद्भाति गान्ध्यात्, तेनासां दशप्रकृतीनाम-
विरतसम्यग्दृष्टिगुणस्वान्तेऽन्तः । तत्र एतत् प्रकृतिदशकं पूर्वोक्तसप्तसत्तेरपनीयते, ततः “देसे
सचष्टि” चि “देशे” देशविरतगुणस्वान्ते सप्तपष्टिर्बध्यते “त्रियकसायंतु” चि तृतीयकपायाणां-
प्रत्याख्यानावरणक्रोधमानमापालोभानां देशविरतेऽन्तः, तदुत्तरेषु तेषामुदयामावाद् अनुदितानां
चामन्धात् “जे घेएह ते बंधह” इति वचनाद् इति भावः । एतच्च प्रकृतिचतुर्विकं पूर्वोक्तसप्त-
पष्टेरपनीयते ॥ ६ ॥ ततः—

तेवद्वि पमत्ते सोग अरह अधिरदुग अजस अस्तायं ।

युच्छिज्ज छच सत्त व, नेह सुराउं जया निट्टं ॥ ७ ॥

“तेवद्वि पमत्ति” चि त्रिपष्टिः प्रमत्ते बध्यते । शोकः अरतिः “अधिरदुग” चि अस्तिरद्वि-
कम्—अस्तिराऽऽनुभरूपम् “अजस” चि अयज्ञ-कीर्तिनाम असातमित्येताः पद् प्रकृतयः प्रमत्ते
“युच्छिज्ज” चि प्राकृतत्वादादेशस्य व्यवच्छिद्यन्ते—क्षीयन्ते बन्धमाश्रित्येति भावः । यद्वा
सप्त वा व्यवच्छिद्यन्ते । कथम्? इत्याह—“नेह सुराउं जया निट्टं” ति यदा कश्चित् प्रमत्तः
सन् सुरासुर्बन्धुमारभते निष्ठां च नयति सुरासुर्बन्धुं समापयतीत्यर्थः तदा पूर्वोक्ताः पद्
सुरासुःसहिताः सप्त व्यवच्छिद्यन्त इति ॥ ७ ॥

ननु यदि पूर्वोक्तत्रिषष्टेः शोकाऽरत्यस्त्रिद्विकाऽयशोऽसातलक्षणं प्रकृतिपदकमपनीयते तर्हि सा सप्तपञ्चाशद् भवति, अथ सुरायु सहितं पूर्वोक्तप्रकृतिपदकमपनीयते तर्हि पदपञ्चाशत्, ततः कथमुक्तमेकोनपष्टिरेष्टपञ्चाशद्वाऽप्रभवे ? इत्याशङ्क्याह—“जं आहारगदुगं वधे” चि “यद्” यस्मात् कारणाद् आहारकद्विकं वन्द्ये भवतीति शेषः । अयमत्राशयः—अप्रमत्तयतिसम्बन्धिना संयमविशेषेणाऽऽहारकद्विकं वध्यते, तच्चेह लभ्यत इति पूर्वापनीतमप्यत्र क्षिप्यते, ततः पदपञ्चाशद् आहारकद्विकक्षेपेऽष्टापञ्चाशद् भवति, सप्तपञ्चाशत् पुनराहारकद्विकक्षेप एकोनपष्टिरिति ॥८॥

अडवन्न अपुष्वाहमि, निहदुगंतो छपन्न पणभागे ।

सुरदुग पर्णिदि सुखगह, तसनव उरलविणु तणुवंगा ॥ ९ ॥

समचउर निमिण जिण वन्नअगुरुलघुचउ छलंसि तीसंतो ।

चरमे छवीसबंधो, हासरईकुच्छभयभेओ ॥ १० ॥

“अडवन्न अपुष्वाहमि” चि । इह क्त्वाऽपूर्वकरणाद्धायाः सप्त भागाः कियन्ते । तत्राऽपूर्वस्य—अपूर्वकरणस्यादिमे—प्रथमे सप्तभागेऽष्टापञ्चाशत् पूर्वोक्ता भवति । तत्र चाद्ये सप्तभागे निद्राद्विकस्य—निद्रापचललक्षणस्यान्तो भवति, अत्र वध्यते नोत्तरत्रापि, उत्तरत्र तद्धन्वाध्यवसायस्यानाभावात्, उत्तरेष्वप्ययमेव हेतुरनुसरणीयः । ततः परं पदपञ्चाशद् भवति । कथम् ? इत्याह—“पणभागे” चि पञ्चानां भागानां समाहारः पञ्चभागं तस्मिन् पञ्चभागे, पञ्चसु भागेऽप्यित्यर्थः । इदमुक्तं भवति—अपूर्वकरणाद्धायाः सप्तसु भागेषु विवक्षितेषु प्रथमे सप्तभागेऽष्टपञ्चाशत्, तत्र च व्यवच्छिन्ननिद्रापचलापनयने पदपञ्चाशत्, सा च द्वितीये सप्तभागे तृतीये सप्तभागे चतुर्थे सप्तभागे पञ्चमे सप्तभागे षष्ठे सप्तभागे भवतीत्यर्थः । तत्र च षष्ठे सप्तभागे आसां त्रिंशत्प्रकृतीनामन्तो भवति इत्याह—“सुरदुग” इत्यादि । सुरद्विकं—सुरगति-सुरानुपूर्वीरूपं “पर्णिदि” चि पद्मेन्द्रियजातिः, सुखगतिः—प्रसादाविहायोगतिः “तसनव” चि त्रसन्नवकं—त्रसत्पादपर्याप्तप्रत्येकस्त्रिशुभसुभगसुखराऽऽदेयलक्षणं “उरल विणु” चि औदारिकशरीरं विना औदारिकाङ्गोपाङ्गं च विनेत्यर्थः “तणु” चि तनयः—शरीराणि “उवंग” चि उपाङ्गे । इदमुक्तं भवति—वैक्रियशरीरम् आहारकशरीरं त्रैजसशरीरं कार्मणशरीरं वैक्रियाङ्गोपाङ्गम् आहारकाङ्गोपाङ्गं चेति । “समचउर” चि समचतुरस्रसंस्थानं “निमिण” चि निर्माणं “जिण” चि जिननाम—तीर्थंकरनामेत्यर्थः “वन्नअगुरुलघुचउ” चि चतु शब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धाद् वर्णचतुष्कं—वर्णगन्धरसस्पर्शरूपम्, अगुरुलघुचतुष्कम्—अगुरुलघूपपातपरापातोच्छ्वासलक्षणमित्येतासा त्रिंशत्प्रकृतीनां “छलंसि” चि षडोष्ठाः—भागः पदंशः, मयूरव्यंसकादित्वात् समासः, यथा—तृतीयो भागस्त्रिभाग इति । अत्र डकारस्य लकारो “हो छ” (सि० ८-१-२०२) इति माकृतसूत्रेण तस्मिन् षडशो । ततः पूर्वोक्तपदपञ्चाशत् इमां त्रिंशत् प्रकृतयोऽपनीयन्ते शेषः षड्विंशतिप्रकृतयोऽपूर्वकरणस्य “चरमि” चि चरमे—अन्तिमे सप्तमे सप्तभागे वन्द्ये लभ्यन्त इत्यर्थः । चरमे च सप्तभागे हासं च रतिश्च “कुच्छ” चि कुत्सा च—जुगुप्सा भय च हासरनिहुत्सामयानि तेषां भेदः—व्यवच्छेदो हासरतिकुत्सामयभेदो भवतीति । एताश्चतस्रः प्रकृतयः पूर्वोक्तषड्विंशतेरपनीयन्ते, शेषा षड्विंशति, सा

चाऽनिवृत्तिवादप्रथमभागे भवतीति ॥ ९-१० ॥ एतदेवाह—

अनिपट्टिभागपणगे, इगेगहीणो दुवीसचिह्वंधो ।

पुमसंजलणचउण्हं, कमेण छेओ सतर सुहुमे ॥ ११ ॥

‘अनिवृत्तिभागपणके’ अनिवृत्तिवादराद्धायाः पञ्चसु भागेष्वित्यर्थः । स पूर्वोक्तो द्वाविंशतिकव्य एकैकहीनो वाच्यः, एकैकस्मिन् भागे एकैकस्याः प्रकृतेर्बन्धव्यवच्छेद इत्यर्थः । कथम् ? इत्याह—“पुमसंजलणचउण्हं कमेण छेउ” ति क्रमेणाऽऽपुर्व्या प्रथमे भागे पुंवेदस्य च्छेदस्तत एकविंशतेर्बन्धः, द्वितीये भागे संज्वलनक्रोधस्य च्छेदस्ततो विंशतेर्बन्धः, तृतीये भागे संज्वलनमानस्य च्छेदस्तत एकोनविंशतेर्बन्धः, चतुर्थे भागे संज्वलनमायापादच्छेदस्ततोऽष्टादशानां बन्धः, पञ्चमभागे संज्वलनलोभस्य च्छेदः, उत्तरत्र तद्वन्धाध्यवसायस्यानाभावः छेदहेतुः, संज्वलनलोभस्य तु वादरसम्प्रायप्रत्ययो बन्धः, स चोत्तरत्र नास्तीत्यतश्छेदस्ततः सूक्ष्मसम्प्राये सप्तदशप्रकृतीनां बन्धो भवतीत्यत आह—“सतर सुहुमि” ति स्पष्टम् ॥ ११ ॥

चउदंसणुच्चजसनाणविग्घदसगं ति सोलसुच्छेओ ।

तिसु सायबंध छेओ, सजोगि बंधंतुणंतो अ ॥ १२ ॥

बंधो सम्मत्तो ।

“चउदंसणु” ति चतुर्णां दर्शनानां समाहारश्चतुर्दर्शनं—चक्षुर्दर्शनाऽचक्षुर्दर्शनाऽवधिदर्शनकेवलदर्शनरूपम् “उच” ति उच्चैर्गोत्रम् “जस” ति यश. कीर्तिनाम् “नाणविग्घदसगं” ति ज्ञानावरणपञ्चकं विघ्नपञ्चकम्—अन्तरायपञ्चकमुभयमीलने ज्ञानविघ्नदशकमित्येतासां षोडशप्रकृतीनां सूक्ष्मसम्प्राये बन्धस्योच्छेदो भवति, एतद्वन्धस्य साम्प्रायिकत्वाद् उत्तरेषु च साम्प्रायिकस्य कषायोदयलक्षणस्याऽभावादिति । “तिसु सायबंध” ति त्रिषु—उपशान्तमोहक्षीणमोहसयोगिकेवल्लिगुणस्थानेषु सातबन्धः सातस्य केवलयोगप्रत्ययस्य द्विसामयिकस्य तृतीयसमयेऽवस्थानाभावादिति भावः, न साम्प्रायिकस्य, तस्य कषायप्रत्ययत्वात् ।

आह च भाण्यसुधान्मोनिधिः—

उंवसंतलीणमोहा, केवल्लिणो एगविहबंधां ।

ते पुँण दुसमयठिइयस्स बंधगा न उण संपरायस्सं ।

इति ।

“छेओ सजोगि” ति डमहकमणिन्यायात् सातबन्धशब्दसेह सम्बन्धस्ततः सयोगिकेवल्लिगुणस्थाने सातबन्धस्य च्छेदः—व्यवच्छेदः । इह सातबन्धोऽस्ति, योगसद्भावात् । नोत्तरत्राऽयोगिकेवल्लिगुणस्थाने, योगाभावात् । ततोऽबन्धका अयोगिकेवल्लिनः । उक्तं च—

सेलेसी पडिवत्ता, अबन्धगा हुंति नायर्गं ।

“बंधंतुणंतो अ” ति बन्धस्यान्तोऽनन्तश्च बन्धशब्दस्याऽप्रे षष्ठीलोपः प्राकृतत्वात् । तत इदमुक्तं भवति—यत्र हि गुणस्थाने यासां प्रकृतीनां बन्धहेतुव्यवच्छेदस्तत्र तासां बन्ध-

१ उपशान्तभीषमोहा केवल्लिन एकविषयबन्धा ॥ ३ ते पुनर्दिग्गमयस्थितिकस्य बन्धश्च न पुन सम्प्रायस्य ॥ ५ वेलेत्थी प्रतिपत्ता अबन्धकर भवन्ति शातव्याः ॥ २-४-६ षोडशे पञ्चाशके क्रमेण ४१ गाथाया उत्तरार्धे ४२ गाथाया पूर्वोर्दमुत्तरार्धे चोपलभ्यते ॥

स्थान्तः; यथा मिथ्यादृष्टिगुणस्थाने व्यवच्छिन्नबन्धानां षोडशानां प्रकृतीनाम्, मिथ्यात्वाविर-
रतिकषाययोगा बन्धहेतवस्तोपु मिथ्यात्वं तत्रैव व्यवच्छिन्नम्, ततश्च मिथ्यादृष्टिगुणस्थाने तासां
बन्धस्थान्तः, तत उत्तरेषु कारणवैकल्येन बन्धाभावात्; इतरासां बन्धस्थान्तः, तत उत्तरेष्वपि
तद्वन्धकारणसाकल्येन बन्धभावादिति । एवमन्येन्यपि गुणस्थानेषु प्रकृतीनां सखबन्धहेतुव्य-
वच्छेदाव्यवच्छेदाभ्यां साकल्यवैकल्यवशाद् बन्धस्थान्तोऽनन्तश्च भावनीय इति ॥ १३ ॥

॥ इति श्रीदेवेन्द्रसूरिविरचितायां स्योपज्ञकर्मसूत्रटीकायां बन्धाधिकारः समाप्तः ॥

बन्धाधिकारमेतं, विवृण्वता यन्मयाऽर्जितं पुण्यम् ।

इह कर्मबन्धमुक्तो, लोकः सर्वोऽपि तेनास्तु ॥

साम्प्रतमुदयस्य प्रायस्तत्समानत्वाद् उदीरणायाश्च लक्षणकथनपूर्वकं कस्मिन् गुणस्थाने
वियत्यः प्रकृतयस्तस्य भगवतः क्षीणाः । इत्येतन्निर्वेदिहुराह—

उदओ विवागवेयणमुदीरण अपत्ति इहं दुवीससयं ।

सतरसयं मिच्छे मीससम्मआहारजिणणुदया ॥ १३ ॥

इह कर्मपुद्गलानां यथासंस्थितिवद्धानामुदयसमयप्राप्तानां यद् विपाकेन—अनुभवनेन वेदनं
स उदय उच्यते । “उदीरण अपत्ति” चि कर्मपुद्गलाना यथासंस्थितिवद्धानां यद् अप्राप्त-
काल वेदनमुदीरणा भण्यते । “इह” चि “इह” उदये उदीरणार्थां च “दुवीससयं” चि
‘द्विविंशशतं’ द्वाभ्यामधिकं विंश शतं द्विविंशशतं मयूरव्यसकादित्वात् समाप्तः, तद् सामा-
न्यतोऽधिक्रियत इति शेष । सप्तदशशतं “मिच्छे” चि मिथ्यादृष्टिगुणस्थाने उदये भवति ।
कथम्? इत्याह—“मीससम्मआहारजिणणुदया” चि, मिश्रं च “सम्म” चि सम्यक्त्वं च
“आहार” चि इहाऽऽहारकशब्देन सर्वत्राऽऽहारकशरीराऽऽहारकाप्तोपाङ्गलक्षणमाहारकद्विकं
गृह्यते तत आहारक च “जिण” चि जिननाम च मिश्रसम्यक्त्वाहारजिनाप्तोपामनुदयात् ।
इदमत्र हृदयम्—मिश्रोदयस्तावत् सम्यग्मिथ्यादृष्टिगुणस्थान एव भवति, सम्यक्त्वोदयस्त्व-
विरतसम्यग्दृष्ट्यादौ, आहारकद्विकोदयः प्रमत्तादौ, जिननामोदयः सयोगिकेवलयादौ भवति ।
तत इदं प्रकृतिपञ्चकं द्वाविंशतिशब्दाद् अपनीयते ततो मिथ्यादृष्टिगुणस्थाने सप्तदशशतं
भवतीति ॥ १३ ॥

सुहुमतिगायवमिच्छं, मिच्छंतं सासणे इगारसयं ।

निरयाणुपुन्यिणुदया, अणथावरइगविगलञ्जंतो ॥ १४ ॥

सूक्ष्मत्रिकं च—सूक्ष्माऽपर्याप्तसाधारणरूपम् आतपं च मिथ्यात्वं च सूक्ष्मत्रिकातपमिथ्यात्वं
मिथ्यात्वे—मिथ्यादृष्टावन्तो यस्य तद् मिथ्यात्वान्तम्, एतत्प्रकृतिपञ्चकस्य मिथ्यात्वेऽन्तो
भवतीत्यर्थः । अयमत्राशय—सूक्ष्मनाम उदयः सूक्ष्मैकेन्द्रियेषु, अपर्याप्तनामस्तु सर्व-
त्वपर्याप्तकेषु, साधारणनामोऽनन्तवत्सत्पितु, आतपनामोदयस्तु मादरदृष्टिवीकायिकैवेव;
न चैतेषु स्थितो जीवः साक्षादनादित्य लभते, नापि पूर्वप्रतिपन्नलोक्षयते, साक्षादनस्तु

यद्यपि बादरपर्याप्तैकेन्द्रियेषूपपद्यते तथापि न तस्यातपनामोदयः, तत्रोत्पन्नमात्रसासमाप्तशरीर-
स्यैव सास्वादनत्ववमनात्, समाप्ते च शरीरे तत्राऽऽतपनामोदयो भवति, मिथ्यात्वोदयः
पुनर्मिथ्यादृष्टावेव, तेनेतासां पञ्चप्रकृतीनां मिथ्यादृष्टावुदयस्तान्तः । तत इदं प्रकृतिपञ्चकं
पूर्वोक्तसप्तदशशताद् अपनीयते शेषं द्वादशशतं सास्वादने उदयं प्रतीत्य भवति, नरकानु-
पूर्व्यपनयने चैकादशशतं भवतीत्येतदेवाह—“सासणे इगारसयं नरयाणुपुषिणुदय” चि
सास्वादने एकादशशतमुदये भवति, नरकानुपूर्व्यनुदयात्, नरकानुपूर्व्या उदयो हि नरके
वकेण गच्छते जीवस्य भवति, न च सास्वादने नरकं गच्छति ।

यदुक्तं गृह्यकर्मस्तवमाष्ये—

नरयाणुपुषियाए, सासणसम्मग्नि होइ न हु उदओ ।

नरयग्नि जं न गच्छइ, अवणिज्जइ तेण सा तस्स ॥ (गा० ८)

ततो नरकानुपूर्वीं मिथ्यादृष्टिव्यवच्छिन्नसूक्ष्मत्रिकातपमिथ्यात्वलक्षणप्रकृतिपञ्चकं च सप्त-
दशशताद् अपनीयते शेषं सासादने एकादशशतं भवतीति । “अणयावरइगविगलअंतु”
चि “अण” चि अनन्तानुबन्धिनश्चत्वारः क्रोधमानमायालोभाः स्यावरनाम “इग” चि एके-
न्द्रियजातिः विकलाः—पञ्चेन्द्रियजात्यपेक्षयाऽसम्पूर्णा द्वीन्द्रियजातित्रीन्द्रियजातिचतुरिन्द्रिय-
जातय इत्यर्थ, इत्येतासां नवानां प्रकृतीनां सास्वादनेऽन्त उदयमाश्रित्य भवति । इयमत्र
भावना—अनन्तानुबन्धिनामुदये हि सम्यक्त्वलाभ एव न भवति ।

यदाहु श्रीमद्रवाहुस्वामिपादाः—

पैढमिष्ठुयाण उदए, नियमा सजोयणाकसायणं ।

सम्मइसणलंमं, भवसिद्धीया वि न लहंति ॥ (आ० नि० गा० १०८)

नापि सम्यग्मिथ्यात्वं कोऽप्यनन्तानुबन्धुदये गच्छति, योऽपि पूर्वप्रतिपन्नसम्यक्त्वोऽ-
नन्तानुबन्धिनामुदयं करोति सोऽपि सास्वादने एव भवतीत्युत्तरेष्वासासुदयामावः । स्वावै-
केन्द्रियजातिविकलेन्द्रियजातयस्तु यथासमेकेन्द्रियविकलेन्द्रियवेद्या एव । उत्तरगुणस्थानानि
तु संज्ञिपञ्चेन्द्रिय एव प्रतिपद्यते, पूर्वप्रतिपन्नोऽपि पञ्चेन्द्रियेष्वेव गच्छतीत्युत्तरेष्वासासुदया-
भाव इति ॥ १४ ॥

मीसे सयमणुपुञ्जीणुदया मीसोदएण मीसंतो ।

चउसयमजए सम्माणुपुञ्जिखेवा चियकसाया ॥ १५ ॥

‘मिश्रे’ सम्यग्मिथ्यादृष्टौ शतमुदये भवति, कथम्! इत्याह—“अणुपुषीणुदय” चि, इहा-
नुपूर्वींशब्देन तिर्येगानुपूर्वींमनुजानुपूर्वींदेवानुपूर्वींलक्षणा आनुपूर्वींश्री गृह्यते तस्या अनुद-
यात् मिश्रोदयेन च । अयमत्र भाव—नरकानुपूर्वीं तावद् उदयमाश्रित्य सास्वादने व्यव-
च्छिन्ना, इह सा न गृह्यते; शेषमानुपूर्वींत्रिकं मिश्रदृष्टेर्नोदिति, तस्य मरणाभावात् “नं सम्म-

१ अर्जुन० ख० ग० ॥ २ नरकानुपूर्वीं सास्वादनेसम्यक्त्वे भवति न हुदय । नरके यत्र गच्छति
अपनीयते तेन सा तस्य ॥ ३ प्रयमानामुदये नियमात् सजोयनाकसायणात् । सम्पददर्शनजगभं भवसिद्धिच
अपि न लमन्वे ॥ ४ न सम्यग्मिश्र करोति कालम् ॥

स्यान्तः; यथा मिथ्यादृष्टिगुणस्थाने व्यवच्छिन्नबन्धानां षोडशानां प्रकृतीनाम्, मिथ्यात्वात्कि-
रतिकपाययोगा बन्धहेतवत्तोपु मिथ्यात्वं तत्रैव व्यवच्छिन्नम्, ततश्च मिथ्यादृष्टिगुणस्थाने तासां
बन्धस्यान्तः, तत उच्यते कारणवैकल्येन बन्धाभावात्; इतरासा बन्धस्यान्तः, तत उच्यतेऽपि
तद्वन्धकारणसाकल्येन बन्धभावादिति । एवमन्येऽपि गुणस्थानेषु प्रकृतीनां स्वस्वबन्धहेतुव्य-
वच्छेदाव्यवच्छेदाभ्यां साकल्यवैकल्यवशाद् बन्धस्यान्तोऽनन्तश्च भावनीय इति ॥ १२ ॥

॥ इति श्रीदेवेन्द्रसूरिविरचितायां सोपज्ञकर्मस्तवटीकायां बन्धाधिकारः समाप्तः ॥

बन्धाधिकारमेतं, विवृण्वता यन्मयाऽर्जितं पुण्यम् ।

इह कर्मबन्धमुक्तो, लोकः सर्वोऽपि तेनास्तु ॥

साम्प्रतमुदयस्य प्रायस्तत्समानत्वाद् उदीरणायाश्च लक्षणकथनपूर्वकं कस्मिन् गुणस्थाने
वियत्यः प्रकृतयस्तस्य भगवतः क्षीणाः ? इत्येतन्निर्दिदिक्षुराह—

उद्भो विवागवेयणमुदीरण अपत्ति इह दुवीससयं ।

सतरसयं मिच्छे मीससम्मआहारजिणऽणुदया ॥ १३ ॥

इह कर्मपुद्गलानां यथास्वस्थितिपद्धानामुदयसमयप्राप्तानां यद् विपाकेन—अनुभवनेन वेदनं
स उदय उच्यते । “उदीरण अपत्ति” चि कर्मपुद्गलानां यथास्वस्थितिपद्धानां यद् अप्राप्त-
कालं वेदनमुदीरणा भण्यते । “इह” चि “इह” उदये उदीरणायां च “दुवीससयं” चि
‘द्विविंशशत’ द्वाभ्यामधिकं विंशं शतं द्विविंशशत मयूरव्यसकादित्वात् समासः, तत् साना-
न्यतोऽधिक्रियत इति शेषः । सप्तदशशतं “मिच्छे” चि मिथ्यादृष्टिगुणस्थाने उदये भवति ।
कथम्? इत्याह—“मीससम्मआहारजिणुदय” चि, मिश्रं च “सम्म” चि सम्यक्त्वं च
“आहार” चि इहाऽऽहारकशब्देन सर्वत्राऽऽहारकशरीराऽऽहारकाज्ञोपाग्नलक्षणमाहारकद्विकं
गृह्यते तत आहारक च “जिण” चि जिननाम च मिश्रसम्यक्त्वाहारजिनास्तेषामनुदयात् ।
हृदमत्र हृदयम्—मिश्रोदयस्त्वावत् सम्यग्मिथ्यादृष्टिगुणस्थान एव भवति, सम्यक्त्वोदयस्त्व-
विरतसम्यग्दृष्ट्यादौ, आहारकद्विकोदय प्रमत्तादौ, जिननामोदयः सयोगिकेवरयादौ भवति ।
तत इदं प्रकृतिपद्यक द्वाविंशतिशताद् अपनीयते ततो मिथ्यादृष्टिगुणस्थाने सप्तदशशतं
भवतीति ॥ १३ ॥

सुहृमतिगायचमिच्छं, मिच्छंतं सासणे हगारसयं ।

निरयाणुपुच्यिणुदया, अणधावरहगविगलअंतो ॥ १४ ॥

सूक्ष्मत्रिकं च—सूक्ष्माऽपर्याप्तसाधारणरूपम् आतपं च मिथ्यात्वं च सूक्ष्मत्रिकात्तपमिथ्यात्वं
मिथ्यात्वे—मिथ्यादृष्टान्तो यस्य तद् मिथ्यात्वान्तम्, एतत्प्रकृतिपद्यकस्य मिथ्यात्वेऽन्तो
भवतीत्यर्थः । अयमत्राशय—सूक्ष्मनाश उदयः सूक्ष्मकेन्द्रियेषु, अपर्याप्तनास्तु सर्व-
स्वप्नपर्याप्तकेषु, साधारणनातोऽनन्तवनस्पतिषु, आतपनामोदयस्तु चादरशुभ्रीकापिर्वेव;
न चैतेषु स्थितो जीवः सात्त्वादनदित्व लभते, नापि पूर्वप्रतिपन्नस्योद्भवते, सात्त्वादनस्तु

यद्यपि चाद्वरपर्याप्तैकेन्द्रियैरुत्पद्यते तथापि न तस्यातपनामोदयः, तत्रोत्पन्नमात्रस्यासमाप्तशरीर-
स्यैव सास्त्रादनन्त्ववमनात्, समाप्ते च शरीरे तत्राऽऽतपनामोदयो भवति, मिथ्यात्वोदयः
पुनर्मिथ्यादृष्टादेव, तेनैतासां पद्यप्रकृतीनां मिथ्यादृष्टादुदयस्थान्तः । तत इदं प्रकृतिपद्यकं
पूर्वाक्तसप्तदशशताद् अपनीयते शेषं द्वादशशतं सास्त्रादने उदयं प्रतीत्य भवति, नरकानु-
पूर्व्यपनयने चैकादशशतं भवतीत्येतदेवाह—“सासणे इगारसयं नरयाणुपुषिणुदय” चि
सास्त्रादन एकादशशतमुदये भवति, नरकानुपूर्व्यनुदयात्, नरकानुपूर्व्यं उदयो हि नरके
वक्रेण गच्छतो जीवस्य भवति, न च सास्त्रादनो नरकं गच्छति ।

यदुक्तं बृहत्कर्मस्तवमाष्ये—

नरयाणुपुषियाए, सासणसम्मग्नि होइ न हु उदयो ।

नरयग्नि जं न गच्छइ, अवगिज्जइ तेण सा तस्स ॥ (गा० ८)

ततो नरकानुपूर्वी मिथ्यादृष्टिव्यवच्छिन्नसूक्ष्मत्रिकातपमिथ्यात्वलक्षणप्रकृतिपद्यकं च सप्त-
दशशताद् अपनीयते शेषं सास्त्रादने एकादशशतं भवतीति । “अणयावरद्गविगलभतु”
चि “अण” चि अनन्तानुबन्धिनाश्चत्वारः क्रोधमानमायालोभाः स्यावरनाम “इग” चि एके-
न्द्रियजातिः विकलाः—पञ्चेन्द्रियजात्यपेक्षयाऽसम्पूर्णा द्वीन्द्रियजातित्रीन्द्रियजातिचतुरिन्द्रिय-
जातय इत्यर्थः, इत्येतासां नयानां प्रकृतीनां सास्त्रादनेऽन्त उदयमाश्रित्य भवति । इयमत्र
भावना—अनन्तानुबन्धिनामुदये हि सम्यक्त्वलाम एव न भवति ।

यदाहुः श्रीमद्भगवानुत्तमिपादाः—

वैदमिह्युण उदए, नियमा संजोयणाकसायाणं ।

सम्महंसणलंभं, भवसिद्धीया वि न लहंति ॥ (आ० नि० गा० १०८)

नापि सम्यग्मिथ्यात्वं कोऽप्यनन्तानुबन्ध्युदये गच्छति, योऽपि पूर्वप्रतिपन्नसम्यक्त्वोऽ-
नन्तानुबन्धिनामुदयं करोति सोऽपि सास्त्रादन एव भवतीत्युत्तरेष्वासासमुदयाभावः । स्वावै-
केन्द्रियजातिविकलेन्द्रियजातयस्तु यथासमेकेन्द्रियविकलेन्द्रिययेषा एव । उत्तराणुणसानानि
तु संज्ञिपद्येन्द्रिय एव प्रतिपद्यते, पूर्वप्रतिपन्नोऽपि पद्येन्द्रियेणैव गच्छतीत्युत्तरेष्वासासमुदया-
भाव इति ॥ १४ ॥

भीसे सयमणुपुञ्चीणुदया भीसोदएण भीसंतो ।

चउसयमजए सम्माणुपुञ्चियेया वियकसाया ॥ १५ ॥

‘मिक्षे’ सम्यग्मिथ्यादृष्टौ शतमुदये भवति, कथम्? इत्याह—“अणुपुञ्चीणुदय” चि, इहा-
नुपूर्वीशब्देन तिर्यगानुपूर्वीमनुजानुपूर्वीदेवानुपूर्वीलक्षणा आनुपूर्वीत्रयी गृह्यते तस्या अनुद-
यात् मिश्रोदयेन च । अयमत्र भावः—नरकानुपूर्वी तावद् उदयमाश्रित्य सास्त्रादने व्यव-
च्छिन्ना, इह सा न गृह्यते; शेषानुपूर्वीत्रिकं मिश्रदृष्टेर्नोदति, तस्य मरणमाकात् “ई सम्म-

१ ०५३० ८० गा० ॥ २ नरकानुपूर्वी सास्त्रादनसम्यक्त्वे भवति न हुदयः । नरकस्य गच्छति
अपनीयते येन सा तस्य ॥ ३ प्रपन्नसमुदये नियमात् संजोयनकसायाणम् । सम्पदस्यनन्तं भवतिदिष्टा
अपि न सम्पन्ते ॥ ४ न सम्मग्निभ करोति इत्यम् ॥

मीसो कुण्ड कालं" इति वचनात्; मिश्रप्रकृतिः पुनरुदये प्राप्यते, ततः सास्वादनव्य-
वच्छिन्नं प्रकृतिनवकमानुपूर्वात्रिकं च पूर्वोक्तैकादशशताद् अपनीयते शेषा तिष्ठति प्रकृतीनां
नवनवतिः, तत्र मिश्रप्रकृतिभक्षेपे जात शतमिति । "मीसंतु" चि मिश्रगुणस्थाने मिश्रप्र-
कृतेरन्तो भवति, एतदुदये हि मिश्रदृष्टिरेव भवति नान्य इति । "चउसयमजए सम्माणुपु-
व्विखेव" चि चतुर्भिरपिक शतं चतु शतमुदये भवति, कः इत्याह—'अयते' अविरतस-
म्यदृष्टौ, कयम्? इत्याह—'सम्भ' चि सम्यक्त्वं "अणुपुषि" चि आनुपूर्व्यश्चतस्रसां
क्षेपात्—प्रक्षेपात् । इदमुक्तं भवति—पूर्वोक्तशताद् मिश्रगुणस्थानव्यवच्छिन्नैका मिश्रप्रकृति-
रपनीयते, शेषा नवनवतिः, तत्र सम्यक्त्वानुपूर्वीचतुष्कलक्षण प्रकृतिपञ्चकं क्षिप्यते जातं
चतुःशतम्, यतः सम्यक्त्वमत्र गुणे उदयत एव, तथाऽविरतसम्यदृष्टौ यथासं चतस्रोऽ-
प्यानुपूर्व्य इति । "वियकसाय" चि द्वितीयकपायाः—अप्रत्याख्यानावरणाधत्वारः क्रोष-
मानमायालोमाः ॥ १५ ॥

मणुतिरिणुपुष्वि विउवऽष्ट दुहग अणइज्जदुग सतरछेओ ।

सगसीह देसि तिरिगइआउ निउज्जोय तिकसाया ॥ १६ ॥

"मणुतिरिणुपुषि" चि आनुपूर्वीशब्दस्य प्रत्येक योजनाद् मनुजानुपूर्वी तिर्यगानुपूर्वी
"विउवऽष्ट" चि वैक्रियाष्टक—वैक्रियशरीरवैक्रियाङ्गोपाङ्गदेवगतिदेवानुपूर्वीदेवायुर्नरकगतिन-
रकानुपूर्वीनरकायुर्लक्षणं दुर्भगम् अनादेयद्विकम्—अनादेयाऽयश कीर्तिरूपम् इत्येतासां सप्तदश-
प्रकृतीनामविरतसम्यदृष्टावुदयं प्रतीत्य च्छेदो भवति । तत इमाः सप्तदश प्रकृतयः पूर्वोक्त-
चतु शताद् अपनीयन्ते शेषा "सगसीह देसि" चि सप्तशतीति. "देसि" चि देशविरते उदये
भवति । इदमत्र तात्पर्यम्—द्वितीयकपायोदये हि देशविरतेर्लग आगमे निषिद्धः, यदागमः—

धीर्यकसायाणुदए, अप्पचक्खणनामपिज्जाण ।

सम्महंसणलंभं, विरयाविरयं न उ लहति ॥ (अ० नि० गा० १०९)

नापि पूर्वप्रतिपन्नदेशविरत्यादेर्जीवस्य तदुदयसम्भवेनोचरेण तदुदयाभावः; मनुजानुपूर्वी-
तिर्यगानुपूर्व्योस्तु परमवादितामयेषु त्रिष्वप्यन्तरालगतावुदयसम्भवः, स च यथायोगं मनुज-
तिरथां वर्षाष्टकाद् उपरिष्टात् सम्भविषु देशविरत्यादिगुणस्थानेषु न सम्भवति; देवत्रिकं
नारकत्रिकं च देवनारकवेद्यमेव, न च तेषु देशविरत्यादेः सम्भवः; वैक्रियशरीरवैक्रि-
याङ्गोपाङ्गनामोस्तु देवनारकेषूदय, तिर्यग्मनुष्येषु तु मारुष्येणाऽविरतसम्यदृष्टान्तेषु, मस्तु-
चरगुणस्थानेष्वपि केषाधिदागमे विष्णुकुमारस्फूलमद्रादीनां वैक्रियद्विकत्योदयः श्रूयते
स प्रविरततरत्वादिना केनापि कारणेन पूर्वाचार्येण विवक्षितं इत्यस्माभिरपि न विवक्षित
इति, दुर्भगमनादेयद्विकमित्येवास्तु तिस्रः प्रकृतयो देशविरत्यादिषु गुणप्रत्ययाद् नोदयन्त
इत्येता अविरते व्यवच्छिन्ना इति । "तिरिगइआउ" चि तिर्यग्शब्दस्य प्रत्येकं योगात्
तिर्यग्गतिस्विर्यगायु "निउज्जोय" चि नीचैर्गोत्रमुद्योतं च "तिकसाय" चि तृतीया. कपाया-

स्त्रिकपाया मयूरच्यंसकादित्वात् पूरणप्रत्ययलोपी समासः, प्रत्याख्यानावरणाश्चत्वारः क्रोधमा-
नमायालोभाः ॥ १६ ॥

अदृच्छेओ इगसी, पमत्ति आहारजुगलपक्खेवा ।

धीणतिगाहारगदुगच्छेओ छस्सयरि अपमत्ते ॥ १७ ॥

पूर्वोक्ताष्टप्रकृतीनां देशविरते उदयमाश्रित्य च्छेदो भवति, ततः प्रमत्ते एकाशीति-
र्भवति, आहारकयुगलप्रक्षेपात् । इदमत्र इदयम्—तिर्यग्गतिर्यग्गयुपी तिर्यग्वेधे एव, तेपु
च देशविरतान्तान्येव गुणस्थानानि षट्न्ते नोचराणीत्युत्तरेषु तदुदयाभावः; नीचैर्गोत्रं तु
तिर्यग्गतिस्वामाभ्याद् ध्रुवोदयिकं न परावर्तते, ततश्च देशविरतस्यापि तिरश्चो नीचैर्गोत्रो-
दयोऽस्त्येव, मनुजेषु पुनः सर्वेषु देशविरतादेर्गुणिनो गुणप्रत्ययाद् उच्चैर्गोत्रमेधोदेतीत्युत्तर
नीचैर्गोत्रोदयाभावः; उद्योतनाम स्वभावतस्तिर्यग्भेदम्, तेपु च देशविरतान्तान्येव गुणस्था-
नानि नोचराणीत्युत्तरेषु तदुदयाभावः, यद्यपि यतिवैक्रियेऽप्युद्योतनामोदेति “उत्तरदेहे च
देवजई” इति वचनात् तथापि स्वल्पत्वादिना केनापि कारणेन पूर्वाचार्येण विवक्षितमित्य-
स्माभिरपि न विवक्षितम्; तृतीयकपायोदये हि चारित्रलाम एव न भवति, उक्तं च पूर्वैः—

तैइयकसायाणुदए, पचक्खाणावरणनामपिज्जाणं ।

देसिक्कदेसविरहं, चरित्तलभं न उ हंति ॥ (आ० नि० गा० ११०)

न च पूर्वमतिपन्नचारित्रस्य तदुदयसम्भव इत्युत्तरेषु तदुदयाभाव इत्येता अष्टौ प्रकृतयः
पूर्वोक्तसप्ताशीतेरपनीयन्ते शेषा एकोनाशीतिः; तत आहारकयुगलं क्षिप्यते, यतः प्रमत्तयतेराहा-
रकयुगलस्योदयो भवतीत्येकाशीतिः । “धीणतिग” च स्थानार्द्धित्रिकं—निदानिद्राप्रचलापच-
लास्थानार्द्धिरूपम् आहारकद्विकम्—आहारकशरीराहारकाङ्गोपाङ्गलक्षणमिति प्रकृतिपद्यकस्य
प्रमत्ते छेदो भवति, ततः पूर्वोक्तैकाशीतेरिदं प्रकृतिपद्यकमपनीयते शेषा षट्सप्ततिप्रमत्ते
उदये भवति । अयमत्राशयः—स्थानार्द्धित्रिकोदयः प्रमादरूपत्वाद् अप्रमत्ते न सम्भवति,
आहारकद्विकं च विकुर्वाणो यतिरौत्सुक्याद् अवश्यं प्रमादवशागो भवत्यत इदमप्यप्रमत्ते
उदयमाश्रित्य न जायतीति, यत्पुनरिदमन्यत्र श्रूयते—प्रमत्तयतिराहारकं विहृत्य पथ्याद्
विशुद्धिवशात् तत्रस एवाप्रमत्ततां यातीति सत् केनापि स्वल्पत्वादिना कारणेन पूर्वाचार्येण
विवक्षितमित्यस्माभिरपि न विवक्षितमिति ॥ १७ ॥

सम्मत्तंतिमसंघयणतिगच्छेओ विसत्तरि अपुब्बे ।

हासाहच्छफअंतो, छसट्ठि अनियदि घेपतिगं ॥ १८ ॥

सम्यक्त्वम् अन्तिमसंहननत्रिकम्—अर्धनाराचसंहननकीलिकासंहननसेवार्तसंहननरूपमि-
त्येतत्प्रकृतिचतुष्टयस्याप्रमत्ते छेदो भवति, तत इदं प्रकृतिचतुष्कं पूर्वोक्तपद्मसत्तेरपनीयते
शेषा द्वासप्ततिः “अपुब्बि” च अपूर्वकरणे उदये भवतीति । अयमत्राशयः—सम्यक्त्वे
शपिते उपसमिते वा श्रेणिद्वयमाह्वय इत्यपूर्वकरणादौ तदुदयाभावः, अन्तिमसंहननत्रयो-

१ उत्तरदेहे च देवद्वी ॥ १ तृतीयकपायाणुदये प्रत्याख्यानावरणनामपेचनम् । देशेकदेशमिति
चारित्रलभं न तु लभन्ते ॥

दये तु श्रेणिमारोहमेव न शक्यते तथाविधशुद्धेरभावाद् इत्युत्तरेषु तदुदयामावः । “हासा-
इच्छकभतु” चि हास्यमादौ यस्य पदकस्य तद् हास्यादिपदक-हासरत्यरतिशोकमयजुगुप्साख्यं
तस्यान्तोऽपूर्वकरणे भवति, संक्लिष्टतरपरिणामत्वाद् एतस्य, उत्तरेषां च विशुद्धतरपरिणाम-
त्वात् तेषु तदुदयामाव इति । उत्तरेष्वप्ययमुदयव्यवच्छेदहेतुरनुसरणीयः । तत इदं प्रकृति-
पदकं पूर्वोक्तद्विसप्ततरपनीयते शेषा “छसष्टि अनियष्टि” चि पदपष्टिरनिष्टविभादरे भवति,
उदयमाश्रित्येति शेषः । “वेयतिग” चि वेदत्रिक-स्त्रीवेदपुंवेदनपुंसकवेदाख्यम् ॥ १८ ॥

संजलणतिर्गं छच्छेओ सष्टि सुहुमम्मि तुरियलोभंतो ।

उवसंतगुणे गुणसष्टि रिसहनारायदुगअंतो ॥ १९ ॥

‘संज्वलनत्रिकं’ संज्वलनक्रोपमानमाधारूपमित्येतासां षण्णां प्रकृतीनामनिष्टविभादरे छेदो
भवति । तत्र स्त्रियाः श्रेणिमारोहन्त्या स्त्रीवेदस्य प्रथममुदयच्छेदः ततः प्रमेण पुंवेदस्य
नपुंसकवेदस्य संज्वलनत्रयस्य चेति, पुंसस्तु श्रेणिमारोहतः प्रथमं पुंवेदस्योदयच्छेदस्ततः क्रमेण
स्त्रीवेदस्य षण्णवेदस्य संज्वलनत्रयस्य चेति, षण्णस्य तु श्रेणिमारोहतः प्रथमं षण्णवेदस्योदयच्छे-
दस्ततः स्त्रीवेदस्य पुंवेदस्य संज्वलनत्रयस्य चेति । एतद्व्यकृतिपदकं पूर्वोक्तपदपष्टेरपनीयते, शेषा
“सष्टि सुहुमम्मि” चि षष्टिः सूदनसंपराये उदये भवति । अत्र च ‘तुर्यलोभान्तः’ चतुर्थलो-
भान्तः संज्वलनलोभव्यवच्छेद इत्यर्थः । तत इयमेका प्रकृतिः षष्टेरपनीयते शेषा ‘उपशान्त-
गुणे’ उपशान्तमोहगुणस्थाने एकोनषष्टिरुदये भवति । “रिसहनारायदुगअंतु” चि ऋषम-
नाराचद्विकम्-ऋषभनाराचसंहनननाराचसंहननाख्यं तस्यान्त उपशान्तगुणे भवति, प्रथमसंह-
ननेनैव क्षपकश्रेण्यारोहणात् क्षीणमोहादौ तदुदयामावः । उपशमश्रेणिसु प्रथमसंहननत्रये-
णाख्यते, तत इदं प्रकृतिद्वयं पूर्वोक्तैकौनषष्टेरपनीयते शेषा ॥ १९ ॥

सगयस्र खीण सुचरमि, निहदुगंतो य चरमि पणपत्ता ।

नाणंतरायदंसणचउ छेओ सजोगि पायाला ॥ २० ॥

सप्तपद्याशत् “खीण” चि क्षीणमोहस्य “दुचरमि” चि द्विचरमसमये-चरमसमयाद्वागु
द्वितीये समये निद्राद्विकस्य-निद्रामचलाख्यस्य क्षीणद्विचरमसमयेऽन्त इत्येतत् प्रकृतिद्वयं पूर्वो-
क्तसप्तपद्याशतोऽपनीयते ततः “चरमि” चि चरमसमये क्षीणमोहस्येति शेषः, “पणपत्ता” चि
पद्यपद्याशद् उदये भवति । इदमुक्तं भवति—निद्रामचरयोः क्षीणमोहस्य द्विचरमसमये
उदयच्छेदः । अपरे पुनराहुः—उपशान्तमोहे निद्रामचलयोऽदयच्छेदः, षण्णानामि निद्रानां
षोडशापरिणामे भवत्युदयः, क्षपकाणां स्वतिविशुद्धत्वाद् न निद्रोदयसम्भवः, उत्तमकानां
पुनरतिविशुद्धत्वात् स्वादपीति । “नाणंतरायदंसणचउ” चि ज्ञानावाणपद्यकं-मतिशुठाव-
धिभन पर्यायिनेवलज्ञानावाणरूपम् अन्तरायपद्यकं-दानशाममोगोरमोगरीर्यान्तरायाख्यं दर्श-
नपद्यकं-चशुरचशुरयधिकेवलदर्शनावरपलक्षणमित्येतासां क्षीणमोहचरमसमये हेतौ भवति,
तदनन्तरं क्षीणमोहत्वाद् इत्येतत्प्रकृतिचरमसमये पूर्वोक्तपद्यकं-उपनीयते, शेषैश्चना-
रिणव तीर्थंकरनामोदयाद्य तदशेषे प्राचत्वारिणर सपोयिकेवनिनि भवतीति । एतदेवम्—
“सजोगि पायाला” चि स्पष्टम् ॥ २० ॥

तित्युदया उरलाऽधिरखगद्गुग परित्तिग छ संठाणा ।

अगुरुलहुवल्लचउ निमिणतेयकम्माहसंधयणं ॥ २१ ॥

ननु पद्यपद्याशतो ज्ञानावरणपद्यकाऽन्तरायपद्यकदर्शनचतुष्कलक्षणप्रकृतित्तुर्दशकापन-
यन एकचत्वारिंशदेव भवति, ततः कथमुक्तं सयोगिनि द्विचत्वारिंशद्? इत्याह—“तित्यु-
दय” चि ‘तीर्थोदयात्’ तीर्थकरनाभोदयादित्यर्थः । यतः सयोग्यादौ तीर्थकरनाभोदयो
भवति, यदुक्तम्—

उदय जस्त सुरासुरनरवइनिवहेहिं पूइओ होइ ।

तं तित्यरनामं, तस विवागो हु केवलिणो ॥ (वृ० क० वि० गा० १४९)

ततः पूर्वोक्तैकचत्वारिंशति तीर्थकरनाम क्षिप्यते जाता द्विचत्वारिंशत्, सा च सयोगिनि
भवतीति । “उरलाऽधिरखगद्गुग” चि द्विकशब्दस्य प्रत्येकं योगाद् औदारिकद्विकम्—औदारिक-
शरीरौदारिकाङ्गोपाङ्गलक्षणम् अस्त्रिद्विकम्—अस्त्रिऽशुभाख्यं खगतिद्विकं—शुभविहायोग्य-
शुभविहायोगितिरूपम् “परित्तिग” चि प्रत्येकत्रिकम्—प्रत्येकस्त्रिशुभाख्यम् “छ संठाण” चि
पदसंस्थानानि—समचतुरस्रन्यभोधपरिमण्डलसादियामनकुञ्जहुण्डसरूपाणि संस्थानशब्दस्य च
पुंस्त्वं प्राकृतलक्षणवशात्, यदाह पाणिनिः स्वप्राकृतलक्षणे—“लिंगं व्यभिचार्यपि” ।
“अगुरुलहुवल्लचउ” चि चतुःशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धाद् अगुरुलघुचतुष्कम्—अगुरुलघुपधात-
पराधातोच्ञासारूयं वर्णचतुष्कं—वर्णगन्धरसस्पर्शरूपम् “निमिण” चि निर्माणं “तेय” चि
सैजसशरीरं “कम्म” चि कर्मणशरीरं “आहसंधयणं” चि प्रथमसंहननं—वज्रर्पमनाराचसंहन-
नमित्यर्थः ॥ २१ ॥

दूसर सूसर सायासाएगयरं च तीस बुच्छेओ ।

घारस अजोगि सुभगाइज्जसन्नपरचेयणियं ॥ २२ ॥

तसतिग पणिंदि मणुयाउगइ जिणुचं ति चरमसमयंता ।

॥ उदओ सम्मत्तो ॥

दुःखरं सुखरं सातं च—सुखम् असातं च—दुःखं सातासाते तयोरेकतरम्—अन्यतरत् सातं
वाऽसातं वेत्यर्थः, तैदेतासां त्रिसतः प्रकृतीनां सयोगिकेवलिन्युदयव्यवच्छेदः । तत्रैकतरयेदनीयं
यद्योगिकेवलिनि न चेदयितव्यं तत् सयोगिकेवलिचरमसमये व्युच्छिन्नोदयं भवति, पुनरु-
त्तरत्रोदयामावात् । दुःखरसुखरनाभोस्तु भाषापुद्गलविपाकित्वाद् वाग्योगिनामेवोदयः,
शेषाणां पुनः शरीरपुद्गलविपाकित्वाद् काययोगिनामेव । तेन हि योगेन पुद्गलग्रहणपरिणा-
मालम्बनाग्नि, ततस्त्रेषु गृहीतेष्वेतेषां कर्मणां स्वस्वविपाकेनोदयो भवति, तेनाऽयोगिकेवलिनि
तद्योग्याभावात् तदुदयमाभाव इति एतास्तिशत् प्रकृतनयः पूर्वोक्तद्विचत्वारिंशतोऽपनीयन्ते, ततः
शेषा द्वादश प्रकृतयोऽयोगिकेवलिन्युदयमाहित्य भवन्तीति । एतदेवाह—“घारस अजोगि”
इत्यादि । द्वादश प्रकृतयोऽयोगिकेवलिनि ‘चरमसमयान्ता’ चरमसमयेऽयोगिकेवलिगुणस्थान-

१ उदये यस्स सुरासुरनरपक्षिषधैः पूजितो भवति । तद् दीर्घकरणं तस विवागो हि केवलिनः ॥
२ एत एतां एत० १२० ॥

स्वान्तः—व्यवच्छेदो यासां ताश्चरमसमयान्ता । ता एवाह—सुभगं आदेयं “जस” चि यश-
कीर्तिनाम अन्यतरवेदनीयं सयोगिकेवल्लिचरमसमयव्यवच्छिन्नोद्धरित वेदनीयमित्यर्थे ॥ २२ ॥

“तसतिगं” ति त्रसत्रिकं—त्रसबादरपर्याप्तारख्यं “पर्णिदि” ति पञ्चेन्द्रियजाति. “मणुयाउ-
गइ” चि मनुजशब्दस्य प्रत्येकं योगात् मनुजायुर्मनुजगतिः “जिण” चि जिननाम “उञ्च”
ति उच्चैर्गोत्रम् इतिशब्दो द्वादशप्रकृतिपरिसमाप्तिद्योतक इति ॥

॥ इति धीदेवेन्द्रसूरिविरचितायां सोपज्ञकर्मस्तवरीकायामुदयाधिकार. समाप्तः ॥

उदयाधिकारमेन, विवृण्वता यन्मयाऽर्जितं मुकृतम् ।

दुष्कर्मोदयरहितो, लोक सर्वोऽपि तेनास्तु ॥

अथ तस्य भगवतः कस्मिन् गुणस्थाने कियत्य. प्रकृतय उदीरणामाश्रित्य व्यवच्छिन्ना ?
इत्येतदतिदेशद्वारेणाह—

उदउ व्बुदीरणा परमपमत्ताईसगगुणेसु ॥ २३ ॥

उदयवद् उदीरणा पूर्वोक्तशब्दार्था गुणस्थानेषु वक्तव्या । किमुक्तं भवति?—यावतीनां
प्रकृतीनामुदयवामी तावतीनामुदीरणास्त्वाम्यपीति । अतिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थमाह—“परमप-
चाईसगगुणेसु”ति । ‘परं’ केवलमियान् विशेषः—अप्रमत्त आदौ येषां तेऽप्रमत्तादयः गुणाः—
गुणस्थानानि, सप्त च ते गुणाश्च सप्तगुणा, अप्रमत्तादयश्च ते सप्तगुणाश्च अप्रमत्तादिसप्त-
गुणास्तेष्वप्रमत्तादिसप्तगुणेषु ॥ २३ ॥ किम्? इत्याह—

एसा पयडितिगुणा, वेयणियाऽऽहारजुगल धीणतिगं ।

मणुयाउ यमत्तंता, अजोगि अणुदीरगो भगवं ॥ २४ ॥

॥ उदीरणा सम्मत्ता ॥

‘एसा’ उदीरणा प्रकृतित्रिकेण कना—हीना वक्तव्या । इयमत्र भावना—मिथ्यादृष्टेः
सप्तदशोत्तरशतस्योदयः, उदीरणाऽप्येवम् । साक्षादनस्य एकादशशतस्योदयस्तथैवोदीरणाऽपि ।
मिथ्स्योदयः शतस्य, उदीरणाऽपि । अविरतसम्पन्नदृष्टेरुदयश्चतुहत्तरशतस्य, तथैवोदीरणा । देश-
विरतस्य सप्ताशीतेरुदयः, उदीरणाऽपि । प्रमत्तस्यैकाशीतेरुदयः, उदीरणाऽपि च । अप्रमत्ते
उदयः षट्सप्तते, उदीरणा त्रिसप्तते. १ । अपूर्वकरणे उदयो द्विसप्तते, उदीरणा एको-
नसप्तते. २ । अनिवृत्तिबादरे उदयः षट्पष्टेः उदीरणा त्रिपष्टेः ३ । सूक्ष्मसम्पराये उदय-
षष्टे, उदीरणा सप्तपञ्चाशतः ४ । उपशान्तमोहे उदयः एकोनपष्टे, उदीरणा षट्पञ्चाशत ५ ।
क्षीणमोहे उदयः सप्तपञ्चाशतः, उदीरणा चतुष्पञ्चाशत ६ । सयोगिकेवल्लिन्दुदयो द्विचत्वारिं-
शत, उदीरणा एकोनचत्वारिंशत ७ इति । ननु केन प्रकृतित्रिकेणाऽप्रमत्तादिर्दीरणा कना ?
इत्याशङ्क्याह—“वेयणियाहारजुगल” चि, युगलशब्दस्य प्रत्येकं योजनाद् वेदनीययुगलं—सात-
वेदनीयाऽग्नातवेदनीयरूपम्, आहाररुयुगलम्—आहाररुशरीराहारकाहोपाह्नलक्षम्, “धीण-
तिगं” ति ‘स्त्यानार्द्धित्रिक’ निद्रानिद्रामचराप्रचलास्त्यानार्द्धिरूपं, मनुष्याय इत्येतासामग्रानां

प्रकृतीनां प्रमत्तेऽन्तः—व्यवच्छेद उदीरणां प्रतीत्य यासां ताः प्रमत्तान्ताः । अयमत्र मावार्थः—स्त्यानद्वित्रिकं प्रमादरूपत्वाद् अप्रमत्तादिषु नास्त्येव, कुतश्चेपु तदुदीरणाः; आहारकक्षरीरं च विकुर्वाण औत्सुक्याद् यतिः प्रमत्त एवेति अप्रमत्तादिषु तत्रपि नास्ति, कुतश्चेपु तदुदीरणाः; सातासातमनुजायुषां हि प्रमादसहितेनैव योगेनोदीरणा भवति नान्येनेत्युत्तरेषु न तदुदीरणा । तदयमत्र तात्पर्यार्थः—उदयमाश्रित्य प्रमत्ते हि स्त्यानाद्वित्रिकाहारकद्विका-
ल्पपञ्चप्रकृतयो व्यवच्छिद्यन्ते, उदीरणमाश्रित्य पुनः स्त्यानाद्वित्रिकाहारकद्विकसातासातमनुजा-
युर्लक्षणा अष्टौ प्रकृतय इति मनुजायुःसातासातरूपप्रकृतित्रयेणाऽप्रमत्तादिषु क्वा उदीरणा वाच्येति । ‘अयोगी’ अयोगिकेवली ‘अनुदीरकः’ न किमपि कर्मोदीरणया क्षिपति, योगा-
भावात्, उदीरणा हि योगकृतकरणविशेष इति भगवान् परमप्रयत्नवान् सप्तसंवररूपचारिण्यर्म-
वान् वेत्यर्थः ॥ २४ ॥

इति श्रीदेवेन्द्रसूरिविरचित्तयां खोपज्ञकर्मक्षवटीकायामुदीरणाधिकारः समाप्तः ॥

सुकृतं मया यदासं, विवृण्वतोदीरणाधिकारमिमम् ।

तेनास्तु सवेलेको, दुष्कर्मोदीरणारहितः ॥

अथ सत्तालक्षणकथनपूर्वकं यथा तेन भगवता त्रिलोकीपतिना श्रीमद्वर्धमानस्वामिना सत्तामाश्रित्य गुणस्वानेषु कर्माणि क्षपितानि तथा प्रतिपादयन्नाह—

सत्ता कम्माण ठिई, यंघाईलद्धअत्तलाभाणं ।

संते अडयालसयं, जा उवसमु विजिणु नियतइए ॥ २५ ॥

सत्ता उच्यत इति शेषः, किम्? इत्याह—‘कर्मणां’ ज्ञानावरणादियोग्यपरमाणूनां स्थितिः अवस्थानं सद्भाव इति पर्यायाः । किंविशिष्टानां कर्मणाम्? इत्याह—‘बन्धादिलब्धात्मला-
भानां’ तत्र मिथ्यात्वादिभिर्हेतुभिः कर्मयोग्यपुद्गलैरात्मनो बह्वयःपिण्डवद् अन्योऽन्यानुगैशा-
भेदात्मकः सन्बन्धो बन्ध, आदिशब्दात् सङ्गमकरणादिपरिग्रहः, ततो बन्धादिभिर्लब्धः—
प्राप्त आत्मलाभः—आत्मस्वरूपं यैस्तानि बन्धादिलब्धात्मलाभानि तेषां बन्धादिलब्धात्मला-
भानां कर्मणां या स्थितिः सा सत्ता, तस्यां “संते” ति सत्कर्मणि—सत्तायामष्टाचत्वारिंशं शतं प्रकृतीनां भवति । कियन्ति गुणस्वानानि यावद्? इत्याह—“जा उवसमु” ति ‘यावदुपश-
मम्’ उपशान्तमोहम् । अयमर्थः—मिथ्यादृष्टिगुणस्वानात् प्रभृत्युपशान्तमोहगुणस्वानं याव-
दष्टाचत्वारिंशं शतं सत्तायां भवति । किमविशेषेण? नेत्याह—“विजिणु नियतइए” ति विगतं जिननाम यस्मात् तद् विजिनं जिननामविरहितं तदेवाष्टाचत्वारिंशं शतं भवति । क? इत्याह—द्वितीये—सास्वादने तृतीये—मिग्रदृष्टौ, “सौमणमिस्सरहिपमु वा तित्थं” इति वचनात् सास्वादनेमिग्रयोः सप्तचत्वारिंशं शतं भवतीत्यर्थः । इदमत्र हृदयम्—इह मिथ्या-
दृष्टेरष्टचत्वारिंशमपि शतं सत्तायाम्; यदा हि प्राग्बद्धनरकायुः क्षायोपशमिकं सम्यक्त्वमवाप्य तीर्थंकरनाम्नो बन्धमारमते तदाऽसौ नरकेषुत्यघमानः सम्यक्त्वमवश्यं वगतीति मिथ्यादृष्टे-

स्तीर्थकरनाम्नोऽपि सत्ता सम्भवति; सास्त्रादनमिश्रयोस्तु तस्मिन्नेव जिननामरहिते सप्तचत्वारिंशत् शतं सत्तायां, जिननामसत्कर्मणो जीवस्य तद्भावाऽनवाप्तेः, तद्वन्धारम्भस्य च शुद्धसम्यक्त्वप्रत्ययत्वात् । यदुक्तं बृहत्कर्मस्तवभाष्ये—

तिल्ययेण विहीणं, सीयालसयं तु संतए होइ ।

सासायणम्मि उ गुणे, सम्भानीसे य पयडीणं ॥ (गा० २५) ।

अविरतसम्यग्दृष्ट्यादीनामक्षिप्तदर्शनसप्तकानामष्टचत्वारिंशत्स्यापि शतस्य सत्ता सम्भवतीति ॥२५॥

अप्पुळ्वाइचउक्के, अण तिरिनिरयाउ विणु विआलसयं ।

सम्माइचउसु सत्तगखयम्मि इगचत्तसयमहवा ॥ २६ ॥

गाथापर्यन्तवर्त्यथवाशब्दस्य सम्बन्धात् पूर्वं तावदष्टचत्वारिंशत् शतं सत्तायामुक्तम्, अथ-

वाऽयमपरः सत्तामाश्रित्य भेदः, तथाहि—‘अपूर्वादित्तुप्के’ अपूर्वकरणानिवृत्तिवादात्सुख-

सम्परायोपशान्तमोहरूपे “अण” ति अनन्तानुबन्धिचतुष्कं “तिरिनिरयाउ” ति आयुः-

शब्दस्य प्रत्येकं योगात् तिर्यगायुर्नरकायुश्च विना द्विचत्वारिंशत् शतं भवतीति । अयमा-

शयः—यः कश्चिद् विसंयोजितानन्तानुबन्धिचतुष्को बद्धदेवायुर्गुणजायुषि वर्तमान उपश-

मश्रेणिमारोहति, तस्य तिर्यगायुर्नरकापुरनन्तानुबन्धिचतुष्कलक्षणप्रकृतिपद्करहितं शेषं द्विच-

त्वारिंशत् शतं सत्तायां प्राप्यते । यदुक्तं बृहत्कर्मस्तवभाष्ये—

अणतिरिनारयरहियं, वायालसयं वियाण संतम्मि ।

उवसामागस्सऽपुञ्चानियट्टि सुहुमो व संतम्मि ॥ (गा० २६)

“सम्माइचउसु” ति सम्यक्त्वादित्तुर्पु—अविरतसम्यग्दृष्टिदेशविस्तप्रमत्तामत्तेषु “सत्त-

गखयम्मि” ति अनन्तानुबन्धिचतुष्कमित्यात्ममिश्रसम्यक्त्वलक्षणसप्तकक्षये सत्येकचत्वारिंशत्

शतमथवा सत्तायां भवति । इहाप्यथवाशब्द आवृत्त्या योज्यते । यदुक्तं बृहत्कर्मस्तवभाष्ये—

अणमिच्छमीससम्मं, अविरयसम्माइअप्पमत्तंता । (गा० ६) इति ॥ २६ ॥

खयमं तु पप्प चउसु वि, पणयालं नरयतिरिसुराउ विणा ।

सत्तग विणु अडतीसं, जा अनियट्टी पढमभागो ॥ २७ ॥

क्षपकं ‘तुः’ पुनरर्थे, क्षपकं पुनः ‘प्रतीत्य’ आश्रित्य ‘चतुर्विपि’ अविरतदेशविरतप्रमत्ताम-

त्तेषु “पणयालं” ति पञ्चचत्वारिंशत् शतमथवा भवति । अथवाशब्द इहापि सम्बन्ध्यते ।

कथम् ? इत्याह—“नरयतिरिसुराउ विण” ति, आयुःशब्दस्य प्रत्येकं योगात् नरकायुस्तिर्य-

गायुः सुरायुर्विना—अन्तरेण । इदमुक्तं भवति—यो जीवो नारकतिर्यक्सुरेषु चरमं तद्भवमनु-

ग्य मनुष्यतयोत्पन्नस्य नारकतिर्यक्सुरायुषि स्वस्वभवे व्यवच्छिन्नसत्ताकानि जातानि, पुनस्त-

१ तीर्थकरेण विहीनं सप्तचत्वारिंशत् शतं तु सत्तायां भवति । सास्त्रादने तु गुणे सम्पत्तिभेदे च प्रकृतीनाम् ॥
२ अनतिर्येन्नारकरहितं द्वाचत्वारिंशत् शतं विजानीहि सत्तायाम् । उपशामकस्य अपूर्वस्याऽनिरितेः सप्तमस्य (अपूर्वस्येत्यादी विभक्तिव्यत्ययापत्ती) ना सत्तायाम् (धनेत्यनेनानन्तानुबन्धिचतुष्कं एष्यते) ॥ ३ अन-
नित्यामिधमन्वक् अविरतसम्यक्त्वाद्यथमतान्तम् ॥ (ध्याप्यनेत्यनेनानन्तानुबन्धिचतुष्कं ।) ४ प्यकजिनं
५० ६० ७० ॥

दनवासेः । उक्तं च—

सुरनरयतिरियजाडं, निययभवे सद्यजीवाणं । (वृ० क० स्त० गा० ६) इति ।

इयं चैतेषु गुणस्थानेषु सामान्यजीवानां सम्भवमाश्रित्य सत्ता वर्णिता, न स्वधिकृतस्ववस्तुत्यस्य चरमजिनपरिवृढस्य, अस्माः सुरनारकतिर्यगायुःसम्भवापेक्षणीयत्वाद्, जिनस्य च तदसम्भवात्, तस्यापि च प्राग्भवापेक्षया सम्भवो वाच्यः । इदमेव पद्यचत्वारिंशं शतं सप्तकमनन्तानुबन्धिमिथ्यात्वमिश्रसम्भवत्वाख्यं विनाऽष्टात्रिंशं शतं भवति । कियन्ति गुणस्थानानि यावद्? इत्याह—“जा अनियट्टी पढमभागु” चि, इहानिवृत्तिवादराद्धाया नच भागाः क्रियन्ते, ततोऽविरते देशविरते प्रमत्तेऽप्रमत्ते निवृत्तिवादरेऽनिवृत्तिवादरस्य च प्रथमो भागस्तावदष्टात्रिंशं शतं भवति । उक्तं च—

संते अडयालसयं, खवगं तु पडुच्च होइ पणयाळं ।

आउत्तिगं नत्थि तहिं, सत्तगखीणम्मि अडतीसं ॥

(वृ० क० स्त० भा० गा० २९)

पैणयाळं अडतीसं, अविरयसम्माउ अप्पमतु चि ।

अप्पुषे अडतीसं, नवरं खवगम्मि बोधघं ॥

इति ॥ २७ ॥

अथ क्षपकश्रेणिमधिकृत्याऽनिवृत्तिवादरादिषु प्रकृतिषु सत्ता वर्ण्यते उपशमश्रेणिसत्तायास्त्विह नाधिकार इति—

धावरतिरिनिरयायवदुग धीणतिगेगं विगल साहारं ।

सोलखओ दुधीससयं, वियंसि वियतियकसायंतो ॥ २८ ॥

इहानिवृत्तिवादरस्य प्रथमे भागेऽष्टात्रिंशं शतं सत्तायां भवति । तत्र च “धावरतिरिनिरयायवदुग” चि द्विकशब्दस्य प्रत्येकं योगात् स्वावरद्विकं—स्वावरसूक्ष्मलक्षणम्, तिर्यगद्विकं—तिर्यग्गतितिर्यगानुपूर्वीरूपम्, नरकद्विकं—नरकगतिनरकानुपूर्वीलक्षणम्, आतपद्विकम्—आतपोद्योताख्यम्, “धीणतिग” चि सत्यानद्धित्रिकं—निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलास्त्यानद्धिलक्षणम्, “इग” चि एकेन्द्रियजातिः, “विगल” चि विकलेन्द्रियजातयः—द्वीन्द्रियजातित्रीन्द्रियजातिचतुरिन्द्रियजातिलक्षणोः, “साहारं” ति साधारणनाम इत्येतासां षोडशानां प्रकृतीनां क्षयः सत्तामाश्रित्य भवति । ततोऽनिवृत्तिवादरस्य “थंशे” द्वितीयभागे द्विषिंशं शतं भवति । तत्र “वियतियकसायंतु” चि कथायशब्दस्य प्रत्येकं योगाद् द्वितीयकपायाः—अप्रत्याख्यानावरणाश्वत्वारः, वृतीयकपायाः—प्रत्याख्यानावरणाश्वत्वार इत्येतासामष्टानां प्रकृतीनामन्तः—क्षयः । ततस्तृतीयांशे चतुर्दशशतं भवतीति ॥ २८ ॥ एतदेवाह—

तहयाहसु चउदसतेरवारछपणचउत्तिहिय सय कमसो ।

नपुहत्थिहासछगपुंसतुरियकोहमयमायखओ ॥ २९ ॥

१ सुरनरकतिर्यगायुर्नैरकभवे सर्वजीवानाम् ॥ २ सत्तानामष्टचत्वारिंशं शतं क्षपकं तु प्रदीप्त्य भवति पद्यचत्वारिंशम् । आयुत्रिकं नास्ति तत्र राते के धीणेऽष्टात्रिंशम् ॥ ३ पद्यचत्वारिंशमष्टात्रिंशमविरतसम्भवत्वाद्प्रमत्त इति । अपूर्वेऽष्टात्रिंशं नवरं क्षपके बोद्धव्यम् ॥ ४ जाति-त्री० क० घ० ॥ ५ णा 'वा' क० घ० ॥

तृतीयादिषु भागेषु चतुर्दश च त्रयोदश च द्वादश च पद् च पञ्च च चत्वारि च त्रीणि चेति द्वन्द्वः, तैरधिकं शतम्, “तिहिय सय” इत्यत्राकारलोपो विभक्तिलोपश्च प्राकृतत्वात्, ‘क्रमशः’ क्रमेण सत्तायां भवति । कथम्? इत्याह—“नपुइत्थि” इत्यादि । नपुं च—नपुंस-कवेदः स्त्री च—स्त्रीवेदः हास्यपदकं च—हास्यरत्यरतिशोकमयजुगुप्सारूपं पुमाश्च—पुंवेदः नपुं-स्त्रीहास्यपदकपुमांसः, क्रोधश्च—क्रोपः मदश्च—मदो मनोऽहङ्कार इति पर्यायाः माया च—निकृतिः क्रोधमदमायाः, तुर्याः—चतुर्थाः संज्वलनाः क्रोधमदमायास्तुर्यक्रोधमदमायाः, नपुं-स्त्रीहास्यपदकपुमांसश्च तुर्यक्रोधमदमायाश्च नपुंस्त्रीहास्यपदकपुंतुर्यक्रोधमदमाया, तासां क्षयो नपुंस्त्रीहास्यपदकपुंतुर्यक्रोधमदमायाक्षयः । ‘मायसञ्जो’ इत्यत्र हस्त्वयं “दीर्घद्वसौ मिथो वृत्तौ” (सि० ८-१-४) इत्यनेन प्राकृतसूत्रेण । इति गायत्राक्षरार्थः । भागार्थस्त्वयम्—अनिवृ-त्तिवादेरस्य तृतीये भागे द्वितीयतृतीयकपायाष्टकक्षये चतुर्दशाधिकं शतम्, चतुर्थभागे नपुंस-कवेदक्षये त्रयोदशाधिकं शतम्, पञ्चमे भागे स्त्रीवेदक्षये द्वादशाधिकं शतम्, षष्ठे भागे हास्य-पदकक्षये षडधिकं शतम्, सप्तमे भागे पुंवेदक्षये पञ्चाधिकं शतम्, अष्टमे भागे संज्वलनक्रो-धक्षये चतुरधिकं शतम्, नवमे भागे संज्वलनमानक्षये व्यधिकं शतम्, संज्वलनमायाक्षये तु द्वाधिकं शतं सत्तायां भवति । तच्च सूक्ष्मसम्पराये ॥ २९ ॥ तथा चाह—

सुहुमि दुसय लोहंतो, खीणदुचरिमेगसय दुनिद्वखओ ।

नवनवइ चरमसमए, चउदंसणनाणविगंधंतो ॥ ३० ॥

“सुहुमि” चि सूक्ष्मसम्पराये ‘द्विशतं’ द्वाभ्यामधिकं शतं सत्तायां भवति । तत्र च ‘लोमान्तः’ संज्वलनलोभस्य क्षयः । तत “खीणदुचरिमेगसउ” चि क्षीणमोहद्विचरमसमये ‘एकशतम्’ एकाधिकं शतं सत्तायाम् । तत्र च “दुनिद्वखउ” चि निद्राप्रचलयोर्द्वयोः क्षयो भवति, ततो नवनवतिश्चरमसमये क्षीणमोहगुणस्थानस्येति शेषः । तत्र चत्वारि च तानि दर्शनानि च चतुर्दर्शनानि—चक्षुरचक्षुरधिकेवलदर्शनावरणालयानि, ज्ञानानि ज्ञानावरणानि—मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलज्ञानावरणलक्षणानि पञ्च, विघ्नानि—दानलाभमोगोपभोगवैर्यवि-भ्ररूपाणि पञ्च, तेषामन्तो भवति ॥ ३० ॥ तत—

पणसीइ सजोगि अजोगि दुचरिमे देवखगहगंधदुगं ।

फासट्ट वन्नरसतणुबंधणसंधायपण निमिणं ॥ ३१ ॥

पञ्चाशीतिः सयोगिकेवल्लिनि सत्तायां भवति । ततः “अजोगि दुचरिमे” चि अयोगि-केवल्लिनि द्विचरमसमये इत्येतासां द्विसप्ततिप्रकृतीनां क्षयो भवति । ता एवाह—“देवखगह-गंधदुगं” ति । द्विकशब्दस्य प्रत्येक योगाद् देवद्विकं—देवगतिदेवानुपूर्वीरूपम्, खगतिद्विकं—शुभविहायोगत्यशुभविहायोगतिरूपम्, गन्धद्विकं—सुरभिगन्धाऽसुरभिगन्धारूपम्, “फासट्ट” चि स्पर्शाष्टकं—गुरुलघुमृदुस्वरशीतोष्णक्षिप्ररूक्षारूपम्, “वन्नरसतणुबंधणसंधायपण” चि पञ्च-कशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धाद् वर्णपञ्चकं—कृष्णनीललोहितहारिद्रशुक्रारूपम्, रसपञ्चकं—तिक्तकडु-कपायाम्लमधुररूपम्, तनुपञ्चकम्—औदारिकवैक्रियाहारकतैजसकार्मणतनुलक्षणम्, एवं तनु-नाम्ना बन्धनपञ्चकं सङ्घातनपञ्चकं च वाच्यम्, “निमिण” चि निर्माणमिति ॥ ३१ ॥

संघयणअधिरसंठाणछक्क अगुरुलहुचउ अपज्जत्तं ।

सायं व असायं वा, परिचुवंगतिग सुसर नियं ॥ ३२ ॥

पदकशब्दस्य प्रत्येकं योगात् संहननपदकं—वज्ररूपमनाराचरूपमनाराचनाराचाऽर्धनाराच-
कीलिकासेवार्तसंहननाख्यम्, अस्विरपदकम्—अस्विराऽशुभदुर्भागदुःखराऽनादेयाऽयशःकीर्तिरू-
पम्, संस्थानपदकं—समचतुरस्रन्यमोघपरिमण्डलसादिवामनकुब्जहुण्डसस्थानाख्यम्, अगुरुलघुच-
तुष्कम्—अगुरुलघूपघातपराघातोच्छ्वासख्यम्, अपर्याप्तम्, सातं वाऽसातं वा एकतरवेदनीयं,
यदनुदयावस्यम्, “परिचुवंगतिग” ति त्रिकशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धात् प्रत्येकत्रिकं—प्रत्ये-
कस्विरशुभाख्यम्, उपाङ्गत्रिकम्—औदारिकवैक्रियाऽऽहारकाङ्क्षोपाङ्गरूपम्, सुसरम्, “नियं” ति
नीचैर्गोत्रमिति ॥ ३२ ॥

विसयरिखओ य चरिमे, तेरस मणुयतसतिग जसाइज्जं ।

सुभगजिणुच पर्णिदिय सायासाएगयरछेओ ॥ ३३ ॥

इत्येतासां द्विसप्ततिप्रकृतीनामयोगिकेवल्लिचरमसमये सत्तामाश्रित्य क्षयो भवति । ततः
पूर्वोक्तपञ्चाशीतेरिमा द्विसप्ततिप्रकृतयोऽपनीयन्ते शेषास्त्रयोदश प्रकृतयोऽयोगिचरमसमये
क्षीयन्ते । तथा चाह—“विसयरिखओ” ति स्पष्टम् । ‘व.’ पुनरर्थे व्यवहितसम्बन्धश्च ।
चरमसमये पुनः अयोगिकेवल्लिनस्त्रयोदशप्रकृतीनां क्षयो भवति । “मणुयतसतिग” ति
त्रिकशब्दस्य प्रत्येकं योगाद् मनुजत्रिकं—मनुजगतिमनुजानुपूर्वीमनुजायुर्वेक्षणम्, त्रसत्रिकं—त्रस-
वादरपर्याप्ताख्यम्, “जसाइज्जं” ति यशःकीर्तिनाम आदेयनाम सुभगम् “जिणुच” ति जिननाम
उच्चैर्गोत्रम् । “पर्णिदिय” ति पञ्चेन्द्रियजातिः सातासातयोरेकतरं तस्य च्छेदः—सत्तामाश्रित्य
क्षय इति ॥ ३३ ॥ अत्रैव मतान्तरमाह—

नरअणुपुच्चि विणा चा, वारस चरिमसमयम्मि जो खविउं ।

पत्तो सिद्धिं देविंदयंदिंयं नमह तं वीरं ॥ ३४ ॥

‘नरानुपूर्वीं विना’ मनुष्यानुपूर्वीमन्तरेण वाशब्दो मतान्तरसूचको द्वादश प्रकृतीरयोगि-
केवल्लिचरमसमये यः क्षययित्वा सिद्धिं प्राप्तस्तं वीरं नमतेति स्पष्टम् । अयमत्राभिप्रायः—
मनुजानुपूर्वीं अयोगिद्विचरमसमये सत्ताव्यवच्छेदः, उदयाभावात्, उदयवतीनां हि द्वाद-
शानां क्षितिकसङ्गमाभावात् स्वानुभावेन दलिकं चरमसयेऽपि दृश्यत इति युक्तत्वात्
चरमसमये क्षयः; आनुपूर्वीनाम्ना तु चतुर्णामपि क्षेत्रविपाकिस्वाद् भवान्तरालगतावेवोदयस्तेन
भवस्वस्य नास्ति तदुदयः, तदुदयाभावाच्चायोगिद्विचरमसमये मनुजानुपूर्वीं अपि सत्ताव्यवच्छेदः,
तन्मतेऽयोगिकेवल्लिनो द्विचरमसमये त्रिसप्ततिप्रकृतीनां चरमसमये [च] द्वादशानां क्षय इति ।
ततो यो भगवान् मातापित्रोर्दिवङ्गतयोः सम्पूर्णनिजप्रतिज्ञो भक्तिसम्भारभ्राजिष्णुरोचिष्णुलो-
कान्तिकत्रिदशसज्जन्मभिः पुष्पमाणवकैरिव “सर्वजगज्जीवहिंयं भयवं तित्यं पवत्तेहि” (आव०
नि० गा० २१५) इत्यादिवचोभिर्निवेदिते निष्क्रमणसमये संवत्सरं यावत् निरन्तरं स्थूरा-
मीकरधारसौरैः प्राहृषेण्यधाराधर इवामुद्रदारिद्र्यसन्तापप्रसरभवनीमण्डलस्योपशमस्य परस्पर-

महमहमिकया सभायात्सुरासुरनरोरगनाथकनिकरैः “जय जीव नन्द सत्रियवरवृषभ !” इत्या-
दिवचनरचनया स्तूयमानः सम्प्राप्य ज्ञातखण्डवनं प्रतिपन्ननिरवद्यचारित्रभारः साधिकां द्वादश-
संवत्सरीं यावत् परीपहोपसर्गवर्गसंसर्गमुग्रमधिसह परमसितध्यानाऽकुण्ठकुठारधारया सकल्प-
नघातिवनखण्डखण्डनमखण्डमाघाय निर्मलाऽविकलकेपलबलादलोकितनिखिललोकालोकः श्री-
गौतमप्रभृतिमुनिपुङ्गवानां तत्त्वमुपदिश्य संसारसरितः सुखं सुखेन समुत्तरणाय भव्यजनानां
धर्मतीर्थमुपदश्याऽयोगिकेवलिचरमसमये प्रयोदश प्रकृतीर्द्वादश प्रकृतीर्वी क्षपयित्वा ‘सिद्धिं’
परमानन्दरूपां प्राप्तः, तं ‘नमत’ प्रणमत ‘वीरं’ श्रीवर्धमानस्वामिनम्, किंविशिष्टम्! ‘देवे-
न्द्रवन्दितं’ देवानां भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकानामिन्द्राः—स्वामिनो देवेन्द्रास्त्वैर्वन्दितः
शशधरकरनिकरविमलतरगुणगणोत्कीर्तनेन स्तुतः शिरसा च प्रणतः “बहुद् स्तुत्यभिवाद-
नयोः” इति वचनात्, यद्वा पदैकदेशे पदसमुदायोपचाराद् देवेन्द्रेण—देवेन्द्रसूरिणा आचा-
र्येण श्रीमञ्जगच्चन्द्रसूरिचरणसरसीरुहचञ्चरीकेण वन्दितः सकलकर्मक्षयलक्षणाऽसाधारणगुण-
सङ्कीर्तनेन स्तुतः कायेन च प्रणत इति । ‘नमत’ इति प्रेरणाया पञ्चम्यन्तं क्रियापदम्, तच्च
श्रोतॄणां कथञ्चिदनाभोगवशतः प्रमादसम्भवेऽप्याचार्येण नोद्विजितव्यम्, किन्तु श्रुदमधुरव-
चोभिः शिक्षानिवन्धनैः श्रोतॄणां मनांसि प्रह्लाथ यथार्हं सन्मार्गप्रवृत्तिरुपदेष्टव्या इति ज्ञापना-
र्थम् । यदाह प्रवचनोपनिषद्देदी भगवान् हरिमद्रसूरिः—

अणुवचणाद् सेहा, पायं पावंति जुगायं परमं ।

रयणं पि गुणुक्करिसं, उवेह सोहम्मणगुणेणं ॥ (पञ्चव० गा० १७)

इत्थ य पमायखलिया, पुवब्भासेण कस्स व न हुंति ।

जो तेऽवणेह सम्मं, गुरुत्तणं तत्स सफलं ति ॥ (पञ्चव० गा० १८)

को नाम सारहीणं, स हुज्ज जो भद्वाइणो दमप ।

दुट्ठे वि य जो आसे, दमेह तं सारहिं विंति ॥ (पञ्चव० गा० १९) इति ॥३४॥

॥ इति श्रीदेवेन्द्रसूरिविरचितायां सोपज्ञकर्मस्तवटीकायां सत्ताधिकारः समाप्तः ॥

॥ तत्समाप्तौ च समाप्ता लघुकर्मस्तवटीका ॥

सत्ताधिकारमेनं, विवृण्वता यन्मयाऽर्जितं सुकृतम् ।

नि.शेषकर्मसत्तारहितस्तेनास्तु लोकोऽयम् ॥

१ अनुवर्तनया शिक्षका प्राय प्राप्नुवन्ति योगवतां परमायम् । रक्षमपि गुणोत्कर्षमुपैति सोपज्ञगुणेन ॥ अत्र
च प्रमादरसलितानि पूर्वाभ्यासेन कस्य वा न भवन्ति ? । यस्मानि अपनयति सम्भग्ं गुरुत्वं तस्य सफलमिति ॥
को नाम सारहीणां च भयेद् यो भद्वाजिनो दमयेत् । । इत्यत्रपि च जोऽयान् दमयति तं सारधिं भुववे ॥

॥ अथ प्रशस्तिः ॥

विष्णोरिव यस्य विभोः, पदत्रयी व्यानरो जगन्निखिलम् ।
 कर्ममलपटलमुक्तः, स श्रीवीरो जिनो जयतु ॥ १ ॥
 कुन्दोज्ज्वलकीर्तिभरैः, सुरमीकृतसकलविष्टपानोगः ।
 शतमखशतविनतपदः, श्रीगौतमगणधरः पातु ॥ २ ॥
 तदनु सुधर्मस्वामी जम्बूप्रभवादयो मुनिवरिष्ठाः ।
 श्रुतजलनिधिपारीणाः, मूयांसः श्रेयसे सन्तु ॥ ३ ॥
 क्रमात् प्राप्तपाचार्यैस्त्वभिल्या भिक्षुनायकाः ।
 समभूवन् कुले चान्द्रे, श्रीजगच्चन्द्रसूरयः ॥ ४ ॥
 जगज्जनितबोधानां, तेषां शुद्धचरित्रिणाम् ।
 विनेयाः समजायन्त, श्रीमद्देवेन्द्रसूरयः ॥ ५ ॥
 स्वान्ययोरुपकाराय, श्रीमद्देवेन्द्रसूरिणा ।
 कर्मस्तवस्य टीकेयं, सुखबोधा विनिर्ममे ॥ ६ ॥
 विबुधवरधर्मकीर्तिंश्रीविद्यानन्दसुरिसुर्यबुधैः ।
 स्वपरसमयैकलुशलैस्तदैव संशोषिता च्येयम् ॥ ७ ॥
 यद्गदितमरूपमतिता, सिद्धान्तविरुद्धमिह किमपि शास्त्रे ।
 विद्वद्भिस्तन्वञ्जैः, प्रसादमाधाय तच्छोध्यम् ॥ ८ ॥
 कर्मस्तवसूत्रमिदं, विवृण्वता यन्मयाऽर्जितं सुकृतम् ।
 सर्वेऽपि कर्मबन्धास्तेन ध्रुव्यन्तु जगतोऽपि ॥ ९ ॥

॥ अहम् ॥

तपागच्छीयपूज्यश्रीदेवेन्द्रसूरिविरचितः
बन्धस्वामित्वनामा तृतीयः कर्मग्रन्थः ।

सावचूरिकः

सम्यग् बन्धस्वामित्वदेशक वर्धमानमानस्य ।

बन्धस्वामित्वस्य, व्याख्येय लिख्यते किञ्चित् ॥

इह स्वपरोपकाराय यथार्थाभिधानं बन्धस्वामित्वप्रकरणमारिम्पुराचार्यो मङ्गलादिप्रतिपादिकां गाथामाह—

बन्धविहाणविमुक्तं, बन्धिय सिरिवद्धमाणाजिणचन्दं ।

गइयाईसुं चुच्छं, समासओ बन्धसामित्तं ॥ १ ॥

व्याख्या—इह प्रथमार्धेन मङ्गलं द्वितीयार्धेनाऽभिधेयं साक्षादुक्तम् । मयोजनसम्बन्धौ तु सामर्थ्यगम्यौ । तत्र बन्ध—कर्मपरमाणूनां जीवप्रदेशौ सह सम्बन्धस्तस्य विधान—मिथ्यात्वादिभिर्बन्धहेतुभिर्निर्वर्तनं बन्धविधानं तेन विमुक्तं स तथा तं बन्धविधानविमुक्तं वन्दित्वा श्रीवर्धमानजिनचन्द्रम् 'बन्धे' अभिधास्ये 'समासत' संक्षेपतो न विस्तरेण, किम्' इत्याह— 'बन्धस्वामित्व' बन्ध—कर्मणूनां जीवप्रदेशौ सह सम्बन्धस्तस्य स्वामित्वम्—आधिपत्यं जीवानामिति गम्यते । केपु "गइयाईसुं" ति गतिरादियेषां तानि गत्यादीनि, आदिशब्दाद् इन्द्रियादिपरिमह, तेषु गत्यादिषु मार्गणास्थानेषु ।

अत्र चेय मार्गणास्थानप्रतिपादिका वृहद्बन्धस्वामित्वगाथा—

गइ १ इदिप य २ काप ३, जोए ४ वेए ५ कसाय ६ नाणे य ७ ।

संजम ८ दसण ९ लेसा १०, भव ११ सम्मे १२ सज्जि १३ आहारे १४ ॥ (गा० २)

तत्र गतिश्चतुर्णां—नरकगतिस्त्रियंगतिर्मनुष्यगतिर्देवगतिरिति १ । इन्द्रिय स्पर्शनरसन-
प्राणचक्षु धोत्रमेवात् पञ्चधा, इन्द्रियग्रहणेन च तदुपलक्षिता एकेन्द्रियद्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरि-
न्द्रियपञ्चेन्द्रिया गृह्यन्ते २ । काय षोढा पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतित्रसकायभेदात् ३ । योग
पञ्चदशधा—सत्यमनोयोग १ असत्यमनोयोग २ सत्यासत्यमनोयोग ३ असत्यामृषामनोयोग
४ सत्यवाग्योग ५ असत्यवाग्योग ६ सत्यासत्यवाग्योग ७ असत्यामृषावाग्योग ८ वैकियकाय
योग ९ आहारककाययोग १० औदारिककाययोग ११ वैकियमिश्रकाययोग १२ आहारक-

मिश्रकाययोगः १३ औदारिकमिश्रकाययोगः १४ कार्मणकाययोगः १५ इति ४ । वेदस्त्रिधा—
 स्त्रीवेदः पुरुषवेदो नपुंसकवेदश्च ५ । कषायाः क्रोधमानमायालोभाः ६ । ज्ञानं पञ्चधा—
 मतिज्ञानं श्रुतज्ञानम् अवधिज्ञानं मनःपर्यायज्ञानं केवलज्ञानं च, ज्ञानग्रहणेन चाऽज्ञानमपि
 तत्प्रतिपक्षभूतमुपलक्ष्यते, तच्च त्रिविधम्—मत्तज्ञानं श्रुताज्ञानं विभङ्गज्ञानं चेति ज्ञानमार्गणास्या-
 नमष्टधा ७ । 'संयमः' चारित्रं तच्च पञ्चधा—सामायिकं छेदोपस्थापनं परिहारविशुद्धिकं सूक्ष्म-
 सम्परायं यथाख्यातं च, संयमग्रहणेन च तत्प्रतिपक्षभूतो देशसंयमोऽसंयमश्च सूच्यत इति संयमः
 सप्तधा ८ । दर्शनं चतुर्विधम्—चक्षुर्दर्शनम् अचक्षुर्दर्शनम् अचधिर्दर्शनं केवलदर्शनं च ९ ।
 लेश्या षोढा—कृष्णलेश्या नीललेश्या कापोतलेश्या तेजोलेश्या पद्मलेश्या शुक्ललेश्या च १० ।
 भव्यः—तथारूपानादिपारिणामिकभावात् सिद्धिगमनयोग्यः, भव्यग्रहणेन च तत्प्रतिपक्षभूतोऽभ-
 व्योऽपि गृह्यते ११ । सम्यक्त्वं त्रिधा—ज्ञायोपशमिकम् औपशमिकं क्षायिकं च, सम्यक्त्व-
 ग्रहणेन च तत्प्रतिपक्षभूतं मिथ्यात्वं सासादनं मिश्रं च परिगृह्यते १२ । संज्ञी—विशिष्टस्वर-
 णादिरूपमनोविज्ञानसहितेन्द्रियपञ्चकसमन्वितः, तत्प्रतिपक्षभूतः सर्वोऽप्येकेन्द्रियादिरसंज्ञी
 सोऽपि संज्ञिग्रहणेन सूचितो द्रष्टव्यः १३ । आहारयति ओजोलेममक्षेयाहाराणामन्यतममा-
 हारमित्याहारकः, तत्प्रतिपक्षभूतोऽनाहारकः १४ । ननु ज्ञानादिषु किमर्थमज्ञानादिप्रतिपक्ष-
 ग्रहणं कृतम्?, उच्यते—चतुर्दशस्वपि मार्गणास्थानेषु प्रत्येकं सर्वेसांसारिकसत्त्वसङ्घाहार्थमिति ।

उक्तरूपेषु गत्यादिषु बन्धस्वामित्वं वक्ष्ये । तत्र बन्धं च प्रतीत्य विशत्युत्तरं प्रकृतिशतम-
 धिक्कियते । तथाहि—ज्ञानावरणे उत्तरप्रकृतयः पञ्च, दर्शनावरणे नव, वेदनीये द्वे, मोहे
 सम्यक्त्वमिश्रवर्जा पद्विंशतिः, आयुषि चतस्रः, नात्रि मेदान्तरसम्भवेऽपि सप्तषष्टिः, गोत्रे
 द्वे, अन्तराये पञ्च, सर्वनीलने विशत्युत्तरं शतमिति एतच्च प्राक् सदिस्वरं कर्मविपाके
 भावितमेव ॥ १ ॥ सम्प्रति विशत्युत्तरशतमध्यगतानामेव वक्ष्यमाणार्थोपयोगित्वेन प्रथमं
 कियतीनामपि प्रकृतीनां सङ्घं पृथक्करोति—

जिण सुरविउवाहारदु, देवाउ य नरयसुहुमविगलतिगं ।

एगिदि थावराऽऽयच, नपु मिच्छं हुंड छेचट्टं ॥ २ ॥

अण मज्झागिइ संघयण, कुखग निय इत्थि दुहगधीणतिगं ।

उज्जोय तिरिदुगं तिरिनराउ नरउरलदुग रिसहं ॥ ३ ॥

व्याख्या—जिननाम १ सुरद्विकं—सुरगतिसुरानुपूर्वीरूपं ३ वैक्रियद्विकं—वैक्रियशरीरवै-
 क्रियाज्ञोपाङ्गलक्षणम् ५ आहारकद्विकम्—आहारकशरीरं तदज्ञोपाङ्गं च ७ देवायुष्कं च ८
 नरकत्रिकं—नरकगतिनरकानुपूर्वीनरकायुष्करूपं ११ सूक्ष्मत्रिकं—सूक्ष्माऽपर्याप्तसाधारणलक्षणं
 १४ विकलत्रिकं—द्वित्रिचतुरिन्द्रियजातयः १७ एकेन्द्रियजातिः १८ स्यावरनाम १९ आत-
 पनाम २० नपुंसकवेदः २१ मिथ्यात्वं २२ हुण्डसंस्थानं २३ सेवार्तसंहननम् २४ ॥ २ ॥

“अण” चि अनन्तानुबन्धिक्रोधमानमायालोभाः २८ ‘मध्याकृतयः’ मध्यमसत्त्वानानि—
 न्यग्रोधपरिमण्डलं सादि वामनं कुब्जं चेति ३२ मध्यमसहननानि—ऋषमनाराचं नाराचम्
 अर्धनाराचं कीलिका चेति ३६ “कुखग” चि अशुभविहायोगतिः ३७ नीचैर्गोत्रं ३८ स्त्रीवेदः

३९ दुर्भगत्रिकं—दुर्भगदुःस्वराऽनादेयरूपं ४२ स्त्यानद्वित्रिकं—निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलास्त्या-
नद्विलक्षणम् ४५ उद्योतनाम् ४६ तिर्यग्द्विकं—तिर्यग्गतितिर्यगानुपूर्वीरूपम् ४८ तिर्यगायुः
४९, नरायुः ५० नरद्विकं—नरगतिनरानुपूर्वीलक्षणम्, ५२ औदारिकद्विकम्—औदारिकशरीर-
मौदारिकाङ्गोपाङ्गनाम च ५४ वज्रच्छपभनाराचसंहननम् ५५ इति पञ्चपञ्चाशत्प्रकृतिसङ्ख्यः ॥३॥

अथैतस्य प्रकृतिसङ्ख्यस्य यथास्थानमुपयोगं दर्शयन् मार्गणास्थानानां प्रथमं गतिमार्गणा-
स्थानमाश्रित्य बन्धः प्रतिपाद्यते—

सुरइगुणवीसवज्रं, इगसउ ओहेण बंधहिं निरया ।
तित्थ विणा मिच्छि सयं, सासणि नपुचउ विणा छनुई ॥ ४ ॥

व्याख्या—“जिण सुरविउवाहार” (गा० २) इत्यादिगाथोक्ताः क्रमेण सुरद्विकाद्ये-
कोनर्विशतिप्रकृतीर्वर्जयित्वा शेषमेकोत्तरशतमोषेन नारका बध्न्ति । अयमत्राभिप्रायः—
एता एकोनर्विशतिकर्मप्रकृतीर्वन्धाधिकृतकर्मप्रकृतिर्विशत्युत्तरशतमध्याद् युक्त्वा शेषस्यैको-
त्तरशतस्य नरकगतौ नानाजीवापेक्षया सामान्यतो बन्धः, सुरद्विकाद्येकोनर्विशतिप्रकृतीनां तु
भवप्रत्ययादेव नारकाणामबन्धकत्वात् । सामान्येन नरकगतौ बन्धमभिप्राय, सम्प्रति, तस्मादेव
मिथ्यादृष्ट्यादिगुणस्थानचतुष्टयविशिष्टं तं दर्शयति—“तित्थ विणा” इत्यादि । प्रागुक्तमेकोत्तर-
शतं तीर्थकरनाम विना मिथ्यादृष्टिगुणस्थानके शतं भवति । एतच्च शतं नपुंसकवेदमिथ्यादृष्ट-
ण्डसंस्थानसेवार्तसंहननप्रकृतिचतुष्कं विना सासादनगुणस्थानके पण्णवतिनारकाणां बन्धे ॥ ४ ॥

विणु अणछवीस मीसे, विसयरि सम्मम्मि जिणनराउजुया ।

इय रयणाइसु भंगो, पंकाइसु तित्थयरहीणो ॥ ५ ॥

व्याख्या—प्रागुक्ता पण्णवतिरनन्तानुबन्ध्यादिभ्रुव्विशतिप्रकृतीर्विना मिथ्यगुणस्थाने सप्ततिः ।
सैव जित्नामनरायुष्कयुता सम्यग्दृष्टिगुणस्थानके द्विसप्ततिः । ‘इति’ एवं बन्धमाश्रित्य भद्रः
‘रत्नादिषु’ रत्नप्रमाशंकराप्रमावाल्मुकप्रभाभिधानप्रथमनरकपृथिवीत्रये द्रष्टव्यः । पद्मप्रमादिषु
पुनरेष एव भद्रस्तीर्थकरनामहीनो विज्ञेयः । अयमर्थः—पद्मप्रमाधूमप्रमातमःप्रमाषु सम्यक्त्व-
सद्भावेऽपि क्षेत्रमाहारम्येन तथाविधाध्यवसायाभावात् तीर्थकरनामबन्धो नारकाणां नास्तीति;
ततस्तत्र सामान्येन शतम्, मिथ्यादृशां च शतम्, सासादनानां पण्णवतिः, मिथ्याणां सप्ततिः,
अविरतसम्यग्दृष्टीनामेकसप्ततिः । इह सामान्यपदेऽविरतसम्यग्दृष्टिगुणस्थाने च रत्नप्रमादिम-
द्भस्तीर्थकरनाम्ना हीन उक्तः । मिथ्यादृष्ट्यादिषु त्रिषु गुणस्थानेषु पुनस्तस्य प्रागेवाऽपनीतत्वात्
तदवस एव ॥ ५ ॥

अजिणमणुआउ ओहे, सत्तमिए नरहुगुच विणु मिच्छे ।

इगनचई सासाणे, तिरिआउ नपुंसचउवज्रं ॥ ६ ॥

व्याख्या—रत्नप्रमादिनरकत्रयसामान्यबन्धाधिकृतैकोत्तरशतमध्याजित्नाममनुजायुषी युक्त्वा
शेषा नवनवतिरोषबन्धे सप्तमष्टयिष्यां नारकाणां भवति । सैव नवनवतिर्नरगतिनरानुपूर्वीरूप-
नरद्विकोपेणोत्रैर्विना पण्णवतिमिथ्यादृष्टिगुणस्थाने भवति । सैव पण्णवतिक्षिर्यगानुपूर्वसकवेद-
मिथ्यादृष्टण्डसंस्थानसेवार्तसंहननवर्जिता एकवतिः सासादने सप्तम्यां नारकाणाम् ॥ ६ ॥

अणचउवीसविरहिया, सनरदुगुचा य सपरि मीसदुगे ।

सतरसउ ओहि मिच्छे, पजतिरिया विणु जिणाहारं ॥ ७ ॥

व्याख्या—प्रागुष्ठा एकनवतिरनन्तानुबन्ध्यादिचतुर्विंशतिप्रकृतिभिर्विरहिता नरद्विकोत्ते-
गोत्राभ्यां च सहिता सप्ततिर्भवति, सा च “मीसदुगे” वि मिश्राऽविरतगुणस्नानद्वये द्रष्टव्या ।
इदं सप्तम्यां नरायुस्तावद् न बध्यत एव, तद्वन्ध्याभावेऽपि च मिश्रगुणस्नानकेऽविरतगुणस्ना-
नके च नरद्विकं बध्यते । अयमर्थः—नरद्विकस्य नरायुषा सह नावश्यं प्रतिबन्धो यदुत
यत्रैवायुर्बध्यते तत्रैव गत्यानुपूर्वाद्वयमपि, तस्याऽन्यद्वाऽपि बन्धात्; मिथ्यात्वसासादनयोस्तु
कल्पपाच्यवसायत्वेन नरद्विकं न बध्यते । एवं नरकगतौ बन्धस्वामित्वं प्रतिपाद्य अथ तिर्यग्गतौ
सदाह—“सतरसउ” इत्यादि । विंशत्युत्तरशतं जिननामाऽऽहारकद्विकं च विना शेषं सप्त-
दशोत्तरशतमेषे मिथ्यादृष्टिगुणस्थाने च पर्याप्तस्तिर्षद्यो यद्गन्ति । अत्रौषे तिरथां सत्यपि
सम्पक्त्वे भवप्रत्ययादेव तथाविधाध्यवसायामावात् तीर्थकरनाम्नः सम्पूर्णसंयमामावाद् आहा-
रकद्विकस्य च बन्धो नास्तीति हृदयम् ॥ ७ ॥

विणु नरयसोल सासणि, सुराउ अण एगतीस विणु मीसे ।

ससुराउ सपरि सम्मे, धीयकसाए विणा देसे ॥ ८ ॥

व्याख्या—प्रागुक्तं सप्तदशोत्तरशतं नरकत्रिकादिषोडशप्रकृतीर्विना एकोत्तरशतं सासादने
पर्याप्ततिरथान् । एतदेवैकोत्तरशतं सुरायुरनन्तानुबन्ध्याद्येकरिंशत्यकृतीश्च विना एकोनस-
प्ततिः, सा मिश्रगुणस्थाने बध्यते । अयं भावार्थः—“संमामिच्छद्दिष्टी आऊचं पि न
करेइ ।” इति चचनाद् अत्र सुरनरायुषोबन्धः, अनन्तानुबन्ध्यादयश्च पञ्चविंशतिप्रकृतयः
सासादन एव व्यवच्छिन्नबन्धाः, तथा मनुष्यास्तिर्षद्यश्च मिश्रगुणस्थानकस्या अविरतसम्पद्दृ-
ष्टिबद् देवार्हमेव यद्गन्ति, तेन नरद्विकीदारिकद्विकवज्रमन्त्रपननाराचानामपि बन्धामावः ।
एवैव एकोनसप्ततिः सुरायुषा सहिता सप्ततिः ‘सम्पक्त्वे’ अविरतगुणस्थानके भवति । सप्ततिः
‘द्वितीयकपायैः’ अमत्यारुषानक्रोषमानमायालोभैर्विना पदपष्टिर्देशविरतगुणस्थाने बध्यते ॥ ८ ॥

अथ तिर्यग्गतिबन्धाधिकार एव प्रत्यलापवार्यं मनुष्यगतावपि बन्ध दर्शयति—

ह्य चउगुणेस्तु वि नरा, परमजया सजिण ओहु देसाई ।

जिणहफारसहीणं, नवसउ अपजत्ततिरियनरा ॥ ९ ॥

व्याख्या—यथा पर्याप्ततिरथां मिथ्यादृष्ट्यादियु चतुर्षु गुणस्थानेषु सप्तदशोत्तरशतादिको बन्ध
उक्तः ‘इति’ एवं पर्याप्तनरा अपि चतुर्षु—मिथ्यादृष्टिसासादनमिथाविरतिगुणस्थानेषु सप्तदशो-
त्तरशतादिवन्धस्वामिनो मन्तव्याः । ‘परम्’ अयताः अविरतसम्पद्दृष्टयः पर्याप्तनराः ‘सजिण’ वि
अविरतसम्पद्दृष्टिपर्याप्ततिर्यग्बन्धयोग्यसप्ततिर्जिननामसहिना एकसप्ततिष्ठां यद्गन्ति, जिननाम-
कर्मणोऽपि बन्धकत्वात् तेषाम् । “ओहु देसाई” वि देशविरतादिगुणस्थानकेषु गुणस्थानकाऽ-
नामयणे च पर्याप्तनराणां पुनः ‘ओप.’ सानान्यो बन्धोऽवसेयः । स च कर्मन्वोक्त एव ।
यतः कर्मन्तवन्न्ये सामान्यतो गुणस्थानकेषु बन्धः प्रतिपादितो न पुनः निघन गत्यादिना-

गणास्थानमाश्रित्य, स चात्र बहुषु स्थानेषूपयोगीति मूलतोऽपि दर्शयते—

अभिनवकर्ममगहणं, बंधो बोहेण तत्र वीत सयं ।

: तित्थयराहारगदुगवज्जं मिच्छम्मि सतरसयं ॥

नरयतिग जाह्वावरचउ हुडाऽऽयवछिवट्टनपुमिच्छं ।

सोलंतो इगहियसउ, सासणि तिरिधीणदुहगतिगं ॥

अणमज्जागिइसंधयणचउ निउज्जोय कुखगइत्थि चि ।

पणवीसंतो मीसे, चउसयरि दुआउय अंधा ॥

सम्मे सगसयरि जिणाउबंधि बहर नरतिग विक्कसाया ।

उरलदुगतो देसे, सचट्ठी तियकसायंतो ॥

तेवट्ठि पमचे सोग अरइ अथिर दुग अजस अस्तायं ।

शुच्छिज्ज छच सउ व, नेइ सुराउं जया निट्ठं ॥

गुणसट्ठि अप्पमचे, सुराउबंधं तु अइ इहागच्छे ।

असइ अट्ठावत्ता, जं आहारगदुगं बंधे ॥

अहवत्त अपुब्बाइमि, निहदुगंतो छपत्त पणभागे ।

सुरदुग परिंदि सुखगइ, तसनव उरल विणु तणुवंगा ॥

सगचउर निमिण जिण यत्तअगुरुलहुचउ छलंसि तीसंतो ।

धरिमे छवोसबंधो, हासरईकुच्छमयभेओ ॥

अनियट्ठिभागपणगे, इगोहीणो दुवीसविहबंधो ।

पुमसंजलणचउण्हं, कमेण छेत्थो सतर सुहुमे ॥

चउदंसणुच्चजसनाणविग्घदसगं ति सोलमुच्छेओ ।

तिसु सायबंधं छेओ, सजोगि बंधंतुणंतो य ॥ (गाथा ३-१२) इति ।

एतासां दशानामपि गाथानां व्याख्यानं कर्मस्तवटीकातो बोद्धव्यम् । इत्योषवन्धः ।

इह कर्मस्तवोक्तगुणस्थानकवन्धाद् नरतिरश्वां मिश्राऽविरतगुणस्थानकयोरयं विशेषः—

कर्मस्तवे मिश्रगुणस्थानके चतुःसप्ततिः अविरतसम्यग्दृष्टिगुणस्थानके सप्तसप्ततिः तिरश्वां

पुनर्मनुष्यद्विकौदारिकद्विकवज्ररूपमनाराचसंहननरूपप्रकृतिपञ्चकस्य बन्धाभावाद् मिश्रगुणस्था-

नके एकोनसप्ततिः, अविरतसम्यग्दृष्टौ सुरायु क्षेपे सप्ततिः, नराणां तु मिश्रे एकोनसप्ततिः,

अविरतसम्यग्दृष्टौ तीर्थकरनामसुरायु क्षेपे एकसप्ततिः । अस्यां च एकसप्ततौ यदि मनुष्यद्वि-

कौदारिकद्विकवज्ररूपमनाराचसंहननप्रकृतिपञ्चकं नरायुक्तं च क्षिप्यते तदा कर्मस्तवोक्ता

सप्तसप्ततिर्भवत्यविरतगुणस्थानके । तथा कर्मस्तवे देशविरतगुणस्थानके या सप्तषष्टिरुक्ता सा

तिरश्वा जिननामरहिता षट्षष्टिर्देशविरतगुणस्थाने भवति । प्रमत्तादीनि गुणस्थानानि तिरश्वां

न सम्भवन्ति । नराणां तु सर्वगुणस्थानकसम्भवेन देशविरतादिगुणस्थानकेषु कर्मस्तवोक्त

एव सर्वोऽप्यन्यूनाधिक ओषवन्धो वाच्यः । ततश्च पर्याप्तनराणां सामान्येन बन्धे विश्वयुत्त-

रशतं प्रकृतीनां प्राप्यते, तेषामेव मिथ्यादृशां सप्तदशोत्तरशतम्, सासादनानामेकोत्तरशतम्,

मिथ्याणामेकोनसप्ततिः, अविरतसम्यग्दृष्टीनामेकसप्ततिः, देशविरतानां सप्तपष्टिः, प्रमत्तानां त्रिपष्टिः, अप्रमत्तानामेकोनपष्टिरष्टपञ्चाशद्वा, निवृत्तिचादराणां प्रथमे भागेऽष्टपञ्चाशत्, भाग-
पञ्चके षट्पञ्चाशत्, सप्तभागे षड्विंशतिः, अनिवृत्तिचादराणामाद्ये भागे द्वाविंशतिः, द्वितीये
एकविंशतिः, तृतीये विंशतिः, चतुर्थे एकोनविंशतिः, पञ्चमेऽष्टादश च, सूक्ष्मसम्परायाणां
सप्तदश, उपशान्तमोहक्षीणमोहसयोगिनामेका सातलक्षणा प्रकृतिर्बन्धे प्राप्यते, अयोगिनां तु
बन्धाभावः । एवमन्यत्राप्योषबन्धः कर्मस्तवानुसारेण भावनीयः । उक्तस्तिर्यगराणां पर्याप्तानां
बन्धः, अथ तेषामेवापर्याप्तानां तमाह—“जिणइक्षरसहीणं” इत्यादि । यदेव नराणामो-
षबन्धे विंशत्युत्तरशतं तदेव जिननामाद्येकादशप्रकृतिहीनं शेषं नवोत्तरशतमपर्याप्ततिर्यगरा
ओषतो मिथ्यात्वे च यद्भन्ति । यद्यपि करणापर्याप्तो देवो मनुष्यो वा जिननामकर्म सम्यक्त्व-
प्रत्ययेन यद्भाति तथापीह नराणां लब्ध्याऽपर्याप्तत्वेन विवक्षणाद् न जिननामबन्धः ॥ ९ ॥

तिर्यगतौ मनुष्यगतौ च बन्धस्वामित्वमुक्तम् । साम्प्रत देवगतिमधिकृत्य तदुच्यते—

निरय च सुरा नवरं, ओहे मिच्छे इगिंदितिगसहिया ।

कप्पदुगे वि य एवं, जिणहीणो जोइभवणवणे ॥ १० ॥

व्याख्या—सुरा अपि नारकवद् ओषतो विशेषतश्च तद्बन्धस्वामिनोऽवगन्तव्याः । नवर-
मयं विशेषः—ओषे मिथ्यात्वगुणस्नानके च बन्धमाश्रित्य सुरा एकेन्द्रियादिक्रिसहिता
द्रष्टव्याः । ततोऽयमर्थः—यो नारकाणामेकोत्तरशतरूप ओषबन्धः स एवैकेन्द्रियजातिस्वा-
वरनामाऽऽतपनामप्रकृतित्रयसहितः सुराणां सामान्यतो बन्धश्चतुरग्रशतम्, तदेव मिथ्यात्वे
जिननामरहितं श्युत्तरशतम्, एतदेवैकेन्द्रियजातिस्वावराऽऽतपनपुंसकवेदमिथ्यात्वहुण्डसेवार्त्त-
क्षणप्रकृतिसप्तकहीनं सासादने षण्णवतिः, षण्णवतिरेवानन्तानुषन्ध्यादिषड्विंशतिप्रकृतिरहिता
मिश्रे सप्ततिः, सैव जिननामनरायुष्कयुता द्विसप्ततिस्वामिविरतसम्यग्दृष्टयो देवा यद्भन्तीति
सामान्यदेवगतिबन्धः । साम्प्रतं देवविशेणामोचारणपूर्वकं तमाह—“कप्पदुगे” इत्यादि ।
‘कप्पद्विकेऽपि’ सौषर्मेशानाख्यदेवलोकद्वयेऽपि ‘एवं’ सामान्यदेवबन्धवद् बन्धो द्रष्टव्यः ।
तथाहि—सामान्येन चतुरग्रशतम्, मिथ्यादृशां व्यग्रशतम्, सासादनानां षण्णवतिः,
मिथ्याणां सप्ततिः, अविरतानां द्विसप्ततिः । देवौषो जिननामकर्महीनो ज्योतिष्कमवनपति-
व्यन्तरदेवेषु तद्देवीषु च विज्ञेयः, जिनकर्मसत्कास्व तेषूत्यादाभावेन तत्र तद्बन्धासम्भवात्,
ततः सामान्यतरुयधिकशतम्, मिथ्यात्वेऽपि व्यधिकशतम्, सासादने षण्णवतिः, मिश्रे
सप्ततिः, अविरते एकसप्ततिः ॥ १० ॥

रयण च सणकुमाराइ आणयाई उजोयचउरहिया ।

अपजतिरिय च नवसयमिगिंदिपुहविजलतरुविगले ॥ ११ ॥

व्याख्या—सनत्कुनाराधाः सहस्रान्ता देवा रत्नप्रभादिप्रथमपृथिवीत्रयनारकवद् बन्धमा-
श्रित्य द्रष्टव्याः । तद्यथा—सामान्येनैकाग्रशतम्, मिथ्यादृशां शतम्, सासादनानां षण्णवतिः,
मिथ्याणां सप्ततिः, अविरतानां द्विसप्ततिः । आनताया भ्रैवेयकनवकान्ता देवा अपि उद्योत-
नानतिर्यग्गतितिर्यगानुपूर्वीतिर्यगायु.प्रकृतिचतुष्करहिता रत्नप्रभादिनारकवदेव द्रष्टव्याः, ततः

सामान्यतः सप्तनवति ते वध्नन्ति, मिथ्यादृशः पण्णवतिम्, सासादना द्विनवतिम्, मिथ्रेऽविरते चोद्योतादिचतुष्कस्य प्रागेवापनीतत्वात् सम्पूर्ण एव रत्नप्रभादिभङ्गः ततो मिथ्याः सप्ततिं अविरता, द्विसप्ततिं वध्नन्ति ।। मिथ्यात्वादिगुणस्थानत्रयाभावात् पञ्चानुत्तरविमानदेवा एतामेवाविरतगुणस्थानकसत्कां, द्विसप्ततिं वध्नन्तीत्यनुक्तमपि ज्ञेयमिति । उक्तं देवगतौ बन्धस्वामित्वम्, तद्गणनाच्च गतिबन्धमार्गणा समाप्ता । साम्प्रतमिन्द्रियेषु कायेषु च तदारभ्यते—“अपज” इत्यादि । अपर्याप्ततिर्यम्बद् नवोत्तरशतमेकेन्द्रियपृथ्वीजलतरुविकलेषु द्रष्टव्यम् । अयमर्थः—विंशत्युत्तरशतमध्याद् जिननामाद्येकादशप्रकृतीर्भूत्वा शेषं नवोत्तरशतमेकेन्द्रिया विकलेन्द्रियाः पृथ्वीजलवनस्पतिकायाश्च सामान्यपदिनो मिथ्यादृशश्च वध्नन्ति ॥ ११ ॥

अथैतेषामेव सासादनगुणस्थाने बन्धमाह—

। । छनवद् सासणि विणु सुहुमतेर केद् पुण विंति चउनवद् ।

तिरियनराज्जिहं विणा, तणुपज्जति न ते जंति ॥ १२ ॥

व्याख्या—प्रागुक्तं नवोत्तरशतं सूक्ष्मत्रिकादिप्रकृतित्रयोदशकं मिथ्यात्व एव व्यवच्छिन्नबन्धमिति कृत्वा तद् विना पण्णवतिः सासादने एकेन्द्रियविकलेन्द्रियपृथ्वीजलवनस्पतिकायानां भवति । केचित् पुनराचार्यां ब्रुवते चतुर्नवतिं तिर्यगरायुष्काभ्यां विना, यतस्त एकेन्द्रियविकलेन्द्रियादयः सासादनाः सन्तस्तनुपर्याप्तिं न यान्ति अतस्ते तिर्यगरायुरवन्धकाः । अयं भावार्थः—तिर्यगरायुषोस्तनुपर्याप्त्या पर्याप्तैरेव बध्यमानत्वात् पूर्वमतेन शरीरपर्याप्त्युत्तरकालमपि सासादनमावसेष्टत्वाद् आयुर्वन्धोऽभिप्रेतः, इह तु प्रथममेव तन्निवृत्तेर्नेष्ट इति पण्णवतिः । तिर्यगरायुषी विना मतान्तरेण चतुर्नवतिः ॥ १२ ॥

उक्त एकेन्द्रियादीनां बन्धः, अथ पञ्चेन्द्रियाणां प्रसकायिकानां च तमाह—

ओहु पणिंदि तसे गइतसे जिणिङ्कार नरतिगुच विणा ।

मणवयजोगे ओहो, उरले नरभंगु तम्मिस्से ॥ १३ ॥

व्याख्या—‘ओषः’ विंशत्युत्तरशतादिलक्षणः कर्मस्तवोक्तः पञ्चेन्द्रियेषु प्रसकायिकेषु चावगन्तव्यः । तद्यथा—सामान्यतो विंशत्युत्तरशतम्, मिथ्यात्वे सप्तदशोत्तरशतम्, सासादने एकोत्तरशतम्, मिथ्रे चतुःसप्ततिः, अविरते सप्तसप्ततिः, देशे सप्तपष्टिः, प्रमत्ते त्रिपष्टिः, अपमत्ते एकोनपष्टिरष्टपञ्चाशद्वा, निवृत्तिवादरे प्रथमभागेऽष्टपञ्चाशत्, भागपञ्चके पदपञ्चाशत्, सप्तमभागे पद्विंशतिः, अनिवृत्तिवादरे आद्ये भागे द्वाविंशति, द्वितीये एकविंशतिः, तृतीये विंशतिः, चतुर्थे एकोनविंशतिः, पञ्चमेऽष्टादश, षष्ठ्यमे सप्तदश, शेषगुणस्थानत्रये सातस्यैकस्य बन्धः, अयोगिनि बन्धमावः । गतित्रसा.—तेजोवायुकायास्तेषु जिननामाद्येकादशप्रकृतीर्नरत्रिकमुषैर्गोत्रं च विना विंशत्युत्तरं शतं शेष पद्योत्तरं शतं बन्धे लभ्यते, सासादनादिभावस्तु तेषां सम्भवति । यत् उक्तम्—

ने ऽ किचि लमिञ्ज सुहुमतसा ॥

सूक्ष्मत्रसास्तेजोवायुकायजीवा इति । एवमुक्त इन्द्रियेषु कायेषु च बन्धः, सम्प्रति योगेषु

तं प्रतिपादयन्नाह—“मणवयजोगे” इत्यादि । सूचकत्वात् सूत्रस्य सत्यादिमनोयोगचतुष्के तत्पूर्वके सत्यादिवाग्योगचतुष्के च औपबन्धो विशत्युत्तरशतादिलक्षणः कर्मस्तचोक्तो ज्ञेयः । तत्र सत्यादिस्वरूपं त्विदम्—सत्यं यथा अस्ति जीवः सदसद्रूपो देहमात्रव्यापीत्यादिरूपतया यथा-वस्थितवस्तुतत्त्वचिन्तनपरम् । सत्यविपरीत त्वसत्यम् । मिश्रस्वभावं सत्यासत्यम्, यथा—धव-खदिरपलाशादिमिश्रेषु बहुष्वशोकशृङ्गेष्वशोकवनमेवेदमिति विकल्पनापरम् । तथा यद् न सत्यं नापि मृषा तदसत्यामृषा, इह विप्रतिपत्तौ सत्यां यद् वस्तुप्रतिष्ठासया सर्वज्ञमतानुसारेण विकल्प्यते, यथा अस्ति जीवः सदसद्रूप इत्यादि तत् किल सत्यं परिमापितम् । यत् पुनर्विप्रतिपत्तौ सत्यां वस्तुप्रतिष्ठासया सर्वज्ञमतोत्तीर्णं विकल्प्यते, यथा नास्ति जीव एकान्तनित्यो वा इत्यादि तद् असत्यम् । यत् पुनर्वस्तुप्रतिष्ठासामन्वरेण स्वरूपमात्रपर्यालोचनपरम्, यथा हे देवदत्त ! घट-मानय, गा देहि मल्लमित्यादिचिन्तनपरं तद् असत्यामृषा, इदं स्वरूपमात्रपर्यालोचनपरत्वाद् न यथोक्तलक्षणं सत्यं भवति नापि मृषेति । इदमपि व्यवहारनयमतेन द्रष्टव्यम्, निश्चयनयम-तेन तु विप्रतारणादिबुद्धिपूर्वकमसत्येऽन्तर्भवति, अन्यथा तु सत्ये । “उरले” ति मनोवाग्यो-गपूर्वके औदारिककाययोगे नरमङ्गः “इय चउगुणेषु वि नरा” (गा० ९) इत्यादिना प्रागु-क्तस्वरूपः । यथा—ओधे विशत्युत्तरशतम्, मिथ्यात्वे सप्तदशोत्तरशतम्, सासादने एकोत्तर-शतम्, मिथे एकोनसप्ततिः, अविरते एकसप्ततिः इत्यादि । मनोरहितवाग्योगे विकलेन्द्रिय-मङ्गः । केवलकाययोगे त्वेकेन्द्रियमङ्गः । “तन्मिस्से” ति ‘तन्मिश्रे’ औदारिकमिश्रयोगे ॥१३॥ सम्प्रति बन्ध उच्यते—

आहारलग्ग विणोहे, चउदससउ मिच्छि जिणपणगहीणं ।

सासणि चउनवह विणा, नरतिरिआऊ सुहुमतेर ॥ १४ ॥

व्याख्या—विशत्युत्तरशतमाहारकादिप्रकृतिपट्टकं विना शेषं चतुर्दशाधिकशतमोषबन्धे प्राप्यते । अय भावार्थः—औदारिकमिश्रं कर्मणेन सह, तत्रापर्याप्तावस्थाया केवलिसमुद्भा-तावस्थायां वा; उत्पत्तिदेशे हि पूर्वभवादनन्तरमागतो जीवः प्रथमसमये कर्मणेनैव केवलेना-हारयति, ततः परमौदारिकस्याप्यारब्धत्वादौदारिकेण कर्मणमिश्रेण यावद् शरीरस्य निष्पत्तिः; केवलिसमुद्भातावस्थाया द्वितीयपष्ठसप्तमसमयेषु कर्मणेन मिश्रमौदारिकमिति । अपर्याप्ताव-स्थायां च नाहारकादिपट्टकं बध्यते इति तन्निषेधः । केवलिसमुद्भातावस्थायां पुनरेकस्य सात-सैव बन्धोऽभिधास्यते । एतदेव चतुर्दशोत्तरशतमौदारिकमिश्रकाययोगी मिथ्यात्वे जिनना-मादिप्रकृतिपञ्चकहीन शेषं नवोत्तर शतं बध्नाति । स एव सासादने चतुर्नवतिं बध्नाति, नवोत्तरशतमध्याद् भुक्त्वा नरतिर्यगायुषी सूक्ष्मत्रिकादित्रयोदशप्रकृतीश्च, नरतिर्यगायुषोरप-र्याप्तत्वेन सासादने बन्धामावात्, सूक्ष्मत्रिकादित्रयोदशकस्य तु मिथ्यात्व एव व्यवच्छिन्न-बन्धतया च ॥ १४ ॥

अणचउवीसाह विणा, जिणपणजुय सम्मि जोगिणो सायं ।

विणु तिरिनराउ कम्मे, वि एवमाहारदुग्गि ओहो ॥ १५ ॥

व्याख्या—प्रागुक्ता चतुर्नवतिरनन्तानुबन्ध्यादिचतुर्विंशतिप्रकृतीर्विना जिननामादिप्रकृति-

पञ्चकसुता च पञ्चसप्ततिस्तामौदारिकमिश्रकाययोगी सम्यक्त्वे बध्नाति । तथा सयोगिन औदारिकमिश्रस्याः केवलिसमुद्भाते द्वितीयपष्ठसप्तमसमयेषु सातमेवैकं बध्नाति । एवं गुणस्थानकचतुष्क एवौदारिकमिश्रयोगो लभ्यते नान्यत्र । अथ कर्मणयोगादिषु बन्धः प्रतिपाद्यते “विष्णु तिरि” इत्यादि । यथौदारिकमिश्रे बन्धविधिरोधतो विशेषतश्चोक्तः । एवं कर्मणयोगेऽपि तिर्यगरायुषी विना वाच्यः, कर्मणकाययोगे तिर्यगरायुषोर्वन्धाभावात् । कर्मणकाययोगो ह्यपान्तरालगतावुत्पत्तिप्रथमसमये च जीवस्य मिथ्यात्वसासादनाऽविरतगुणस्थानकत्रयोपेतस्य लभ्यते । उक्तं च—

मिच्छे सासाणे वा, अविरयैसम्मन्मि अहव गहियन्मि ।

जति जिया परलोए, सेसिकारस गुणे मुचुं ॥ (प्रव० गा० १३०६)

तथा सयोगिनः केवलिसमुद्भाते तृतीयचतुर्थपञ्चमसमयेषु चेति गुणस्थानकचतुष्टय एव कर्मणकाययोगो नान्यत्र । ततो विंशत्युत्तरशतमध्याद् आहारकषट्कतिर्यगरायु प्रकृतीर्मुक्त्वा शेषस्य द्वादशोत्तरशतस्य सामान्येन कर्मणकाययोगे बन्धः । तदेव द्वादशोत्तरशत जिनादिपञ्चकं विना शेषं सप्तोत्तरशतं कर्मणकाययोगे मिथ्यादशो बध्नाति । तदेव सप्तोत्तरशतं सूक्ष्मादित्रयोदश प्रकृतीर्मुक्त्वा शेषा चतुर्नवतिं कर्मणयोगे सासादना बध्नाति । चतुर्नवतिरेवाऽनन्तानुबन्ध्यादेचतुर्विंशतिप्रकृतीर्विना जिननामादिप्रकृतिपञ्चकसहिता च पञ्चसप्ततिष्ठां कर्मणयोगेऽविरता बध्नाति । सयोगिनस्तु कर्मणकाययोगे सातमेवैकं बध्नाति । तथाऽऽहारककाययोगश्चतुर्दशपूर्वविदः, आहारकमिश्रकाययोगश्च तस्यैवाऽऽहारकशरीरस्य प्रारम्भसमये पारत्यागसमये च औदारिकेण सह द्रष्टव्यः । ततः ‘आहारकद्विके’ आहारकशरीरतन्मिश्रलक्षणे योगद्वये धोष कर्मस्तवोक्तः । प्रमत्तगुणस्थानवर्ती त्रिषष्टिप्रकृतिबन्धरूपः । एतत् काययोगद्वय हि लब्ध्युपजावनात् प्रमत्तस्यैव न त्वप्रमत्तस्य ॥ १५ ॥

सुरओहो वेउच्चे, तिरियनराउरहिओ य तम्मिस्से ।

वेयतिगाइम विय तिय, कसाय नच दु चउ पंच गुणा ॥ १६ ॥

व्याख्या—‘सुरौष.’ सामान्यदेवबन्धो वैक्रियकाययोगे द्रष्टव्यः । तद्यथा—सामान्येन चतुरश्रशतम्, मिथ्यात्वेऽ्युत्तरशतम्, सासादने षण्णवतिः, मिश्रे सप्ततिः, अविरते द्विसप्ततिः । तथा ‘तन्मिश्रे’ वैक्रियमिश्रे स एव सुरौषस्तिर्यगरायुष्करहितो वाच्यः । इह देवनारका निजासु पन्मासावशेषा एवायुर्बध्नाति, अतो वैक्रियमिश्रयोगे उत्पत्तिप्रथमसमयादनन्तरमपर्याप्तावस्थासम्भविनि आयुर्द्वयबन्धाभावः । तथा चाऽश्रौधेऽ्युत्तरशतम्, मिथ्यात्व एकोत्तरशतम्, सासादने चतुर्नवतिः, अविरत एकसप्ततिः । वैक्रियमिश्रयोगो मिश्रता चाऽस्यात्र कर्मणकायेनैव सह मन्तव्या । अयमपि च मिथ्यात्वसासादनाऽविरतगुणस्थानकत्रय एव लभ्यते नान्यत्र । यद्यपि देशविरतस्याऽम्बडादेः प्रमत्तस्य तु त्वेष्णुकुमारादेर्वैक्रियं कुर्वतो वैक्रियमिश्रवैक्रियसम्भवः श्रूयते पर स्वभावस्वस्य वैक्रिययोगस्याऽत्र गृहीतत्वाद् अथवा स्वल्पत्वाद् अन्यतो वा

१ मिथ्यात्व सासादने वाऽविरतचक्रवेऽपवा एहीत । यान्ति जीवा परलोह शेषेकादय गुणस्थानानि मुक्ता ॥ २ ०यभावन्मि अहियए अहवा । प्रवचनसारोद्दारे जेव पाठः ॥

कुतोऽपि हेतोः पूर्वाचार्यैः स नोक्तः । एवं योगेषु बन्धसामित्वमुक्तम् । अथ वेदादिषु तद-
भिधित्तुः प्रथमं गुणस्नानकानि तेष्वह—“वैयतिग” इत्यादि । ‘वेदत्रिके’ स्त्रीवेदपुवेदनपुंस-
कवेदरूपे ‘नव’ नवसद्व्याकानि “संजलण” इत्याद्यत्रेतनगाथा(१७)स्य “पठम” इति पदस्यात्रापि
सम्बन्धात् ‘प्रथमानि’ मिथ्यात्वादीनि अनिवृत्तिबादरान्तानि गुणस्नानकानि भवन्ति, ततः परं
वेदानामभावात् । एतेषु यः कर्मस्तत्रोक्तः सामान्यबन्धः स द्रष्टव्यः । तद्यथा—सामान्यतो
नानाजीवापेक्षया विशत्युत्तरशतम्, मिथ्यात्वे सप्तदशोत्तरशतम्, सासादने एकोत्तरशतम्, मिश्रे
चतुःसप्ततिः, अविरते सप्तसप्ततिः, देशविरते सप्तपष्टिः, प्रमत्ते त्रिपष्टिः, अप्रमत्ते एकोनष-
ष्टिरष्टपञ्चाशद्वा, निवृत्तिबादरे प्रथमभागेऽष्टपञ्चाशत्, भागपञ्चके पष्टपञ्चाशत्, सप्तमभागे
पष्टविंशतिः, अनिवृत्तिबादरे आद्य भागे द्वाविंशतिः, एवमन्यत्रापि गुणस्नानकेषु यथास-
म्भवं कर्मस्तत्रोक्तो बन्धो वाच्यः । कषायद्वारे—आद्येऽनन्तानुबन्धिक्रोधमानमायालोभरूपे
कषायचतुष्के द्वे प्रथमे मिथ्यात्वसासादनारूपे गुणस्नानके तत्र तीर्थकरबन्धस्य सम्यक्त्वप्र-
त्ययत्वाद् आहारकद्विकबन्धस्य च संयमहेतुत्वाद् अनन्तानुबन्धिषु तदभावात् सामान्येन सप्त-
दशोत्तरशतम्, मिथ्यात्वे सप्तदशोत्तरशतम्, सासादने एकोत्तरशतम् । द्वितीयेऽप्रत्याख्यानाख्ये
कषायचतुष्के चत्वारि प्रथमानि मिथ्यात्वसासादनमिश्राऽविरतनामकानि गुणस्नानकानि,
तत्राहारकद्विकबन्धाभावेन सामान्येन अष्टादशोत्तरशतम्, मिथ्यात्वे सप्तदशोत्तरशतम्, सासादने
एकोत्तरशतम्, मिश्रे चतुःसप्ततिः, अविरते सप्तसप्ततिः । तृतीये प्रत्याख्यानावरणारूपे कषाय-
चतुष्के पञ्च आद्यानि मिथ्यात्वादीनि देशविरतान्तानि गुणस्नानकानि, देशविरते सप्तपष्टिः,
शेषाणि तथैव ॥ १६ ॥

संजलणतिगे नव दस, लोमे चउ अजह दु ति अनाणतिगे ।

वारस अचक्खुचक्खुसु, पठमा अहखाइ चरमचऊ ॥ १७ ॥

न्याख्या—‘संज्वलनत्रिके’ संज्वलनक्रोधमानमायारूपे नवाऽऽद्यानि गुणस्नानकानि । तत्र
सामान्यबन्धाद् निवृत्तिबादरं यावद् वेदत्रिकन्यायेन विशत्युत्तरशतादिको बन्धः, अनिवृत्ति-
बादरे तु प्रथमे भागे द्वाविंशतिः, द्वितीये पुंवेदरहिता एकविंशतिः, तृतीये संज्वलनक्रोधपर-
हिता विंशतिः, चतुर्थे संज्वलनमानरहिता एकोनविंशतिः, पञ्चमे संज्वलनमाधारहिता अष्टा-
दश । संज्वलनलोभस्य तु सूक्ष्मसम्परायेऽपि भावात् तत्र दश प्रथमानि गुणस्नानानि, तत्र नव
तथैव, दशमे तु सूक्ष्मसम्पराये सप्तदश प्रकृतयः । संयमद्वारे—‘असंयते’ असंयते चत्वारि
आद्यानि गुणस्नानानि, तत्र सामान्यतोऽविरतसम्यग्दृष्टेऽपि सङ्गृहीतत्वाद् जिननामक्षेपात् सप्त-
दशोत्तरशतं जातमष्टादशोत्तरशतम्, मिथ्यात्वे सप्तदशोत्तरशतम्, सासादने एकोत्तरशतम्, मिश्रे
चतुःसप्ततिः, अविरते सप्तसप्ततिः । ज्ञानद्वारे—‘अज्ञानत्रिके’ मत्यज्ञानश्रुताज्ञानविमङ्गलरूपे
द्वे मिथ्यात्वसासादने, त्रीणि वा गुणस्नानकानि मिश्रेण सह । अयमाशयः—मिश्रे ज्ञानां-
शोऽज्ञानांश्चास्ति, तत्र यदाऽज्ञानांशप्राधान्यविवक्षा तदाऽज्ञानत्रिके गुणस्नानकद्वयमेव,
ज्ञानांशप्राधान्यविवक्षायां तु तृतीयं मिश्रमपि, तत्रौचै सप्तदशोत्तरशतम्, मिथ्यात्वे सप्तदशोत्तर-
शतम्, सासादने एकोत्तरशतम् मिश्रे चतुःसप्ततिः । दर्शनद्वारे—चक्षुरचक्षुर्दर्शनयोः प्रथमानि

द्वादश गुणस्नानानि, परतस्तु, चक्षुरचक्षुषोः सतोरप्यनुपयोगित्वेनाव्यापारात् । तत्रौषे
विज्ञात्युत्तरशतम्, मिथ्यात्वे सप्तदशोत्तरशतम्, इत्यादि यावत् क्षीणमोहे सातबन्ध एकः ।
यथाख्याते, चरमगुणस्नानकचतुष्कम्, तत्र सामान्यत एकः, उपशान्तमोहे एकः, क्षीणमोहे
एकः, सयोगिनि एकः, अयोगिनि शून्यम् ॥ १७ ॥

मणनाणि सग जयाई, समइय छेय चउ दुन्नि परिहारे ।

केचलिदुगि दो चरमाऽजयाइ नव मइसुओहिदुगे ॥ १८ ॥

व्याख्या—मनःपर्यायज्ञाने सप्त 'यतादीनि' प्रमत्तसंयतादीनि क्षीणमोहान्तानि । तत्र
सामान्यत आहारकद्विकसहिता त्रिषष्टिर्जाता पञ्चषष्टिः, प्रमत्ते त्रिषष्टिः इत्यादि यावत् क्षीण-
मोहे एकः केवलसातबन्धः । सामायिके छेदोपस्थापने च चत्वारि यतादीनि 'गुणस्नानानि,
तत्र सामान्यतः पञ्चषष्टिः, प्रमत्ते त्रिषष्टिरित्यादि प्राग्वत्, सूक्ष्मसम्प्रायगुणस्नानकादौ तु
सूक्ष्मसम्प्रायादिचारित्रभावात् । तथा 'द्वे गुणस्नानके' प्रमत्ताप्रमत्तरूपे परिहारविशुद्धिकचारित्रे
नोत्तराणि, तस्मिंश्चारित्रे वर्तमानस्य श्रेण्यारोहणप्रतिषेधात्, तत्र सामान्यतः पञ्चषष्टिः, प्रमत्ते
त्रिषष्टिः, अप्रमत्ते एकोनषष्टिरष्टपञ्चाशद्वा । 'केवलद्विके' केवलज्ञानकेवलदर्शनरूपे 'द्वे चरमे'
अन्तिमे सयोगिकेबल्ययोगिकेबल्यारूपे गुणस्नानके भवतः, अत्रौषे एकस्य सातस्य बन्धः
सयोगिनि त्र, अयोगिनि शून्यम् । तथा मतिश्रुतयोः 'अवधिद्विके' च अवधिज्ञानावधिदर्शन-
लक्षणे 'अयतादीनि' अविरतसम्प्रायदृष्ट्यादीनि क्षीणमोहपर्यवसानानि नव गुणस्नानकानि
भवन्ति, सयोग्यादौ केवलोत्पत्त्या मत्वादेरभावात्, तत्रौषतोऽप्रमत्तादेर्मत्यादिमत आहारक-
द्विकस्यापि बन्धसम्भवाद् एकोनाशीतिः, विशेषचिन्तायामविरतादिगुणस्नानकेषु कर्मस्तवोकः
सप्तसप्तत्यादिमितो बन्धो द्रष्टव्यः ॥ १८ ॥

अइ उवसमि चउ वेयगि, खइए इक्कार मिच्छतिगि देसे ।

सुहुमि सठाणं तेरस, आहारगि नियनियगुणोहो ॥ १९ ॥

व्याख्या—इह 'अयतादि' इति पदं सर्वत्र योज्यते । ततोऽयतादीनि उपशान्तमोहान्तान्यष्टौ
गुणस्नानान्यौपशमिकसम्यक्त्वे भवन्ति, तत्र सामान्यत औपशमिकसम्यक्त्वे वर्तमानानां देव-
मनुजायुषोर्बन्धाभावात् पञ्चसप्ततिः, अविरतेऽपि पञ्चसप्ततिः, देशे सुरायुरबन्धात् पदषष्टिः,
प्रमत्ते द्वाषष्टिः, अप्रमत्ते अष्टपञ्चाशद् इत्यादि यावदुपशान्ते एकः । 'वेदके' क्षायोपशमि-
कापरपर्यायेऽयतादीन्यप्रमत्तान्तानि चत्वारि गुणस्नानकानि, तत्रौषे एकोनाशीतिः, अविरते
सप्तसप्ततिः, देशे सप्तषष्टिः, प्रमत्ते त्रिषष्टिः, अप्रमत्ते एकोनषष्टिरष्टपञ्चाशद्वा । अतः परमु-
पशमश्रेणावौपशमिकं क्षपकश्रेणौ पुनः क्षायिकम्, क्षायोपशमिकसम्यक्त्वं तूदीर्घनिध्यात्वक्ष-
येऽनुदीर्घमिथ्यात्वोपशमे च भवतीति । उक्तं च—

'मिच्छत्तं जमुहणं, तं तीणं अणुइयं तु उवसंतं ।

मीसीभावपरिणयं, वेइज्जंतं खओवसमं ॥ (विशेषा० गा० ५३२)

तथा क्षायिकसम्यक्त्वे अयतादीनि अयोगिकेवलिपर्यवसानानि एकादश गुणस्नानकानि,

तत्रौघे एकोनाशीतिः, अविरते सप्तसप्ततिः, देशे सप्तषष्टिः इत्यादि यावद्योगिनि शून्यम् ।
क्षायिकसम्पत्त्वस्वरूपं त्विदम्—

क्षीणे दंसणमोहे, त्रिविहम्मि वि भवनियाणभूयम्मि ।

निप्पच्चवायमउलं, सम्भत्तं स्वाइयं होइ ॥ (श्राव० प्र० गा० ४८)

तथा 'मिथ्यात्वत्रिके' मिथ्यादृष्टिसासादनमिश्ररुक्षणे 'देशे' देशविरते 'सूक्ष्मे' सूक्ष्मसम्प-
राये 'स्वस्थानं' निजस्थानम् । अयमर्थः—मिथ्यात्वमार्गणास्थाने मिथ्यादृष्टिगुणस्थानम्, सासा-
दनमार्गणास्थाने सासादनगुणस्थानम्, मिश्रमार्गणास्थाने मिश्रगुणस्थानम्, देशसंयममार्गणास्थाने
देशविरतगुणस्थानम्, सूक्ष्मसम्परायसंयमे सूक्ष्मसम्परायगुणस्थानम् । अत्र च स्वत्वगुणस्थानीयो
बन्धः, यथा—मिथ्यात्वे औषलो विशेषतश्च सप्तदशोत्तरशतम्, एवं सासादने एकैश्चरशतम्,
मिश्रे चतुःसप्ततिः, देशे सप्तषष्टिः, सूक्ष्मे सप्तदशः । आहारकद्वारे—त्रयोदश गुणस्थानानि
मिथ्यादृष्ट्यादीनि सयोगिकेवल्यन्तानि आहारके जीवे लभ्यन्ते, अयोगी त्वनाहारकः ।
तत्रौघतः विंशत्युत्तरशतम्, मिथ्यात्वे सप्तदशोत्तरशतम्, इत्यादि यावत् सयोगिनि सातरूपैका
प्रकृतिर्बन्धे भवति । एवं वेदादिषु मार्गणास्थानेषु गुणस्थानकान्युपदर्श्य सम्प्रति तेषु बन्धाति-
देशमाह—“नियनियगुणोद्दे” चि निजनिजगुणौघः, एतेषु वेदादिषु यानि स्वत्वगुणस्थानानि
तेष्वौघः कर्मस्तयोक्तो बन्धे द्रष्टव्य इत्यर्थः । स च यथास्थानं भावित एव ॥ १९ ॥

यच्च प्रागुक्तम् “अष्टौपशमिकसम्पत्त्वे गुणस्थानानि” इति तत्र कश्चिद्विशेषमाह—

परमुवसमि वटंता, आउ न थंधंति तेण अजयगुणे ।

देवमणुआउहीणो, देसाइसु पुण सुराउ विणा ॥ २० ॥

व्याख्या—सर्वत्र वेदादिषु निजनिजगुणौघो वाच्य इत्युक्तं परमौपशमिकेऽयं विशेषः—
औपशमिके वर्तमाना जीवा आयुर्न बध्नन्ति तेनाऽयतगुणस्थानके देवमनुजायुर्म्या हीन औघो
वाच्यः, नरकतिर्यगायुषोः प्रागेव मिथ्यात्वसासादनयोरपनीतत्वात् तद्धीनता । तथा 'देश-
दिषु' देशविरतप्रमत्ताऽप्रमत्तेषु पुनरोघः सुरासुर्विना ज्ञेयः । औपशमिकसम्पत्त्वं तूपशमश्रेण्यां
प्रथमसम्पत्त्वलाभे वा भवति जीवस्य । उक्तं च—

उवसामगसेदिगयस्त होइ उवसामियं तु सम्भत्तं ।

जो वा अकयतिपुंजो, अलवियमिच्छो लहइ सम्मं ॥

(विशेषा० गा० ५२९, २७३५)

ननु क्षायोपशमिकौपशमिकसम्पत्त्वयोः कः प्रतिविशेषः?, उच्यते—क्षायोपशमिके
मिथ्यात्वदलिकवेदनं विपाकतो नास्ति प्रदेशतः पुनर्विद्यते, औपशमिके तु प्रदेशतोऽपि
नास्तीति विशेषः ॥ २० ॥ उक्तं वेदादिषु बन्धस्वामित्वम् । अथ लेश्याद्वारमुच्यते—

ओहे अट्टारसयं, आहारदुग्गण आइलेसतिगे ।

तं तित्थोणं भिच्छे, साणाइसु सच्चवहिं ओहो ॥ २१ ॥

१ क्षीणे दर्शनमोहे त्रिविधेषु भवनिदानमूले । निप्रत्ययमनुलं सम्पत्त्वं क्षायिकं भवति ॥ २ उपश-
मकथेनियतस भवति औपशमिकं तु सम्पत्त्वं । वो वाऽऽत्तत्रिषुप्रोत्थपितमिथ्यात्वे लभते सम्पत्त्वं ॥

ष्टकं मुक्त्वा शेषस्य द्वादशोत्तरशतस्याऽनाहारके सामान्येन बन्धः । तथा जिननाम सुरद्विकं वैक्रियद्विकं च द्वादशोत्तरशतमध्याद् मुक्त्वा शेषस्य सप्तोत्तरशतस्यानाहारके मिथ्यादष्टौ बन्धः । तथा सूक्ष्मादित्रयोदश प्रकृतीर्मुक्त्वा शेषायाश्चतुर्नचतेः सासादनसेऽनाहारके बन्धः । तथाऽनन्तानुबन्ध्यादिचतुर्विंशतिप्रकृतीश्चतुर्नचतेर्मध्याद् मुक्त्वा शेषायाः सप्ततेजिननामसुरद्विकवैक्रियद्विकयुक्तायाः पञ्चसप्ततेरविरतेऽनाहारके बन्धः । तथा सयोगिनि केवलिसमुद्भाते तृतीयचतुर्थपञ्चमसमयेष्वनाहारक एकस्याः सातप्रकृतेर्बन्धः ॥ २३ ॥

अथ प्राग् यदुक्तं लेख्याद्वारे—“साणाइसु सवहिं ओहो” चि (गा० २१) “सासादनादिषु गुणस्थानेषु सर्वत्र लेख्यापदके ओषो द्रष्टव्यः” इति, तत्र न ज्ञायत आदिशब्दात् कसां लेख्यायां कियन्ति गुणस्थानानि गृह्यन्ते? इत्यतो लेख्यासु गुणस्थानकान्युपदर्शयन् प्रकरणसमर्थनां प्रकरणज्ञानोपायं चाह—

तिसु दुसु सुकाइ गुणा, चउ सग तेर ति बंधसामित्तं ।

देविंदसूरिलिहियं, नेयं कम्मत्थयं सोउं ॥ २४ ॥

व्याख्या—‘तिसु’ आद्यासु कृष्णनीलकापोतलेख्यासु “चउ” इत्यादिना यथाक्रमं सम्बन्धात् ‘चत्वारि’ मिथ्यात्वसासादनमिथाविरतरूपाण्याद्यानि गुणस्थानानि प्राप्यन्ते, एतद्गुणस्थानचतुष्के परिणामविशेषतः षण्णामपि लेख्याना भावात् । ‘द्वयोः’ तेजःपद्मलेख्ययोर्मिथ्यात्वादीनि सप्त गुणस्थानानि, तयोरप्रमत्तगुणस्थानकान्तमपि यावद्भावात् । शुक्ललेख्यायां त्रयोदश मिथ्यात्वादीनि गुणस्थानानि, तस्या मिथ्यादष्टिगुणस्थानात् प्रभृति यावत् सयोगिकेवलिगुणस्थानकं सावदपि भावात् । अयोगी त्वलेख्यः । इह च लेख्याना प्रत्येकमसद्वेष्यानि लोकाकाशप्रदेशप्रमाणान्यध्यवसायस्थानानि, ततो मन्दाध्यवसायस्थानापेक्षया शुक्ललेख्यादीनामपि मिथ्यादृष्टादौ सम्भवो न विरुध्यते । तथा कृष्णादिलेख्यात्रयं यदिहाविरतगुणस्थानकान्तमुक्तं तद् बृहद्बन्धस्वामित्वानुसारेण, षडशीतिके तु तस्य प्रमत्तगुणस्थानकान्त यावदभिहितत्वात् । तथाहि—

लेसा तिलि पमत्तं, तेरूपम्हा उ अप्पमतंता ।

सुका जाव सजोगी, निरुद्धलेसो अजोगि चि ॥

(जिनवह्णमीयषडशीति गा० ७३)

तत्त्वं तु ध्रुतपरा विदन्ति इति । प्रतिपादितं गत्यादिषु बन्धस्वामित्वम्, तत्प्रतिपादनाच्च समर्थितं बन्धस्वामित्वप्रकरणम् । इतिशब्दः परिसमाप्तौ । बन्धस्वामित्वमेतत् ‘ज्ञेयं’ बोद्धव्यं, कर्मस्त्वं श्रुत्वा, अत्र बहुषु स्थानेषु तदुक्तबन्धातिदेशद्वारेण भगनात् ॥ २४ ॥

एतद्बन्धस्य टीकाभूत्, परं कापि न साऽऽप्यते ।

स्थानस्याऽऽन्यताहेतोरतोऽलेख्यवचूर्णिका ॥

॥ इति बन्धस्वामित्वावचूरिः समाप्ता ॥

मन्थाग्रम् ४२६ अक्षराणि २८

॥ अहम् ॥

पूज्यश्रीदेवेन्द्रसूरिविरचितसोपज्ञटीकोपेतः

पडशीतिनामा चतुर्थः कर्मग्रन्थः ।

॥ ॐ नमः प्रवचनाय ॥

यद्वापितार्थलवमाप्य दुरापमाशु, श्रीगौतमप्रभृतयः शमिनामधीशाः ।

सूक्ष्मार्थसार्थपरमार्थविदो बभूवुः, श्रीवर्धमानविमुरस्तु स वः शिवाय ॥ १ ॥

निजधर्माचार्येभ्यो, नत्वा निष्कारणैकबन्धुभ्यः ।

श्रीपडशीतिकशास्त्रं, विवृणोमि यथागमं किञ्चित् ॥ २ ॥

तत्राऽऽदावेवाऽभीष्टदेवतास्तुत्यादिप्रतिपादिकामिमा गाथामाह—

नमिय जिणं जियमग्गणगुणठाणुवओगजोगलेसाओ ।

धंघऽप्पवह्णभावे, संखिज्जाई किमवि वुच्छं ॥ १ ॥

जिनं नत्वा जीवस्थानादि वक्ष्य इति सम्बन्धः । तत्र 'नत्वा' नमस्कृत्य, नमस्कारो हि चतुर्धा—द्रव्यतो नानैको न भावतो यथा पाल्कादीनाम् १, भावतो नानैको न द्रव्यतो यथाऽनुचरोपपातिसुरादीनाम् २, एको द्रव्यतोऽपि भावतोऽपि यथा शम्भुकुमारप्रभृतीनाम् ३, एको न द्रव्यतो नापि भावतो यथा कपिलादीनाम् ४ । ततो द्रव्यनावरूपेण भावनमस्कारेण नमस्कृत्य । कम् ! इत्याह—'जिनं' रागद्वेषभोहादिदुर्वारैरिवारजेतारं धीतरागम्, परमाई-न्यमहिमालङ्घ्यं तीर्थकरमित्यर्थः । अनेन परमाभीष्टदेवतानमस्कारेण ऐकान्तिकमात्यन्तिकभावमङ्गलमाह, तेन च शास्त्रस्याऽऽपरिसमाप्तेर्निष्प्रत्यूहता भवतीति । क्त्वाप्रत्ययस्य चोत्तरक्रियासापेक्षत्वाद् उत्तरक्रियामाह—जीवमार्गणागुणस्थानादि वक्ष्ये । इह स्नानशब्दस्य प्रत्येकं योगाद् जीवस्थानानि, मार्गणास्थानानि, गुणस्थानानि । तत्र जीवन्ति—यथायोग्य प्राणान् धारयन्तीति जीवाः प्राणिनः शरीरमृत इति पर्यायाः, तेषां जीवानां स्थानानि—सूक्ष्मापर्यायैकेन्द्रियत्वादयोऽवान्तरविशेषाः, तिष्ठन्ति जीवा एषु इति कृत्वा जीवस्थानानि १ । मार्गणं—जीवादीना पदार्थानामन्वेषणं मार्गणा, तस्याः स्थानानि—आश्रया मार्गणास्थानानि वक्ष्यमाणानि गत्यादीनि २ । गुणाः—ज्ञानदर्शनचारित्ररूपा जीवस्वभावविशेषाः, स्थानं—पुनरेतेषां शुद्धशुद्धिप्रकर्षापरकपर्वतः स्वरूपभेदः, तिष्ठन्ति गुणा अस्तिन्निति कृत्वा, गुणानां स्थानानि गुणस्थानानि—परमपदप्रासादशित्वारोहणसोपानकल्पानि स्योपज्ञकर्मत्तरटीकायां सविस्तरमभिहितानि इहैव वा किञ्चिद्वक्ष्यमाणानि मिथ्यादृष्टिप्रभृतीनि चतुर्दश ३ । "उवओग" चि उपयोजनमुपयोगः—बोधरूपो जीवव्यापारः, भावे धन्, यद्वा उपयुज्यते—वस्तुपरिच्छेदं प्रति

व्यापार्यत इत्युपयोगः, कर्मणि घञ्, यदि वा उपयुज्यते वस्तुपरिच्छेदं प्रति जीवोऽनेनेत्यु-
पयोगः, “पुंनाम्नि घः” (सि० ५-३-१३०) इति करणे घप्रत्ययः, सर्वत्र जीवस्तत्त्वभू-
तोऽवबोध एवोपयोगो मन्तव्यः ४। “योग” इति योजनं योगः—जीवस्य धीर्ये परिस्पन्द इति
मायत्, यदि वा युज्यते—धावनपलगनादिक्रियासु व्यापार्यत इति योगः, कर्मणि घञ्, यद्वा
युज्यते—सम्बन्धते धावनपलगनादिक्रियासु जीवोऽनेनेति “पुंनाम्नि०” (सि० ५-३-१३०)
इति करणे घप्रत्ययः, स च मनोवाक्कायलक्षणसहकारिकारणभेदात् त्रिविधो वक्ष्यमाणस्व-
रूपः ५। “लेसाउ” इति लिश्यते—छिन्यते कर्मणा सहात्माऽनयेति लेश्या, कृष्णादिद्रव्यसाचि-
व्यादात्मनः शुभाशुभपरिणामविशेषः । यदुक्तम्—

कृष्णादिद्रव्यसाचिव्यात्, परिणामो य आत्मनः ।

स्फटिकस्यैव तरायं, लेश्याशब्दः प्रवर्तते ॥ इति ।

सा च षोढा—कृष्णलेश्या नीललेश्या कापोतलेश्या तेजोलेश्या पद्मलेश्या शुक्लेश्या ।
आसां च स्वरूपं जम्बूफललादकषट्पुरुषीदृष्टान्तेन ग्रामपातनप्रचलितचौरपट्टकदृष्टान्तेन वा
एवमवसेयम्—

जैह जंबुपायवेगो, सुपक्वफलमरियनमियसाहमो ।

दिदो छर्हि पुरिसोद्धि, ते विंती जंबु भक्खेमो ॥

विह पुण ते! विंतेगो, आरुहणे हुज्ज जीयसदेहो ।

तो छिदिऊण मूलाउ पाडिउं ताई भक्खेमो ॥

धीमाऽऽह इद्देणं, किं छिन्नेण तरुणा उ अम्हं! ति ।

साहा महाउ छिद्दह, तद्दो बेई पसाहा उ ॥

गुच्छे चउत्थओ पुण, पंचमओ वेइ गिण्दह फलाइं ।

छदो उ वेइ पडिया, एए धिय सायहा पित्तुं ॥

दिहंतस्सोवणओ, ओ वेइ तरुं तु छिद्द मूलाओ ।

सो थट्टइ किण्हाए, साह महाहाउ नीलाए ॥

हवह पसाहा फाऊ, गुच्छा तेऊ फलाइं पम्हाए ।

पडियाइं सुक्खेसा, अइया अज्ज इमाऽऽहरणं ॥

चोसा गामवट्ठं, विजिग्गया एगु वेइ पाएह ।

जं पिच्छह तं सधं, दुपयं च चउप्पयं वा वि ॥
 बीओ माणुस पुरिसे, य तईओ साउहे चउत्थो उ ।
 पंचमओ जुज्झंते, छट्ठो पुण तत्थिमं भणइ ॥
 इकं ता हरह धणं, बीयं मारेह मा कुणह एयं ।
 केवल हरह धणं ती, उवसंहारो इमो तेसिं ॥
 सधे मारेह ची, वट्टइ सो किण्हलेसपरिणामे ।
 एवं क्रमेण सेसा, जा चरमो सुकलेसाए ॥

अस्यैव दृष्टान्तद्वयस्य सङ्ग्रहगाथाः—

मूलं साह पसाहा, गुच्छ फले छिंद पडियभक्खणया ।
 सधं माणुस पुरिसा, साउह जुज्झंत घणहरणा ॥
 आसु च लेइयासु यो जीवो यस्मां लेइयायां वर्तते स प्रदर्शयते—
 वैरेणं निरणुकंपो, अइचंडो दुम्महो खरो फरुसो ।
 किण्हाइ अणज्झप्पो, वहकरणरओ य तक्कालं ॥
 मायाडंमे कुसओ, उक्कोडालुद्ध चवलचलचित्तो ।
 मेहुणतिवामिरओ, जलियपलावी य नीलाए ॥
 मूदो आरंभपिओ, पावं न गणेइ सबक्कजेसु ।
 न गणेइ हाणिवुट्ठी, कोहजुओ काउलेसाए ॥
 दक्खो संवरसीलो, रिजुमावो दाणसीलगुणजुओ ।
 धम्मम्मि होइ बुद्धी, अरुसणो तेउलेसाए ॥
 सत्तणुकंपो य थिरो, दाणं खल देइ सबजीवाणं ।
 अइकुसलबुद्धिमंतो, थिइमंतो पण्हलेसाए ॥
 धम्मम्मि होइ बुद्धी, पावं वज्जेइ सबक्कजेसु ।
 आरंभेसु न रज्जइ, अपक्खवाइ य सुक्काए ॥

६ ।

यं प्रेक्ष्य तं सर्वं द्विपदं च चतुर्भुजं वापि ॥ द्वितीयो मनुष्यान् पुरुषांश्च तृतीयः सायुषांश्चतुर्थं ॥ पथमान्
 दुष्यमानान् यद्वः पुनस्तप्रेदं भणति ॥ एकं तावद् हरस्य धनं द्वितीयं मायाय मा कुर्वतेवम् । केवलं हरत
 धनं उवसंहारोऽयं तेषाम् ॥ सर्वान् मारयतेति वर्तते स कृष्णदेव्यापरिणामे । एवं क्रमेण शेषा यावत् चरमः
 दृष्टान्देव्यायाम् ॥

१ मूलं शास्त्राः प्रशाखा शुच्छान् फलानि छिन्त पठितमक्षणता । एवं मनुष्यान् पुरुषान् सायुषान् दुष्यमा-
 नान् [इन्त] धनहरणम् ॥ २ वैरेण निरनुकम्पः अतिचण्डः दुर्मुखः खरः पहरः । कृष्णायामनध्यायः बध्दर-
 णरतस्य तरकालम् ॥ मायाइमे कुशल लकोचालुद्धध्वरकचलचित्तः । मैहुणतीवामिरतः अजीकरलापी च
 नीलायाम् ॥ मूढ आरम्भत्रियः पावं न गणयति सर्वकार्येषु । न गणयति हाणिवुट्ठी क्रोधयुतः कापोठ-
 केव्यायाम् ॥ दसः संवरसील ऋजुमावी दानसीलगुणयुक्तः । धर्मे भवति बुद्धिः अपेयणः तेजोदेव्यायाम् ॥
 सत्त्वानुकम्पकश्च स्थिरः दानं काल ददाति सर्वजीवेभ्यः । अतिदुःखलबुद्धिमान् प्रतिमान् पथमेव्यायाम् ॥
 धर्मे भवति बुद्धिः पावं वर्जयति सर्वकार्येषु । आरम्भेषु न रज्जति अपक्वयादी च दृष्टायाम् ॥

सतो जीवस्थानानि च मार्गणास्थानानि च गुणस्थानानि च उपयोगाश्च योगाश्च लेख्या-
 श्चेति द्वन्द्वे द्वितीया शस्त् । “बन्ध” चि मिथ्यात्वादिभिर्वन्धहेतुभिरङ्गनचूर्णपूर्णसमुद्रकवद् निर-
 न्तरं पुद्गलनिचिते लोके कर्मयोग्यवर्णापुद्गलैरात्मनः क्षीरनीरवद् वह्नयय.पिण्डवद्वा अन्यो-
 न्यानुगमामेदारमकः सम्बन्धो बन्धः १ । उपलक्षणत्वाद् उदयोदीरणासत्तानां परिग्रहः । तत्र
 तेषामेव कर्मपुद्गलानां यथास्वस्थितिचद्धानामपवर्तनादिकरणकृते स्वाभाविके वा स्थित्यपचये
 सत्सुदयसमयप्राप्तानां विपाकयेदनमुदयः २ । तेषामेव कर्मपुद्गलानामकालप्राप्तानां जीवसामर्थ्य-
 विशेषाद् उदयावलिकायां प्रवेशनमुदीरणा ३ । तेषामेव कर्मपुद्गलानां बन्धसङ्काम्यां लब्धात्म-
 लामानां निर्जेरणसङ्कमकृतस्वरूपमच्युत्यभावे सति सद्भावः सत्त्वा ४ । यद्वा बन्ध इति पदैक-
 देशेऽपि ‘भामा सत्यभामा’ इति न्यायेन पदप्रयोगदर्शनाद् बन्धहेतवो मिथ्यात्वाऽविरतिकपा-
 ययोगरूपा वक्ष्यमाणा गृह्यन्ते ७ । “अप्पबहू” चि भावप्रधानत्वान्निर्देशस्य अल्पबहुत्वं गत्यादि-
 रूपमार्गणास्थानादीनां परस्परं श्लोकभूयस्त्वम् ८ । “भाव” चि जीवाजीवानां तेन तेन रूपेण
 भवनानि-परिणमनानि भावा औपशमिकादयः ९ । ततो बन्धश्च अल्पबहुत्वं च भावाश्चेति
 द्वन्द्वे द्वितीयावहुवचनं शस्त् । सूत्रे च “अप्पबहू” इत्यत्र दीर्घत्वं “दीर्घह्रस्वौ मिथो वृत्तौ”
 (सि० ८-१-४) इति प्राकृतसूत्रेण । “संस्विज्जाह” चि सद्भावयते-चतुष्पल्यादिप्ररूपणया
 परिमीयत इति सङ्ख्येयम्, आदिशब्दादसङ्ख्येयानन्तकपरिग्रहः १० । तत एवं जीवस्थाना-
 दिकमनन्तकपर्यवसानं द्वारकलापमत्र वक्ष्य इत्यनेनाभिधेयमाह । कथं वक्ष्ये ! इत्याह—
 “क्लिम्वि” चि किमपि किञ्चित्-स्वरूपं न विस्तारवत्, दु.पमानुभावेनापचीपमानमेघायुर्बलादि-
 गुणानामैदंयुगीनजनानां विस्ताराभिधाने सत्युपकारासम्भवात्, तदुपकारार्थं चैव शास्त्रारम्भ-
 प्रयासः । एतेन सङ्घिसरुचिसत्त्वानाश्रित्य प्रयोजनमाचष्टे । सम्बन्धस्त्वर्थापत्तिगम्यः, स चौपा-
 योपेयलक्षणः साध्यसाधनलक्षणो गुरुपर्वकमलक्षणो वा सत्यमभ्युद्वाः ।

इह च मार्गणास्थानगुणस्थानादयः सर्वे पदार्था न जीवपदार्थमन्तरेण विचारयितुं शक्यन्त
 इति प्रथमं जीवस्थानग्रहणम् १ । जीवाश्च प्रपञ्चतो निरूप्यमाणा गत्यादिमार्गणास्थानैरेव
 निरूपयितुं शक्यन्त इति तदनन्तरं मार्गणास्थानग्रहणम् २ । तेषु च मार्गणास्थानेषु वर्तमाना
 जीवा न कदाचिदपि मिथ्यादृष्ट्याद्यन्यतमगुणस्थानकविकला भवन्तीति ज्ञापनाय मार्गणा-
 स्थानकानन्तरं गुणस्थानकग्रहणम् ३ । अमूनि च गुणस्थानकानि परिणामशुद्धशुद्धिपर्यव-
 र्णरूपाण्युपयोगवतामेवोपपद्यन्ते नान्येषामाकाशादीनाम्, तेषां ज्ञानादिरूपपरिणामरहितत्वा-
 दिति प्रतिपत्त्यर्थं गुणस्थानकग्रहणानन्तरमुपयोगग्रहणम् ४ । उपयोगवन्तश्च मनोवाक्कायचेष्टासु
 वर्तमाना नियमतः कर्मसम्बन्धमाजो भवन्ति । तथा चागमः—

जाष णं एस जीवे पयइ वेयइ चलइ फंदइ षट्ठइ खुम्भइ तं तं भावं परिणमइ ताव णं
 अट्टविहबंघए वा सचविहबंघए वा छविहबंघए वा एगविहबंघए वा नो णं अबंघए ।

इति ज्ञापनार्थमुपयोगग्रहणानन्तरं योगग्रहणम् ५ । योगवशाद्योपात्तस्यापि कर्मणो यावद्

१ यावत् खलु एष जीव एतदे अत्रेते चलति स्पन्दते षट्ठे छुम्भति तं तं भावं परिणमते तावद्विषय-
 बन्धको वा सत्विषयबन्धको वा षट्ठिषयबन्धको वा एकविषयबन्धको वा न खल्वबन्धकः ॥

न कृष्णाद्यन्यतमलेश्यापरिणामो जायते तावद् न तस्य स्थितिपाकविशेषो भवति, "स्थिति-
पाकविशेषस्तस्य भवति लेश्याविशेषेण" इति वचनप्रामाण्यात्, ततो योगवशादुपाद्यस्य कर्मणो
लेश्याविशेषतः स्थितिपाकविशेषो भवतीति प्रतिपद्ये योगानन्तरं लेश्याग्रहणम् ६ । लेश्या-
वन्तश्च यथायोग्यैर्बन्धहेतुभिः कर्मबन्धोदयोदीरणासत्ता प्रकुर्वन्तीति ज्ञापनाय लेश्यानन्तरं
बन्धग्रहणम् ७ । बन्धोदयादिपुक्ताश्च जीवा मार्गणास्थानाद्याश्रित्या नियमत परस्परमल्पे वा
मधेयुर्बहुवो वेति निवेदनार्थं बन्धानन्तरमल्पबहुत्वग्रहणम् ८ । ते च जीवा मार्गणास्थानादि-
प्वल्पे वा बहुवो वा भवन्तोऽवश्यं पण्णामौपशमिकादिभावानां केयुष्विदं भाष्येषु वर्तन्त इति प्रक-
टनार्थमल्पबहुत्वानन्तरं भावग्रहणम् ९ । औपशमिकादिभाववतां च जीवानामल्पबहुत्वं
नियमतः सङ्ख्येयकेन असङ्ख्येयकेन अनन्तकेन वा निरूपणीयमिति भावग्रहणानन्तरं सङ्ख्येय-
कादिग्रहणम् १० इति ।

। यद्यपि चेह सामान्येनेके "जीवस्थानादि वक्ष्ये" तथाप्येव विशेषतो द्रष्टव्यम्—जीवस्थान-
केषु गुणस्थानकयोगोपयोगलेश्याकर्मबन्धोदयोदीरणासत्ता वक्ष्ये, मार्गणास्थानकेषु पुनर्जीव-
स्थानकगुणस्थानकयोगोपयोगलेश्याऽल्पबहुत्वानि, गुणस्थानकेषु च जीवस्थानकयोगोपयोग-
लेश्याबन्धहेतुबन्धोदयोदीरणासत्ताऽल्पबहुत्वानि । तत्र गाथाः—

चउदसजियठाणेसु, चउदस गुणठाणगाणि १ जोगा य २ ।

उवयोगे ३ लेस ४ बंधु ५ दउ ६ दीरणा ७ संत ८ अह ९ ॥

चउदसमगणठाणेसु, मूलपपसुं विसट्टि ह्यरेसु ।

जिय १ गुण २ जोगु ३ बजोगा ४, लेस ५ ऽप्यबहुं ६ च छट्टाणा ॥

चउदसगुणठाणेसुं, जिय १ जोगु २ यजोग ३ लेस ४ बंधा ५ य ।

बंधु ६ दयु ७ दीरणावो ८, संत ९ ऽप्यबहु १० च वस ठाणा ॥ इति ॥ १ ॥

तत्र यथोद्देशं निर्देस इति न्यायात् प्रथमं तावद् जीवस्थानानि निरूपयन्नाह—

इह सुहुभयापरेगिदिबितिचउअसत्तिसत्तिपंचिदी ।

अपजत्ता पजत्ता, कमेण चउदस जियट्टाणा ॥ २ ॥

'इह' असिन् अगति अनेन क्रमेण चतुर्दश जीवस्थानानि प्रागिरूपितशब्दार्थानि भवन्ति ।
केन क्रमेण? इति चेद्, इत्याह—सूक्ष्मयादीरेकेन्द्रियद्वित्रिचतुरसंज्ञिसंज्ञिषोन्द्रियाः, एते च
सर्वेऽपि प्रत्येकं पर्याप्तिका अपर्याप्तिकाश्चेति । तत्र एकं स्पर्शनलक्षणमिन्द्रियं येषां त एते-
न्द्रियाः पृथिन्यसेजोवायुवनस्पतयः, ते च प्रत्येकं द्वेषा—सूक्ष्मा वादराश्च । सूक्ष्मनामकर्मो-
दयात् सूक्ष्माः सकललोकव्यापिनः, वादरनामकर्मोदयात् वादराः ते च लोकपतिनियतदेशव-
र्तिनः । द्वित्रिचतुरसंज्ञिसंज्ञिषोन्द्रिया इति, इन्द्रियशब्दस्य प्रत्येकं योगात् क्षीन्द्रिया
श्रीन्द्रिया चतुरिन्द्रिया असंज्ञिसंज्ञिमेवमिताश्च पञ्चोन्द्रियाः । तत्र द्वे स्पर्शनरसालक्षणे

१ चतुर्दशजीवस्थानेषु चतुर्दश गुणस्थानानि योगात् । उपयोगलेश्याबन्धोदयोदीरणासत्ता अह वदानि ॥
चतुर्दशमार्गणास्थानेषु मूलरूपेषु द्विबधिरितिरेषु । जीवगुणयोगोपयोगे लेश्याऽल्पबहुत्वं च पद स्थानानि ॥
चतुर्दशगुणस्थानेषु जीवयोगोपयोगलेश्याबन्धपाद्य । बन्धोदयोदीरणाः सत्ताऽल्पबहुत्वं च दस स्थानानि ॥

इन्द्रिये येषां ते द्वीन्द्रियाः कृमिपूत्रकचन्दनकशाङ्गकपर्दजलौकाप्रभृतयः । त्रीणि स्पर्शनरसनप्राणरूपाणि इन्द्रियाणि येषां ते त्रीन्द्रियाः कुन्धुमत्कुण्डयूकागर्दमेन्द्रगोपकमत्कोटकादयः । चत्वारि स्पर्शनरसनप्राणचक्षुर्लक्षणानि इन्द्रियाणि येषां ते चतुरिन्द्रियाः अमरमक्षिकामशकृत्-
श्विकादयः । पञ्च स्पर्शनरसनप्राणचक्षुःश्रोत्रलक्षणानि इन्द्रियाणि येषां ते पञ्चेन्द्रियाः मत्स-
मकरेभकलभसारसहंसनरसुरनारकादयः, ते च द्विविधाः—संज्ञिनोऽसंज्ञिनश्च । तत्र संज्ञानं
संज्ञा—भूतमवद्भाविभावस्वभावपर्यालोचनम्, “उपसर्गादात्ः” (सि० ५-३-११०) इत्यङ्-
प्रत्ययः, सा विद्यते येषां ते संज्ञिनः—विशिष्टस्मरणादिरूपमनोविज्ञानभाज इति यावत्,
तद्विपरीता असंज्ञिनः—विशिष्टस्मरणादिरूपमनोविज्ञानविकला इत्यर्थः । एते च सूक्ष्मकेन्द्रि-
यादयः प्रत्येकं द्विधा—पर्याप्तका अपर्याप्तकाश्च । पर्याप्तिनाम—पुद्गलोपचयजः पुद्गलग्रहणपरि-
णमनहेतुः शक्तिविशेषः, सा च विषयभेदात् षोढा—आहारपर्याप्तिः १ शरीरपर्याप्तिः २ इन्द्रि-
यपर्याप्तिः ३ उच्छ्वासपर्याप्तिः ४ भाषापर्याप्तिः ५ मनःपर्याप्तिः ६ चेति । तत्र यया नाद्यमाहार-
मादाय स्वररूपतया परिणमयति सा आहारपर्याप्तिः १ । यया रसीभूतमाहारं रसासृग्मा-
समेदोऽस्थिमज्जाशुक्रलक्षणसप्तधातुरूपतया परिणमयति सा शरीरपर्याप्तिः २ । यया घातुरूपतया
परिणमितमाहारमिन्द्रियरूपतया परिणमयति सा इन्द्रियपर्याप्तिः ३ । यया पुनरुच्छ्वासप्रायोग्य-
वर्गणादलिकमादाय उच्छ्वासरूपतया परिणमयत्याऽऽलम्ब्य च मुञ्चति सा उच्छ्वासपर्याप्तिः ४ ।
यया तु भाषामायोग्यवर्गणाद्रव्यं गृहीत्वा भाषात्वेन परिणमयत्याऽऽलम्ब्य च मुञ्चति सा
भाषापर्याप्तिः ५ । यया पुनर्मनोयोग्यवर्गणादलिकं गृहीत्वा मनस्त्वेन परिणमयत्याऽऽलम्ब्य च
मुञ्चति सा मनःपर्याप्तिः ६ । एताश्च यथाक्रममेकेन्द्रियाणां द्वीन्द्रियादीनां संज्ञिनां च चतुःप-
ञ्चपट्टसङ्ख्या भवन्ति । यदभाणि—

आहारसरीरिन्द्रिय, पञ्चमी आणपाणुमासमणे ।

चचारि पंच छ प्यि य, एगिन्द्रियविगलसन्नीणं ॥

पर्याप्तयो विद्यन्ते येषां ते पर्याप्ताः, “अत्रादिभ्यः” (सि० ७-२-४६) इति मत्वर्थीयः
अप्रत्ययः, स्वार्थिककप्रत्ययोपादानात् पर्याप्तकाः । ये पुनः स्वयोग्यपर्याप्तिपरिसमाप्तिविकला-
स्तेऽपर्याप्तकाः, ते च द्विधा लब्ध्या करणैश्च । तत्र येऽपर्याप्तका एव सन्तो म्रियन्ते न पुनः
स्वयोग्यपर्याप्तीः सर्वा अपि समर्थयन्ते ते लब्ध्यपर्याप्तकाः, ये पुनः करणानि—शरीरिन्द्रिया-
दीनि न तावद् निर्वर्तयन्ति अथ चावश्यं पुरस्ताद् निर्वर्तयिष्यन्ति ते करणापर्याप्तकाः ।

इह चैवमागमः—

लब्ध्यपर्याप्तका अपि नियमादाहारशरीरेन्द्रियपर्याप्तिपरिसमाप्तावेव म्रियन्ते नावांग्,
यस्मादागामिमवायुर्वद्भा म्रियन्ते सर्वे एव देहिनः, तच्चाऽऽहारशरीरेन्द्रियपर्याप्तिपर्याप्तानामेव
म्रियन्ते ।
इति ॥ २ ॥

तदेवं निरूपितानि जीवस्थानानि । अथैतेष्वेव जीवस्थानेषु गुणस्थानानि प्रचिक्रष्टपिपुराह—

१ आहारसरीरिन्द्रियाणि पर्याप्तव आणप्राणभाषामनाणि । चतस्रः पञ्च षट्पि च एकेन्द्रियविकल-
संज्ञिनाम् ॥

वायरअसन्निविगले, अपज्जि पढमविय सन्निअपजत्ते ।

अजयजुय सन्निपज्जे, सव्वगुणा मिच्छ सेसेसु ॥ ३ ॥

इह चतुर्दश गुणस्थानानि भवन्ति । तद्यथा—मिथ्यादृष्टिगुणस्थान १ सासादनसम्यग्दृष्टिगुणस्थान २ सम्यग्मिथ्यादृष्टिगुणस्थानम् ३ अविरतसम्यग्दृष्टिगुणस्थान ४ देशविरतिगुणस्थान ५ प्रमत्तसंयतगुणस्थानम् ६ अप्रमत्तसंयतगुणस्थानम् ७ अपूर्वकरणगुणस्थानम् ८ अनिवृत्तिवादरसम्परायगुणस्थान ९ सूक्ष्मसम्परायगुणस्थानम् १० उपशान्तकषायवीतरागच्छन्नस्वगुणस्थान ११ क्षीणकषायवीतरागच्छन्नस्वगुणस्थान १२ सयोगिकेवलिगुणस्थानम् १३ अयोगिकेवलिगुणस्थानम् १४ । एतेषामर्थलेशोऽयम्—

जीवाइपयत्थेसु, जिणोवइद्वेसु जा असदहणा ।

सदहणा वि य मिच्छा, विवरीयपरूवणा जा य ॥

संसयकरण ज पि य, ज तेसु अणायरो पयत्थेसु ।

त पचविह मिच्छ, तद्विद्वी मिच्छदिद्वी य ॥

उवसमअद्दाएँ ठिओ, मिच्छमपतो तमेव गतुमणो ।

सम्म आसायतो, सासायण मो मुणेयघो ॥

जह सुददहीणि विसमाइभावसहियाणि हुति भीसाणि ।

भुजतस्स तहोमपदिद्वीए मौसदिद्वीओ ॥

तिविहे वि हु सम्मचे, धोवा वि न विरइ जस्स कम्मवसा ।

सो अविरउ ति मन्नइ, देसे पुण देसविरईओ ॥

विगहाकसायनिहासहाइरओ भवे पमतु ति ।

पचसमिओ तिगुत्तो, अपमत्तजई मुणेयघो ॥

अप्पुव्व अप्पुव्व, जहुत्तरं जो करेइ ठिइकड ।

रसकड तग्घाय, सो होइ अपुव्वकरणु ति ॥

विणिवट्टति विमुद्धि, समगपइट्टा वि जम्मि अत्तुज्ज ।

ततो नियट्टिठाण, विवरीयमओ वि अनियट्टी ॥

थूलाण लोहस्सडाण वेयगो वायरो मुणेयघो ।

सुहुमाण होइ सुहुमो, उवसंतोहिं तु उवसंतो ॥

१ जीवादिपदार्थेषु जिनेपरिद्वेषु याऽप्रद्वेष्टा । पदार्थाणि न मिथ्या विपरीतप्रकरणे या च ॥ संशयकारणं यदपि च यत्सम्भवाद् पदार्थेषु । तदव्यभिच मिथ्यात्वं तद्वदृष्टि मिथ्यादृष्टि ॥ वपणमाप्यन्ति स्थितो मिथ्या न मन्नासकमेव मत्तुनना । सम्यक्त्वं आस्तादयन् सास्तादने हातव्य ॥ यथा सुददधिनी विरमादिमावसहिते भवतो मित्रे । भुजानस्य तपोभवदहना मिधदृष्टिक ॥ त्रिभिधेऽपि हि सम्प्रत्ये लोहाऽपि न विरति मास कर्मवशात् । सोऽविरत इति भव्यते वेद्य पुनर्देवविरते ॥ विकृपाकषायमिद्राग्नाद्विरतो मवेत् प्रमत्त इति । पचसमितस्त्रिगुत्तोऽप्रमत्तवतिर्गतव्य ॥ अद्वैतपूर्वं यथोक्तं य करोति स्थितिसत्त्वं । एतत्तत्तम् तद्वार्यं च मन्त्रपूर्वकरण इति ॥ विनिवर्तते विमुद्धि ससक्यमिद्रा अपि यस्मिन्नन्योन्यम् । ततो निवृत्तिसत्त्वं विपरीतमतोऽप्यनिवृत्ति ॥ इयूथानां कोमलमनानां वेदो वादो हातव्य । सूक्ष्मार्थं मवति सूक्ष्म उपशान्तोऽपि उपशान्तः ॥

स्त्रीणम्मि मोहणिज्जे, स्त्रीणकसाथो सजोग जोगि ति (ग ति) ।

होइ पउत्ता य तओ, अपउत्ता होइ हु अजोगी ॥

अविरयसासणमिच्छा, परमविया न उण सेसगुणठाणा ।

मिच्छस्स तिन्नि भंगा, छाबलियं होइ सासाणं ॥

तित्तीसयर चउत्थं, पुधानं कोडि ऊण तेरसनं ।

लहुपंचक्खर चरिमं, अंतमुह् सेसगुणठाणा ॥

ततो बादराश्व—बादरैकेन्द्रियाः पृथिव्यम्बुवनस्पतिलक्षणाः असंज्ञी च—विशिष्टसरणादि-
रूपमनोविज्ञानविकलः विकलाश्व—विकलेन्द्रिया द्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियाः बादरासंज्ञि-
विकलं तस्मिन् बादरासंज्ञिविकले । किंविशिष्टे ? “अपज्ञि” ति अपर्याप्ते, कोऽर्थः ?
अपर्याप्तबादरैकेन्द्रियेषु पृथिव्यम्बुवनस्पतिषु, तथा अपर्याप्तेऽसंज्ञिनि, तथा विकलेषु द्वीन्द्रि-
यत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियेष्वपर्याप्तेषु । किम् ? इत्याह—“पढमभिय” चि इह “सद्यगुणा” इति
पदाद् गुणशब्दस्कार्कणम्, ततः प्रथमं—मिथ्यादृष्टिगुणस्थानं द्वितीयं—सासादनगुणस्थानं
भवति । अथ तेजोवायुवर्जनं किमर्थम् ? इति चेद्, उच्यते—तेजोवायूनां मध्ये सम्य-
क्त्वलेशवतामपि उत्पादाभावात् सम्यक्त्वं चासादयतां सासादनभावाभ्युपगमात् ।

नन्वेकेन्द्रियाणामागमे सासादनभावो नेप्यते, “उभयाभावो पुढवाइएमु सम्मतलदीए”
इति परममुनिप्रणीतवचनप्रामाण्यात्, अत एवागमे एकेन्द्रिया अज्ञानिन एवोक्ताः, द्वीन्द्रि-
यादयश्च केचिदपर्याप्तबाधस्यां सासादनभावाभ्युपगमाद् ज्ञानिन उक्ताः केचिच्च तदभावाद्
अज्ञानिनः, यदि पुनरेकेन्द्रियाणामपि सासादनभावः स्यात् तर्हि तेऽपि द्वीन्द्रियादिवद् उभ-
यथाऽप्युच्येरन्, न चोच्यन्ते, यदुक्तम्—

एँगेदिया णं भंते ! किं नाणी अन्नाणी ? गोयमा । नो नाणी नियमा अन्नाणी । तथा—
वेइंदिया णं भंते ! किं नाणी अन्नाणी ? गोयमा । नाणी वि अन्नाणी वि । इत्यादि ।

तत् कथमिहापर्याप्तबादरैकेन्द्रियेषु पृथिव्यम्बुवनस्पतिलक्षणेषु सासादनगुणस्थानरूपाभाव
उक्तः !, सत्यमेतत्, किन्तु भा त्वरिष्ठाः, सर्वमेतदग्रे प्रतिविधास्याम इति ।

“संज्ञिअपज्जे अजयजुय” चि । संज्ञिन्यपर्याप्ते तदेव पूर्वोक्तं मिथ्यादृष्टिसासादनलक्षणं
गुणस्थानरूपद्वयमयतयुतं भवति । यमनं यतं—विरतिरित्यर्थः, न विचते यतं यस्य सोऽप्यतोऽ-
विरतसम्पत्दृष्टिरित्यर्थः, तेन युतं—संयुक्तमयतयुतम् । इदमुक्तं भवति—संज्ञिन्यपर्याप्ते त्रीणि
मिथ्यादृष्टिसासादनाऽविरतसम्यग्दृष्टिलक्षणानि गुणस्थानानि भवन्ति, न शेषाणि सम्यग्मिथ्या-

१ स्त्रीणे मोहनीये स्त्रीणकसाय. सजोगः योगीति । भवति प्रयोक्ता च सकः अत्रयोक्ता भवत्वेतायोनी ॥
अविरतसासादनमिथ्याज्ञानि परमविकानि न पुनः शेषगुणस्थानानि । मिथ्याज्ञस्य प्रयो भग्नाः पदावृष्टिं
भवति शास्त्रादनम् ॥ त्रयस्त्रिंशद्दराणि चतुर्थे पूर्वोक्तां कोटिकना त्रयोदशम् । सद्युपधासुरं परमयन्तमुहूर्तं
शेषगुणस्थानानि ॥ १ उभयाभाषः पृथिव्यादिषु सम्यक्त्वलक्षणेः ॥ २ एकेन्द्रियाः भदन्त । किं ज्ञानि-
नोऽज्ञानिनः ? गौतम । न ज्ञानिनो नियमादज्ञानिनः ॥ द्वीन्द्रियाः भदन्त । किं ज्ञानिनोऽज्ञानिनः ? गौतम ।
ज्ञानिनोऽप्यज्ञानिनोऽपि ॥

दृष्ट्यादीनि, तेषां पर्याप्तावस्थायामेव भावात् । "सन्नियजे सबहुण" ति संज्ञिति पर्याप्ते सर्वाण्यपि मिथ्यादृष्ट्यादीनि अयोगिपर्यन्तानि गुणस्थानकानि भवन्ति, संज्ञिनः सर्वपरिणामसम्भवात् ।

अथ कथं संज्ञिनः सयोग्ययोगिरूपगुणस्थानकद्वयसम्भवः तद्भावे तस्याऽमनस्कतया संज्ञित्वायोगात् ? न, तदानीमपि हि तस्य द्रव्यमन सम्बन्धोऽस्ति, समनस्काश्चाऽविशेषेण संज्ञिनो व्यवहियन्ते, ततो न तस्य भगवतः संज्ञिताव्याघातः । अदुक्तं सप्ततिकाचूर्णी—

मैगकरण केवलिणो वि अत्थि तेण सन्निणो मवन्ति, मनोविनाणं पडुच्च ते सन्निणो न मवन्ति इति ।

"सिच्छ सेसेसु" ति मिथ्यात्वं 'शेषेषु' भणित्वावशिष्टेषु पर्याप्तापर्याप्तसूक्ष्मपर्याप्तवादैकेन्द्रिय-द्वीन्द्रियश्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियाऽसंज्ञिपञ्चेन्द्रियलक्षणेषु सप्तसु जीवस्थानकेषु मिथ्यादृष्टिगुणस्थानमेव भवति न सासादनमपि, यतः परमसादागच्छतामेव घण्टालालान्यायेन सम्बन्धत्वदेशमासादाव-तामुत्पत्तिकाल एवापर्याप्तावस्थाया अन्तूनां एष्यते न पर्याप्तावस्थायाम् । अतः पर्याप्तसूक्ष्म-इवादेरद्विद्विद्विचतुपरसंज्ञिपञ्चेन्द्रियाणां तदभावः, अपर्याप्तसूक्ष्मैकेन्द्रियेऽपि न सासादन-सम्भवः, सासादनस्य भनाह् शुभपरिणामरूपत्वात्, महासंज्ञिपरिणामस्य च सूक्ष्मैकेन्द्रिय-मध्ये उत्पादाभिधानादिति ॥ ३ ॥

सदेवं निरूपितानि जीवस्थानकेषु गुणस्थानकानि । साम्प्रतं योगा यक्षुमवसरमासले च पञ्चदश, तद्यथा—सत्यवाग्योगः १ असत्यवाग्योगः २ सत्यमृषावाग्योगः ३ असत्यमृषावा-ग्योगः ४ । तत्स्वरूपं चेदम्—

सैच्चा हिया सतामिह, संतो गुणयो गुणा पयत्या वा ।

तच्चिवरीया मोसा, मीसा जा तदुमयसहावा ॥

अणहिगया जा तीसु वि, सहु छिय केवलो असच्चमुसा ।

एवं मन्त्रयोगोऽपि चतुर्थो द्रष्टव्यः ४ । काययोगः सप्तधा—औदारिकम् १ औदारिक-मिश्रं २ वैक्रियं ३ वैक्रियमिश्रम् ४ आहारकम् ५ आहारकमिश्रं ६ कर्मणं च ७ । तत्रौ-दारिककाययोगस्त्रिर्यह्मनुप्ययो । तयोरेवापर्याप्तयोरौदारिकमिश्रकाययोगः । वैक्रियकाय-योगो देवनारकयोस्त्रिर्यह्मनुप्ययोर्ना वैक्रियरन्धिमतो । वैक्रियमिश्रकाययोगोऽपर्याप्तयोर्देव-नारकयोस्त्रिर्यह्मनुप्ययोर्वा वैक्रियस्यारम्भकाले परित्यागकाले च । आहारकं चतुर्दशपूर्वविदः । आहारकमिश्रकाययोग आहारकस्य प्रारम्भसमये परित्यागकाले च । कर्मणकाययोगोऽष्ट-प्रकारकर्मविकाररूपशरीरचेष्टास्वरूपोऽन्तरालगतावुत्सतिप्रथमसमये चैव त्रिसमुद्रातावसावां च । तानेतान् योगान् जीवस्थानकेषु व्याचिह्नयामुपह—

अपजत्तच्छकि फम्भुरलमीस जोगा अपञ्चसन्निसु ते ।

सपिउच्चमीस एसुं, तणुपञ्चसुं उरलमणे ॥ ४ ॥

३ मनःकरणं देवद्विन्द्वेन्द्रियं तत्र संज्ञिनो भवन्ते । मनोविनाणं एतन्न तत्र संज्ञिन एव । ४ सप्त दश सतामिह शालो मुनदो मुनः पर्यावा । तद्विपरिणामस्य मिथा वा तदुभवस्यमा ४ अणमिहता वा त्रियस्यपि एव एव केवळ. अणमपुसा ॥

अपर्याप्तानां—सूक्ष्मवादरद्वित्रिचतुरस्रिपञ्चेन्द्रियाणां पदकं अपर्याप्तपदकं तस्मिन् अपर्याप्त-
पदके संज्ञिपञ्चेन्द्रियापर्याप्तवर्जितेषु पदसु अपर्याप्तेषु योगौ भवतः । द्विवचनस्य बहुवचनं
प्राकृतत्वात्, यथा—“हत्या पाया” इत्यादौ । कौ योगौ ? इत्याह—कर्मणौदारिक-
मिश्रौ । तत्र कर्मणकाययोगोऽपान्तरालगतायुत्वत्तिप्रथमसमये च, शेषकालं त्वौदारिकमिश्रका-
ययोगः । “अपजसन्निषु ते सविउच्चमीस” इति ‘अपर्याप्तसंज्ञिषु’ संज्ञ्यपर्याप्तजीवेषु ‘तौ’
पूर्वोक्तौ कर्मणौदारिकमिश्रकाययोगौ भवतः, किं केवलौ ? न इत्याह—सह वैक्रियमिश्रेण
पतते इति सवैक्रियमिश्रौ । तथा चापर्याप्तसंज्ञिनि त्रयो योगा भवन्ति कर्मणकाययोग
औदारिकमिश्रकाययोगो वैक्रियमिश्रकाययोगश्च । तत्र कर्मणकाययोगोऽपान्तरालगतायुत्व-
त्तिप्रथमसमये च, शेषकालं तु तिर्यम्बनुप्ययोरौदारिकमिश्रकाययोगः । संज्ञिनोऽपर्याप्तस्य देव-
नारकेषु पुनस्त्यघमानस्य वैक्रियमिश्रकाययोगो द्रष्टव्यो न शेषस्य, असम्भवात्, मिश्रता
चात्र कर्मणेन सह द्रष्टव्या । अत्रैव मतान्तरमुपदर्शयन्नाह—‘एषु’ पूर्वनिर्दिष्टेषु शेषपर्या-
प्त्यपेक्षयाऽपर्याप्तेषु तनुपर्याप्त्या पर्याप्तेषु शरीरपर्याप्तेष्वित्यर्थः ‘औदारिकम्’ औदारिककाय-
योगम् ‘अन्ये’ केचिदाचार्याः शीलाङ्गादयः प्रतिपादयन्तीति शेषः, शरीरपर्याप्त्या हि
परिसमाप्तिवत्या किल तेषां शरीरं परिपूर्णं निष्पन्नमिति कृत्वा । तथा च तद्ग्रन्थः—

औदारिककाययोगस्तिर्यम्बनुप्ययोः शरीरपर्याप्तेरूर्ध्वम्, तदारतस्तु मिश्रः ।

(आ. म. श्रु. द्वि० ज० पत्र ९४) इति ।

नन्वनया युक्त्या संज्ञिनोऽपर्याप्तस्य देवनारकेषुप्यघमानस्य तनुपर्याप्त्या पर्याप्तस्य वैक्रिय-
मपि शरीरमुपपद्यत एव किमिह तद् नोक्तम् ? इति, उच्यते—उपलक्षणत्वाद् एतदपि द्रष्ट-
व्यमित्यदोषः; यद्वा इहापर्याप्ता लब्ध्यपर्याप्तका एवान्तर्मुहूर्तायुपो द्रष्टव्याः, ते च तिर्यम्ब-
नुप्या एव घटन्ते, तेषामेवान्तर्मुहूर्तायुष्कत्वसम्भवात्, न देवनारकाः, तेषां जघन्यतोऽपि
दशवर्षसहस्रायुष्कत्वात् । लब्ध्यपर्याप्तका अपि च जघन्यतोऽपि इन्द्रियपर्याप्तौ परिसमाप्ता-
यामेव म्रियन्ते नार्वाग् इत्युक्तमागमाभिप्रायेण । तत्रलेपां लब्ध्यपर्याप्तकानां शरीरपर्याप्त्या
पर्याप्तानामौदारिकमेव शरीरमुपपद्यते न वैक्रियमित्यदोषः ।

किञ्चान्यमतकथनेनाऽयमभिप्रायः सूच्यते—यद्यपि तेषां शरीरपर्याप्तिः समजनिष्ट तथापि
इन्द्रियोच्छ्वासादीनामद्याप्यनिष्पन्नत्वेन शरीरस्यासम्पूर्णत्वाद् अत एव कर्मणस्याप्यद्यापि
व्याभियमापत्वाद् औदारिकमिश्रमेव तेषां युक्त्या घटमानकमिति ॥ ४ ॥

सर्वे सन्निपजत्ते, उरलं सुहृमे सभासु(स) तं चउसु ।

यापरि सविउच्चिदुगं, पजसन्निषु धार उचओगा ॥ ५ ॥

‘सर्वे’ पञ्चदशापि योगा भवन्ति । तथाहि—चतुर्था मनोयोगः चतुर्था वाग्योगः सप्तधा
काययोगः । ऋ ! इत्याह—‘संज्ञिपर्याप्ते’ संज्ञी चासौ पर्याप्तश्च संज्ञिपर्याप्तः तस्मिन् संज्ञिपर्याप्ते ।

नन्वौदारिकमिश्रवैक्रियमिश्रकर्मणकाययोगाः कथं संज्ञिपर्याप्तस्य घटन्ते तेषामपर्याप्ताव-
स्वाभावित्वात् ? उच्यते—वैक्रियमिश्रं संयतादेवैक्रियं प्रारभमाणस्य प्राप्यते, औदारिकमि-
श्रकर्मणकाययोगौ तु केवलिनः समुद्रातावस्वाम्यम् । यदाह भगवानुमास्वातिराचक्रवः—

औदारिकप्रयोक्ता, प्रथमाष्टमसमययोरसाविष्टः ।

मिश्रौदारिकयोक्ता, सप्तमपष्ठद्वितीयेषु ॥

कार्मण्यशरीरयोगी, चतुर्थके पञ्चमे वृत्तीमे च ।

(मस्र. का. २७६-७७) इति ।

‘पर्याप्ते’ सूक्ष्मे सूक्ष्मैकेन्द्रिये औदारिककाययोगो भवति । पर्याप्तशब्दश्च “सर्वे सन्निपत्रचे” इति पदाद् ढमरुकमणिन्यायेन सर्वत्र योज्यः । “चउसु” चि चतुर्षु द्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियासंज्ञिपञ्चेन्द्रियेषु पर्याप्तेषु तदेवौदारिकं भवति । किं केवलम् ? न इत्याह—‘समाप्त’ सह भाषया असत्यामृषास्वरूपया “विगलेषु असक्तमोसा” इति वचनाद् वर्तत इति समाप्तम् । कोऽर्थः ? विकलभ्रिकासंज्ञिपञ्चेन्द्रियेषु पर्याप्तेषु औदारिककाययोगोऽसत्यामृषाभाषालक्षणी द्वौ योगावित्यर्थः । तद् इत्यनुवर्तते, तद् औदारिकं सह वैकियद्विकेन—वैकियवैकियमिश्रलक्षणो वर्तत इति सवैकियद्विकं वादरैकेन्द्रियपर्याप्ते भवति । अयमर्थः—वादरैकेन्द्रिये पर्याप्ते औदारिककाययोगवैकियकाययोगवैकियमिश्रकाययोगलक्षणस्यो योगो भवति । सत्र औदारिककाययोगः पृथिव्यम्बुतेजोवनस्पतीनाम्, वैकियद्विकं तु वायुकायस्येति ॥

प्ररूपिता जीवस्थानेषु योगाः । साम्प्रतमुपयोगाः मरूपणावसरमाप्ताः, ते च द्वादश । सद्यथा—मतिज्ञानं १ छुतज्ञानं २ अवधिज्ञानं ३ मनःपर्यवज्ञानं ४ केवलज्ञानं ५ लक्षणानि पञ्च ज्ञानानि, मत्स्यज्ञानं १ छुताज्ञानं २ विमङ्गं ३ रूपाणि त्रीण्यज्ञानानि, चक्षुर्दर्शनाः १ स्व-क्षुर्दर्शनाः २ स्वधिदर्शनं ३ केवलदर्शनं ४ रूपाणि चत्वारि दर्शनानि इत्येतानुपयोगान् जीवस्थानेषु दिदर्शयिषुराह—“पञ्चसंज्ञिषु चार उवओग” चि पञ्चशब्देन पर्याप्त उच्यते, एतत् पर्याप्ताश्च ते संज्ञिनश्च पर्याप्तसंज्ञिनः, तेषु पर्याप्तसंज्ञिषु ‘द्वादश’ द्वादशसद्वया उपयोगा भवन्ति । ते च त्रयेषु न तु युगपद्, उपयोगानां तथाजीवस्तभावतो योगपदासम्भवाद् । उक्तं च—“संमप दो णुषओगा” इति । श्रीमद्रुद्राहुस्वामिपादा अप्याहुः—

गौणमि दसणमि च, पदो एगपायमि उवउषा ।

सवस्स केवलिस्सा, जुगव दो नरिय उवओगा ॥

वस्नानकेषु पर्यासाऽपर्याससूक्ष्मबाधैरेकेन्द्रियश्च द्वीन्द्रियश्च त्रीन्द्रियाऽऽपर्यासचतुरिन्द्रियाऽऽसंक्षि-
पद्येन्द्रियश्च १० लक्षणेषु पूर्वोक्ताश्चत्वार उपयोगाश्चक्षुर्दर्शनं विना भवन्ति । अयमर्थः—पूर्वोक्त-
दशजीवस्नानकेषु चक्षुर्दर्शनवजां अचक्षुर्दर्शनमत्यज्ञानश्रुताज्ञानलक्षणास्य उपयोगा भवन्ति ।

ननु स्पर्शनेन्द्रियावरणक्षयोपशमसम्भवाद् भवतु मतिरेकेन्द्रियाणाम्, यत्तु श्रुतं तत् कर्म
जाघटीति ? भाषालब्धिभोत्रेन्द्रियलब्धिमतो हि तद् उपपद्यते नान्यस्य । तदुक्तम्—

भावमुयं भासासौयलब्धिणो जुञ्जप न इयस्स ।

भासाभिमुहस्स सुयं, सोऊण व जं हविज्जाहि ॥

(विशेषा० गा० १०२) इति ।

उच्यते—इह तावदेकेन्द्रियाणामाहारादिसंज्ञा विद्यन्ते तथा सूत्रेऽभिधानात्, संज्ञा चाभिलाष
उच्यते । यदथादि परोपकारभूरिभिः श्रीहरिमद्रसूरिभिर्मूलावश्यकटीकायाम्—

आहारसंज्ञा आहाराभिलाषः क्षुद्रेदनीयोदयमभवः खल्व्वात्मपरिणामविशेषः (पत्र ५८०) इति ।
अभिलाषश्च ममैवंरूपं वस्तु पुष्टिकारि तद् यदीदमवाप्यते ततः समीचीनं भवतीत्येवं शब्दा-
योल्लेखानुविद्धः स्वपुष्टिनिमित्तमृतमतिनियतवस्तुमाप्त्यप्यवसायरूपः; स च श्रुतमेव, शब्दार्था-
लोचनानुसारित्वात्, श्रुतस्यैवैतल्लक्षणत्वात् ।

यदवादिषुर्दलितमवादिकुवादाः श्रीजिनमद्रगणिधमाश्रमणपादाः—

इंदियमणोनिमित्तं, जं विजाणं सुयाणुसारेणं ।

निययत्थुचिसमत्थं, तं भावमुयं मई सेतं ॥ (विशेषा० गा० १००)

“सुयाणुसारेणं” ति शब्दार्थालोचनानुसारेण । केवलमेकेन्द्रियाणामन्यक्त एव कश्चनाप्य-
निर्धेचनीयः शब्दायोल्लेखो द्रष्टव्यः, अन्यथाऽऽहारादिसंज्ञाऽनुपपत्तेः । यदप्युक्तम्—भाषा-
लब्धिभोत्रेन्द्रियलब्धिविकलत्वाद् एकेन्द्रियाणां श्रुतमनुपपन्नमिति, तदप्यसमीक्षिताभिधानम्,
तथाहि—बकुलादेः स्पर्शनेन्द्रियातिरिक्तद्रव्येन्द्रियलब्धिविकलत्वेऽपि किमपि सूक्ष्मं भावेन्द्रि-
यपद्मकविज्ञानमभ्युपगम्यते “^१धंदिओ व बउलो नरु व सव्वविसओवलंभाओ” इत्यादिव-
चनप्रामाण्यात् । तथा भाषाभोत्रेन्द्रियलब्धिविकलत्वेऽपि तेषां किमपि सूक्ष्मं श्रुतमपि मवि-
प्यति, अन्यथाऽऽहारादिसंज्ञाऽनुपपत्तेः ।

यदाह प्रज्ञास्यभाष्यसत्त्वकादयपीकल्पः श्रीजिनमद्रगणिधमाश्रमणः—

इह सुहमं भाविंदियनाणं दविंदियोण विरहे वि ।

दव्वसुयाभावम्मि वि, भावमुयं पत्थिवाइणं ॥ (विशेषा० गा० १०३) इति ।

संज्ञी चासौ अपर्यासश्च संशयपर्यासः तस्मिन् संशयपर्यासे मनःपर्यवज्ञानचक्षुर्दर्शनकेवलज्ञान-

१ मन्वसुतं भाषाभोत्रलब्धिद्वयस्य सुयपत्ते नेतरस । भाषाभिमुचलस्य धुतं मुवा वा बद् भवेत् । २ इन्द्रि-
यमनोमिमा तद् विज्ञानं श्रुतानुसारेण । निरुद्धावैल्लिखमर्थं तद् भावमुयं मतिः सेतम् ॥ ३ पथेन्द्रिय
इव बउलो नर इव सव्वविसयोपलम्भम् ॥ ४ यथा सूक्ष्मं भावेन्द्रियज्ञान इत्येन्द्रियाणां निरुद्धेऽपि । इत्य-
श्रुताभावेऽपि भावमुयं श्रुतिव्यापीनाम् ॥ ५ नावपेदे वि । इह दम्बगुणभावे मा^० इति विशेषा-
धदयचभाष्ये ॥

केवलदर्शनलक्षणकेवलद्विकविहीनाः शेषा मतिज्ञानश्रुतज्ञानावधिज्ञानभृत्यज्ञानश्रुताज्ञानविभङ्ग-
ज्ञानाचक्षुर्दर्शनावधिदर्शनरूपा अष्टावुपयोगा भवन्ति ॥ ६ ॥

उक्ता जीवस्थानेषु उपयोगाः । साम्प्रतं जीवस्थानेष्वेव लेख्याः प्रतिपिपादयिपुराह—

सञ्चिदुगि छ लेस अपज्जवायरे पढम चउ ति सेसेसु ।

सत्तट्टबंधुदीरण, संतुदया अट्ट तेरससु ॥ ७ ॥

सञ्चिनो द्विकम्—अपर्याप्तपर्याप्तलक्षणं सञ्चिद्विकं तस्मिन्, संज्ञिन्यपर्याप्ते संज्ञिति पर्याप्ते
चेत्यर्थः, पद् लेख्याः—कृष्णनीलकापोततेजःपद्मशुक्ललक्षणा भवन्ति । अपर्याप्तवादे प्रथमा-
श्रुतसः—कृष्णनीलकापोततेजोरूपा भवन्ति ।

तेजोलेख्या कथमस्मिन्नवाप्यते ! इति चेद् उच्यते—यदा

पुढवीआउवणस्सइग्गम्भेपज्जत्तसखजीवीसु ।

सग्गचुआणं वासो, सेसा पडिसेहिया ठाणा ॥ (४० सं० गा० १८०)

इति वचनात् कश्चनापि देवः स्वर्गलोकात् च्युतः सन् वादरैकेन्द्रियतया मूढकतरपु मध्ये ससु-
त्पद्यते तदा तस्य घण्टालालान्यायेन सा प्राप्यत इत्यदोषः ।

“ति सेसेसु” चि मर्थना इत्यनुवर्तते, प्रथमास्त्रिसः—कृष्णनीलकापोतलक्षणाः ‘शेषेषु’ प्रागु-
क्तापर्याप्तपर्याप्तसञ्चिपञ्चेन्द्रियापर्याप्तवादरैकेन्द्रियवर्जितेषु अपर्याप्तपर्याप्तसूक्ष्मैकेन्द्रिय२द्वीन्द्रिय-
२श्रीन्द्रिय२चतुरिन्द्रिया२ऽसञ्चिपञ्चेन्द्रिय२पर्याप्तवादरैकेन्द्रिय१लक्षणेष्वेकादशसु जीवस्थानेषु
भवन्ति ता नान्याः, तेषां सदैवाऽऽनुभपरिणामत्वात्, शुभपरिणामरूपाश्च तेजोलेख्यादयः ॥

तदेवं जीवस्थानकेषु लेख्या अभिधाय साम्प्रतमेतेष्वेव बन्धोदयोदीरणासप्तसप्तस्थानचतु-
ष्टयमभिधिसुराह—“सत्तट्ट बंधु” इत्यादि । सप्त वा अष्टौ वा सप्ताष्टाः, “सुज्ज्वार्थे सट्ठा
सट्ठेये सट्ठया बहुवीहि ” (सि. ३-१-१९) इति सूत्रेण बहुवीहिसमाप्तः, यथा द्वित्रा
इत्यादौ । बन्धश्च उदीरणा च बन्धोदीरणे सप्ताष्टानां बन्धोदीरणे सप्ताष्टबन्धोदीरणे त्रयोदशसु
जीवस्थानेषु सञ्चिपर्याप्तवर्जितेषु शेषेषु भवतः । एतदुक्तं भवति—अपर्याप्तसूक्ष्मैकेन्द्रिय१पर्या-
प्तसूक्ष्मैकेन्द्रिया२ऽपर्याप्तवादरैकेन्द्रिय३पर्याप्तवादरैकेन्द्रिया४ऽपर्याप्तद्वीन्द्रिय५पर्याप्तद्वीन्द्रिया६-
ऽपर्याप्तत्रीन्द्रिय ७ पर्याप्तत्रीन्द्रिया८ऽपर्याप्तचतुरिन्द्रिय ९ पर्याप्तचतुरिन्द्रिया १०ऽपर्याप्तसञ्चिपञ्चे-
न्द्रिय११पर्याप्तसञ्चिपञ्चेन्द्रिया१२ऽपर्याप्तसञ्चिपञ्चेन्द्रिय२३रूपेषु त्रयोदशसु जीवस्थानेषु सप्ता-
नामष्टानां वा बन्धः, सप्तानामष्टाना वा उदीरणा । तथाहि—यदाऽऽनुभूयमानमवायुपस्त्रिमागनव-
भागादिरूपे शेषे सति परगवापुर्वध्वते तदाऽष्टानामपि कर्मणां बन्धः, शेषफळं त्वायुपो बन्धा-
भावात् सप्तानामेव बन्धः । तथा यदाऽऽनुभूयमानमवायुसुखदयावलिकावशेषं भवति तदा सप्ता-
नामुदीरणा, अनुभूयमानमवायुषोऽनुदीरणात्, आवलिकाशेषस्वोदीरणाऽनर्हत्वात् । उदीरणा
हि उदयावलिकावर्धितनिर्म्य स्थितिभ्यः सकाशात् कषायसहितेन कषायसहितेन वा योग-
करणेन दलिकमाहृत्य उदयसमयप्राप्तदलिकेन सहाऽऽनुभवन्म् ।

तथा चोक्तं कर्मप्रकृतिचूर्णा—

१ शुष्मश्नस्तिगर्भेपर्याप्तसत्त्ववत्त्ववैरीविषु । स्वर्गधुतानां वापः शेषेति प्रतिविधानि स्वानानि ॥

उदयावलिवाहाहिरिल्लिडिईहिंतो कसायसहिवासहिणं जोगकरणेणं दलिपमाकङ्गिय उद-
यपत्तदालिण समं अणुभवणमुदीरणा ।

ततः कथमावलिकागतस्योदीरणा भवति?, न च परमवायुपस्तदोदीरणासम्भवः, तस्योदया-
भावात्, अनुदितस्य च उदीरणाऽनर्हत्वात् । शेषकालं त्वघानामुदीरणा । सच्च उदयश्च
प्राकृतत्वात् सन्तोदया, अघानामेव कर्मणां त्रयोदशसु जीवस्थानकेषु पूर्वेषु भवतः ।
तथाहि—एतेषु त्रयोदशसु जीवस्थानकेषु सर्वकालमघानामपि सत्ता, यतोऽघानामपि कर्मणां
सचा उपशान्तमोहगुणस्थानकं यावदनुवर्तते । एते च जीवा उत्कर्षतो यथासम्भवमविरतस-
म्यगृष्टिगुणस्थानकवर्तिन एवेति । एवमुदयोऽप्येतेषु जीवस्थानेष्वघानामेव कर्मणां द्रष्टव्यः ।
तथाहि—सूक्ष्मसम्प्रायगुणस्थानकं यावदघानामपि कर्मणामुदयोऽवाप्यते, एतेषु च जीवस्था-
नकेषुत्कर्षतोऽपि यथासम्भवमविरतसम्यगृष्टिगुणस्थानकसम्भव इति ॥ ७ ॥

सत्तदृष्टेगर्भधा, संतुदया सत्त अद्द चत्तारि ।

सत्त दृ छ पंच दुगं, उदीरणा सक्षिपज्जत्ते ॥ ८ ॥

संज्ञी चासौ पर्याप्तश्च सञ्ज्ञिपर्याप्तः तस्मिन् संज्ञिपर्याप्ते चत्वारो बन्धा भवन्ति । तद्यथा—
सप्तानां प्रकृतीनां बन्ध एकः, अघानां प्रकृतीनां बन्धो द्वितीयः, पण्णां प्रकृतीनां बन्धस्तृतीयः,
एकस्याः प्रकृतेर्वन्धश्चतुर्थो बन्धः । तत्राऽऽयुर्वर्जानां सप्तानां कर्मप्रकृतीनां बन्धो जघन्येनाऽ-
न्तर्मुहूर्तं यावद् उत्कर्षेण च त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि पण्मासोनानि अन्तर्मुहूर्तोऽनपूर्वकोटिशि-
भागान्धधिकानि । तथाऽऽयुर्वन्धकाले तासामघानां बन्धोऽजघन्योत्कर्षेणाऽन्तर्मुहूर्तपमाणः,
आयुषि बध्यमानेऽघानां प्रकृतीना बन्धः प्राप्यते, आयुषश्च बन्धोऽन्तर्मुहूर्तमेव कालं भवति, न
ततोऽप्यधिकम् । तथा एना एवाघावायुर्मोहनीयवर्जाः षट्, एतासा च जघन्येन एकं समयं
बन्धः । तथाहि—ज्ञानावरणदर्शनावरणवेदनीयनामगोत्रान्तरायरूपाणा पण्णां प्रकृतीनां बन्धः
सूक्ष्मसम्प्रायगुणस्थाने, तत्र चोपशमश्रेण्या कश्चिदेकं समयं सित्वा द्वितीयसमये भवक्षयेण
दिवं गतः सन् अविरतो भवति, अविरतरूपे चावश्यं सप्तप्रकृतीना बन्धक इति पण्णां बन्धो
जघन्येनैकं समयं यावद्, उत्कर्षेण त्वन्तर्मुहूर्तम्, सूक्ष्मसम्प्रायगुणस्थानस्याऽऽन्तर्मुहूर्तिक्रवात् ।
तथा सप्तानां प्रकृतीना बन्धव्यवच्छेदे सत्येकस्या सातवेदनीयरूपायाः प्रकृतेर्वन्धः, स च
जघन्येनैकं समयम्, एकसमयता चोपशमश्रेण्यामुपशान्तमोहगुणस्थाने प्राग्वद्भावनीया, उत्कर्-
षेण पुनर्देशोनां पूर्वकोटिं यावत् । स चोत्कर्षतः कस्य वेदितव्यः ? इति चेद् उच्यते—यो गर्भ-
वासे माससप्तकमुपित्वाऽनन्तरं शीघ्रमेव योनिनिष्क्रमणजन्मना जातो वर्षाष्टकाच्चोर्ध्वं संयमं
प्रतिपन्नः, प्रतिपत्त्यनन्तरं च क्षपकश्रेणिनारुह्य उत्पादितकेवलज्ञानदर्शनः, तस्य सयोगिकेव-
लिनो वेदितव्यः । अयं चान् तात्पर्यार्थः—मिथ्यादृष्ट्याद्यमवतान्तेषु सप्तानामघाना वा बन्धः,
आयुर्वन्धामावाद् अपूर्वकरणानिष्ठचित्वादारयोश्च सप्तानां बन्धः, सूक्ष्मसम्प्राये षण्णा बन्धः,
उपशान्तमोहादिष्वेकस्याः प्रकृतेर्वन्धः । तथा सच्च उदयश्च प्राकृतत्वात् सन्तोदया, ततः

१ उदयावलिवाहाहिरिल्लिडिईहिंतो कसायसहिवासहिणं जोगकरणेणं दलिपमाकङ्गिय उद-
यपत्तदालिण समं अणुभवणमुदीरणा ॥

संज्ञिपर्याप्ते सप्तमाश्रित्य त्रीणि स्थानानि, तद्यथा—सप्त अष्ट चत्वारि । एवमुदयमभ्याश्रित्य त्रीणि स्थानानि, तद्यथा—सप्त अष्ट चत्वारि । तत्र सर्वप्रकृतिसमुदयोऽष्टौ, एतासां चाष्टानां सप्ताऽभ्यानाधिकृत्याऽनाद्यपर्यवसाना, भव्यानाधिकृत्याऽनादिसपर्यवसाना । तथा मोहे क्षीणे सप्तानां सप्ता, सा आजघन्योरुत्कर्षेणाऽन्तर्मुहूर्तप्रमाणा, सा हि क्षीणमोहगुणस्थाने, तस्य च कालमानमन्तर्मुहूर्तमिति । घातिकर्मचतुष्टयस्यै च चतस्रणां सप्ता, सा च जघन्येनाऽन्तर्मुहूर्तप्रमाणा, उत्कर्षेण पुनर्देशोनपूर्वकोटिमाना । तथा सर्वप्रकृतिसमुदयोऽष्टौ, तासां च उदयोऽभ्यानाधिकृत्याऽनाद्यपर्यवसानः, भव्यानाश्रित्याऽनादिसपर्यवसानः । उपशान्तमोहगुणस्थानकात् प्रतिपतितानाश्रित्य पुनः सादिसपर्यवसानः । स च जघन्येनाऽन्तर्मुहूर्तप्रमाणः, उपशमश्रेणीतः पतितस्य पुनरप्यन्तर्मुहूर्तेन कस्याप्युपशमश्रेणिप्रतिपत्तेः, उत्कर्षेण तु देशोनाऽपार्थयुद्गलपरावर्तः । तथा ता एवाष्टौ मोहनीयवर्जाः सप्त, तासामुदयो जघन्येन एकं समयम् । तथाहि—मोहवर्जसप्तानां प्रकृतीनामुदय उपशान्तमोहे क्षीणमोहे वा प्राप्यते, तत्र कश्चिद् उपशान्तगुणस्थानके एकं समयं स्थित्वा द्वितीये समये भवक्षयेण दिवं गच्छन् अविरतो भवति, अविरतत्वे चावश्यमष्टानां प्रकृतीनामुदयः, ततः सप्तानामुदयो जघन्येनैकसमयं यावदवाप्यते, उत्कर्षेण त्वन्तर्मुहूर्तम्, उपशान्तमोहक्षीणमोहगुणस्थानयोरान्तर्मुहूर्तिकत्वात् । तथा घातिकर्मवर्जाश्चतस्रः प्रकृतयः, तासां च जघन्यत उदय भ्रान्तर्मुहूर्तिकः, उत्कर्षेण देशोनपूर्वकोटिप्रमाण इति । पिण्डार्थध्यायम्—मिथ्यादृष्टिगुणस्थानकमारभ्य यावद् उपशान्तमोहगुणस्थानकं तावद् अष्टानामपि सप्ता, क्षीणमोहगुणस्थाने सप्तानां सप्ता, सयोग्ययोगिगुणस्थानकयोश्चतस्रणां सप्ता । तथा मिथ्यादृष्टेः प्रभृति सूक्ष्मसम्परायं यावद् अष्टानामुदयः, उपशान्तमोहगुणस्थाने क्षीणमोहगुणस्थाने च सप्तानां प्रकृतीनामुदयः, सयोग्ययोगिगुणस्थानयोश्चतस्रणामुदय इति । तथा संज्ञिपर्याप्ते उदीरणास्थानानि पद्य, तद्यथा—सप्त अष्ट पद् पद्य द्वे इति । तत्र यदाऽनुम्यमानमवापुरावलिकावरोपं भवति तदा तथास्वगावत्वेन तस्मानुदीर्यमाणत्वात् सप्तानामुदीरणा, यदा त्वनुम्यमानमवापुरावलिकावरोपं न भवति तदाऽष्टानां प्रकृतीनामुदीरणा । तत्र मिथ्यादृष्टिगुणस्थानकात् प्रभृति यावत् प्रमत्तसंयतगुणस्थानकं तावत् सप्तानामष्टानां वा उदीरणा, सम्प्रमिथ्यादृष्टिगुणस्थानके तु सदैवाऽष्टानामेव उदीरणा, आशुष आवलिकावरोपे मिश्रगुणस्थानस्यैवाऽभावात् । तथाऽप्रमत्तगुणस्थानकात् प्रभृति यावत् सूक्ष्मसम्परायगुणस्थानकस्यावलिकावरोपे न भवति तावद् वेदनीयासुर्वर्जानां षण्णां प्रकृतीनामुदीरणा, तदानीमतिविशुद्धत्वेन वेदनीयासुर्वर्जानामुद्योग्याप्यवसायस्थानाभावान्; आवलिकावरोपे तु मोहनीयस्याऽप्यावलिकावरोपविष्टत्वेनोदीरणया असम्भवात् शानावरणदर्शनावरणानामगोशान्तरायाणामेवोदीरणा । एतेषामेव चोपशान्तमोहगुणस्थानकेऽप्युदीरणा । क्षीणमोहगुणस्थानकेऽप्येतेषामेव यावद् आवलिकामाश्रमवरोपे न भवति, आवलिकावरोपे तु शानावरणदर्शनावरणान्तरायाणामप्यावलिकावरोपविष्टत्वाद् नोदीरणेति द्वयोरेव नामगोत्रयोर्दुदीरणा, एवं सयोगिकेवल्लिगुणस्थानकेऽपि । अयोगिकेवल्लिगुणस्थानके तु वर्तमानो जायः सप्रेषाऽनुदीरक एव । ननु तदानीमप्येव सयोगिकेवल्लिगुणस्थानक इव भवोपमादिर्कर्मचतुष्टयोदयकान् वर्तते

ततः कथं तदाऽपि तयोर्नामगोत्रयोर्हृदीरको न भवति ! नैव दोषः, उदये सत्यपि योगसन्ध्य-
पेक्षत्वाद् उदीरणायाः, तदानीं च तस्य योगासम्भवादिति ॥ ८ ॥

तदेवं जीवस्थानकेषु गुणस्थानकाद्यभिप्राय साम्प्रतं मार्गणास्थानेषु जीवस्थानकादि विवक्षु-
स्थान्येव तावद् निर्दिशन्नाह—

गइहंदिष्ट य काए, जोए घेए कसायनाणेसु ।

संजमदंसणलेसा, भवसम्मं सच्चिआहारे ॥ ९ ॥

गन्धत्ते—तथाविधकर्मसच्चिवैर्जावैः प्राप्यत इति गतिः—नारकत्वादिपर्यायपरिणतिः १। इन्द-
नादिन्द्रः—आत्मा ज्ञानैर्धर्मयोगात् तस्वेदमिन्द्रियम्, “इन्द्रियम्” (सि. ७-१-१७४) इति
सूत्रेण।ऽमीष्टरूपनिष्पत्तिः, ततो गतिश्च इन्द्रियं च गतीन्द्रियं तस्मिन् गतीन्द्रिये, एवमन्यत्रापि
द्वन्द्वः कार्यः, ‘च!’ समुच्चये २। चीयते—मथायोग्यमौदारिकादिवर्गणागणैरुपचयं नीयत इति
कायः “चित्तिदेहावासोपसमाधाने कश्चादेः” (सि० ५-३-७९) इति घन्प्रत्ययश्चका-
रस्य ककारः (च) ३। युज्यते धावनवल्गनादिचेष्टास्वात्माऽनेनेति “पुत्रास्मि०” (सि० ५-
३-१३०) इति घे योगः ४। वेद्यते—अनुभूयत इन्द्रियोद्भूतं सुखमनेनेति वेदः ५। “कष
शिष अष झष” इत्यादिदण्डकषात्तुः, कप्पन्ते—हिंस्यन्ते परस्परमस्मिन् प्राणिन इति कषः—
संसारः, कषमयन्ते—गच्छन्ति एभिर्जन्तव इति कषायाः; यद्वा कषस्यायः—लामो येभ्यस्ते
कषायाः ६। ज्ञातिर्ज्ञानम्, यद्वा ज्ञायते—परिच्छिद्यते वस्त्वनेनेति ज्ञानम्, सामान्यविशेषात्मके
वस्तुनि विशेषग्रहणात्मको बोध इत्यर्थः ७। संयमनं—सम्यगुपरमणं सावद्ययोगादिति संयमः,
यद्वा संयम्यते—नियम्यत आत्मा पापव्यापारसम्भारादनेनेति संयमः “संनिव्युपाद्यमः”
(सि० ५-३-२५) इति सूत्रेणाल्प्रत्ययः, यदि वा सम्—शोभना यमाः—प्राणातिपातानृत-
भाषणादत्तादानाब्रह्मपरिग्रहविरमणलक्षणा असिञ्जिति संयमश्चारिञ्श् ८। इश्यते—विलोक्यते
वस्त्वनेनेति दर्शनम्, यदि वा इष्टिर्दर्शनम्, सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि सामान्यात्मको बोध
इत्यर्थः ९। लिश्यते—स्त्रिप्यते कर्मणा सहाऽऽत्माऽनयेति लेश्या १०। भवति—परमपदयोरव-
तामासादयतीति मव्यः—सिद्धिगमनयोग्यः “मव्यगोयजन्यरम्यापात्याप्लाव्यं न वा” (सि०
५-१-७) इति कर्तरि षप्रत्ययः, सूत्रे च यकारलोपः प्राकृतत्वात् ११। “सम्म” चि सम्य-
कशब्दः प्रशंसार्थोऽविरुद्धार्थो वा, संम्यग् जीवः, तद्भावः सन्यक्त्वम्, प्रशस्तो मोक्षविरोधी
वा प्रशमसंवेगादिलक्षण ध्यात्मधर्म इति यावत् । यदाहुः धीमद्रवाहुस्वामिपादाः—

से यं सम्मत्ते पसत्थसम्मत्तमोहणीयकम्भाणुवेयणोवसमसत्यसमुत्थे पसमसंवेगाइर्लिगे सुहे
आयपरिणामे ॥ (आध. नि० पत्र ८११-१) इत्यादि १२।

संज्ञानं संज्ञा—भूतमवद्वाविभावस्वभावपर्यालोचनं सा विद्यते येषां ते संज्ञिनः, “ब्रह्मादि-
म्यस्तौ” (सि० ७-२-५) इति इन्प्रैत्ययः, विशिष्टसरणादिरूपमनोविज्ञानसहितेन्द्रियपञ्च-

१ तस्य सम्यकत्वं प्रशस्तसम्यक्त्वमोहनीयकर्मोपुवेदनोपशमसदसमुत्थः प्रशमसंवेगादिलिङ्गः शुभ आत्म-
परिणामः ॥ २ अतिप्रबलोऽयं लेशकदोषो यत्रोपलभ्यतेऽदः किन्तु धीमद्रविभ्य इति । तावत्तद्यु चिस्त्वादिभ्य
इति लनेनेवेत् (सि० ७-२-४) ॥

कसमन्विता इत्यर्थः १३ । ओजआहारलोमाहारकवलहाराणामन्यतममाहारमाहास्यति-गृह्णा-
तीत्याहारः, "अच्" (सि० ५-१-४९) इत्यच् [प्रत्ययः] आहारक इत्यर्थः १४ । ओज-
आहारादीनां लक्षणमिदम्—

सुरिरेणोयाहारो, तनाह फासेण लोमआहारो ।

पक्खेवाहारो पुण, कावलिओ होइ नायवो ॥ (प्रव० गा० ११८०) ॥९॥

उक्तानि मूलभूतानि चतुर्दश मार्गणास्थानानि । इदानीमेतेषामेवोचरभेदानाह—

सुरनरतिरिनिरयगई, इगवियतियचउपणिंदि छक्काया ।

भूजलजलणाऽनिलवणतसा घ मणवयणतणुजोगा ॥ १० ॥

इह गतिशब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते, ततः सुरगति नरगतिः तिर्यग्गतिः नरकगतिः । तत्र
सुप्तु राजन्त इति सुरा ; यदि वा सुप्तु रान्ति-ददति प्रणतानामभीप्सितमर्थं लवणाधिप-
मुस्यित इव लवणजलधौ मार्गं जनार्दनस्वेति सुराः ; यद्वा 'सुरत् ऐश्वर्यदीप्त्यो' सुरन्ति-
विशिष्टमैश्वर्यमनुभवन्ति दिव्याभरणसम्भारसमृद्ध्या सहजनिजशरीरकान्त्या च दीप्यन्त इति
सुराः, सुरेषु विषये गतिः सुरगतिः । नृणन्वि-विवेकमासाद्य नयधर्मपरा भवन्तीति नरा-
मनुष्यास्तेषु विषये गतिर्नरगति । "तिरि" चि प्राकृतत्वात् तिरोऽञ्चन्ति-गच्छन्तीति तिर्यग्घः,
व्युत्पत्तिनिमित्तं चैतत् प्रवृत्तिनिमित्तं तिर्यग्गतिनाम, एते चैकेन्द्रियादयः, ततस्तिर्यक्षु विषये
गतिस्तिर्यग्गति । नरान् उपलक्षणत्वात् तिरश्चोऽपि प्रभूतपापकारिणः फायन्तीव आह्वय-
न्तीवेति नरकाः-नरकावासास्त्रोत्पन्ना जन्तवोऽपि नरकाः, नरको वा- विद्यते येषां
ते "अत्रादिभ्य" (सि० ७-२-४६) इत्यप्रत्यये नरकास्तेषु विषये गतिर्नरकगतिः १ ।

इहापि इन्द्रियशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धाद् एकेन्द्रियद्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियपञ्चेन्द्रिया
इति २ । षट् फाया.-मू-पृथ्वी जलम्-आपः ज्वलनं-तेजः अनिल-वायुः- "वण" चि
वनस्पतिः त्रसाः-द्वीन्द्रियादयः ; ततः प्रत्येकं कायशब्दस्य योगात् पृथिव्येव काय
शरीरं यस्य स पृथिवीकायः, एवमष्कायः तेजस्कायः वायुकायः वनस्पतिकायः त्रस-
काय इति ३ । 'चः' समुच्चये । योगशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धात् त्रयो योगाः, तथाहि—
मनोयोग वचनयोगः तनुयोग । तत्र तनुयोगेन मनःप्राथम्यवर्गणाभ्यो गृहीत्वा मनोयोगेन
मनस्त्वेन परिणमितानि वस्तुचिन्ताप्रवर्तकानि द्रव्याणि मन इत्युच्यन्ते, तेन मनसा सहका-
रिकारणभूतेन योगो मनोयोगः ; मनोविषयो वा योगो मनोयोगः । उच्यत इति वचनं
भाषापरिणामापन्नः पुद्गलद्रव्यसमूह इत्यर्थं, तेन वचनेन सहकारिकारणभूतेन योगो वचन-
योगः, वचनविषयो वा योगो वचनयोगः । तन्नोति-विस्तारयत्यात्मप्रदेशानस्यामिति तनुरीदारि-
कादिशरीरं तथा सहकारिकारणभूतया योगस्तनुयोग, तनुविषयो वा योगस्तनुयोग ४ ॥१०॥

घेय नरितिधनपुंसा, कत्ताय कोहमपमापलोम ति ।

महसुयऽवहिमणकेवलविभंगमहसुअनाणसागारा ॥ ११ ॥

वेदशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धात् त्रयो वेदाः-नरपेदः स्त्रीपेदः नपुंसकपेदः । तत्र नास-

पुरपत्य स्त्रिय प्रति अभिरापो नरवेद, स्त्रिय—योषित पुरुष प्रत्यभिराप स्त्रीवेद, नपुस-
कस्य—पण्डस्य स्त्रीपुरस्यै प्रत्यभिरापो नपुसकवेद ५। कपायाश्चत्वार—क्रोधकपाय “मद” चि
मदो मानोऽहकारो गर्व इत्यथ मानकपाय मायाकपाय लोभकपाय । इतिशब्द कपाया-
णामनन्तानुबन्धादिवहुभेदसूचनार्थं, सूत्रे च “मायलोभ” चि ह्रस्वत्व प्राट्त्वत्वात् ६। “मह-
सुयऽवहि” इत्यादि । इहाऽवर्षात्त्यत्राऽकारलोपाद् ज्ञानशब्दस्य च प्रत्येक सम्बन्धाद् एष
प्रयोग—मतिज्ञानं श्रुतज्ञानम् अवधिज्ञानं मन पर्यवज्ञानं केवलज्ञानम्, तथा विभक्तनत्यज्ञानं
श्रुताज्ञानानि । एतानि पञ्च ज्ञानानि त्रीण्यज्ञानानि साकाराणि वर्तन्त इति याप्यार्थं ।
भावार्थम्वयम्—“बुधिं र्मनिच् ज्ञाने” मनन मति, यद्वा मन्यते—इन्द्रियमनोद्वारेण नियत
वस्तु परिच्छिद्यतेऽनयेति मति—योग्यदेशावस्थितवस्तुविषय इन्द्रियमनोनिमित्तोऽवगमविशेष,
मतिश्च सा ज्ञानं च मतिज्ञानम् । श्रवणं श्रुतम्—अभिरापप्राप्तावितार्थग्रहणहेतुरूपलब्धिविशेष,
एवमाकारं वस्तु घटशब्दामिराप्य जलधारणाद्यर्थाक्रियासमर्थमित्यादिरूपतया प्रधानीकृतत्रिकाल-
साधारणसमानपरिणाम शब्दार्थपर्यालोचनानुसारी इन्द्रियमनोनिमित्तोऽवगमविशेष इत्यर्थं,
श्रुतं च तद् ज्ञानं च श्रुतज्ञानम् । अवधानमवधि—इन्द्रियाद्यनपेक्षमात्मन साक्षादथग्रहणम्,
अथवा अवशब्दोऽथ शब्दाथ अव—अधोऽधो विस्तृतं वस्तु धीयते—परिच्छिद्यतेऽनेनेत्यधि,
यद्वा अवधि—मर्यादा रूपव्येव द्रव्येषु परिच्छेदकतया प्रवृत्तिरूपा तदुपलक्षितं चानमप्यवधि,
अवधिश्च तद् ज्ञानं च अवधिज्ञानम् । परि—सवतोभावे, अवनमव, ‘तुदादिभ्योऽर्का’
इत्यधिकारे “अकितौ च” इत्यनेनौणादिकोऽकारप्रत्यय, अवन गमन वेदनमिति पर्याया,
परि अव पर्यव, मनसि मनसो वा पर्यवो मन पर्यव सवतस्तत्परिच्छेद इत्यथ, मन पर्यवश्च
तद् ज्ञानं च मन पर्यवज्ञानम् । यद्वा मन पर्यायज्ञानम्, तत्र संज्ञिभिर्जीवे काययोगेन गृहीतापि
मन प्रायोभ्यवर्गणाद्रव्याणि चिन्तनीयवस्तुचिन्तनव्यापृतेन मनोयोगेन मनस्त्वेन परिणमव्याऽऽल-
म्ब्यमानानि मनासीत्युच्यन्ते, तेषां मनसा पर्याया—चिन्तनानुगता परिणामा मन पर्याया,
तेषु तेषां वा सम्बन्धि ज्ञानं मन पर्यायज्ञानम् । यद्वा आत्मभिर्वस्तुचिन्तने व्यापारितानि मनासि
पर्येति—अवगच्छतीति मन पर्यायम् “कर्मणोऽण्” (सि ५-३-१४) इत्यणप्रत्यय, मन-
पर्यायं च तद् ज्ञानं च मन पर्यायज्ञानम् । केवलम्—एक मत्यादिरहितत्वात् “नेष्टमि उ छाउ-
मस्थिष नापे” (आ० नि० गा० ५३९) इति परममुनिप्रणीतवचनप्रामाण्यात्, शुद्धं वा केवलं
तदावरणमलकलङ्कपङ्कापगमात्, सकलं वा केवलं तत्त्वथमतयैव नि शेषतत्त्वावरणविगमनं
सम्पूर्णत्वत्ते, असाधारणं वा केवलम् अनन्यसदृशत्वात्, अनन्तं वा केवलं ज्ञेयानन्तत्वाद्
अपर्यवसितानन्तकालवस्थाधित्वाद्वा, निर्याघातं वा केवलं लोकेऽलोके वा षापि व्याघाताभावात्,
केवलं च तद् ज्ञानं च केवलज्ञानं—यथावस्थितसमस्तभूतभवद्वाविभावावभासि ज्ञानमिति भावना ।
तथा मतिश्रुतावधिज्ञानान्येव मिथ्यात्पङ्कवस्तुपिततया यथाक्रम मत्पज्ञानश्रुताज्ञानविभक्तनान-
व्यपदेशभाञ्जि भवन्ति । उक्तं च—

आद्यत्रयमज्ञानमपि भजति मिथ्यात्वसयुक्तम् ॥ (प्रश्न० का० २२७) इति ।

“विभग” ति विपरीतो भङ्ग—परिच्छित्तिप्रकारो यस्मिंस्तद् विभङ्गम्, विपर्यस्तमवधिज्ञान विभङ्गज्ञानमुच्यते इत्यर्थः । सह आकारेण—जातिवस्तुप्रतिनियतग्रहणपरिणामरूपेण “आगारो उ विसेसो” इति वचनाद् विशेषेण वर्तन्त इति साकाराणि । अयमर्थः—दृश्यमाणानि चत्वारि दर्शनान्यनाकाराणि, अमूनि च पञ्च ज्ञानानि साकाराणि । तथाहि—सामान्यविशेषात्मक हि सकल ज्ञेय वस्तु, कथम्^१ इति चेद् उच्यते—दूरादेव हि शालतमालतालवकुलाशोकचम्पककदम्बजम्बुनिम्बादिविशिष्टव्यक्तिरूपतयाऽवधारित तरुनिकरमवलोकयतः सामान्येन वृक्षमात्रप्रतीतिजनक यदपरिस्फुट किमपि रूप चकास्ति तत् सामान्यरूपमनाकार दर्शनमुच्यते, “निर्विशेष विशेषाणामग्रहो दर्शनमुच्यते” इति वचनप्रामाण्यात् । यत् पुनस्तस्यैव निकटीभूतस्य तालतमालशालादिव्यक्तिरूपतयाऽवधारित तमेव महीरुहसमूहमुत्पश्यतो विशिष्टव्यक्तिप्रतीतिजनक परिस्फुट रूपमाभाति तद् विशेषरूप साकार ज्ञानम् अप्रमेयप्रभावपरमेश्वरप्रवचनप्रवीणचेतस प्रतिपादयन्ति, सह विशिष्टाकारेण वर्तत इति कुरा । तदेव प्रतिप्राणिप्रसिद्धप्रमाणाबाधितप्रतीतिवशात् सर्वमपि वस्तुजात सामान्यविशेषरूपद्वयात्मक भावनीयमिति ॥ ११ ॥

सामाह्य छेप परिहार सुहुम अहवाय देस जय अजया ।

चक्खु अचक्खु ओही, केवलदंसण अणागारा ॥ १२ ॥

समाना—ज्ञानदर्शनचारिजाणामाय—लभ समाय समाय एव सामायिक विनयादेराकृतिगणत्वाद् इकम्प्रत्यय, यद्वा सम—रागद्वेषविप्रमुक्तो य सर्वमूतान्यात्मवत् पश्यति, आयो लभ प्राप्तिरिति पर्याया, समस्य आय समाय, समो हि प्रतिक्षणमपूर्वज्ञानदर्शनचरणपर्यायेर्भवाटवीभ्रमण संक्षेपविच्छेदकैर्निरूपमसुखहेतुभिरथ कृतचिन्तामणिकामधेनुकल्पद्रुमोपैर्युज्यते, समाय एव सामायिक मूलगुणानामाधारभूत सर्वसावचविरतिरूप चारित्रम् । यदाह वाचकमुख्यः—

सामायिक गुणानामाधार खमिव सर्भभावानाम् ।

न हि सामायिकहीनाश्रणादिगुणान्विता येन ॥

तस्माज्जगद् भगवान्, सामायिकमेव निरुपमोपायम् ।

शारीरमानसानेकदु खनाशस्य मोक्षस्य ॥

यद्यपि च सर्वमपि चारित्रमविशेषतः सामायिक तथापि च्छेदादिविशेषैर्विशेष्यमाणमर्थत शब्दान्तरतश्च नापात्य भजते । प्रथम पुनरविशेषणात् सामान्यशब्द एवावतिष्ठते सामायिकमिति । तच्च द्विधा—इत्वर यावत्कथिक च । तत्रेश्वर भाविष्यपदेशान्तरत्वात् स्वल्पकारम्, तच्च प्रथमचरमतीर्थकरतीर्थं भरतैरवतेषु यावद् अद्यापि दौक्षकस्य महाप्रतानि नारोप्यन्ते तावद् विज्ञेयम् । आत्मन कथा यावद् यदास्ते तद् यावत्कथ यावज्जीवमित्यर्थं, यावत्कथमेव यावत्कथिकम्, एतच्च भरतैरवतेषु प्रथमचरमवर्जमध्यमद्वारविंशतितीर्थकरतीर्थान्तर्गतसाधूना महाविदेहतीर्थकरमुनीनां चावसेयम्, तथासुपस्थापनाया अभावात् । “छेप” ति छेदोपस्थापना, तत्र पूर्वपर्यायस्य छेदेनोपस्थापना—महाव्रंतेप्यारोपण यत्र चारित्रे तत् छेदोपस्थापनम्, भरतैरवतप्रथमचरमतीर्थकरतीर्थ एव

१ आकारस्तु विशेष ॥ २ मपधिमव^१ क० ख० ग० घ० ङ० ॥ ३ मुत्पापनाया अ^२ क० ख० ग० ङ० ॥ ४ छेदेनोत्पा^३ ख० ङ० । छेदोत्पाप^४ ग० ॥ ५ अत्रेषु यत्र क० ङ० ग० घ० ङ० ॥

नान्यत्र । तद्य द्विधा—सातिचारं निरतिचारं च । तत्राऽनतिचारमित्तरसामायिकत्वं शैशकस्य यद्
 आरोप्यते, तीर्थान्तरं वा सङ्गमतः साधोः, यथा श्रीपार्थनाथतीर्थ्याद् वर्धमानश्यामितीर्थं सङ्गा-
 मनः पद्मयामधर्मप्रतिपत्तौ । सातिचारं पुनर्यद् मूलगुणघातिनः पुनर्नतोच्चारणम् । “परिहारे”
 ति ‘परिहारविशुद्धिकं’ परिहरणं परिहारस्योपनिशेषमेव विशुद्धिर्यस्मिन्धारित्रे तन् परिहारविशु-
 द्धिकम्, तद्य द्विधा—निर्विशमानकं निर्विष्टकायिकं च । तत्र निर्विशमानका विवक्षितचारित्र-
 सेवकाः, निर्विष्टकायिका आसेवितविवक्षितचारित्रकायिकाः, सत्रन्यतिरेकात् चारित्रमप्येवमुच्यते ।

इह नरको गणः, तत्रैको याचनाचार्यश्चत्वारो निर्विशमानकाश्चत्वारश्चाऽनुचारिणः । निर्विश-
 मानकानां चायं तपोविशेषः—

परिहारियाण उ तयो, जहन्न मज्जो तहैव उक्कोसो ।

सोउण्णवासकाले, भणियो परिहं पत्तेयं ॥

तत्थ जह्लो गिम्हे, चउत्थ छट्ठं तु होइ मग्गिमओ ।

अट्टमग्गिह उक्कोसो, इत्तो सिसिरे पक्कसामि ॥

सिसिरे उ जह्लार्ह, छट्ठार्ह दसमचरिमगो होइ ।

यासामु अट्टमार्ह, बारसपज्जंतगो नेओ ॥

पारणगे आयामं, पंचमु गहो दोसऽभिग्गहो भिक्खे ।

कप्पट्टिया वि पइदिण, करेति एमेव आयामं ॥

एव छम्माम तवं, चरिउं परिहारिया अणुचरंति ।

अणुचरगे परिहारियपेयट्टिप् जाव छम्मात्ता ॥

कप्पट्टिओ वि एवं, छम्मास तन करेइ सेसा उ ।

अणुपरिहारिगभावं, धयति कप्पट्टियत्त च ॥

एवेसो अट्टारसमासपमाणो उ धन्निओ कप्पो ।

संसेवओ विसेतो, विसेसमुत्ताउ नायओ ॥

कप्पसमर्चाइ तयं, जिणकप्पं वा उर्वंति गच्छं वा ।

पडिवज्जमाणगा पुण, जिणस्सगामे पवज्जंति ॥ (प्रवच० गा० ६०२-६०९)

वा भवेद् अवेदो वा, तत्र सवेदः श्रेणिप्रतिपत्त्यभावे उपशमश्रेणिप्रतिपत्तौ वा, क्षपकश्रेणिप्रतिपत्तौ त्ववेद इति । उक्तं च—

वेदो पवित्तिकाले, इत्थीवज्जो उ होइ एगयरो ।

पुव्वपडिवन्नओ पुण, होज्ज सवेओ अवेओ वा ॥ (पञ्चव० गा० १४९७)

कल्पद्वारे—स्थितकल्प एवायं नास्थितकल्पे, “ठियैकप्पम्मि वि नियमा” (पञ्चव० गा० १५३३) इति वचनात् । तत्राऽऽचेलक्यादिषु दशस्वपि स्थानेषु ये स्थिताः साधवस्तत्कल्पः स्थितकल्प उच्यते, ये पुनश्चतुर्षु शय्यातरपिण्डादिष्ववस्थितेषु कल्पेषु स्थिताः शेषेषु चाऽऽचेलक्यादिषु पदस्वस्थितास्तत्कल्पोऽस्थितकल्पः । उक्तं च—

ठियै अट्ठिओ य कप्पो, आचेलक्काइएसु ठाणेषु ।

सव्वेषु ठिया पढमो, चउ ठिय छसु अट्ठिया वीओ ॥ (पञ्चव० गा० १४९९)

आचेलक्यादीनि च दश स्थानान्यमूनि—

आचेलक्कुहेसियसिज्जायररायपिंडकिइकम्मो ।

ययजिट्ठपडिकमणे, मासंपज्जोसवणकप्पे ॥ (पञ्चव० गा० १५००)

चत्वारधावस्थिताः कल्पा इमे—

सिज्जायरपिंडममी, चाउज्जामे य पुरिसजेट्ठे य ।

किइकम्मत्सं य करणे, चत्तारि अवट्ठिया कप्पा ॥ (पञ्चाश० १७ गा० १०)

लिङ्गद्वारे—नियमतो द्विविधेऽपि लिङ्गे भवति । तथा—द्रव्यलिङ्गे भावलिङ्गे च । एकेनापि विना विवक्षितकल्पोचितसामाचार्ययोगात् । लेख्याद्वारे—तेजःप्रभृतिकासूत्रासु तिस्रषु विशुद्धासु लेख्यासु परिहारविशुद्धिकं कल्पं प्रतिपद्यते, पूर्वप्रतिपन्नः पुनः सर्वास्वपि कथयितुं भवति, तत्राऽर्थातरास्वविशुद्धलेख्यासु नात्यन्तसंक्लिष्टासु वर्तते, तथाभूतासु वर्तमानो न प्रभृतं कालमवतिष्ठते, किन्तु स्वोक्तम्, यतः स्ववीर्यवशात् झटित्येव ताभ्यो न्यावर्तते । अथ प्रथमत एव कस्मात् प्रवर्तते? उच्यते—कर्मवशात् । उक्तं च—

लेसांसु विमुद्धासुं, पडिवज्जइ तीसु न उण सेसासु ।

पुव्वपडिवन्नओ पुण, हुज्जा सव्वासु वि कहंचि ॥

नच्चंतसंकिलिट्ठासु थोवकालं च हंदि हर्यरेसु ।

चित्ता कम्माण गर्हं, तहा वि विरियं फलं देह ॥ (पञ्चव० गा० १५०३-४)

१ वेदः प्रवृत्तिकाले स्वीकर्तव्यो भवति एकतरः । पूर्वप्रतिपन्नकः पुनर्भवेत् सवेदोऽवेदो वा ॥ २ स्थितकल्प एव नियमान् । ३ स्थितोऽस्थितश्च कल्पः आचेलक्यादिकेषु स्थानेषु । तेषु स्थिताः प्रथमः चतुर्षु स्थिताः षट्स्वस्थिता द्वितीयः ॥ ४ आचेलक्यौ श्रेणिकशय्यातरराजपिण्डकृतिकर्माणि । प्रतज्येष्ठप्रतिकमणानि मासपर्युषणाकन्दौ ॥ ५ शय्यातरपिण्डे चतुर्थांशे चतुर्दशेऽपि च । कृतिकर्मणश्च करणे चत्वारोऽवस्थिताः कल्पाः ॥ ६ पञ्चाशके प्रवचनसारोद्गारे च—‘ठियैकप्पो मज्झिमाणं तु’ इत्येवं पाठः ॥ ७ लेख्यासु विशुद्धासु प्रतिपद्यते तिस्रषु न पुनः शेषासु । पूर्वप्रतिपन्नकः पुनर्भवेत् सर्वास्वपि कथयितुं ॥ नात्यन्तसंक्लिष्टासु स्वोक्तकालं च हन्दि इतरासु । चित्ता कर्मणां गतिः तथापि वीर्यं कलं ददाति ॥ ८ इतरासु घ० पञ्चवस्तुके च ॥

ध्यानद्वारे—धर्मध्यानेन प्रवर्तमानेन परिहारविशुद्धिकं कल्पं प्रतिपद्यते । पूर्वप्रतिपत्तः
पुनरातंरौद्रयोरपि भवति केवलं प्रायेण निरनुग्रहः । उक्तं च—

शौण्मि नि धम्मेणं, पडिवज्जइ सो पवण्णुमाणेणं ।

इयरेसु वि शाणेसुं, पुब्बपन्नो न पडिसिद्धो ॥

एवं च कुसलजोगे, उद्दामे तिञ्चकम्मपरिणामा ।

रद्धेसु वि भायो, इमस्स पायं निरणुबंधो ॥ (पद्य० गा० १५०५-६)

गणद्वारे—जघन्यतस्यो गणाः प्रतिपद्यन्ते, उत्कर्षतः शतसङ्घाः । पूर्वप्रतिपत्ता जघन्यत
उत्कर्षतो वा शतशः । पुरगणनया जघन्यत. प्रतिपद्यमाना सप्तविंशतिः, उत्कर्षतः सहस्रम् ।
पूर्वप्रतिपत्ताः पुनर्जघन्यतः शतशः, उत्कर्षतः सहस्रशः । आह च—

गणओ तिञ्चैव गणा, जहन्न पडिवचि सयस उकोसा ।

उच्चोसजहन्नेणं, सयमु च्चिय पुब्बपडिवत्ता ॥

सत्तावीस जहन्ना, सहस्समुकोसओ य पडिवत्ती ।

सयसो सहस्ससो वा, पडिवन्न जहन्न उकोसा ॥ (पद्य० गा० १५३४-३५)

अन्यच्च यदा पूर्वप्रतिपत्त कल्पमध्याद् एको निर्गच्छति अन्यः प्रविशति तदोनपक्षेण
प्रतिपत्तौ कदाचिद् एकौऽपि भवति पृथक्त्वं वा । उक्तं च—

पडिवज्जमाण भइया, इको वि य हुज्ज ऊणपक्खेवे ।

पुब्बपडिवत्तया वि य, भइया एको पुहत्तं वा ॥ (पद्य० गा० १५३६)

अभिप्रहद्वारे—अभिप्रहाश्चतुर्विधा । तत्रथा—द्रयाभिप्रहा क्षेत्राभिप्रहा कालाभिप्रहा
भावामिप्रहाश्च विचित्रा भवन्ति । तत्र परिहारविशुद्धिकस्य इमेऽभिप्रहा न भवन्ति, यस्माद्
एतस्य कल्प एव यथोदितरूपोऽभिप्रहो वर्तते । उक्तं च—

देंव्वाइय अभिग्रह, विचिचरूवा न हुति पुण केई ।

एयस्सी जावक्कप्पो, कप्पु च्चियऽभिग्रहो जेण ॥

एयम्मि गोयराई, नियया नियगेण निरववाया य ।

तप्पालणं चिय परं, एयस्स विमुद्धिटाणं तु ॥ (पद्य० गा० १५००-१०)

प्रनग्याद्वारे—नासावन्मं प्रवाजयति कल्पस्वित्तिरेपेति वृत्ता । उक्तं च—

१ ध्यानेऽपि धर्मेण (ध्यानेन) प्रतिपद्यतेऽपी प्रवर्धमानेन । इत्येवमपि ध्यानेषु पूर्वप्रवृत्तेन न प्रीयित्वा ॥
एवं च इत्यन्तयोगे उद्दामे तीव्रकर्मपरिणामान् । ऐश्वर्येणोरपि भावोऽस्य प्रथमे निरनुग्रहः ॥ २ एवं भङ्ग
क० स० ग० स० उ० ॥ ३ गणनश्रव एव गणा जघन्या प्रतिपत्ति क्षणत उत्पद्यते । उद्दामपत्तान्ता
शतश एव पूर्वप्रतिपत्ता ॥ गणविंशतिर्जघन्या सहस्रान्पु वृत्तनश्च प्रतिपत्ति । सप्तश सहस्रशे वा प्रतिपत्ता
जघन्या उत्पद्यते ॥ ४ प्रतिपद्यमाना भयत् एकोऽपि च भवेत् कनप्रक्षेरे । पूर्वप्रतिपत्तश्च अपि च भयत्
एव पृथक्त्वं वा ॥ ५ इत्यादिषु अभिप्रहा विचित्ररूपा न भवन्ति पुन केऽपि । एतस्य यावत्कर्णं कल्प
एवमिप्रहो देन ॥ ६ एतद्विप्रहो इति पञ्चपस्तुके ॥ ७ एति एतिरेमा । इति पञ्चपस्तुके ॥
८ एतद्विप्रहो इति कल्पो वि० इति पञ्चपस्तुके ॥ ९ एतानिन् गोचरदसो नियया निवनेन निर-
ववाय । तपस्यनेव परनेतस्य विमुद्धिष्वात्वं तु ॥

। पैवाएह न एसो, अन्नं कप्पट्टिह ति काज्जं । (पद्य० गा० १५११)

उपदेशं पुनर्यथाशक्तिं प्रयच्छति । मुण्डापनद्वारेऽपि नासावन्य मुण्डापयति । अथ भ्रमज्या-
नन्तरं नियमतो मुण्डनमिति भ्रमज्याग्रहणेनैव तद् गृहीतमिति किमर्थं पृथग् द्वारम् ! तदयुक्तम्,
भ्रमज्यानन्तरं नियमतो मुण्डनस्याऽसम्भवात्, अयोग्यस्य कथञ्चिद्वाप्यामपि भ्रमज्यायां पुनर-
योग्यतापरिज्ञाने मुण्डनायोगाद्, अतः पृथगिदं द्वारमिति । प्रायश्चित्तविधिद्वारे—मनसाऽपि सूक्ष्म-
मप्यतिचारमापन्नस्य नियमतश्चतुर्गुरुकं प्रायश्चित्तमस्य, यत एष कल्प एकाग्रतामधानस्तत्तद्भङ्गे
शुरुतरो दोष इति । कारणद्वारे—कारणं नानाऽऽत्मनम्, तत्तुनः सुपरिशुद्ध ज्ञानादिकम्,
तद्वास्य न विद्यते येन तदाश्रित्याऽपवादपदसेविता स्यात्, एष हि सर्वत्र निरपेक्षः क्लिष्टकर्मक्षय-
निमित्तं प्रारब्धमेव सं कल्पं यथोक्तविधिना समापयन् महात्मा वर्तते । उक्तं च—

कारणमालंबणमो, तं पुण नाणाह्य सुपरिशुद्ध ।

एयस्त तं न विज्झइ, उचियं तवसैहणोपायं ॥

सैवत्थ निरैवयक्खो, आर्द्धविय सं ददं समाणतो ।

वट्टइ एस महप्पा, किलिट्टकम्मक्खयनिमित्तं ॥ (पद्य० गा० १५१७-१८)

निष्पतिकर्मताद्वारे—एष महात्मा निष्पतिकर्मशरीरोऽक्षिमलादिकमपि कदाचिद् नापन-
यति, न च प्राणान्तिकेऽपि व्यसने समापतिते द्वितीयपदं सेवते । उक्तं च—

निष्पैडिकम्मशरीरो, अच्छिमलाई वि नावणेइ सया ।

पाणतिए वि य र्महावसणम्मि न वट्टए थैए ॥

अप्परहुत्तलोषणविसयईओ उ होइ एस ति ।

अहवा सुहभावाओ, बहुग पेय चिय इमस्स ॥ (पद्य० गा० १५१९-२०)

भिक्षाद्वारे—भिक्षा विहारकमश्चाऽस्य तृतीयस्यां पौरुष्यां भवति, शेषासु च पौरुषीषु कायो-
स्सर्गं, निद्राऽपि चाऽस्याऽल्पा द्रष्टव्या । यदि पुन कथमपि जहावस्त्रमस्य परिक्षीण भवति
तथाऽप्येकोऽविहरन्नपि महाभागो न द्वितीयपदमापद्यते, किन्तु तत्रैव यथाकल्पमात्मीययोगान्
विदधाति । उक्तं च—

संइयाए पोरिसीए, भिक्खाकालो विहारकालो उ ।

सेसामु य उम्मगो, पाय अप्पा य निर्दे वि ॥ (पद्य० गा० १५२१)

१ प्रमाजयति नैवेऽन्यं कल्पमिति रिति वृत्ता ॥ २ कारणमात्मनं तव पुन ज्ञानादिकं सुपरिशुद्धम् ।
एतस्य तत्र विद्यते उचितं तप साधनोपाय ॥ ३ पञ्चयस्तुके सु-साहना पार्थ-साधनत्वात् ॥
४ तर्पण निरपेक्ष आहतं स्व हृदं समापयन् । वर्तते एष महात्मा क्लिष्टकर्मक्षयनिमित्तम् ॥ ५ उपरिपदे क-
० घ० ङ० ॥ ६ उचियं तव सं ददं ॥ पञ्चयस्तुके सु-आवर्धं चिय दं ॥ ७ निष्पतिकर्मशरीरोऽक्षिम-
लापि नापनयति सदा । प्राणान्तिकेऽपि च महात्मने न वर्तते द्वितीये ॥ ८ पञ्चयस्तुके सु-महा
० ॥ ९ अल्पबहुलात्तौवनविययादीनां भवयेव इति । अथवा शुभभावाद् बहुवचनप्रदेशम् ॥
१० तृतीयस्यां पौरुष्यां भिक्षाकालो विहारकालः । शेषासु च वर्तमाने प्रदोऽप्या च निद्राऽपि ॥ ११ निर्दिष्टं ॥
एति पञ्चयस्तुके ॥

जंघाबलमि सीणे, अविहरमाणो वि नवरि नावजे ।

तस्यैव अहाकल्पं, कुण्ड उ जोगं महाभागो ॥ (पञ्चव० गा० १५२२)

एते च परिहारविशुद्धिका द्विविधाः, तद्यथा—इत्तरा यावत्कथिकाश्च । तत्र ये कल्पस-
माप्त्यनन्तरमेव कल्पं गच्छं वा समुपयास्यन्ति त इत्तराः, ये पुनः कल्पसमाप्त्यनन्तरमव्यवधा-
नेन जिनकल्पं प्रतिपत्स्यन्ते ते यावत्कथिकाः । उक्तं च—

इत्तरिय थेरकप्पे, जिणकप्पे आवकहिय चि ॥ (पञ्चव० गा० १५२४)

अत्र स्वविरकल्पग्रहणमुपलक्षणं स्वकल्पे वेति द्रष्टव्यम् । तत्रैत्तराणां कल्पप्रभावाद् देवम-
नुष्यतिर्यग्योनिककृता उपसर्गाः सद्योपातिन आतक्का अतीवाविषद्धाश्च वेदना न प्रादु.पन्ति,
भावत्कथिकानां सम्भवेयुरपि । ते हि जिनकल्पं प्रतिपत्स्यमाना जिनकल्पभावमनुविदधति,
जिनकल्पिकानां चोपसर्गादयः सम्भवन्तीति । उक्तं च—

इत्तरियाणुवसग्गा आयंका वेयणा य न हवन्ति ।

आवकहियाण भइया, (पञ्चव० गा० १५२६) इति ।

तथा “सुहुम” चि ‘सूक्ष्मसम्परायं’ सम्परैति-पर्यटति संसारमनेनेति सम्परायः—क्रोधादि-
कपायः, सूक्ष्मो लोभांशमात्रावशेषतया सम्परायो यत्र तत् सूक्ष्मसम्परायम् । इदमपि संक्लिश्य-
मानकविशुद्धमानकभेदं द्विधा । तत्र श्रेणिप्रच्यवमानस्य संक्लिश्यमानकम्, श्रेयिमारोहतो
विशुद्धमानकमिति । “अहत्ताय” चि अथशब्दोऽत्र याथातथ्ये, आह् अभिविधौ, आ-
समन्ताद् याथातथ्येन ख्यातमथाख्यातम्, कपायोदयभावतो निरतिचारत्वात् पारमार्थिकरूपेण
ख्यातमथाख्यातम् । यद्वा यथा सर्वस्मिन् जीवलोके रूपातं-प्रसिद्धम् अकपायं भवति चारित्र-
मिति यत्तद् यथाख्यातम् । “देसजय” चि देशे-सङ्कल्पनिरपराधत्रसवधविषये यतं-यमनं
संयमो यस्य स देशयत्-सम्यग्दर्शनयुत एकाणुवतादिधारी, अनुमतिमात्रश्रावक इत्यर्थः ।

यदाह श्रीशिवशर्मसूरिवरः कर्मप्रकृतौ—

एगव्याह चरमो, अणुमइमिच चि देसजई ॥ (गा० ३४०)

“अजय” चि न विद्यते यतं-विरत विरतिर्यस्य सोऽयतः सर्वथा विरतिहीनः । तथा दर्शन-
शब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धात् चक्षुर्दर्शनाचक्षुर्दर्शनावधिदर्शनकेवलदर्शनरूपाणि चत्वारि दर्शनानि ।
तत्र चक्षुषा दर्शनं—वस्तुसामान्यांशात्मकं ग्रहणं चक्षुर्दर्शनम् १, अचक्षुषा—चतुर्वर्जशेषेन्द्रियचतु-
ष्टयेन मनसा च यद् दर्शनं—सामान्यांशात्मकं ग्रहणं तद् अचक्षुर्दर्शनम् २, अवधिना—रूपिद्र-
व्यमर्यादया दर्शनं—सामान्यांशग्रहणमवधिदर्शनम् ३, केवलेन—संपूर्णवस्तुतत्त्वग्राहकबोधविशेष-
रूपेण यद् दर्शनं—सामान्यांशग्रहणं तत् केवलदर्शनम् ४ इति । किरूपाप्येतानि दर्शनानि !
अत आह—‘अनाकाराणि’ सामान्याकारयुक्तत्वे सत्यपि न विद्यते विशिष्टैव्यक्त आकारो देयु
तान्यनाकाराणि । भावार्थः प्रागेवोक्त इति ॥ १२ ॥

१ जङ्घाबले शीणेऽविहरचपि नवरं नापद्यते । तत्रैव यथाकलं करोति तु योगं महाभागः ॥ २ इत्तरा-
स्वविरकल्पे, जिनकल्पे यावत्कथिका इति ॥ ३ इत्तरिकाणामुपसर्गा आतक्का वेदनाय न नवन्ति । स्वविर-
कथिकानां भक्ताः ॥ ४ एतन्नतादिवरम. अनुमतिमात्र इति देसपति. ॥ ५ श्रेयो व्युत्पत्तौ ॥

किण्हा नीला काऊ, तेऊ पम्हा य सुक्क भव्वियरा ।

वेयग खइगुवसम मिच्छ मीस सासाण सन्नियरे ॥ १३ ॥

इह षोढा लेख्या—कृष्णलेख्या नाललेख्या कापोतलेख्या तेजोलेख्या पद्मलेख्या 'च' समु-
च्चये व्यवहितसम्बन्धश्च, स च शुक्रलेख्या च इत्यत्र योज्य । 'भव्य' मुक्तिगमनार्हं 'इतर'
अभव्य—कदाचनापि सिद्धिगमनानर्हं । "वेयग" ति 'वेदक' सम्यक्त्वपुद्गलवेदनात् क्षायोपश-
मिकमित्यर्थ । तत्रोदीर्णस्य मिथ्यात्वस्य क्षयेण अनुदीर्णस्य चोपशमेन विष्कम्भितौदयस्वरूपेण
यद् निर्वृत्त तत् क्षायोपशमिकम् । उक्त च—

मिच्छत जमुइत्त, त खीण अणुदिय च उवसत ।

मीसीभावपरिणय, वेइज्जत खओवसम ॥ (विशेषा० गा० ५३२)

तथा "खइग" ति क्षयेण—अत्यन्तोच्छेदेन त्रिविधस्याऽपि दर्शनमोहनीयस्य निर्वृत्त क्षायि-
कम् । तच्च क्षपकश्रेण्यामेव भवति—

पैठमकसाए समय, खवेइ अतोमुहुत्तमिच्छेण ।

तत्तु चिय मिच्छत्त, तओ य मीस तओ सम्म ॥

वद्धाऊ पडियत्तो, पढमकसायकखए जइ मरिज्जा ।

तो मिच्छत्तोदयओ, चिणिज्ज भुज्जो न खीणम्मि ॥

तम्मि मओ जाइ दिव, तप्परिणामो य सत्तए खीणे ।

उवरयपरिणामो पुण, पच्छा नाणामइगईओ ॥

खीणम्मि दसणातिए, कि होइ तओ तिदसणाईओ १ ।

भन्नइ सम्मदिट्ठी, सम्मतखए कओ सम्म १ ॥

निव्वलियमयणलुइवरूव मिच्छत्तमेव सम्मत ।

खीण न उ जो भावो, सइहणालकखणो तस्स ॥

सो तस्स विसुद्धयरो, जायइ सम्मतपुग्गलकखयओ ।

दिट्ठि व्व सण्हसुद्धन्मपडलविगमे मणूसस्स ॥

जह सुद्धनलाणुगय, वेत्थ सुद्ध जलकखए सुतर ।

सम्मतसुद्धपुग्गलपरिक्खए दसण देव ॥ (विशेषा० गा० १३१५-२१)

१ मिथ्यात्व यदुदीर्णं तद् क्षीणमनुदित चोपशान्तम् । मिथिभावपरिणत चेदमान क्षायोपशमिकम् ॥
२ प्रथमकथायान् समक क्षययति अन्तर्मुहूर्तनात्रेण । तत एव मिथ्यात्व ततश्च मिथिं तत सम्यक्त्वम् ॥ षड्गु
प्रतिपन्न प्रथमकथावक्ष्ये यदि भिद्येत । ततो मिथ्यात्वोदयतथिनुयाद् भूशो न क्षीणे ॥ तस्मिन् श्लो याति
दिव तत्परिणामश्च सतके क्षीणे । उपरतपरिणाम पुन पश्चात्तानामविगतिक ॥ क्षीणे दर्शनत्रिके किं भवति
सकम्भिदर्शनातीत १ । भव्यते सम्यक्त्वमिति सम्यक्त्वक्षये इत सम्यक्त्वम् २ ॥ निर्वैलितमदनकोदवर्षं
मिथ्यात्वमेव सम्यक्त्वम् । क्षीणं न तु ओ भाव भद्धानतक्षयत्वस्य ॥ स तस्य विमुद्धतरो जायते सम्यक्त्व
पुद्गलक्षयत । दृष्टिरिव शून्यशुद्धाधपटलविगमे मनुष्यस्य ॥ यथा शुद्धनकातुगत वत्र शुद्धं जलशये सुतराम् ।
सम्यक्त्वपुद्गलपरिक्खये दर्शनमप्येवम् ॥ १ शुद्ध क० ग० ध० ए० ॥

‘ तंमि य तद्वय चउरये, भवम्मि सिज्झंति खद्वयसम्मत्ते ।

सुरनरयजुगलिमु गई, इमं तु जिणकालियनराणं ॥

पडिवत्तीए अविरयदेसपमत्तापमत्तविरयाणं ।

अन्नयरो पडिवज्जइ, सुक्कज्जापोवगयचित्तो ॥ (विशेषा० गा० १३१४)

तथा उदीर्णस्य मिथ्यात्वस्य क्षये सति अनुदीर्णस्य उपशमः—विपाकप्रदेशवेदनरूपस्य द्विवि-
धस्याप्युदयस्य विष्कम्भणं तेन निर्वृत्तमौपशमिकम्, तच्च द्विधा—ग्रन्थिभेदसम्भवमुपशमश्रेणि-
सम्भवं च । तत्र ग्रन्थिभेदसम्भवमेवम्—इह गर्मारापारससारसागरमध्यमध्यासीनो जन्तुर्मिथ्या-
त्वप्रत्ययमनन्तान् पुद्गलपरावर्तान् अनन्तदुःखलक्षाण्यनुभूय कथमपि तथाभन्यत्वपरिपाकवशतो
गिरिसरिदुपलघोलनाकरूपेणाऽनाभोगनिर्वर्तितयथाप्रवृत्तिकरणेन “करणं परिणामोऽत्र” इति वच-
नादध्यवसायविशेषरूपेणाऽऽयुर्वर्जानि ज्ञानावरणीयादिकर्माणि सर्वाण्यपि पत्योपभासद्भवेयभाग-
न्यूनैकसागारोपमकोटाकोटीस्त्रितिकानि करोति, अत्र चाऽन्तरे जीवस्य कर्मजनितो घनराग-
द्वेषपरिणामरूपः कर्कशनिविडचिरप्ररूढगुणिलवक्रग्रन्थिवद् दुर्भेदोऽभिन्नपूर्वो ग्रन्थिर्भवति ।

तदुक्तम्—

तीए वि धोवमिस्से, खविए इत्थंतरम्मि जीवस्स ।

हवइ हु अभिन्नपुब्बो, गंठी एवं जिणा बिंति ॥ (धर्मसं० गा० ७५२)

गंठी चि सुदुब्बेओ, कक्खडधणरूढगूढगठि व्व ।

जीवस्स कम्मजणिओ, षणरागहोसपरिणामो ॥ (विशेषा० गा० ११९५) इति ।

इमं च ग्रन्थि यावद् अभव्या अपि यथाप्रवृत्तिकरणेन कर्म क्षययित्वाऽनन्तश समागच्छन्ति ।
उक्तं चावश्यकटीकायाम्—

अभन्यस्यापि कस्यचिद् यथाप्रवृत्तिकरणतो ग्रन्थिमासाद्य अर्हदादिविभूतिदर्शनत प्रयोजनान्त-
रतो वा प्रवर्तमानस्य श्रुतसामायिकलभो भवति न शेषलभ इति ॥ (पत्र ७६)

एतदनन्तरं कश्चिदेव महारमा समासन्नपरमनिर्वृत्तिसुख समुल्लसितप्रचुरदुर्निवारवीर्यप्रसरो
निशितदुःखरधारयेव परमविशुद्ध्या यथोक्तस्वरूपस्य ग्रन्थेर्भेद विधाय मिथ्यात्वस्वितेरन्तर्मुहूर्त-
मुदयक्षणानुपपत्तिक्रम्याऽपूर्वकरणानिर्वृत्तिकरणलक्षणविशुद्धिजनितसामर्थ्योऽन्तर्मुहूर्तकालप्रमाणं
तत्प्रदेशवेद्यदलिकामाथरूपमन्तरकरणं करोति । अत्र यथाप्रवृत्तिकरणपूर्वकरणानिर्वृत्तिकरणाना-
मयं क्रमः—

जौ गंठी ता पढमं, गंठीं समइच्छओ भवे वीय ।

अनियट्टीकरणं पुण, सम्मत्तपुरक्खडे जीवे ॥ (विशेषा० गा० १२०३)

१ तस्मिन्ध तृतीये चतुर्थे भवे तिज्झन्ति क्षायिकसम्यक्त्वे । गुरनारकयुगलिकेषु गतिरेतच्च जिनकालिकनरा-
णाम् ॥ प्रतिपत्तौ अविरतदेशप्रमत्ताप्रमत्तविरतानाम् । अन्यतर प्रतिपद्यते शूकप्यानोपगतचित्त ॥ २ तस्या
अपि स्तोत्रमात्रे शपितेऽनान्तरे जीवस्य । भवति हि अभिन्नपूर्वो ग्रन्थिरेवं जिना भुवते ॥ ग्रन्थिरिति
सुदुर्भेद कर्कशापनरूढगुणग्रन्थिरिव । जीवस्य कर्मजनितो घनरागद्वेषपरिणाम ॥ ३ यावद् ग्रन्थिस्तावद्
प्रथम ग्रन्थि समतिनामतो भवेद् द्वितीयम् । अनिर्वृत्तिकरण पुन पुरस्वत्तसम्यक्त्वे जीवे ॥

सन्नोयणाइयाण, नणूदओ सनयस्स पडिसिद्धो ।
 सच्चमिह सोऽणुभाग, पडुच्च न पएसकम्म तु ॥
 भणिय च सुए जीवो, वेएइ न वाऽणुभागकम्म तु ।
 ज पुण पएसकम्म, नियमा वेएइ त सज ॥
 नाणुदिय निज्जरए, नासतमुदेइ ज तओऽवत्तं ।
 सब्ब पएसकम्म, वेएउ मुच्चए सज्यो ॥
 मिह दसणाइयाओ, न होइ सन्नोयणाइयेयणओ ।
 मदाणुभावयाए, जहाऽणुभावम्मि वि कहिबि ॥
 निच्चमुइज पि जहा, सयलच्चउत्ताणिणो तणवरण ।

न वि घाइ मदायाए, पएसकम्म तथा नेय ॥ (विशेषो० गा० १२९४-९८)

“मिच्छ” चि मिथ्यात्वम्—अदेउदेवबुच्च्यगुरुगुरुच्चतत्त्वबुद्धिरक्षणम् । “भीस” चि इहा नन्तराभिहितविधिना लब्धेनौपशमिकसम्यक्त्वेन ग्रन्थिसम्भवेन औपधमिशेषरूपेण मदनको र्वस्वानीय मिथ्यात्वमोहनीय कर्म विशेषयित्वा त्रिधा करोति । तथाहि—शुद्धमर्धविशुद्धम विशुद्ध चेति । स्वापना **△△△** । तत्र त्रयाणा पुजाना मध्ये योऽसावर्धविशुद्ध पुज स मिश्र उच्यते, सम्यग्मिथ्यात्वमित्यथ । एतदुदयात् त्रिल प्राणी निनमर्णात् तत्त्व न सम्यक् श्रद्धयाति नापि निन्दति । उक्त च बृहच्छतय बृहच्छृणां—

जहा नालिकेरदीववासिस्स अइद्युहियस्स वि पुरिसस्स इत्थ ओयणाइण अणेगहा मि दोइए तस्स आहारस्स उवारीं न रुईं न य निंदा नेण कारणेण सो ओयणाइओ आहारो न क्याइ दिट्ठो नात्रि सुओ, एव सम्माभिच्छइट्ठिस्स मि जीवाऽपयत्याण उवारीं न रुईं न य निंदा इत्थदि ।

तथा “सासाण” चि सासादा तत्र आयम्—औपशमिकसम्यक्प्रलक्षण सादयति—अपनयति आसादनम्—अनन्तानुपधिकपयवेदनम् अत्र शृषोदरादित्वाद् यशब्दलोप, “रम्यादिभ्य ” (५-३-१२६) कतर्यनट्प्रत्यय, सति क्षस्मिन् परमानन्दरूपानन्तमुत्पदो नि श्रेयसतरनीनभूतो ग्रन्थिभेदसम्भनौपशमिकसम्यक्प्रलभो नपन्त्यत समयमात्रेण उत्कर्षत पद्विरावठिकाभिरपग च्छतीति, तत सद आसादनेन वर्तत इति सासादनम् । यद्वा सात्त्वादन तत्र सम्यक्प्रलक्षण-रसात्त्वादनेन वर्तत इति सात्त्वादनम्, यथा हि मुक्तरीरातविषयव्यलीकचित्तपुरस्त्रद्वयमाकाले क्षीराघरसमात्वादयति तथाऽत्रापि गुणस्थाने मिथ्यात्वामिमुत्तया सम्यक्प्रस्तोषीरि व्यलीकचित्तम्

१ संनोयनारिशात् तदुदय संवत्स्य प्रतिषिद्ध । सचमिह शाऽणुभाग प्रणीय न प्रसङ्गं तु ॥ भणित च श्रुते जीवो परयति न वा अनुभाषकं तु । इव पुन प्रसङ्गं नियमाद् वदयति तत्र भयम् ॥ ननुपि निर्वर्तने भागदुर्गा यत्ततोऽयम् । तां प्रसङ्गं वदयित्वा मुच्यत तां ॥ इव दसणाइये न भवति संनोयनावेदनता । मन्दाणुभावता इहा अनुभाषयति कस्मिंश्चिद् ॥ निम्मुरींमपि इहा शक्यवत्तुपानिस्तवत्तम् । नापि पातयति मन्दाणु प्रसङ्गं तत्र हेतुम् ॥ १ इया न उक्तोऽन्ये हिन भणियुधित्वादि पुरस्त्रश्रीरनांके यत्रकथयति हेतुं क्व तस्यहारस्तोररि न रथिन च निहा, या कारणत त उदयनीक अहारे न क्याभिद् इतो नपि कुा, एव चाम्यपिप्रस्तोऽपि जीवदित्त्वतो ननुपारी न इति च निम्ना ॥

पुरुषस्य सम्यक्त्वमुद्गमतस्तद्रसास्वादो भवतीति इदं सास्वादनमुच्यत इति । तथा "सन्नि" चि
विशिष्टसरणादिरूपमनोविज्ञानमाक् सञ्ज्ञी, इतरोऽसञ्ज्ञी सर्वोऽप्येकेन्द्रियादि ॥ १३ ॥

आहारेय र भेधा, सुरनरयविभंगमइसुओहिदुगे ।

सम्भत्तिगे पम्हासुष्कात्तन्नीसु सन्निदुगं ॥ १४ ॥

ओजोलोमप्रक्षेपाहाराणामन्यतममाहारमाहारयतीत्याहारक । 'इतर' अनाहारको विग्रहग-
त्यादिगत । "भेय" चि चतुर्दशमौलमार्गणास्थानानामिमेऽवान्तराश्चतुरादिसङ्ख्या भेदा भवन्तीति
शेष, सर्वेऽपि द्विपष्टिभेदा । तथाहि—गतिश्चतुर्धा, इन्द्रिय पञ्चधा, क्वाय षोढा, योगस्त्रिधा,
वेदस्त्रिधा, क्वायश्चतुर्धा, ज्ञानपञ्चकम् अज्ञानत्रिकमिति ज्ञानमार्गणास्थानमष्टधा, संयमपञ्चक देश-
सयमासयमसहित सप्तधा, दर्शन चतुर्धा, लेख्या षोढा, भव्योऽभव्यश्चेति भव्यमार्गणास्थान द्विधा,
सम्यक्त्वत्रयमिध्यात्प्रमिश्रसासादनभेदात् सम्यक्त्वमार्गणास्थान षोढा, सन्निमार्गणास्थान सप्रतिपक्ष
द्वेधा, आहारकमार्गणास्थान सप्रतिपक्ष द्वेधा । सर्वेऽप्येत एकत्र मीर्यन्ते तत उत्तरभेदा द्वाप-
ष्टिरिति । अत्र गाथा—

चैउ पण छ त्तिय त्तिय चउ, अउ सग चउ छच दु छग दो दुत्ति ।

गइयाइमगणाण, इय उत्तरभेय वासट्ठी ॥

इत्येवमुक्त्वा गत्यादिमार्गणास्थानानामवान्तरभेदा । साम्प्रतमेतेष्वेव जीवस्थानानि चिन्तय-
न्नाह—“सुरनरयविभंग” इत्यादि । सुरगतो नरकगतौ च 'सञ्ज्ञिक' पर्याप्तपर्याप्तलक्षण भवति ।
अपर्याप्तश्चेह करणापर्याप्तो गृह्यते, न लब्ध्यपर्याप्त, तस्य देवनरकगत्योरूपाद्राभावात् । तथा
'विभङ्गे' विभङ्गज्ञाने 'मतौ' मतिज्ञाने 'श्रुते' श्रुतज्ञाने "ओहिदुगि" चि अवाधिविक्रिये—अवाधि
ज्ञानाधिदर्शनलक्षणे 'सम्यक्त्वत्रिके' क्षायोपशमिकक्षायिकौपशमिकलक्षणे पञ्चलेख्याया शुद्ध-
लेख्याया सञ्ज्ञिनि च सञ्ज्ञिकमपर्याप्तपर्याप्तलक्षण भवति, न शेषाणि जीवस्थानानानि, तेषु
मिध्यात्नादिकारणतो मतिज्ञानादीनामसम्भवात् । अत एव च हेतोरिहापर्याप्तक करणापर्याप्तको
गृह्यते, न लब्ध्यपर्याप्त, तस्य मिध्यादृष्टिराद् अशुभलेख्याकत्वाद् असञ्ज्ञिकत्वाच्चेति । आह—
क्षायिकक्षायोपशमिकौपशमिकेषु कथं सञ्ज्ञी अपर्याप्तको लभ्यते ? उच्यते—इह य कश्चित्
पूर्ववद्वायुष्क क्षपकश्रेणिमारन्यानन्तानुबन्ध्यादिसप्तकक्षय कृत्वा क्षायिकसम्यक्त्वमुत्पाद्य यदा
गतिचतुष्टयस्थान्यतरस्या गतावुत्पद्यते तदा सोऽपर्याप्त क्षायिकसम्यक्त्वे प्राप्यते, क्षायोपशमि
कसम्यक्त्वयुत्तश्च देवादिभवेभ्योऽनन्तरमिहोत्पद्यमानस्तीर्धकरादिरपर्याप्तक सुप्रतीत एव ।
औपशमिक सम्यक्त्व पुनरपर्याप्तावस्थायामनुत्तरसुरस्य द्रष्टव्यम् ।

इहौपशमिकसम्यक्त्वमपर्याप्तस्य केचिद् नेच्छन्ति, तथा च ते प्राहु —न तावदस्यामेवापर्या-
प्तावस्थायामिदं सम्यक्त्वमुपजायते, तदानीं तस्य तथाविधविशुद्ध्यभावात्, अथैतदानीं मोत्यादि,
यत्तु पारमविक तद् भवतु, केन विनिवार्यत इति मन्येयास्तदपि न सुत्तियुक्तमुत्पद्याम, यतो
यो मिध्यादृष्टिस्तत्प्रथमतया सम्यक्त्वमौपशमिकमवामोति स तावत्तद्भावभापल सन् कालं न
करोत्येव । यदुक्तमागमे—

अणवंधोदयमाउगबंधं कालं च सासणो कुणइ ।

उवसमसम्मदिट्ठी, चउण्हमिक्कं पि नो कुणइ ॥

उपशमश्रेणैर्मृत्वाऽनुत्तरसुरेष्टूपन्नस्याऽपर्याप्तकस्यैतल्लभ्यते इति चेद् नन्वेतदपि न बहु मन्या-
महे, तस्य प्रथमसमय एव सम्यक्त्वपुद्गलोदयात् क्षायोपशमिकं सम्यक्त्वं भवति न त्रौपशमि-
कम् । उक्तं च शतकचूहचूर्णां—

‘जो उवसमसम्मदिट्ठी उवसमसेटीए कालं करेइ सो पढमसमए चैव सम्मत्तपुंजं उदयावलि-
याए छोहण सम्मत्तपुमाले वेएइ, तेण न उवसमसम्मदिट्ठी अपज्जत्तगो लब्भइ इत्यादि ।

तस्मात् पर्याप्तसञ्ज्ञिक्षणमेकमेव जीवस्थानकमत्र प्राप्यत इति स्थितम् ।

अपरे पुनराहुः—भवत्येवापर्याप्तावस्थायामप्यौपशमिकं सम्यक्त्वम्, सप्ततिचूर्ण्यादिषु तथा-
भिधानात् । सप्ततिचूर्णां हि गुणस्थानकेषु नामकर्मणो बन्धोदयादिमार्गीणावसरेऽविरतसम्यग्दृष्टे-
रुदयस्थानचिन्तायां पञ्चविंशत्युदयः सप्तविंशत्युदयश्च देवनारकानधिकृत्योक्तः, तत्र नारकाः
क्षायिकवेदकसम्यग्दृष्टयः, देवास्तु त्रिविधसम्यग्दृष्टयोऽपि । तथा च तद्वन्धुः—

पैणवीससत्तावीसोदया देवनेरइए पडुच्च, नेरइगो खंयगवेयगसम्मदिट्ठी

देवो तिविहसम्मदिट्ठी वि ॥

पञ्चविंशत्युदयश्च शरीरपर्याप्तिं निर्वर्तयतः । तथाहि—निर्माणस्त्रिरास्त्रिरागुरुलघुशुभाशुम-
तैजसकार्मणवर्णगन्धरसस्पर्शचतुष्कदेवगतिदेवानुपूर्वीपञ्चेन्द्रियजातित्रसनादरपर्याप्तकं सुभगदुर्भ-
गभोरेकतरम् आदेयानादेययोरेकतरं यश कीर्त्ययश कीर्त्येरेकतरमित्येकविंशति, तत शरीर-
पर्याप्त्या पर्याप्तस्य वैक्रियद्विकोपघातमत्येकसमचतुरसलक्षणप्रकृतिपञ्चकक्षेपे देवानुपूर्वपनयने च
पञ्चविंशतिर्भवति । ततः शरीरपर्याप्त्या पर्याप्तस्य शेषपर्याप्तिभि पुनरपर्याप्तस्य पराघातप्रशस्त-
विहायोर्गतिक्षेपे सप्तविंशतिर्भवति । ततोऽपर्याप्तावस्थायामपीह देवस्यौपशमिकं सम्यक्त्वमुक्तम् ।
तथा पञ्चसद्वहेऽपि मार्गणास्थानकेषु जीवस्थानकचिन्तायामौपशमिकसम्यक्त्वे “उवसमसम्ममि
दो सची” इत्यनेन ग्रन्थेन सञ्ज्ञिकमुक्तम् । ततः सप्ततिचूर्ण्यभिप्रायेण पञ्चसद्वहाभिप्रायेण
चास्माभिरपि औपशमिकसम्यक्त्वे सञ्ज्ञिकमुक्तम्, तत्त्व तु केवलिनो विदिष्टबहुश्रुता वा
विदन्तीति ॥ १४ ॥

तमसत्तिअपज्जजुयं, नरे सयापरअपज्ज तेऊए ।

धावर इग्गिदि पढमा, चउ वार असत्ति दु दु चिगले ॥ १५ ॥

‘तत्’ पूर्वोक्तं सञ्ज्ञिकमपर्याप्तासंज्ञियुतं ‘नरे’ नरेषु लभ्यते, ज्ञाताधिकवचनम् । अयमर्थः—

१ अनन्तानुबन्धबन्धोदयं आयुर्ग्रन्थं कालं च सासादन करोति । औपशमिकसम्यग्दृष्टिधनुर्गमेकमपि न
करोति ॥ २ य उपशमसम्यग्दृष्टिपशमश्रेणैर् कालं करोति स प्रथमसमय एव सम्यक्त्वपुंजं उदयावलि-
क्षयां सम्यक्त्वपुद्गलान् वेदयति तेन नोपशमसम्यग्दृष्टिरपर्याप्तो लभ्यते ॥ ३ पञ्चविंशतिपञ्चविंशत्युदयो
देवनेरपिचान् प्रतीत्य, नेरपिक्क क्षायिकवेदकसम्यग्दृष्टिदेवक्षिपिपसम्यग्दृष्टिपि ॥ ४ राइए ५० ५०
ग० घ० ट० ॥ ५ इत ऊक्त्वा—‘शेषपर्याप्तिभिरपर्याप्तम्’ इत्येव पाठे जैनधर्मप्रसारकसंस्तप्र-
क्षिते पुन्यकेऽपिठो इत्येव, परमस्य पाठं कर्त्तुं पद्यस्य पुन्यकारणेण नस्ति अतो गूले नारत इति ॥
६ उपशमसम्यक्त्वे द्वौ सतिनौ ॥

इह द्वये मनुष्या, गर्भव्युक्तान्तिका सम्मूर्च्छिमाश्च । तत्र ये गर्भव्युक्तान्तिकातेषु यथोक्तं सञ्ज्ञिद्विक लभ्यते । ये तु वान्तपिप्तादिषु सम्मूर्च्छन्ति तेऽन्तर्मुहूर्तायुषोऽसन्निनो लब्धपर्याप्त काश्च द्रष्टव्या । यदाहु श्रीमदार्यश्यामपादा* प्रज्ञापनायाम्—

कंहि ण मते ! सम्मूर्च्छिममणुस्सा सम्मूर्च्छति ? गोयमा ! अतो मणुस्सखेतस्स पणयाली साए जोयणसयसहस्सेसु अङ्घ्राइज्जेसु दीवससुदेसु पदरससु कम्मभूमीसु तीसाए अकम्मभूमीसु छप्पत्ताए अतरदीवेषु गम्भवक्कतियमणुस्साण चेव उच्चारेषु वा पासवणेषु वा खेलेसु वा सिंघा णेषु वा वतेसु वा पिचेसु वा पूएसु वा सोणिएसु वा सुकेसु वा सुक्कपुगलपरिसाडेसु वा विग यजीवकलेवरेसु वा धीपुरिससोगेसु वा नगरनिद्वमणेसु वा सबेसु चेव असुइद्वणेषु इत्य ण सम्मूर्च्छिममणुस्सा सम्मूर्च्छति अगुलस्स असखेज्जभागमिताए ओगाहणाए । असन्नी मिच्छदिही अजाणी सब्वाहिं पज्जतीहिं अपज्जता अतनुहुत्ताउया चेव काल करति ति । (पत्र ५०-१)

तान् सम्मूर्च्छिममणुष्यानाश्रित्य तृतीयमप्यसत्यपर्याप्तलक्षण जीवस्थान प्राप्यत इति । 'सबा यरअपज्ज तेज्ज' चि तदेवेत्यनुवर्तते, तदेव पूर्वोक्तं सञ्ज्ञिद्विक सह आदरापर्याप्तं वर्तत इति सबादरापर्याप्तं तेजोलेश्याया लभ्यते । एतदुक्तं भवति—तेजोलेश्याया त्रीणि जीवस्थानानि भवन्ति सत्यपर्याप्तं सञ्ज्ञिपर्याप्तं वादरैकेन्द्रियापर्याप्तं । वादरोऽपर्याप्तं कथमवाप्यते ? इति चेद् उच्यते—इह भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्कसौधर्भेशानदेवा पृथिवीजलवनस्पतिषु मध्ये उत्पद्यते । यदाह दु यमान्धारनिमज्जिनमवचनप्रदीपो भगवान् जिनभद्रगणिक्रमाश्रमणः—

पुंदवीआउवणस्सइ, गम्भे पज्जत्तसंखजीवीसु ।

सगगुयाण वातो, सेसा पडिसेहिया ठाणा ॥ (४० सं० पत्र ७७-१)

ते च तेजोलेश्यावन्त, यदमाणि—

किण्हेहा नीला कारु, तेज्जलेसा य भवणवतरिया ।

जोहससोहम्मीसायि तेज्जलेसा मुणेयव्वा ॥ (४० सं० पत्र ८१-१)

यल्लेश्यश्च त्रियते तल्लेश्य एव अग्रेऽपि समुत्पद्यते, "जल्लेसे मरइ तल्लेसे उववज्जह" इति वचनान् । अतो वादरापर्याप्तवस्थाया कियत्कालं तेजोलेश्याऽवाप्यत इति सिद्धं जीवस्थानकत्रयं तेनो लेश्यायामिति । कायद्वारे—स्वावरेषु पृथिव्यतेजोवासुवनस्पतिरक्षणेषु, इन्द्रियद्वारे एकैन्द्रिये च प्रथमानि चत्वारि जीवस्थानानि सूक्ष्मैकेन्द्रियापर्याप्तसूक्ष्मैकेन्द्रियपर्याप्तवादरैकेन्द्रियापर्याप्तवाद

१ मद्दत् । सम्मूर्च्छिममणुष्या* सम्मूर्च्छन्ति ? गौतम ! अन्तर्मनुष्यनेत्रल पञ्चवहारिंशति योजन शतसहस्रेषु अर्धतृतीययोर्द्वीपसमुद्रयो पमदक्षसु कमभूमिषु निर्दाल्यकर्मभूमिषु पश्यन्नाश्वलन्तर्द्वीपेषु गर्भं ध्युक्तातिकमणुष्याणामेव उच्चारेषु वा प्रवणेषु वा श्लेष्मसु वा सिंघानेषु वा वातेषु वा वितेषु वा पूतेषु वा शोणितेषु वा झुकेषु वा झुक्पुद्रुपरिचातेषु वा विगनजीवकलेवरेषु वा धीपुरससोगेषु वा नगरनिर्धमनेषु वा सर्वेष्वेवाशुस्थिस्थानेषु अत्र सम्मूर्च्छिममणुष्या सम्मूर्च्छन्ति अहलस्यसत्त्वमभागमाश्रयाऽवगाहनवा । अश्रिन्नो मिध्याश्रयोऽनानि सर्वाणि पयागिभिरपर्याप्तका अन्तर्मुहूर्तायुष्का एव कालं कुर्वन्ति ॥ २ पृथिव्यन्वनस्पतिषु गर्भजेषु पर्याप्तसङ्घातजीविषु । स्वर्गच्युताना वास शेषाणि प्रतिपिदानि स्थानानि ॥ ३ वृष्णनीलकापोतेतेजोलेश्याश्च भवनव्यन्तरा । ज्योतिष्कसौधर्भेशानेषु तेजोलेश्या शतव्या ॥ ४ मन्त्रेणो मियते तल्लेश्य वपद्यते ॥

रैकेन्द्रियपर्याप्तलक्षणानि भवन्ति । 'असञ्जिनि' सञ्जिव्यतिरिक्ते कोलिकर्नलिकन्यायेन प्रथमशब्दस्य सम्यन्धात् 'प्रथमानि' आदिमानि द्वादश जीवस्थानानि पर्याप्तापर्याप्तसूक्ष्मवादरैकेन्द्रियद्वित्रिचतुरसंज्ञिपञ्चेन्द्रियलक्षणानि भवन्ति, सर्वेषामपि विशिष्टमनोविकलतया सञ्जिप्रतिपक्षत्वाविशेषात्, सञ्जिप्रतिपक्षस्य चाऽसञ्जित्वेन व्यवहारात् । "दु दु विगल" चि 'विकलेयु' द्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियेषु द्वे द्वे जीवस्थानके भवतः । तत्र द्वीन्द्रियेषु द्वीन्द्रियोऽपर्याप्तः पर्याप्त इति द्वे, त्रीन्द्रियेषु त्रीन्द्रियोऽपर्याप्तः पर्याप्त इति द्वे, चतुरिन्द्रियेषु चतुरिन्द्रियोऽपर्याप्तः पर्याप्त इति द्वे ॥ १५ ॥

देस चरम तसे अजयाहारग तिरि तणु कसाय दु अनाणे ।

पढमतिलेसा भवियर, अचक्खु नपु मिच्छि सब्बे वि ॥ १६ ॥

'त्रसे' त्रसकाये 'चरमाणि' अन्तिमानि पर्याप्तापर्याप्तद्वित्रिचतुरसंज्ञिसञ्जिपञ्चेन्द्रियलक्षणानि दश जीवस्थानानि भवन्ति, द्वीन्द्रियादीनामेव त्रसत्वात् । 'अयते' अविरते सर्वाण्यपि जीवस्थानानि भवन्ति । तथा आहारके "तिरि" चि तिर्यग्गतौ 'तनुयोगे' काययोगे कपायचतुष्टये 'द्वयोरज्ञानयो.' मत्स्यज्ञानश्रुताज्ञानरूपयो. 'प्रथमत्रिलेश्यासु' कृष्णलेश्यानीललेश्याकापोतलेश्यालक्षणामु भव्ये 'इतरस्मिन्' अभव्ये "अचक्खु" चि अचक्षुर्दर्शने "नपु" चि तनुंसकवेदे "मिच्छ" चि मिथ्यात्वे 'सर्वाण्यपि' चतुर्दशापि जीवस्थानकानि भवन्ति, सर्वजीवस्थानकव्यापकत्वाद् अयतादीनामिति ॥ १६ ॥

पजसन्नि केवलदुग, संजय मणनाण देस मण मीसे ।

पण चरम पज्ज वयणे, तिय छ व पज्जियर चक्खुम्मि ॥ १७ ॥

"पजसन्नि" चि पर्याप्तसञ्जिलक्षणमेकमेव जीवस्थान भवति । क' इत्याह—'केवलद्विके' केवलज्ञानकेवलदर्शनलक्षणे 'सयतेपु' सामायिकच्छेदोपस्थापनपरिहारविशुद्धिक्वसूक्ष्मसम्पराययथास्यात्तरूपपञ्चप्रकारसयमवस्तु "मणनाण" चि मन पर्यायज्ञाने "देस" चि देशयते-देशविरते श्रावक इत्यर्थः, "मण" चि मनोयोगे "मीसे" चि मिश्रे-सम्यग्मिथ्यादृष्टौ । तत्र केवलद्विके सयतेपु मन पर्यायज्ञाने देशविरते च सञ्जिपर्याप्तलक्षण जीवस्थानक विना नान्यद् जीवस्थानकं सम्भवति, तत्र सर्वत्रिरतिदेशविरत्योरभावात् । मनोयोगेऽप्येतदन्तरेणाऽन्यद् जीवस्थानकं न घटते, तत्र मन सद्भावायोगात् । मिश्रे पुन पर्याप्तसञ्जिव्यतिरिक्तेण शेष जीवस्थानकं तथाविधपरिणामाभावादेव न सम्भवतीति । तथा पञ्च जीवस्थानानि 'चरमाणि' अन्तिमानि 'पर्याप्तानि' पर्याप्त-द्वीन्द्रियपर्याप्तत्रीन्द्रियपर्याप्तचतुरिन्द्रियपर्याप्तसञ्जिपञ्चेन्द्रियपर्याप्तसञ्जिपञ्चेन्द्रियलक्षणानि "वयण" चि वचनयोगे-वाग्योगे भवन्ति न शेषाणि, तेषु वाग्योगासम्भवात् । "तिय छ व पज्जियर चक्खुम्मि" चि चक्षुर्दर्शने त्रीणि जीवस्थानानि पर्याप्तचतुरिन्द्रियपर्याप्तसञ्जिपञ्चेन्द्रियपर्याप्तसंज्ञिपञ्चेन्द्रियरूपाणि नान्यानि, तेषु चक्षुष एवाभावात् । अत्रैव मतान्तरेण विकल्पमाह—पड् वा जीवस्थानानि चक्षुर्दर्शने भवन्ति । कथम् ? इत्याह—"पज्जियर" चि पूर्वमदर्शितपर्याप्तत्रिकं सेतरमपर्याप्तत्रिकसहितं पड् भवन्ति । इदमुक्तं भवति—अपर्याप्तपर्याप्तचतुरिन्द्रियासञ्जिपञ्चेन्द्रियसञ्जिपञ्चेन्द्रियरूपाणि पड् जीवस्थानानि चक्षुर्दर्शने भवन्ति, चतुरिन्द्रियादीनामिन्द्रियपर्याप्त्या

पर्याप्ताना शेषपर्याप्त्यपेक्षया अपर्याप्तानामपि आचार्यान्तरैश्चक्षुर्दर्शनाभ्युपगमात् ।

यदुक्त पञ्चसङ्ग्रहमूलटीकायाम्—

करणापर्याप्तौ चतुरिन्द्रियादिषु इन्द्रियपर्याप्तौ सत्या चक्षुर्दर्शनं भवति । (पत्र-५-१)
इति ॥ १७ ॥

धीनरपर्णिदि चरमा, चउ अणहारे दु सन्नि छ अपज्जा ।

ते सुहुमअपज्ज विणा, सासणि इत्तो गुणे वुच्छं ॥ १८ ॥

स्त्रीवेदे नरवेदे पञ्चेन्द्रिये च 'चरमाणि' अन्तिमानि पर्याप्तापर्याप्तासंज्ञिसंज्ञिपञ्चेन्द्रियलक्षणानि चत्वारि जीवस्थानानि भवन्ति । यद्यपि च सिद्धान्ते असञ्जी पर्याप्तोऽपर्याप्तो वा सर्वथा नपुंसक एवोक्त । तथा चोक्त श्रीमगवत्याम्—

ते 'ण भते ! असन्निपचेंद्रियतिरिक्त्वजोणिया कि इत्थिवेयगा पुरिसवेयगा नपुसगवेयगा ? गोयमा ! नो इत्थिवेयगा नो पुरिसवेयगा नपुसगवेयगा (श० २४ उ० १ पत्र ८०६) इति । तथापीह स्त्रीपुंसलिङ्गाकारमात्रमज्ञीकृत्य स्त्रीवेदे नरवेदे चासञ्जी निर्दिष्ट इत्यदोष ।

उक्त च पञ्चसङ्ग्रहमूलटीकायाम्—

यद्यपि चासंज्ञिपर्याप्तापर्याप्तौ नपुंसकौ तथापि स्त्रीपुंसलिङ्गाकारमात्रमज्ञीकृत्य स्त्रीपुंसावुक्तौ (पत्र १०) इति ।

अपर्याप्तकश्चेद्द करणापर्याप्तको गृह्यते न लब्धपर्याप्तक, लब्धपर्याप्तकस्य सर्वस्य नपुंसकत्वात् । अनाहारके "दु सन्नि छ अपज्ज" ति द्विविध संज्ञी पर्याप्तापर्याप्तलक्षणं यद् अपर्याप्ताश्चेत्यष्टौ जीवस्थानानि भवन्ति । अयमर्थ —अपर्याप्तसूक्ष्मादरैकेन्द्रियद्वित्रिचतुरसंज्ञिसंज्ञिपञ्चेन्द्रियलक्षणानि सप्त जीवस्थानानि अनाहारके विप्रहगतायेक द्वौ त्रीन् वा समयान् यावद् आहारासम्भवात् सम्भवन्ति,

विर्गहगदमावत्ता, केवलिणो समुहया अजोगी य ।

सिद्धा य अण्णाहार, सेसा आहारगा जीवा ॥ (श्रावकप्र० गा० ६८)

इति वचनात्, सञ्ज्ञिपर्याप्तलक्षण जीवस्थानम् अनाहारके केवलिसमुद्भवात्तावस्थाया तृतीयचतुर्थ-पञ्चमसमयेषु लभ्यते । उक्त च—

कर्मणशरीरयोगी, तृतीयके पञ्चमे चतुर्थे च ।

समयत्रये च तस्मिन्, भवत्यानाहारको नियमात् ॥ (प्रश्न० का० २७७)

"ते सुहुमअपज्ज विणा सासणि" ति सास्त्रादने सम्यक्त्वे तान्येव पूर्वोक्तानि यद् अपर्याप्तपर्याप्तसंज्ञिद्विकलक्षणान्यष्टौ जीवस्थानानि सूक्ष्मापर्याप्त विना सप्त भवन्ति । एतदुक्तं भवति—अपर्याप्तवादरैकेन्द्रियद्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियासंज्ञिपञ्चेन्द्रियसन्निपचेंद्रियपर्याप्तसंज्ञिपञ्चेन्द्रियलक्षणानि सप्त जीवस्थानकानि सास्त्रादनसम्यक्त्वे भवन्तीति, यत्तु सूक्ष्मैकेन्द्रियापर्याप्तलक्षण जीव-

१ ते भदत् । असंज्ञिपचेंद्रियतिरिक्त्वोक्तिका किं स्त्रीवेदका पुरुषवेदका नपुंसकवेदका ? गौतम ! न स्त्रीवेदका न पुरुषवेदका नपुंसकवेदका इति ॥ २ विप्रहगतिनापञ्जा केवलिन समुद्भवा अवोनिनय । सिद्धाधानाहार शेष आहारका जीवा ॥

स्नानं तत् सास्नादनसम्यक्त्वे न घटामियति, सास्नादनसम्यक्त्वस्य मनाद् शुभपरिणामरूपत्वात्, महासङ्घिष्टपरिणामस्य च सूक्ष्मेकेन्द्रियमध्ये उत्पादामिधानात् । सूत्रे च सर्वत्र लिङ्गव्यत्यय प्राकृतत्वात्, प्राकृते हि लिङ्ग व्यभिचार्यपि । यद्वाह पाणिनिः स्वप्राकृतलक्षणे “लिङ्ग व्यभिचार्यपि” इति । उक्तानि मार्गणास्नानकेषु जीवस्थानकानि । इत ऊर्ध्वमेतेष्वेव मार्गणास्नानकेषु “गुणि” चि गुणस्थानकानि ‘वक्ष्ये’ प्रतिपादयिष्ये इति ॥ १८ ॥ अथ यथाप्रतिज्ञातमेव निर्वाहयन्नाह—

पण तिरि चउ सुरनरण, नर सन्नि पणिंदि भव्य तसि सच्ये ।

इग विगल भू दग वणे, दु दु एगं गइतस अभव्ये ॥ १९ ॥

पञ्च गुणस्थानकानि मिथ्यादृष्टिसास्नादनमिथाविरतसम्यग्दृष्टिदेशविरतिलक्षणानि “तिरि” चि तिर्यग्गतौ भवन्ति । चतु शब्दस्य प्रत्येक योगात् ‘सुरे’ सुरगतौ चत्वारि प्रथमगुणस्थानकानि ‘नरके’ नरकगतौ च प्रथमानि चत्वारि गुणस्थानानि भवन्ति न देशविरतादीनि, तेषु भवस्वभावतो देशतोऽपि निरतेरभावादिति । ‘नरे’ नरगतौ ‘संज्ञिनि’ विशिष्टमनोविज्ञानभाजि पञ्चेन्द्रिये भव्ये ‘त्रसे’ त्रसकाये च ‘सर्वोप्यपि’ चतुर्दशापि गुणस्थानकानि भवन्ति, एतेषु मिथ्यादृष्ट्यादीनामयोगिकेवल्यवसानाना सर्वभावानामपि सम्भवात् । “इग” चि एकेन्द्रियेषु सामान्यत “विगल” चि ‘विकलेन्द्रियेषु’ द्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियेषु ‘भुत्रि’ पृथ्वीकाये ‘उदके’ अप्काये ‘वने’ वनस्पतिकाये “दु दु” चि ‘द्वे द्वे’ आद्ये मिथ्यात्वसासादनलक्षणे भवत । तत्र मिथ्यात्वमविशेषेण सर्वेषु द्रष्टव्यम्, सासादनं तु तेजोवायुवर्जवादेरेकेन्द्रियद्वित्रिचतुरिन्द्रियपृथिव्यम्बुवनस्पतिषु लज्ज्या पर्याप्तकेषु करणेन त्वपर्याप्तकेषु, न सर्वेष्विति । तथा एक मिथ्यात्वलक्षणं गुणस्थानकं भवति, केषु ? इत्याह—गत्या गमनेन त्रसा न तु त्रसनामकर्मोदयाद् गतित्रसा — तेजोवायवस्तोषु, सासादनमावोपगतस्य तेषु मध्य उत्पाद्नाभावाद् अभव्येषु चेति ॥ १९ ॥

वेय तिकसाय नव दस, लोभे चउ अजह दु ति अनाणतिगे ।

धारस अचक्रुचक्रुसु, पठमा अहगाह चरम चऊ ॥ २० ॥

‘वेदे’ वेदत्रये त्रयाणा कपायाणा समाहारस्त्रिफलय-क्रोधमानमायालक्षणं तस्मिन् त्रिकपाये “पठम” चि प्रथमानीति पद डमलकमणिन्यायेन सर्वत्र योग्यम् । ततो वेदे—स्तीपुनपुसकलक्षणे कपायत्रये च प्रथमानि मिथ्यादृष्ट्यादीनि अनिष्टविवादादपर्यन्तानि नव गुणस्थानकानि भवन्ति न शेषाणि, अनिष्टविवादादगुणस्थान एव वेदत्रिस्य कपायत्रिस्य चोपशान्तत्वेन क्षीणत्वेन वा शेषेषु गुणस्थानेषु तदसम्भवात् । ‘लोभे’ लोभकपाये दश गुणस्थानानि, तत्र नव पूर्वोक्तानि दशमं तु सूक्ष्मसम्परायलक्षणम्, तत्र निष्टीहृतसूक्ष्मलोभकपायदलिकस्य वेद्यमानत्वात् । चत्वारि प्रथमानि ‘अयते’ विरतिहीन इत्यर्थं, कोऽर्थं ? विरतिहीने मिथ्यात्वसास्नादनमिथाविरतसम्यग्दृष्टिलक्षणानि चत्वारि गुणस्थानानि भवन्तीति । “दु ति अनाणतिगे” चि ‘अज्ञानत्रिके’ मत्त्वज्ञानधुताज्ञानविमद्ज्ञानलक्षणे प्रथमे द्वे गुणस्थाने मिथ्यादृष्टिसास्नादनरूपे भवत, न मिथ्यमपि । यतो यद्यपि मिथ्यगुणस्थाने यथास्वितरन्तुतत्त्वनिर्जयो नास्ति तथापि न तन्व-ज्ञानान्येन सम्यग्ज्ञानेशव्यमिश्रत्वाद् अत एव न मिथ्यगुणस्थानकमिथ्यवते । उक्तं च—

मिथ्यात्वाधिकस्य मिश्रदृष्टेरज्ञानबाहुल्य सम्यक्त्वाधिकस्य पुन सम्यग्ज्ञानबाहुल्यम् (जिन बल्लभायपडशीतिटीका पत्र १६०-२) इति-।

ज्ञानलेशसद्भावतो न मिश्रगुणस्थानकमज्ञानत्रिके लभ्यते इत्येके प्रतिपादयन्ति तन्मतमधि कृत्वास्माभिरपि 'द्वे' इत्युक्तम् ।

अन्ये पुनराहु — अज्ञानत्रिके त्रीणि गुणस्थानानि, तद्यथा—मिथ्यात्व साखादन मिश्र दृष्टिश्च । यद्यपि “मिस्तम्भी वामिस्ता” (पञ्चस० गा० २०) इति वचनाद् ज्ञानव्यामिश्राण्य ज्ञानानि प्राप्यन्ते न शुद्धाज्ञानानि तथापि तान्यज्ञानान्येव, शुद्धसम्यक्त्वमूलत्वेनात्र ज्ञानस्य प्रसिद्धत्वात्, अन्यथा हि यद्यशुद्धसम्यक्त्वस्यापि ज्ञानमभ्युपगम्यते तदा साखादनस्यापि ज्ञानाभ्युपगमः स्यात्, न चैतदस्ति, तस्याज्ञानित्वेनानन्तरमेवेह प्रतिपादितत्वात्, तस्माद् अज्ञानत्रिके प्रथम गुणस्थानकत्रयमवाप्यत इति ।

तन्मतमाश्रित्यास्माभिरपि 'त्रिकम्' इत्युक्तम् । तत्त्व तु केवलिनो विशिष्टश्रुतविदो वा विदन्तीति । द्वादश प्रथमानि गुणस्थानकानि अचक्षुर्दर्शने चक्षुर्दर्शने च भवन्ति, यतो मिथ्यादृष्टिप्रभृतिक्षीणमोहपर्यन्तेषु गुणस्थानकेष्वचक्षुर्दर्शनचक्षुर्दर्शनसम्भवात् । यथाख्याते चारित्रे 'चरमाणि' अन्तिमानि उपशान्तमोहक्षीणमोहसयोगिकेवल्ययोगिकेवलिरक्षणानि चत्वारि गुणस्थानानि भवन्ति, एषु कथायाभावादिति ॥ २० ॥

मणनाणि सग जयाई, समइय छेय चउ दुन्नि परिहारे ।

केवलदुग्गि दो चरमाऽजयाइ नव मह सुओहिदुगे ॥ २१ ॥

'मनोज्ञाने' मन पर्यवज्ञाने "सग" चि सप्त गुणस्थानानि भवन्ति । फानि १ इत्याह— 'यतादीनि' तत्र "यमू उपरमे" यमन यत सम्यक् सावद्याद् उपरमणमित्यर्थ, यत विद्यते यस्य स यत -प्रमत्तयति, यत आदौ येषा तानि यतादीनि-प्रमत्ताप्रमत्तापूर्वकरणानिवृत्तिबादरसूक्ष्मसम्परायोपशान्तमोहक्षीणमोहलक्षणातीति । सामायिके छेदोपस्थापने च चत्वारि यतादीनि गुणस्थानानि, प्रमत्ताप्रमत्तनिवृत्तिबादरानिवृत्तिबादराणीत्यर्थ । द्वे गुणस्थानके प्रमत्ताप्रमत्तरूपे परिहारविशुद्धिकचारित्र इत्यर्थ, नोत्तराणि, तस्मिन् चारित्रे वर्तमानस्य श्रेय्यारोहणप्रतिषेधात् । 'केवलद्विके' केवलज्ञानकेवलदर्शनरूपे द्वे गुणस्थाने भवत, के १ इत्याह—'चरमे' अन्तिमे सयोगिकेवल्लिगुणस्थानकायोगिकेवल्लिगुणस्थानके इति । "अजयाइ नव महसुओहिदुगे" चि अयत - अविरत स आदौ येषा तान्ययतादीनि-अविरतसम्यग्दृष्ट्यादीनि क्षीणमोहपर्यवसानानि नव गुणस्थानानि भवन्ति 'मतौ' मतिज्ञाने 'श्रुते' श्रुतज्ञाने 'अवधिद्विके' अवधिज्ञानावधिदर्शन लक्षणे, न शेषाणि । तथाहि—न मतिज्ञानश्रुतज्ञानावधिज्ञानानि मिथ्यादृष्टिसाखादनमिश्रेषु भवन्ति, तद्भावे ज्ञानत्वस्यैवायोगात् । यत् तु अवधिदर्शन तत् बुक्तश्चिदभिप्रायाद् विशिष्ट श्रुतविदो मिथ्यादृष्ट्यादीना नेच्छन्ति, तन्मतमाश्रित्यास्माभिरपि तत् तेषा न भणितम् । अथ च सूत्रे मिथ्यादृष्ट्यादीनामप्यवधिदर्शन प्रतिपाद्यते । यदाह रभतवशाविनप्रसुरासुरनरकिजराविघाधरपरिवृदमाणिक्यमुकुटकोटीविटङ्कनिवृष्टवरणारविन्दयुगल श्रीसुधर्मस्वामी पञ्चमाङ्गे—

औहिदसणअजागारोवउत्ता ण भते ! कि नाणी अत्ताणी १ गीयमा । नाणी वि अजाणी

वि । जेह नाणी तो अत्येगइया तिनाणी अत्येगइया चउनाणी । जे तिनाणी ते आभिणिबो-
हियनाणी सुअनाणी ओहिनाणी । जे चउनाणी ते आभिणिबोहियनाणी सुयनाणी ओहिनाणी
मणपज्जवनाणी । जे अज्जाणी ते नियमो मइअजाणी सुयअजाणी विभगनाणी । (श० ८
उ० २ पत्र ३५५-१) इति ।

अत्र हि येऽज्ञानिनस्ते मिथ्यादृष्टय एवेति मिथ्यादृष्ट्यादीनामप्यवधिदर्शन साक्षादत्र सूत्रे प्रति-
पादितम् । स एव विभङ्गज्ञानी यदा सासादनभावे मिश्रभावे वा वर्तते तत्रापि तदानीमवधि-
दर्शन प्राप्यत इति । यत् पुन सयोम्ययोगिकेवल्लिगुणस्थानकद्विक तत्र मतिज्ञानादि न सम्भवत्येव,
तद्यवच्छेदेनेव केवलज्ञानस्य प्रादुर्भावात् “नैदृग्मि उ छाउमत्थिए णणे” (आघ० नि० गा०
५३९) इति वचनप्रामाण्यादिति ॥ २१ ॥

अड उवसमि चउ वेयमि, खइगे इफार मिच्छतिगि देसे ।

सुहुमे य सठाणं तेर जोग आहार सुक्काए ॥ २२ ॥

काकाक्षिगोलकन्यायाद् इह “अयतोदीनि” [इति] पद सर्वत्र योज्यते । ततोऽयतादीन्युपशा-
न्तमोहान्तान्यष्टौ गुणस्थानान्यौपशमिकसम्यक्त्वे भवन्ति । अयतादीन्यप्रमत्तान्तानि चत्वारि
‘धेदके’ क्षायोपशमिकपरपर्याये गुणस्थानकानि भवन्ति । क्षायिकसम्यक्त्वे अयतादीन्ययोगिकेव-
लिपर्यवसानान्येकादश गुणस्थानकानि भवन्ति । तथा ‘मिथ्यात्वत्रिके’ मिथ्यादृष्टिसासादनमिश्रल-
क्षणे ‘देशे’ देशविरते ‘सूक्ष्मे’ सूक्ष्मसम्पराये ‘च’ समुच्चये ‘स्वस्थान’ निजस्थानम् । इदमुक्तं
भवति—मिथ्यात्वमार्गणास्थाने मिथ्यादृष्टिगुणस्थानम्, सासादनमार्गणास्थाने सासादन गुणस्था-
नम्, मिश्रे मार्गणास्थाने मिश्र गुणस्थानम्, देशसयममार्गणास्थाने देशविरत गुणस्थानम्,
सूक्ष्मसम्परायसयममार्गणास्थाने सूक्ष्मसम्परायगुणस्थानम् । तथा ‘योगे’ मनोवाक्ययलक्षणे अयोगि-
केवलियजितानि शेषाणि त्रयोदश गुणस्थानानि भवन्ति, सर्वेष्वप्येतेषु यथायोग योगत्रयस्यापि
सम्भवात् । तथा आहारकेषु आद्यानि त्रयोदश गुणस्थानानि भवन्ति, सर्वेष्वप्येतेषु ओजोरोम-
प्रक्षेपाहाराणामन्यतमस्याहारस्य यथायोग सम्भवात् । तथा “मुक्काए” चि शुक्लेऽयाया प्रथमानि
त्रयोदश गुणस्थानानि भवन्ति, न त्वयोगिकेवल्लिगुणस्थानम्, तस्य लेऽयातीतत्वादिति ॥ २२ ॥

अस्सन्निसु पढमदुगं, पढमतिलेसासु छच दुसु सत्त ।

पढमंतिमदुगअजया, अणहारे मग्गणासु गुणा ॥ २३ ॥

‘असञ्चिपु’ सञ्चिव्यतिरिक्तेषु प्रथम मिथ्यादृष्टिसासादनलक्षण गुणस्थानकद्वय भवति । तत्र
(ग्रन्थाग्रम्—१०००) मिथ्यात्वमविशेषेण सर्वत्र दृष्टव्यम्, सासादन तु लब्धिपर्याप्तकाना
करणापर्याप्तावस्थायामिति । प्रथमासु तिसृषु लेऽयासु मिथ्यादृष्ट्यादीनि प्रमत्तान्तानि षड् गुणस्था-

ज्ञानिनोऽज्ञानिन ? गौतम ! ज्ञानिनोऽप्यज्ञानिनोऽपि । यदि ज्ञानिन ततोऽस्त्वैकस्य त्रिज्ञानिनोऽस्त्वैकस्य
तु ज्ञानिन । ये त्रिज्ञानिनस्ते आभिनिबोधिक्काज्ञानिन धुतज्ञानिनोऽवधिज्ञानिन । ये चतुर्ज्ञानिनस्ते आभिनि
बोधिक्काज्ञानिन धुतज्ञानिनोऽवधिज्ञानिनो मन पर्यायज्ञानिन । ये अज्ञानिनस्ते नियमाद् मत्तज्ञानिन धुत
ज्ञानिनो विभङ्गज्ञानिन ॥ १ जे नाणी ते अ^० भगवत्याम् ॥ २^० ना तिअजाणी, त जहा—मद^०
भगवत्याम् ॥ ३ नेटे तु धामत्थिके ज्ञाने ॥ ४^० ताशीति प^० क० ॥

नानि भवन्ति । 'च' समुच्चये । कृष्णनीलरूपोतलेश्याना हि प्रत्येकमसंज्ञेयलोकानाशप्रदेशप्रमाणान्यध्यवसायस्नानानि, ततो मन्दसंज्ञेशु तदध्यवसायस्नानेषु तथाविधसम्यक्प्रदेशविरतिसर्वविरतीनामपि सद्भावो न विरध्यते । उक्तं च—

सम्यक्प्रदेशविरतिसर्वविरतीना प्रतिपत्तिकाले शुभलेश्यात्रयमेव भवति । उत्तरकाल तु सर्वा अपि लेश्या परावर्तन्तेऽपि इति ।

श्रीमदाराध्यपादा अप्याहु —

संमत्तमुय सव्यासु रहइ सुद्वानु तीसु य चरित्त ।

पुत्रपडिवन्नओ पुण, अत्रयरीए उ लेसाए ॥ (आव० नि० गा० ८२२)

श्रीभगवत्यामप्युक्तम्—

सौमाह्यसजए ण भते । कइलेसासु हुज्जा २ गोयमा । छसु लेसासु होज्जा, एव छेओवट्टा-वणियसणए वि (दश० २५ उ० ७ पत्र ९१३-१) इत्यादि ।

तथा 'द्वयो' तेजोलेश्यापद्मलेश्यायो सप्त गुणस्नानानि भवन्ति, तत्र पद पूर्वोक्तान्येव सप्तमत्वप्रमत्तगुणस्नानकम्, अप्रमत्तसयताध्यवसायस्नानापेक्षया मिथ्यादृश्यादीना प्रमत्तान्ताना तेजोलेश्यापद्मलेश्या तारतम्येन जघन्यात्यन्ताविशुद्धिके द्रष्टव्ये । तथा अनाहारके पञ्च गुणस्नानानि भवन्ति । कानि २ इत्याह—'प्रथमान्तिमद्विकाऽयतानि' इति द्विकशब्दस्य प्रत्येकं योगात् प्रथमद्विक-मिथ्यादृष्टिसासादनलक्षणम् अन्तिमद्विक-सयोगिकेवल्ययोगिकेवलिलक्षणम् 'अयत' इति अविरतसम्यग्दृष्टिश्चेति । तत्र मिथ्यात्वसास्वादनाविरतसम्यग्दृष्टिलक्षण गुणस्नानकत्रयमनाहारके विग्रहगतौ प्राप्यते, सयोगिकेवल्लिगुणस्नानक त्वनाहारके समुद्रातायस्याया तृतीयचतुर्थपञ्चमसमयेषु द्रष्टव्यम् । यदवादि—'चतुर्थतृतीयपञ्चमेष्वनाहारक' इति । अयोगिकेवल्यवस्थायां तु योगरहितत्वेनौदारिकादिशरीरपोषकपुद्गलग्रहणामासाद् अनाहारकत्वम्, "औदारिकवैत्रियाहारकशरीरपोषकपुद्गलोपादानमाहार" इति प्रवचनोपनिषद्देदिन । एव मार्गणास्नानेषु गत्यादिषु "गुण" चि गुणस्नानान्यभिहितानि ॥ २३ ॥

अधुना मार्गणास्नानेष्वेव योगानभिधित्सु प्रथमं तावयोगानेव स्वरूपत आह—

मनोयोग १ । तथा सत्यविपरीतोऽसत्य, यथा नास्ति जीव एकान्तसद्भूतो विश्वज्यापीत्यादि-
 कुविकल्पचिन्तनपर, असत्यश्चासौ मनोयोगश्च असत्यमनोयोग २ । तथा मिथ्य—सत्यासत्य-
 मनोयोग, यथा इह धरतृदिरपलाशादिमिथ्येषु बहुष्वशोकवृक्षेषु अशोऽवनमेनेदमिति यदा
 विकल्पयति तदा तत्राऽशोऽशुभ्रक्षाणा सद्भावात् सत्य, अन्येषामपि धवसदिरपलाशादीना तत्र
 सद्भावाद् असत्य इति सत्यासत्यमनोयोग इति, व्यवहारनयमतापेक्षया चेवमुच्यते, परमार्थतः पुनर-
 यमसत्य एव यथाविकल्पितार्थयोगात् ३ । न विद्यते सत्य यत्र सोऽसत्य, न विद्यते मृषा यत्र
 सोऽमृष, असत्यश्चासावमृषश्च “क्त नजादिभिन्ने” (सि० ३-१-१०५) इति कर्मधारय,
 असत्यामृषश्चासौ मनोयोगश्च असत्यामृषमनोयोग ४ । इह विप्रतिपत्तौ सत्या वस्तुप्रतिष्ठासया सन्ने-
 ज्ञमतानुसारेण यद् विकल्प्यते, यथाऽस्ति जीव सदसद्रूप इत्यादि, तत् निल सत्य परिभाषितम्
 आराधकत्वात् । यत्तु विप्रतिपत्तौ सत्या वस्तुप्रतिष्ठासया सन्नेजमतोत्तीर्णं किञ्चिद् विकल्प्यते,
 यथा नास्ति जीव एकान्तनित्यो वेत्यादि, तद् असत्यमिति परिभाषित विराधकत्वात् । यत् पुन-
 र्वस्तुप्रतिष्ठासामन्तरेण स्वरूपमात्रप्रतिपादनपर व्यवहारपतित किञ्चिद् विकल्प्यते, यथा हे देवदत्त !
 घटमानय गा देहि मङ्गमित्यादि, तद् एतत् स्वरूपमात्रप्रतिपादन व्यावहारिक विकल्पज्ञानम् ।
 न यथोक्तलक्षण सत्य नापि मृषेत्यसत्यामृषमनोयोग इति व्याख्यातश्चतुर्थी मनोयोग । “वद्”
 चि वाग्योगोऽपि चतुर्थी द्रष्टव्य, तथाहि—सत्यवाग्योग १ असत्यवाग्योग २ सत्यासत्य-
 वाग्योग ३ असत्यामृषवाग्योग ४ । तत्र सत्ता हिता सत्या, सत्या चासौ वाक् च सत्यवाक्,
 तथा सहकारिकारणभूतया योगो [सत्य]वाग्योग, अथवा वचनगत सत्यत्व तत्कार्यत्वाद् योगे-
 ऽप्युपचर्यते, ततश्च सत्यश्चासौ वाग्योगश्च सत्यवाग्योग, भावार्थ सत्यमनोयोगवद् वाच्य १ ।
 असत्या—सत्याद् विपरीता सा चासौ वाक् चाऽसत्यवाक् तथा योगोऽसत्यवाग्योग २ । तथा
 सत्या चासावसत्या चेत्यादि पूर्ववत् कर्मधारयो बहुव्रीहिर्वा, सा चासौ वाक् च सत्यासत्यवाक्,
 तत्रत्ययो योग सत्यसत्यवाग्योग ३ । न विद्यते सत्य यत्र सोऽसत्य, न विद्यते मृषा यत्र
 सोऽमृष, असत्यश्चासावमृषश्चासत्यामृष, स चासौ वाग्योगश्च असत्यामृषवाग्योग, शेष मनो-
 योगवत् सर्वं वाच्यम् ४ । अत्र तृतीयचतुर्थी मनोयोगौ वाग्योगौ च परिरथूरव्यवहारनयमतेन
 द्रष्टव्यौ । निश्चयनयमतेन तु मनोजान वचन वा सर्वमदुष्टविचक्षापूर्वक सत्यम्, अज्ञानादि-
 दूषिताशयपूर्वक त्वसत्यम्, उभयानुमयत्वं तु नाम्नेव सत्यासत्यराशिद्वयेऽन्तर्भावादिति भाव-
 नीयम् । तथा काययोग सप्तधा—वैश्विककाययोग आहारककाययोग “उरल” चि औदारि-
 ककाययोग “भीस” चि मिथ्यशब्दस्य पूर्वदर्शितशरीरत्रिकेण सह सम्बन्धाद् वैश्विकमिथ्य
 काययोग आहारकमिथ्यकाययोग औदारिकमिथ्यकाययोग “कम्मण” चि धर्मणकाययोग इत्य
 क्षरार्थ । भावार्थम्वयम्—विविधा विदिष्टा वा न्रिया त्रिक्रिया, तस्या भव वैश्विकम् । तथाहि—
 तदेक मूल्याऽनेक भवति, अनेक भूत्वैकम्, अणु मूल्या महद् भवति, महद् मूल्याऽणु, तथा मन्चरं
 भूत्वा भूमिचरं भवति, भूमिचरं मूल्या सचरम्, अदृश्य भूत्वा दृश्य भवति, दृश्य मूल्याऽदृश्य-
 मित्यादि । यद्वा विदिष्टं सुवृत्तं तदिति वैश्विकम्, शृङ्गोदगदित्याद् अर्नादृश्यपत्तिदि । तद्य
 द्विधा—औपपातिक रन्ध्रमन्त्र्य च । तत्रौपपातिरनुपपातकन्मनिमित्तम्, तद्य देवदारकाणाम्,

अदरेण ज्योषणसहस्रं वनस्पत्यादीनामिति । उरल नाम स्वरूपप्रदेशोपचितत्वाद् बृहत्त्वाच्च भिण्ड-
वत् । ओराल नाम भासास्त्रिभ्याव्यवयववद्धत्वात् । (अनु. हा. टी पत्र ८७)

श्रीपूज्या अप्याह —

तैत्योदारमुरालं, ओरालमहव महलगतेण ।

ओरालिय ति पठम, पडुच्च तित्थेसरसरीर ॥

मण्णइ य तहोराल, वित्थरक्कत वणत्सतिं पप्प ।

पयईइ नत्थि अन्न, इद्धमिच्च निवाल ति ॥

उरल धेवपप्पसोवचिय पि महलग जहा भिंड ।

मसट्ठिण्णारुद्ध, ओराल समयपरिभासा ॥ (अनु. हा. टी पत्र ८७)

सत्रेण सार्थिक इकप्रत्यय, उदारमेव उरालमेव उरलमेव ओरालमेव औदारिकम्, धृषोदरा-
दित्वाद् इष्टरूपनिष्पत्ति, औदारिकमेव चीयमानत्वात् काय, तेन सहकारिकारणभूतेन सद्विषयो
वा योग औदारिककाययोग ५ । तथा औदारिक मिश्र यत्र कर्मणेनेति गम्यते स औदारि-
कमिश्र, उत्पत्तिदेशे हि पूर्वभवादनन्तरमागतो जीव प्रथमसमये कर्मणेनेव केवलेनाऽऽहारयति,
तत्र परमौदारिकस्याऽप्यारब्धत्वाद् औदारिकेण कर्मणमिश्रेण यावत् शरीरनिष्पत्ति । यंशह
सकलश्रुताम्भोनिधिपारदथा विधानुग्रहकाम्यया निर्मितानेकशाससन्दर्भ श्रीभद्रबाहुस्वामी—

‘जोएण कम्मएण, धाटारेई अणतरं जीवो ।

तेण परं मीसेण, जाव सरीरस्स निष्फत्ती ॥

केवलिसमुद्भातावस्थाया तु द्वितीयपष्ठसप्तमसमयेषु कर्मणेन मिश्रमौदारिकं प्रतीतमेव,
“मिश्रौदारिकयोत्ता सप्तमपष्ठद्वितीयेषु ॥” (मश० फ० २७६) इति वचनात्, औदारिक-
मिश्रश्चासौ कायश्च तेन योग औदारिकमिश्रकाययोग ६ । तथा कर्मणो विकारं कर्मणम्,
“विकारे” (सि० ६-२-३०) अणप्रत्यय, यद्वा कर्मैव कर्मणम्, “प्रज्ञादिभ्योऽण्” (सि०
७-२-१६५) [इत्यण्] प्रत्यय, कर्मपरमाणवं एवात्मप्रदेशी- सह क्षीरनीरवद् अन्योन्यानु-
गता सन्त कर्मण शरीरम् । उक्तं च—

कम्मविगारो कम्मणमट्ठविहविचित्तकम्मनिष्फन्न ।

सव्वेत्ति सरीराण, कारणभूय सुणेयव्व ॥ (अनु. हा. टी पत्र ८७)

एत्र “सव्वेत्ति” इति सर्वेषामौदारिकादीना शरीराणा कारणभूत-बीजभूत कर्मणशरीरम्,

१ ओरालिय अनुयोगद्वारचूर्णां ॥ २ समप्रोऽप्येय पाठ अनुयोगद्वारचूर्णावपि पत्र १०-११
तमेऽस्ति ॥ ३ तत्रोदारमुराल ओरालमथवा महत्तया । औदारिकमिति प्रथम प्रतीत्य तौषधसरीरम् ॥
मण्वते च तहोराल विस्वारवद् वनस्पति प्राप्य । प्रकृता नास्त्यन्यद् एताव मान विशालमिति ॥ उरल लोक
प्रदेशोपचितमपि महत्तया भिण्णम् । भासास्त्रिभ्यायुबद्धमोराल समयपरिभासा ॥ ४ उरल उरलं ओराल-
महव भिण्णेय । इति अनुयोगद्वारलघुचूर्णां पाठ ॥ ५ योगेन कर्मणेनाहारयत्स्व नरं जीव । तत्र
परं मिश्रेण यावच्छरीरस निष्पत्ति ॥ ६ कर्मविकार कर्मणमट्ठविधिविचित्रकर्मनिष्पन्नम् । सर्वान् शरीराणां
कारणभूतं शतप्यम् ॥

कोना भवन्ति । आहारकद्विक पुनरेतेष्वशनस्वादेय दूरापास्तम् । तथा औपशमिकसम्यक्त्वे आहारकद्विकोनास्त्रयोदश योगा, आहारक त्वत्रापि न घटामियति, यत औपशमिकसम्यक्त्व प्रथमसम्यक्त्वोत्पादकाले उपशमश्रेण्यारोहे वा भवति । न च प्रथमसम्यक्त्वोत्पादकाले चतुर्दश पूर्वाधिगमसम्भव, तदभावाच्च कथमाहारकद्विकभाव प्रादुर्भावपदवीमियति । उपशमश्रेण्यारूढ स्त्वाहारक नारमत एव, तस्याऽप्रमत्तत्वात्, आहारकारम्मकस्य तु रन्व्युपजीवनेन औत्सुक्य भावतः प्रमादबहुलत्वात् । उक्तं च—

आहारा तु पमत्तो उप्पाएइ न अप्पमत्तो इति ।

आहारकस्थितश्चोपशमश्रेणिं नारमत एव, तथास्वभावत्वादिति । तथा अमन्ये मिथ्यात्वे च चतुर्दशपूर्वाधिगमानावादेव आहारकद्विकवर्जास्त्रयोदश योगा । त एव पूर्वोक्तास्त्रयोदश योगा औदारिकद्विकेन—औदारिकौदारिकमिश्रलक्षणेन उना—हीना एकादश योगा 'सुरे' सुरगतौ 'नरके' नरकगतौ भवन्ति । तथाहि—मनोवाग्योगचतुष्टयवैक्रियवैक्रियमिश्रकर्मणलक्षणा एका दश योगाः सुरेषु नारकेषु च घटन्ते । तत्र कर्मणमपान्तरालगतावुत्पत्तिप्रथमसमय एव, वैक्रियमिश्रमपर्याप्तायस्यायाम्, पर्याप्तायस्यायाम् तु वैक्रिय मनोवाग्योगचतुष्टय च । यत् पुनरौदारिकद्विक तद् भवप्रत्ययादेव देवनारकाणां न सम्भवति । आहारकद्विक तु सुरनारकाणां भवस्वभावतया विरत्यभावेन सर्वविरतिप्रत्ययचतुर्दशपूर्वाधिगमासम्भवादेव दूरापास्तमिति ॥ २६ ॥

कम्मुरल्लुग थावरि, ते सविउव्विदुग पच इगि पवणे ।

छ असन्नि चरमवइज्जुय, ते धिउविदुगूण चउ विगले ॥ २७ ॥

कर्मणम् 'औदारिकद्विकम्' औदारिकौदारिकमिश्रलक्षणमिति त्रयो योगा । कः इत्याह— "थावीर" चि स्यावरकाये—पृथिव्यसेजोवनस्पतिकारूपे, वायुकायिकस्य पृथग् भणियमाणत्वात् । अयमत्र भाव—स्यावरचतुष्के कर्मणौदारिकद्विकरूपास्तयो योगा भवन्ति । तत्र कर्मणमपान्तरालगतावुत्पत्तिप्रथमसमये वा, औदारिकमिश्र तु अपर्याप्तायस्यायाम्, पर्याप्ताय स्यामा पुनरौदारिकमिति । 'ते' पूर्वोक्तास्तयो योगा 'सवैक्रियद्विका' सह वैक्रियद्विकेन—वैक्रियवैक्रियमिश्रलक्षणेन वर्तन्त इति सवैक्रियद्विका सन्त पञ्च भवन्ति । कः इत्याह—'इगि' चि सामान्यत एकेन्द्रिये 'पवने' वायुकाये च । तत्र कर्मणौदारिकद्विकलक्षणयोगत्रयभावना प्राग्वत् । वैक्रियद्विकभावना त्वेवम्—इह त्रिल चतुर्विधा वायवो वान्ति । तद्यथा—सूक्ष्मा अपर्याप्ता १ सूक्ष्मा पर्याप्ता २ वादरा अपर्याप्ता ३ वादरा पर्याप्ताश्च ४ । तत्र वादरपर्याप्तानां केपाश्चिद् वैक्रियलब्धिसम्भवोऽस्ति तानधिकृत्य वैक्रियमिश्र वैक्रिय च लभ्यते ।

ननु कथमुच्यते केपाश्चिद् वैक्रियलब्धिसम्भवोऽस्ति । यावता सर्वेऽपि वादरपर्याप्तवायव सवैक्रिया एव, अवैक्रियाणां चेष्टया एवाभवृते । उक्तं च—

केइ मपति—सधे वेउधिया वाया वायति, अवेउधियाण चिहा चेव न पवत्इ ।

(अनु० सू० पत्र ६७, अनु० हा० टी० पत्र ९२) इति ।

१ आहारक तु प्रमत्त उतादयति नाप्रमत्त ॥ २ वेचिद् भणति—सर्वे वैक्रियिका वाता वाति अवे क्रियाणां चेष्टैव न प्रवर्तते ॥ ३ थापं वाण चे० अनुयोगद्वारचूर्णिलघुटीकयो ॥

तद् अयुक्तम्, सम्यक् सिद्धान्तापरिज्ञानात्, अत्रैक्रियाणामपि तेषा स्वभावत एव चेष्टोप-
पत्ते । यदाह भगवान् श्रीहरिभद्रस्वरिनुर्योगद्वारटीकायाम्—

बाँउक्काइया चउञ्चिहा—सुहुमा पज्जता अपज्जता, बादरा वि य पज्जता अपज्जता । तत्थ
तिव्वि रासी पत्तेय असंखेज्जलोगप्पमाणप्पएसरासिपमाणमिच्चा, जे पुण बादरा पज्जता ते पय-
रासंखेज्जइभागमिच्चा । तत्थ ताव तिप्ह रासीण वेउच्चियलद्धी चेव नत्थि । वायरपज्जताण पि
असंखिज्जइभागमिच्चाण लद्धी अत्थि । जेसिं पि लद्धी अत्थि ते वि पलिओवमासस्खिज्जभाग-
समयमिच्चा सपय पुच्छासमए वेउच्चियवत्तिणो । तथा जेण सवेसु चेवं उद्धुलोगाइसु चला वायवो
विज्जति तम्हा अवेउच्चिया वि वाया वायति ति धित्तव । सभावो तेसिं वाइयव । (पत्र ९२,
अनु० चू० पत्र ६७) इति ।

वानाद्वासुरिति कृत्वा “तिप्ह रासीण” ति त्रयाणा राशीना पर्याप्तापर्याप्तसूक्ष्मापर्याप्तावादरवा-
युकायिकानाम् । तथा त एव पूर्वोक्ता पञ्च कर्मणोदारिकद्विकवैक्रियद्विकलक्षणयोगा चरमा-
चतुर्थी असत्यामृपरूपा वाग्—वचनयोगश्चरमवाक् तथा युक्ता पइ योगा भवन्ति । क^१ इत्याह—
‘असंज्ञिनि’ सञ्ज्ञिन्यतिरिक्ते जीवे । तत्र कर्मणमपान्तरात्गनावुत्पत्तिप्रथमसमये च, औदारिक-
मिश्रमपर्याप्तावस्थायाम्, पर्याप्तावस्थायामौदारिकम् । बादरपर्याप्तावायुकायिकाना वैक्रियद्विकम्,
चरमभाषा शङ्खादिद्वीन्द्रियादीनामिति । त एव पूर्वोक्ता पइ योगा वैक्रियद्विकेन—वैक्रियवैक्रिय-
मिश्रलक्षणेन ज्जा—हीनाश्चत्वारो भवन्ति । क^२ इत्याह—‘विकलेषु’ द्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रि-
येषु । कोऽर्थ^३ ? तत्र कर्मणोदारिकद्विकभावात् प्राग्वत् । चरमभाषा च असत्यामृपरूपा शङ्खा
दीना भवति, शेषास्तु भाषा न भवन्त्येव “विगैलेसु असच्चमोसे वा” इति वचनादिति ॥ २७ ॥

कम्मुरलमीस विणु मण, वइ समइय छेप चक्खु मणनाणे ।

उरलदुग कम्म पढमंतिम मणवइ केवलदुगम्मि ॥ २८ ॥

कर्मणमोदारिकमिश्र विना शेषास्त्रयोदश योगा भवन्ति । क^१ इत्याह—मनोयोगे वागयोगे
सामायिकसंयमे छेदोपस्थापनसंयमे चक्षुर्दर्शने मन पर्यायज्ञाने । भावना सुकरैव । यौ तु कर्म
णोदारिकमिश्रौ तो तेषु सर्वथा न सम्भवत एव, तयोपर्याप्तावस्थाया भावात्, मनोयोगवाग्योग-
सामायिकच्छेदोपस्थापनचक्षुर्दर्शनमन पर्यायज्ञानाना च तस्यामवस्थायामसम्भवात् । तथा “उर
लदुग” ति औदारिकद्विकमौदारिकौदारिकमिश्रकर्मणकाययोगौ [मिश्रकाययोगौ] सयोग्य-
वस्थायामेव समुद्घातगतस्य वेदितव्यो [“कम्म” ति कर्मणकाययोग]

१ वायुकायिकश्चतुर्विधा—सूक्ष्मा पर्याप्ता १ अपर्याप्ता २ बादरा क्षमि च पर्याप्ता ३ अपर्याप्ता ४
तत्र प्रथमे राशव प्रलेक असङ्ख्यवलोक्तप्रमाणप्रदेशराशिप्रमाणमात्रा, ये पुनर्बादरा पर्याप्तास्ते प्रतराशङ्खा
तभागमात्रा । तत्र तावत् त्रयाणा राशीनां वैक्रियउच्चिरेव नास्ति । बादरपर्याप्तानामपि असङ्ख्यालभाग
मात्राणां लब्धिरस्ति । येषामपि लब्धिरस्ति तेषामि पत्योपमासङ्ख्ययमागमनयमात्रा लग्न्यत्त वृच्छासमवे
वैकुर्विकर्वात्तन । तथा येन सर्वेष्वेव ऊर्ध्वलोकादिषु चला वायवो विपते तस्यादवैकुर्विका अपि धाता
वादीति प्रहीतव्यम् । स्वभावस्तेषा वातव्यम् । २^० व लोगा^३ २० अनुयोगद्वारलदुग्युटीकायाम् ।
२^० व लोगागासाद^३ अनुयोगद्वारचूर्णी ॥ ३ विस्लेषु असत्यामृषा वा ॥ ४ इत् ऊर्ध्वम्—‘केवलद्विके’
केवलद्विकेनकेवलदर्शनरूपे सत्त योगा । के ते ? इत्याह—’ इत्येवरूप पाठो यदि स्थापनाः सङ्घटितेति ॥
५^० दारिकमिश्रकर्म^३ ५० २० ३० ४० ५० ६० ॥

श्रीकुलमृहस्य भगवतः केवलिनः सम्भवति, तस्य हि समुद्रातगतस्य तृतीयचतुर्धपञ्चमसमयेषु कार्मणम्, “कार्मणशरीरयोगी चतुर्थके षष्ठमे तृतीये च ।” (प्रश० का० २७७) इति वचनात्, द्वितीयपष्ठसप्तमसमयेष्वौदारिकमिश्रम्, “मिश्रौदारिकयोक्ता सप्तमपष्ठद्वितीयेषु ॥” (प्रश० का० २७६) इति वचनाद् अवाप्यत इति यथाख्यातसंयमे द्वयोरपि सम्भवात् ।

अथ विनेयजनानुग्रहाय केवलिसमुद्रातस्वरूपमभिधीयते—तत्र सम्यग्—अपुनर्भावेन उत्-
प्रावत्येन कर्मणो हननं—घातः प्रलयो यस्मिन् प्रयत्नविशेषे स समुद्रातः । अयं च केवलि-
समुद्रातोऽष्टसामयिकः, तं च प्रारम्भाणः प्रथममेवाऽऽयोजिकाकरणमान्तर्मौहूर्तिकमुदीरणा-
वलिकायां कर्मप्रक्षेपव्यापाररूपमध्येति । अथाऽऽयोजिकाकरणमिति कः शब्दार्थः ? उच्यते—
“आइ मर्यादायाम्” आ—मर्यादाया केवलिट्टया योजनं—शुभानां योगानां व्यापारणमायो-
जिका, “भावे” (सि० ५-३-१२२) णकः, तस्याः करणमायोजिकाकरणम् । आह च—
कैहसमइए णं भंते ! आओजीकरणे पन्नते ? गोयमा । असंखेज्जसमइए अंतोमुहुत्तिए
आओजीकरणे पन्नते ॥ (प्रज्ञापनापत्र ६०१-१)

अयं कृतकृत्योऽपि केवली किमर्थं समुद्रातं करोति ? इति चेद्, उच्यते—वेदनीयनाम-
गोत्राणामायुषा सह समीकरणार्थम् । यदाह भगवान् श्रीभद्रबाहुस्वामी—

‘नाऊण वेयणिज्जं, अइचहुयं आउयं च थोवागं ।

गंतूण स्सुग्घायं, खवेइ कम्मं निरवसेसं ॥ (आ. ति. गा. ९५४)

प्रज्ञापनायामप्युक्तम्—

कैहा णं भंते ! केवली समुग्घायं गच्छइ ? गोयमा । केवलिस्स चत्तारि कम्मंसा अक्खलीणा
अवेइया अणिज्जिन्ना भवन्ति । त जहा—वेयणिज्जे आउए नामे गोए । सबबहुए से वेयणिज्जे
कम्मे हवइ, सबथोवे से आउए कम्मे हवइ, विसमं समं करेइ बंधणेहिं ठिईहि य, विसम-
समीकरणयाए बंधणेहिं ठिईहि य एवं खल्ल केवली समुग्घायं गच्छइ ॥ (पत्र ६०१-१)

“बंधणेहिं” ति बध्यन्त आत्मप्रदेशैः सह लोलीभावेन संश्लिष्टाः कियन्ते योगवशाद् ये ते
बन्धनाः, “भुजिपत्यादिभ्यः कर्मापादाने” (सि० ५-३-१२८) इति कर्मण्यन्द्, कर्मपर-
माणवः, स्थितयः—वेदनाकालः, शेषं सुगमम् । उक्तं च—

आयुपि समाप्यमाने, शेषाणां कर्मणां यदि समाप्तिः ।

न स्यात् स्वितिवैपम्याद्, गच्छति स ततः समुद्रातम् ॥

स्थित्या च बन्धनेन च, समीक्रियार्थं हि कर्मणां तेषाम् ।

अन्तर्मुहूर्त्तशेषे, तदायुपि समुज्जिघांसति स ॥

१ कृतिसामयिकं भदन्त । आयोजिकाकरणं प्रज्ञप्तम् ? गौतम । असंख्येयगामविन्मान्तर्मौहूर्त्तिम् आयो-
जिकाकरणं प्रज्ञप्तम् ॥ २ शाला वेदनीयं अतिबहुकं आयुष्कं च त्त्रोक्तम् । गता समुद्रात क्षपयति कर्म
निरवशेषम् ॥ ३ कस्माद् भदन्त ! केवली समुद्रातं गच्छति ? गौतम । केवलिनधत्तार कर्मापा अक्षीणा
अवेदिता अनिर्जीना भवन्ति । तद्यथा—वेदनीयं आयुष्कं नाम गौतम । सर्वबहुकं तस्य वेदनीयं कर्म भवति,
सर्वस्त्रोकं तस्यायु कर्म भवति, विपमं समं करोति, बन्धनैः स्थितिभिः, विपमस्य तमपरणाय बन्धनैः
स्थितिभिः एव खल्ल केवली समुद्रातं गच्छति ॥

अथ सर्वेऽपि केवलिनः समुद्धातं गच्छन्ति न वा ? इति चेद्, उच्यते—यस्य केवलिन
आयुषा सह वेदनीयनामगोत्राणि समस्थितिकानि भवन्ति स हि न केवलिसमुद्धातं करोति,
शेषस्तु करोति । उक्तं च श्रीमदार्यश्यामपादैः—

सैवे वि षं मंते ! केवली समुग्धायं गच्छंति ? गोयमा । नो इण्डे समष्टे ।

जस्साउएण तुहाइं, वंधणेहिं ठिईहि य । भवोवग्गाहिकम्माहं, समुग्धायं से न गच्छइ ॥

अंगंतूणं समुग्धायं, अणंता केवली जिणा । जरमरणाविप्पमुक्का, सिद्धिं घरगई गया ॥

(पत्र० ६०१-१)

समुद्धातं च कुर्वन् केवली प्रथमसमये बाहुस्यतः स्वशरीरयमाणमूर्ध्वमधश्च लोकान्तपर्य-
न्तमात्मप्रदेशानां सङ्घातदण्डं दण्डस्नानीयं ज्ञानाभोगतः करोति, द्वितीयसमये तु तमेव दण्डं
पूर्वापरदिग्द्वयप्रसारणात् पार्श्वतो लोकान्तगामिकफाटमिव फाटं करोति, तृतीयसमये तमेव
फाटं दक्षिणोत्तरदिग्द्वयप्रसारणाद् मन्थसदृशं मन्थानं करोति लोकान्तप्रापिणमेव । एवं च लोकस्य
प्रायो बहु पूरितं मन्थान्तराप्यपूरितानि भवन्ति, अनुश्रेणि गमनात्, चतुर्थे तु समये तान्यपि
मन्थान्तराणि सह लोकनिष्कृष्टैः पूरयति, ततश्च सकलो लोकः पूरितो भवतीति । तदनन्त-
रमेव पञ्चमे समये यथोक्तक्रमात् प्रतिभोमं मन्थान्तराणि संहरति जीवप्रदेशान् सकर्मकान्
सङ्घोचयति, षष्ठे समये मन्थानुपसंहरति घनतरसङ्घोचनात्, सप्तमे समये कपाटमुपसंहरति
दण्डात्मनि सङ्घोचनात्, अष्टमे समये दण्डं समुपहृत्य शरीरस्य एव भवति । न चैतत् स्व-
नीपिकाविजृम्भितम् । यदाहुर्वृद्धाः—

उम्माहायय लोगतगामिणं सो सदेहविकसंभं ।

पठमसमयमि दंडं, फरेइ विट्ठयमि उ क्वाहं ॥

सइयसमयमि मंधं, चउत्थए लोगपूरणं युणइ ।

पडिलोमं संहरणं, फाउं सो होइ देहथो ॥ (विशेषा० गा० ३०५२-३०५३)

याचकवरोऽप्याह—

दण्डं प्रथमे समये, कपाटमथ चोचरे तथा समये ।

मन्थानमथ तृतीये, लोकव्यापी चतुर्थे तु ॥

संहरति षष्ठमे त्वन्तराणि मन्थानमथ पुनः षष्ठे ।

सप्तमके तु कपाटं, संहरति ततोऽष्टमे दण्डम् ॥ (प्रग० का० २७४-२७५)

तस्येदानीं समुद्धातस्य योगव्यापारविन्यते—योगाश्च मनोवाक्शयाः, अत्रेयां कः कदा
व्याप्रियते ? । तत्रेह मनोवाक्योगयोरव्यापार एव, प्रयोजनाभावात् ।

१ सर्वेऽपि भवन्ति । केवलिनः समुद्धातं गच्छन्ति ? गीतम् । गायमर्षः रामर्षः । यस्साऽऽयुरा युस्त्वानि
बन्धनेः स्थितिनिश्च । भवोवग्गाहिकमोनि समुद्धातं स न गच्छति ॥ अणत्ता समुद्धातमनन्ताः केवलिनो
जिनाः । जरमरणाविप्पमुक्कः सिद्धिं वरुति गया ॥ २ षण्डे का० ए० ४० ४० ॥ ३ ऊर्ध्वपर्यायत्वं
लोकान्तगामिणं वा संदेहविकसंभम् । प्रथमसमये दण्डं करोति द्वितीये तु कपाटम् ॥ तृतीयसमये मन्थानं
चतुर्थे लोपूरणं करोति । प्रतिभोमं संहरणं कृत्वा ततो भवति देहस्य ॥

यदाह धर्मसारमूलटीकायां भगवान् श्रीहरिमद्रसूरिः—

मनोवचसी तदा न व्यापारयति, प्रयोजनाभावात् ।

काययोगस्य तु औदारिककाययोगसौदारिकमिधकाययोगस्य वा कर्मणकाययोगस्य वा व्यापारो न शोपत्य, लब्धुपजीवनाभवेन शोपत्य काययोगस्याऽसम्भवात् । तत्र प्रथमाष्टमस-
मययोरौदारिककायभाषान्याद् औदारिककाययोग एव, द्वितीयपष्ठसप्तमकेषु पुनः कर्मणशरीर-
स्थानि व्याप्तिवन्नापत्त्याद् औदारिकमिध एव, तृतीयचतुर्थपद्येषु तु केवलमेव कर्मणं शरीरं
व्यापारभागिति कर्मणकाययोगः ।

यदाहुः धीमदार्पेदयामपादाः श्रीप्रज्ञापनायां पदत्रिंशत्तमे ममुद्धातपदे—

ध्मनदृमेनु मणएणु ओरालियसरीरकायजोगं जुंजइ, विदयछट्टमचनेनु समएणु ओरालिय-
मीमगररीरकायजोगं जुंजइ, तइयचउत्त्यपंचनेनु समएणु कम्मगसरीरकायजोगं जुंजइ ॥
(पत्र ६०१-२)

भान्यकारोऽप्याह—

ने किर समुग्घायगजो, मणवइजोगप्पभोयणं कुणइ ।

ओरालियजोगं पुण, जुंजइ पढमऽट्टमे समए ॥

उमयवावाराओ, तम्भीसं वीयछट्टसत्तमए ।

तिचउत्त्यपंचने कम्मगं तु तम्मचचिह्वाओ ॥ (विशेषं गा० ३०५४-३०५५)

ततः समुद्धातात् प्रतिनिष्टौ मनोवाषाययोगत्रयमपि व्यापारयति । यतः स भगवान् भव-
धारणायकर्मसु नामगोत्रदेवनीयेष्वचिन्त्यमाहात्म्यसमुद्धातवगतः प्रभूतमायुषा सह समीकृतेष्व-
प्यन्तमुहूर्तमाविपरमपदो यदाऽनुचरीपपातिकादिना देवेन मनसा पृच्छयते तर्हि व्याकरणाय
मनःपुद्गल्यन् गृहीत्वा मनोयोग युनक्ति, तमपि सत्यनसत्यामृषारूपं वा; मनुष्यादिना शृष्टः सन्
अशृष्टो वा कार्यवत्साद् गृहीत्वा भाषापुद्गल्यन् चायोगम्, तमपि सत्यनसत्यामृषारूपं वा; न
शोषान् वाष्पनोयोगान्, क्षीणरागद्वेषत्याज्; कर्मयोगं तु गमनादिचेष्टासु; तदेवमन्तमुहूर्तं कालं
यथायोगं योगत्रयव्यापारभाक् केवली भूत्वा तदनन्तरम् अत्यन्ताप्रकम्पं लेख्यातीति परमनिर्ज-
राकारणं ध्यानं प्रतिपित्सुरवदस्यं योगनिरोधाय उपक्रमते, योगे सति यथोक्तरूपस्य ध्यानस्याऽ-
सम्भवात् । यदाह भाष्यसुधाम्मोधिः—

विणिचससुग्घाओ, तिन्नि वि जोगे जिणो पडंजिज्जा ।

सत्तमसचामोसे, च सो मणं तह वईजोगं ॥

ओरालकायजोगं, गमणाई पाडिहारियाणं च ।

१ प्रथमाष्टमयोः समनयोरीदारिकशरीरकाययोगं युनक्ति, द्वितीयपष्ठसप्तमेषु तमयेषु औदारिकमिधशरीर-
काययोगं युनक्ति, तृतीयचतुर्थपद्येषु तमयेषु कर्मणशरीरकाययोगं युनक्ति ॥ २ न किञ्च समुद्धातपदो
मनोवाग्मयोगप्रयोजनं करोति । औदारिकयोगं पुनर्तुनक्ति प्रथमाष्टमयोः समनयोः ॥ उभयव्यापारत् तन्निर्ध-
द्वितीयपष्ठसप्तमेषु । तृतीयचतुर्थपद्येषु कर्मणं तु तन्मात्रचेष्टायाः ॥ ३ विनिष्टसमुद्धातप्रीनपि योगान्
जिनः श्रुयीत । चलनरत्तापुत्रं च स मनस्वया कर्मयोगम् ॥ औदारिककाययोगं गमनादि प्रतिहारिकायां च ।

पञ्चपुष्पं करिञ्जा, जोगनिरोहं तथो कुण्डं ॥

किं न सजोगो सिञ्जइ, स बंधहेतुं चिं जं खलु सजोगो ।

न समेइ परमसुखं, स निजराकारणं परमं ॥ (विशेषा० गा० ३०५६-३०५८)

अन्यत्राप्युक्तम्—

स ततो योगनिरोधं, करोति लेख्यानिरोधमभिकाङ्क्षन् ।

समयस्थितिं च बन्धं, योगनिमित्तं स निरुत्सु ॥

समये समये कर्मादाने सति सन्ततेर्न मोक्ष स्यात् ।

यद्यपि हि विमुच्यन्ते, स्थितिद्वयात् पूर्वकर्माणि ॥

नाकर्मणो हि वीर्यं, योगद्रव्येण भवति जीवस्य ।

तस्याऽवसानेन तु, सिद्धः समयस्थितिर्बन्धः ॥

योगनिरोधं च कुर्वाणः प्रथमं मनोयोगं निरुणद्धि, तत्र पर्याप्तमात्रसन्निपद्येन्द्रियस्य प्रथम-
समये यावन्ति मनोद्रव्याणि यावन्मानश्च तद्व्यापारस्तस्माद् असख्येयगुणहीनं मनोयोगं प्रतिस-
मयं निरुण्णानोऽसख्येयैः समयैः साकल्येन निरुणद्धि । यदाह भगवान् धीमदार्यदयामः—

सै णं पुञ्जमेव सन्निस्स पच्चिदियस्स पज्जत्तयस्स जहन्नजोगिस्स हिट्ठा असखेज्जगुणपरीहीणं
पढमं मणजोगं निरुभइ ॥ (प्रज्ञा० समु० पद ३६ पत्र ६०७-२)

भाष्यकारोऽप्याह—

पञ्चमिच्छसन्निस्स जचित्याइं जहन्नजोगिस्स । हुंति मणोदवाइं, तवावारो य जग्मतो ॥

तदसंखगुणविहीणं, समए समए निरुंभमाणो सो ।

मणसो सबनिरोह, कुणइ असखिज्जसमएहिं ॥

(विशेषा० गा० ३०५९-३०६०)

तथै अणंतरं च षं वेइंदियस्स पज्जत्तगस्स जहन्नजोगिस्स हिट्ठा असखिज्जगुणहीणं दुधं
वइजोगं निरुंभइ ॥ (प्रज्ञा० समु० पद ३६ पत्र ६०७-२)

भाष्यकृदप्याह—

षैज्जामिच्छविंदियजहन्नवइजोगपज्जवा जे उ । तदसंखगुणविहीणं, समए समए निरुंभतो ॥

सखवइजोगरोह, सखाईं एहिं कुणइ समएहिं । (विशेषा० गा० ३०६१-३०६२)

प्रत्यर्पणं कुर्यात् योगनिरोधं तत करोति ॥ किं न सयोग स्थितिं स बन्धहेतुरिति यत् खलु सयोग ।
न समेति परमसुखं स निर्जराकारणं परम् ॥

१ ए पूर्वमेव सन्निपद्येन्द्रियस्य पर्याप्तकस्य अपन्ययोगिनोऽथस्तादसख्येयगुणपरीहीणं प्रथमं मनोयोगं निरु-
णद्धि ॥ २ पर्याप्तमात्रसन्निपद्येन्द्रियस्य यावन्ति जघन्ययोगिनः । भवन्ति मनोद्रव्याणि तद्व्यापारश्च यन्मात्र ॥ तदस-
ख्यगुणविहीनं समये समये निरुण्णन् स । मनसः सर्वनिरोधं करोत्यसख्येयसमयैः ॥ ३ ततोऽनन्तरं च इन्द्रि-
यस्य पर्याप्तकस्य अपन्ययोगिनोऽथस्तादसख्येयगुणहीनं द्वितीयं बन्धयोगं निरुणद्धि ॥ ४ पर्याप्तमात्रेन्द्रिय-
जघन्यबन्धयोगपर्याका ये तु । तदसख्यगुणविहीनं समये समये निरुण्णन् ॥ सर्वबन्धयोगरोधं सन्मार्ताती
करोति समयैः ॥

तेओ अणतरं च णं मुहुमसा पणगजीवम्स अपज्जतगम्म जट्टतचोगिम्स हिद्दा असत्तेज्ज-
गुणपरिहीण तच्च कायजोग निरुमइ ॥ (मगा० समु० पद ३६ पत्र ६०७-२)

त च काययोग निरुधान् सूक्ष्मत्रियमप्रतिपातिष्यानमधिरोहति । तत्सामर्थ्याद्य वदनोदरा-
दिविवरपूरणेन सङ्कुचितदेहत्रिभागवर्तिप्रदेशो भवति । यदाह भाष्यमुधासुधांशुः—

तंचो य मुहुमपणगम्स पढमसमओवनत्तम् ॥ (विरोपा० गा० ३०६२)
जो त्तिर जट्टत्तजोगो, तदसत्तेज्जगुणहीणमिच्छिणे ।
समए निरुममाणो, देहतिभाग च मुचतो ॥
रुमइ स कायजोग, सखाईएहिं चैव समएहि ।
तो कयजोगनिरोहो, सेलेसीभावयामेई ॥ (विरोपा० गा० ३०६३-३०६४)
सील च समाहाण, निच्छयओ सबसंरो सो य ।
तम्सेसो सेलेसो, सेलेसी होइ तदवत्या ॥
हम्सक्कराइ मज्जेण जेण फालेण पच भण्णति ।
अच्छइ सेलेसिगओ, तच्चियमित्त तओ फाल ॥
तणुरोहारमाओ, शायइ मुहुमकिरियानियाट्टि सो ।
बुच्छित्तकिरियमप्पडिवाई सेलेसिकालम्मि ॥ (विरोपा० गा० ३०६७-३०६९)

प्रज्ञापनायामप्युक्तम्—

जोगनिरोट करिष्सा अनोगय पाउणह, अनोगय पाउणिठा ईसिं हस्सपचक्करधारणद्दाए
असंरोज्जसमइय अतमुहुत्थिय सेलेसिं पडियज्जइ, पुअरइयगुणसेदीय च ण कम्म तीसे सेलेगद्दाए
असत्तेज्जाहिं गुणसेदीहिं असत्तेज्जे कम्मस्सने खवयते वेदण्णिज्जाउयनामगोए इधेए चचारि कम्मसे
जुगय सन्निठा ओरालियतेयाकम्मगाइ सगाहि विप्पनहणाहिं विप्पजहिष्सा उज्जसेदीए अजुसमा-
पगईए एगासमएण अविग्गहेण उट्टु गता सागारोवउत्ते सिज्जइ ॥ (समु० प० ३६ पत्र ६०७-२)

भाष्यकारोऽप्याह—

संदत्तेज्जगुणाए, गुणसेदीह रइय पुरा कम्म ।

१ ततोऽनन्तरं च सूक्ष्मस्य पाङ्कजीवस्य अपज्जतव्यस्य जपन्दयोगिणोऽपराद्वन्द्वोपगुणगीर्णस्य मूलस्य
काययोगं निरुहति ॥ २ तत्रापि सूक्ष्मवदनस्य प्रथममगमरोपरमस्य ॥ य इति जपन्दयोगे मद्गहोरेदगुण
हीनवेदकस्मिन् । मन्वे निरुहन्तु देहत्रियस्य च मुचन् ॥ इति स काययोगे सङ्कुचितदेहवदनो
तत्रासौगतीरोधे हीनेसीभवत्तमेति ॥ हीं च तमाचर्त्तं निधयत्तं गर्वित्तरं स च । तमेण हीना
रीलेसी भवति तदवत्या ॥ हतापण्णि मन्वेन देह कट्टेन पच भण्णते । आभी हीनेसीगुणवद्वयत्तं तत्र
काण्ण ॥ एतुगेपरम्भाए प्यादो सूक्ष्मकिदाडनिहति स । सुत्तिउत्तकिदाज्जनिहति हीनेसीकट्टे ॥
३ योगीरोधे इत्ताऽज्जोगतं ज्ञानेति, अज्जोत्तं ज्ञान्यं ईपरं पचहण्णपरोपरकम्मसा काण्णोदण्णदिभि-
मन्मन्हीहिंसी हीनेसीं प्रीतारत्ते, पूर्वतन्निगुणत्तमेति च कर्म तस्मै हीनेदण्णवद्वयत्तं निगुणत्तमेति निर-
गच्छेदन्तं कर्मरत्तं च पचन्तं वेदनीचपुत्तामन्नेप्रामि इदं च धुए कर्मचान्नु दुगमन्नु कर्मचिदं देहदेह-
साकन्नेनि चर्त्तं देहदेहोर्त्तं च क्तुधुमन्नु चत्तुत्तत्ता एवमनदेन हीनेदण्णे च एता साकन्नेरत्तुत्तं निष्पी ॥
४ तद्गहोरेदगुणा एताभेज्ज एधिं पुरा कर्म । समव समवे एतदिता क्कमेव हीं एत कर्म ॥

समए समए खंविउ, कमेण सव्व तहि कम्म ॥ (विशेषा० गा० ३०८२)

रिउंसेदीपडिवत्तो, समयएएसतर अफुसमाणो ।

एगसमएण सिज्झइ, अह सागारोवउत्तो सो ॥ (विशेषा० गा० ३०८८)

अय च समुद्धातविधि सर्वोऽप्याजश्यकामिप्रायेणोक्त । तत्रैव गाथा—

दई कनाडे मयतरे य सहरणया सरीरत्थे ।

भासाजोगनिरोहे, सेलेसी सिज्झणा चेव ॥ (आ० नि० गा० ९५५) इति ॥२९॥

अभिहिता मार्गणास्यानेपु योगा । साम्प्रतमेतेष्वेव उपयोगस्वरूपनिरूपणपूर्वकमुपयोगान
भिधित्सुराह—

तिअनाण नाण पण चउ, दंसण धार जिय लक्खणुवओगा ।

विणु मणनाण दुकेवल, नव सुरतिरिनिरयअजण्णु ॥ ३० ॥

‘श्रीप्यज्ञानानि’ मत्यज्ञानश्रुतज्ञानविभङ्गरूपाणि ‘ज्ञानानि’ मतिज्ञानश्रुतज्ञानावधिज्ञानमन-
पर्यवज्ञानकेवलज्ञानलक्षणानि पञ्च स्वोपज्ञकर्मविपाकटीकायां विस्तरेणाभिहितस्वरूपाणि
‘चत्वारि दर्शनानि’ चक्षुर्दर्शनाचक्षुर्दर्शनावधिदर्शनकेवलदर्शनरूपाणि इत्येव द्वादशोपयोगा
प्राप्तिरूपितशब्दार्था भवन्ति । किंविशिष्टा २ इत्याह—“जिय लक्खण” चि प्राकृतत्वाद् विभ-
क्तिलोप, ‘जीवस्स’ आत्मन ‘लक्षण’ लक्ष्यते—ज्ञायते तदन्यव्यवच्छेदेनेति लक्षणम्—असाधारण
स्वरूपम् । अत एवोक्तमन्यत्र—“उपयोगलक्षणो जीव ” इति । ते च द्विधा—साकारा अना-
काराश्च । तत्र पञ्च ज्ञानानि श्रीप्यज्ञानानि इत्यष्टावुपयोगा साकारा, चत्वारि दर्शनानि अना-
कारा उपयोगा । यदाह प्रवचनार्थसार्थसरसरसीहृत्समूहप्रकाशनसहस्रमानुसर्गवान् श्रीमदार्य-
श्यामः प्रज्ञापनायामुपयोगपदेऽष्टमे—

कैतिविहे ण भते ! उवओगे पत्तचे २ गोयमा ! दुविहे उवओगे पत्तचे, त जहा—
सागारोवओगे य अणागारोवओगे य । सागारोवओगे ण भते ! कतिविहे पत्तचे २ गोयमा !
अट्टविहे पत्तचे, त जहा—आभिणिवोहियनाणसागारोवओगे सुयनाणसागारोवओगे ओहि-
नाणासागारोवओगे मणपज्जवनाणसागारोवओगे केवलनाणसागारोवओगे म्दअत्राणसागारोवओगे

१ खयिय वमसो सेडेसिकलेण । इति विशेषायश्यकभाष्ये ॥ २ अत्रुभेतिप्रतिपन्न समयप्रदेशा
न्तरमष्टुशब्द । एकसमयेन तिष्ठति अथ सावारोपयुक्त स ॥ ३ दण्ड कपाट मथा अत्रराणि संहरता
सरीरस्थ । भाषायोगनिरोध शीघ्रेशी सिद्धिर्नैव ॥ ४ अस्मत्सार्धवर्तिषु सर्वेष्वपि पुलापादरौपु जैनधर्म
प्रसारकसमया मुद्रिते चादर्शे ‘उपयोगपदेऽष्टमे’ इत्येवमेवोपलभ्यते परं प्रज्ञापनाया अष्टमपद तु
संज्ञापदमेव, उपयोगपद तु एकोनत्रिंशत्तमेवेति ॥ ५ कृत्विविधो भदत् । उपयोग प्रसप्त २ गौतम !
द्विविध उपयोग प्राप्त, तद्यथा—साकारोपयोगश्चावाकारोपयोगश्च । सावारोपयोगो भदत् । कृत्विविध
प्रसप्त २ गौतम ! अष्टविध प्रसप्त, तद्यथा—आभिनिबोधिकज्ञानसाकारोपयोग १ श्रुतज्ञानसाकारोपयोग
२ अवधिज्ञानसाकारोपयोग ३ मन पर्यवज्ञानसाकारोपयोग ४ केवलज्ञानसाकारोपयोग ५ मत्यज्ञानसा
कारोपयोग ६ श्रुतज्ञानसाकारोपयोग ७ विभङ्गज्ञानसाकारोपयोग ८ । अनाकारोपयोगो भदत् । कृत्विविध
प्रसप्त २ गौतम ! चतुर्विध प्रसप्त, तद्यथा—चतुर्दर्शनानाकारोपयोग १ अवचतुर्दर्शनानाकारोपयोग
२ अवधिदर्शनानाकारोपयोग ३ केवलदर्शनानाकारोपयोग ४ ॥

सुयभ्रान्नासागारोवओगे विमंगनाणसागारोवओगे । अणागारोवओगे णं भंते ! कइविहे पन्नचे ? गोयमा ! चउविहे पन्नचे, तं जहा—चक्खुदंसणअणागारोवओगे अचक्खुदंसणअणागारोवओगे ओहिदंसणअणागारोवओगे केवलदंसणअणागारोवओगे य ॥ (उपयो० पद २९ पत्र ५२५-१)

भाषार्थः प्रागेव मार्गणास्थाने भेदाभिधानादसरे सप्रपञ्चमभिहित इति । “विणु मणनाण” इत्यादि, विना मन.पर्यायज्ञानं केवलद्विकं च—केवलज्ञानकेवलदर्शनलक्षणं शेषा नवोपयोगा भवन्ति ‘सुरे’ सुरगतौ “तिरि” चि तिर्यगतौ ‘नरके’ नरकगतौ ‘अयते’ विरतिहीने, एतेषु सर्वेष्वपि हि सर्वविरत्यसम्भवेन मन.पर्यायज्ञानकेवलद्विकासम्भवादिति ॥ ३० ॥

तस जोय वेय सुक्काहार नर पणिंदि सन्नि भवि सव्वे ।

नयणेयर पण लेसा, कसाइ दस केवलदुगूणा ॥ ३१ ॥

त्रतेषु ‘योगेषु’ मनोवाक्यरूपेषु ‘वेदेषु’ द्रव्यवेदरूपस्त्रीपुनपुंसकलक्षणेषु शुक्लेश्यायाम् आहारकेषु नरगतौ पञ्चेन्द्रियेषु संज्ञिषु “भवि” चि भव्येषु च सर्वे द्वादशाप्युपयोगाः सम्भवन्ति, एतेषु सर्वेष्वपि सम्यक्त्वदेशविरतिसर्वविरत्यादीनां सम्भवात् । “नयणं” ति चक्षुर्दर्शने “इयर” चि अचक्षुर्दर्शने ‘पधसु लेश्यासु’ कृष्णनीलकापोततेज.पद्मलेश्यासु ‘कपायेषु’ क्रोधमानमायालोभेषु दश उपयोगा भवन्ति । के ? इत्याह—केवलद्विकेन उक्ता—हीना ज्ञानचतुष्टयाज्ञानत्रिकदर्शनत्रिकरूपाः, न तु केवलद्विकम्, चक्षुर्दर्शनादिसद्भावेऽनुत्पादात् तस्य ॥ ३१ ॥

चउरिंदि सन्नि दुअनाणदंस इग वि च्ति थायरि अचक्खु ।

तिअनाण दंसणदुगं, अनाणतिग अभव मिच्छदुगे ॥ ३२ ॥

चतुरिन्द्रिये असंज्ञिनि च चत्वार उपयोगा भवन्ति । के ते ? इत्याह—“अज्ञानदर्शने” द्वे अज्ञाने—मत्त्वज्ञानश्रुताज्ञानरूपे, द्वे दर्शने—चक्षुर्दर्शनाचक्षुर्दर्शनलक्षणे इत्यर्थः । तथा त एव पूर्वोक्ताश्चत्वार उपयोगाः “अचक्खु” चि अचक्षुषः—चक्षुर्दर्शनरहिताः सन्तस्त्वयो भवन्ति । केषु ? इत्याह—“इग” चि सामान्यत एकेन्द्रियेषु द्वीन्द्रियेषु त्रीन्द्रियेषु ‘स्थावरेषु’ पृथिव्यम्बुते-जोवायुवनस्पतिषु । कोऽर्थः ? एकद्वित्रीन्द्रियस्थावरेषु मत्त्वज्ञानश्रुताज्ञानाचक्षुर्दर्शनरूपास्त्रय उपयोगा भवन्तीत्यर्थः, न शेषा, यतः सम्यक्त्वाभावाद् मतिश्रुतज्ञानासम्भवः, सर्वविरत्यभावाच्च मन.पर्यायज्ञानकेवलज्ञानकेवलदर्शनाभावः, यत् पुनरविधिकं विभङ्गज्ञानं च तद् भवप्रत्ययं गुणप्रत्ययं वा, न चाऽनयोरन्यतरोऽपि प्रत्ययः सम्भवति, चक्षुर्दर्शनोपयोगाभावात् चक्षुरिन्द्रिया-भावादेव सिद्धः । तथा त्रयाणामज्ञानानां समाहारः त्र्यज्ञानम्, अज्ञानत्रयम्—मत्त्वज्ञानश्रुताज्ञान-विभङ्गरूपं ‘दर्शनद्विकं’ चक्षुर्दर्शनाचक्षुर्दर्शनलक्षणमित्येते पञ्चोपयोगा भवन्ति । कः ? इत्याह—‘अज्ञानत्रिके’ मत्त्वज्ञानश्रुताज्ञानविभङ्गरूपे । यत्त्वज्ञानत्रिकेऽवधिदर्शनं पूर्वाचार्यैः कुतश्चित् कारणाद् नेप्यते तद् न सम्यगवगच्छानः, तच्चाविधसम्प्रदायाभावात्; अथ च सिद्धान्ते प्रतिपाद्यते, तथा च प्रज्ञप्तिस्मृत्तं पूर्वदर्शितमेव, तदभिप्रायादस्माभिरपि नोक्तमिति । ‘अभवे’ अमव्ये ‘मिथ्यात्वद्विके’ मिथ्यात्वे सास्तादने [च] पञ्चोपयोगाः—अज्ञानत्रिकदर्शनद्विकरूपा न शेषा; अवदातसम्यक्त्वविरत्यभावादिति ॥ ३२ ॥

केवलदुगे नियदुगं, नव तिअनाण विणु खइय अहखाए ।
दंसणनाणतिगं देसि मीसि अच्चाणनीसं तं ॥ ३३ ॥

‘केवलद्विके’ केवलज्ञानकेवलदर्शनलक्षणे ‘निजद्विके’ केवलज्ञानकेवलदर्शनरूपमुपयोगद्विके भवति, न शेषा दश, ज्ञानदर्शनव्यवच्छेदेनैव केवलयुगलस्य सद्भावात्, “नहम्मि उ छाउम-
त्थिए नाणे ।” (आ० नि० गा० ५३९) इति वचनात् । तथा क्षायिके सम्यक्त्वे यथा-
स्थायते च सयमे नवोपयोगा भवन्ति । के ते ? इत्याह—‘अज्ञानत्रिक’ मतिश्रुताज्ञानविभङ्ग-
ज्ञानलक्षण विना, यत् क्षायिकयथाख्यातयोरज्ञानत्रिक न भवत्येव, तस्य मिथ्यात्वनिबन्धनत्वात्,
निर्मूलतो मिथ्यात्वक्षयेणोपशमेन च क्षायिकसम्यक्त्वयथाख्यातोत्पादात्, अत एतयोर्नवैवोपयोगा
भवन्तीति । तथा ‘देशे’ देशविरते षडुपयोगा भवन्ति । कथम् ? इत्याह—‘दर्शनज्ञानत्रिक’
त्रिकशब्दस्य प्रत्येक सम्बन्ध, दर्शनत्रिक—चक्षुर्दर्शनाचक्षुर्दर्शनावधिदर्शनरूपम्, ज्ञानत्रिक—
मतिश्रुतावधिज्ञानरूपमिति, न शेषा, मिथ्यात्वसर्वविरत्यभावात् । मिश्रे तदेव दर्शनज्ञानत्रिक-
मज्ञानमिश्र द्रष्टव्यम्, मतिज्ञान मत्यज्ञानमिश्र १ श्रुतज्ञान श्रुताज्ञानमिश्र २ अवधिज्ञान विभङ्ग-
ज्ञानमिश्र ३ दर्शनत्रिक ३ चेति मिश्रेऽपि षडुपयोगा सिद्धा भवन्ति । इह चावधिदर्शनमाग-
माभिप्रायेण उच्यते, अन्यथा एतेष्वेव मार्गणास्थानकेषु गुणस्थानकमार्गणाया “अनयाइ नव
मइसुओहिदुगे” (गा० २१) इत्युक्तमिति ॥ ३३ ॥

मणनाणचकरवुवज्जा, अणहारे तिन्नि दंस चउ नाणा ।

चउनाणसंजमोवसम वेयगे ओहिदंसे य ॥ ३४ ॥

मन पर्यायज्ञानचक्षुर्दर्शनवर्जा शेषा दशोपयोगा अनाहारके भवन्ति । यत्तु मन पर्यवज्ञान
चक्षुर्दर्शन त्रचानाहारके न सम्भवति, यतोऽनाहारको विग्रहगतौ केवलिसमुद्भावावस्थाया च,
न च तदानीं मन पर्यायज्ञानचक्षुर्दर्शनसम्भव इति । तथा ‘त्रीणि दर्शनानि’ चक्षुर्दर्शनाचक्षुर्दर्श-
नावधिदर्शनरूपाणि ‘चत्वारि ज्ञानानि’ मतिश्रुतावधिमन पर्यायलक्षणातीत्येव सप्तोपयोगा भवन्ति,
क ? इत्याह—चतु शब्दस्य प्रत्येक सम्बन्धात् चतुर्षु ज्ञानेषु—मतिज्ञानश्रुतज्ञानावधिज्ञानमन-
पर्यायज्ञानेषु, तथा चतुर्षु सयमेषु—सामायिकच्छेदोपस्वापनपरिहारविशुद्धिकसूक्ष्मसम्परायेषु,
औपशमिके सम्यक्त्वे ‘वेदके’ क्षायोपशमिकापरपर्याये, अवधिदर्शने ‘च’ समुच्चये, न शेषा,
तत्सद्भावे मत्यज्ञानादीनामसम्भवात् । इहाप्यवधिदर्शने मत्यज्ञानानुपयोगप्रतिषेधो बहुश्रुताचार्या-
भिप्रायापेक्षया द्रष्टव्य, अन्यथा हि मत्यज्ञानादिमतामपि सूत्रे साक्षाद् अवधिदर्शन प्रतिपादि-
तमेव, प्रज्ञप्तिमुत्रं च प्रागेवोक्तमिति ॥ ३४ ॥

उक्ता मार्गणास्थानेषु उपयोगा । अथ योगेषु जीवगुणस्थानकयोगोपयोगान् अधिकृत्य
मतान्तरमाह—

दो तेर तेर वारस, मणे कमा अट्ट दु चउ चउ वयणे ।

चउ दु पण तिन्नि काए, जियगुणजोगोवओगऽजे ॥ ३५ ॥

अन्ये त्वाचार्या “मणि” चि मनोयोगे द्वे जीवस्थानके, त्रयोदश गुणस्थानकानि, त्रयोदश

योगाः, द्वादशोपयोगा इतीच्छन्ति 'क्रमात्' क्रमेण यथासह्यमित्यर्थः । अत्रायमभिप्रायः—
 प्राग् योगान्तरसहितोऽसहितो वा स्वरूपमात्रेणैव काययोगादिविवक्षितस्तेन तत्र यथोक्तगुणस्था-
 नकादिवक्तव्यता सर्वाऽप्युपपद्यते, इह तु काययोगादियोगान्तरविरहित एव विवक्ष्यते । यथा-
 मनोयोगवाग्योगविरहितः काययोगः, मनोयोगविरहितो वाग्योगः । ततो मनोयोगे द्वे अन्तिमे
 जीवस्थानके, अयोगिकेवल्वर्जितानि त्रयोदश गुणस्थानानि, कर्मणौदारिकमिश्रवर्जितास्त्रयोदश
 योगाः, कर्मणौदारिकमिश्रौ हि काययोगौ अपर्याप्तावस्थायां केवलिसमुद्घातावस्थायां वा । न
 च तदानीं मनोयोगः, अपर्याप्तावस्थायां मनस एवाभावात्, केवलिसमुद्घातावस्थायां तु प्रयो-
 जनाभावात् । उक्तं च—

मनोवचसां तु तदा सर्वथा न व्यापारयति, प्रयोजनाभावात् । (धर्मसारभूलीकायाम्)

तथा 'वचने' मनोयोगविरहिते वाग्योगे क्रमाद् अष्टौ जीवस्थानानि—पर्याप्तापर्याप्तद्वीन्द्रियत्री-
 न्द्रियचतुरिन्द्रियासंज्ञिपञ्चेन्द्रियरूपाणि, द्वे गुणस्थाने—मिथ्यात्वसासादनलक्षणे, चत्वारो योगाः—
 कर्मणौदारिकमिश्रौदारिकासत्यासृपावाग्योगरूपाः, चत्वार उपयोगाः—मत्यज्ञानश्रुताजानाचक्षुर्दर्श-
 नाचक्षुर्दर्शनलक्षणाः । वाग्योगो हि मनोयोगविरहितस्त्रयोदशो द्वीन्द्रियादिष्वेवाऽसंज्ञिपञ्चेन्द्रियपर्य-
 न्तेषु सम्भवति नान्येषु । ततो यथोक्तान्येव जीवस्थानकादीनि तत्र सम्भवन्ति नानाधिकानि ।
 तथा केवलकाययोगे चत्वारि पर्याप्तापर्याप्तसूक्ष्मवादैकेन्द्रियलक्षणानि जीवस्थानकानि, द्वे आद्ये
 गुणस्थानके—मिथ्यादृष्टिसासादनलक्षणे, पञ्च योगाः—वैक्रियद्विकौदारिकद्विकर्मणरूपाः, त्रय
 उपयोगाः—मत्यज्ञानश्रुताजानाचक्षुर्दर्शनस्वरूपाः । केवलकाययोगो हि एकेन्द्रियेष्वेवावाप्यते,
 तत्र जीवस्थानकादीनि यथोक्तान्येव घटन्त इति ॥ ३५ ॥

अभिहितं योगेष्वेकीयमतम् । साम्प्रतं मार्गणास्थानेषु लेख्या अभिधित्सुराह—

छसु लेसासु सठाणं, एगिदि असन्नि भूदगवणेसु ।

पढमा चउरो तिन्नि उ, नारय विगलग्गि पवणेसु ॥ ३६ ॥

पङ्कलेस्यासु स्वस्थानं सा सा लेख्या भवति, यथा कृष्णलेस्याया कृष्णलेख्या इत्यादि ।
 सामान्यत एकेन्द्रियेषु 'असन्नि(नि'मनोविज्ञानरहिते) 'भूदकवनेषु' पृथिव्यम्बुवनस्पतिषु प्रथमाः—
 कृष्णनीलकापोततेजोलेख्याश्चतस्रो भवन्ति, भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्कसौधर्मेशानदेवा हि स्वस्व-
 भवच्युता एतेषु मध्ये समुत्पद्यन्ते ते च तेजोलेख्यावन्तः, जीवश्च यल्लेख्य एव म्रियते अग्रेऽपि
 तल्लेख्य एवोपपद्यते, "जल्लेसे मरइ तल्लेसे उववज्जइ" इति वचनात् । तत एतेषामपर्याप्तावस्थायां
 कियत्कालं तेजोलेख्या भवति । नारकेषु 'विकलेषु' द्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियेषु 'अभिषु'
 तेजस्कायेषु 'पवनेषु' वायुकायिकेषु प्रथमास्त्रिसु—कृष्णनीलकापोतलेख्या भवन्ति नाऽन्याः,
 प्रायोऽमीषामप्रशस्ताध्यवसायस्थानोपेतत्वात् ॥ ३६ ॥

अहत्वाप सुहुम केवलदुग्गि सुक्खा छावि सेसठाणेसु ।

नरनिरयदेवतिरिया, थोवा दु असंखण्तगुणा ॥ ३७ ॥

यथाख्यातसंयोगे सूक्ष्मसम्परायसंयोगे च 'केवलद्विके' केवलज्ञानकेवलदर्शनरूपे शुक्कलेख्यैव
 न शेषलेख्याः, यथाख्यातसंयोगादौ एकान्तविशुद्धपरिणामभावात् तस्य च शुक्कलेख्याऽविनाम्बु-

तत्वात् । 'शेषस्वानेषु' सुरगतौ तिर्यग्गतौ मनुष्यगतौ पञ्चेन्द्रियत्रसकाययोगत्रयवेदत्रयकपायच-
तुष्टयमतिज्ञानश्रुतज्ञानावधिज्ञानमनःपर्यायज्ञानमत्यज्ञानश्रुताज्ञानविभङ्गज्ञानसामायिकच्छेदोपस्था-
पनपारिहारविशुद्धिक्रदेशविरताविरतचक्षुर्दर्शनाचक्षुर्दर्शनावधिदर्शनमव्याभव्यसायिकक्षायोपश-
मिकौपशमिकसास्वादनमिश्रमित्यात्वसत्रयाहारक्रानाहारकलक्षणैकचत्वारिंशत्सु शेषमार्गणास्नानकेषु
षडपि लेख्याः ।

उक्ता मार्गणास्नानेषु लेख्याः । इदानीं मार्गणास्नानेषु स्वस्नानापेक्षयाऽल्पबहुत्वं निरूपयिषु-
राह—'नरनिरय' इत्यादि । इह यथासह्येन योजना कर्तव्या । सा चैवम्—नरा निरयदेव-
तिर्यग्योनिकेभ्यः सकाशात् स्तोकाः । यत इह द्विविधा नराः—वान्तपित्तादिजन्मानः सम्मूर्च्छजाः,
सीगर्भोत्पन्नाः गर्भजाश्च । तत्रायाः कदाचिद् न भवन्त्येव, जघन्यतः समयस्य उत्कृष्टतस्तु
चतुर्विंशतिमुहूर्तानां तदन्तरकालस्य प्रतिपादितत्वात् ।

यदाह सन्देहसन्दोहसैल्युक्तभङ्गदम्भोर्लिर्भगवान् जिनभद्रगणिक्रमाश्रमणः—

वारस मुहुत्त गढ्मे, उक्कोस समुच्छिमेसु चउयीसं ।

उक्कोस विरहकालो, दोसु वि य जहन्नओ समओ ॥ (षृ० सं० पत्र १३०—१)

उत्पन्नानां तु जघन्यत उत्कृष्टतश्चान्तर्मुहूर्तसितिकत्वेन परतः सर्वेषां निर्लेपत्वसम्भवाद् यदा
तु भवन्ति तदा जघन्यत एको द्वौ त्रयो वा, उत्कृष्टतस्त्वसद्व्याताः । इतरे तु सर्वदेव सद्येभ्या
भवन्ति नासद्येभ्या, तत्र सद्येवैकस्य सद्व्यातभेदत्वात् ज्ञायते कियदपि सद्येवैकम् अतो
विशेषत इदं प्ररूप्यते—इह षष्ठ्यवर्गः पञ्चमवर्गेण यदा गुणितो भवति तदा गर्भजमनुष्य-
सद्व्या भवति । अथ कोऽयं षष्ठः (अन्थाग्रम्—१५००) वर्गः ? कश्च पञ्चमः ? इत्येतदुच्यते—
विवक्षितः कश्चिद् राशिस्तेनैव राशिना यत्र गुण्यते स तावद् वर्गः । तत्रैकस्य वर्ग एव न भवति,
अतो वृद्धिरहितत्वादेव वर्ग एव न गण्यते । द्वयोस्तु वर्गश्चत्वारो भवन्ति, एष प्रथमो वर्गः ४ ।
चतुर्णां वर्गः षोडशेति द्वितीयो वर्गः १६ । षोडशानां वर्गो द्वे शते पदपद्याशदधिके तृतीयो
वर्गः २५६ । अस्य राशेर्वर्गः पञ्चषष्टिः सहस्राणि पञ्च शतानि पदपद्याशदधिकानि चतुर्थो
वर्गः ६५५३६ । अस्य राशेर्वर्गः सार्धगाथया प्रोच्यते—

चैत्तारि य फोडिसया, अउणचीसं च हुंति कोडीओ ।

अउणावजं ल्यसा, सत्तट्टिं चैव य सहस्सा ॥

दो य सया छल्लउया, पंचमवर्गो इमो विणिदिट्टो । (अनु० चू० पत्र ७०)

अङ्गस्थापना—४२९४९६७२९६ । अस्यापि राशेर्वर्गो गायत्रयेण प्रतिपाद्यते—

ल्वसं कोडाकोडी, चउरासीइं भवे सट्टसाइं ।

१ सा चैन्मे द्वन्द्वमेयोरिति 'एरुचत्वारिंशति' इति भाजम्, भविष्यत्सपि, तथापि लेखकेन पण्डितंमन्येन
वा वेनायेतद् अङ्कितं लक्ष्यते ॥ २ द्वादश मुहूर्ता गर्भजेषु सम्मूर्च्छिमेषु चतुर्विंशति । उत्कृष्टतं विरह-
कालः । द्वयोरपि च जघन्यतः समयः ॥ ३ चत्वारि च षोडशतानि एकोनत्रिंशच्च भवन्ति कोटयः ।
एकोनपद्याशद् लक्षाः सप्तषष्टिरेव च सहस्राणि ॥ द्वे च शते पण्यवतिः पचमवर्गोऽयं विनिर्दिष्टः ॥ ४ षष्ठो
समाप्तो होति । अनुयोगद्वारचूर्णो ॥ ५ लक्षं षोडशकोटी चतुरशीतिर्भवन्ति सहस्राणि ।

चत्वारि य सत्तद्वा, हुंति सया कौडिकोडीणं ॥
 चोयालं लक्ष्वाहं, कौडीणं सच चेव य सहस्ता ।
 तिलि य सया य सर्यरी, कौडीणं हुंति नायत्रा ॥
 पंचाणउई लक्खा, एगावचं भवे सहस्ताइं ।

छ स्सोलमुत्तर सया, एसो छट्टो हवइ वग्गो ॥ (अनु० चू० पत्र ७०)

[अङ्गतोऽपि दर्शयते—] १८४४६७४४०७३७०९५५१६१६ । तदयं षष्ठो वर्गः
 पूर्वोक्तेन पञ्चमवर्गेण गुण्यते, तथा च सति या सहजा भवति तस्यां जघन्यपदिनो गर्भजमनुप्या
 वर्तन्ते । सा चैयम्—७९२२८१६२५१४२६४३३७५९३५४३९५०३३६ । अयं च
 राशिः कौटीकोट्यादिप्रकारेण केनाऽप्यभिधातुं न शक्यतेऽतः पर्यन्तादारम्याङ्कमात्रसङ्ख्यार्थं
 गाथाद्वयम्—

छंय तिलि तिलि सुलं, पंचेव य नव य तिलि चत्वारि ।

पचेव तिलि नव पच, सच तिलेव तिलेव ॥

चउ छ दो चउ इक्को, पण दो छक्किगो य अट्टेव ।

दो दो नव सचेव ये, अंकङ्कणा पराहुत्ता ॥ (अनु० चू० पत्र० ७०)

तदेवमेतेष्वेकोनत्रिंशदङ्कस्थानेषु जघन्यपदिनो गर्भजमनुप्या वर्तन्ते ।

उक्तं चानुयोगद्वारेषु—

जैहलपए[सखेज्जा] संखिज्जाओ कोडाकोडाकोडीओ । (पत्र २०५-२)

तदेवं जघन्यपदिनो मनुप्या, उत्कृष्टपदिनम्बसद्गताताः । उक्तं चानुयोगद्वारसूत्रे—

उक्कोसपए असखिज्जा असखिज्जाहि उसप्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ, खिचओ
 उक्कोसपए रूवपखिसचेहिं मणूसेहिं सेढी अवहीरइ, असखेज्जाहिं अवसप्पिणीहिं उस्सप्पिणीहिं
 कालओ, खिचओ अंगुलपदमवगामूल तइयवगामूलपडुप्पत्तं ॥ (पत्र २०५-२)

अस्येयमक्षरगमनिका—उत्कृष्टपदे मनुप्या असङ्ख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीसमयराशितुल्याः ।
 क्षेत्रतस्त्वेकसित्त्वं मनुप्यरूपे प्रक्षिप्ते मनुप्यरूपैरेका नम प्रदेशश्रेणिरपह्रियते । कियता कालेन !
 इत्याह—असङ्ख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः । कियता क्षेत्रमण्डापहारेण ? इत्याह—“अंगुलपदमव-
 गामूलं तइयवगामूलपडुप्पत्तं” ति श्रेणेरहुलप्रमाणे क्षेत्रे यः प्रदेशराशिस्तस्य यत् प्रथमं वर्गमूलं
 तत् तृतीयवर्गमूलप्रदेशराशिना गुण्यते, गुणिते च यः प्रदेशराशिर्भवति तत्प्रमाणं क्षेत्रसङ्ख्ये-
 कैकं रूपमपहरति । अयमर्थः—इह कित्वाहुलप्रमाणक्षेत्रे नम प्रदेशराशिः सद्भावतोऽसङ्ख्येय-

चत्वारि च रासपठिर्भवन्ति शतानि कोटिकोटीनाम् ॥ चतुर्थत्वारिंशद् लक्षाः कोटीनां सप्त एव च सहस्रानि ।
 श्रीणि च शतानि च सप्तति-कोटीनां भवन्ति शतव्यानि ॥ पचनवतिंशत् एवपयासद् भवन्ति सहस्रानि ।
 पद् षोडशोत्तराणि शतानि एव षट्ठो भवति वर्गः ॥ १ सत्तारि अनुयोगद्वारचूर्णिलघुवृत्तयोः ॥

१ पद् श्रीणि श्रीणि शतं पंचैव च नव च श्रीणि चत्वारि । पंचैव श्रीणि नव षय रास श्रीण्येव श्रीण्येव ॥
 पत्तारि पद् द्वे चत्वारि एक पय द्वे पद् एकवच अट्टेव । द्वे द्वे नव सत्तैव च अङ्कस्थानानि पञ्चाङ्कानि ॥
 २ य टण्णाई उवविहुत्ताइं ॥ अनुयोगद्वारचूर्णा ॥ ३ जघन्यपदे सद्गताता, सङ्खेया, कोटिकोटिकोड्य ॥

प्रदेशपरिमाणोऽप्यसत्कल्पनया षट्षाशदधिकशतद्वयपरिमाणः कल्प्यते २५६; अत्र प्रथमं वर्गमूलं षोडश १६, द्वितीयं वर्गमूलं चत्वारि ४; तृतीयं वर्गमूलं द्वे २; तत्र प्रथमवर्गमूलं षोडशलक्षणं तृतीयवर्गमूलेन गुणितं जाता द्वात्रिंशत् ३२, एवमेते नभःप्रदेशाः सद्भावतोऽस-
ह्येया अप्यसत्कल्पनया द्वात्रिंशत्सङ्ख्याः परिमायाः । ततः श्रेणेर्मध्याद् यथोक्तप्रमाणं द्वात्रिंशत्-
प्रदेशप्रमाणमित्यर्थः क्षेत्रसंप्लेदे यथैकैकं मनुष्यरूपं क्रमेण प्रतिसमयमपहरति तदाऽसह्येयोत्सर्पि-
ष्यवसर्पिणीभिः सर्वाऽपि श्रेणिरपह्रियन्ते यथैकं मनुष्यरूपं स्यात्, तच्च नास्ति, सर्वोत्कृष्टानामपि
समुदितगर्भजसम्पूर्णेजमनुष्याणामेतावतामेव भावात् । इदमुक्तं भवति—उत्कृष्टपदवर्तिभिरपि
सर्वतः सप्तरज्जुप्रमाणस्य घनीकृतस्य लोकस्यैकैकप्रदेशपरिकल्पितं श्रेणिमात्रमपि अद्भुलमात्रक्षेत्रप्रदेश-
राशिसम्बन्धितृतीयवर्गमूलगुणितप्रथमवर्गमूलप्रदेशप्रमाणैरसत्कल्पनया षट्षाशदधिकशतद्वयप्र-
माणाद्भुलमात्रक्षेत्रप्रदेशराशिसम्बन्धित्विकलक्षणतृतीयवर्गमूलगुणितषोडशलक्षणप्रथमवर्गमूलल-
ब्धद्वात्रिंशत्प्रदेशप्रमाणैराकाशखण्डैर्मनुष्यरूपस्थानीयैरपह्रियमाणामपि नापह्रियन्ते, एकरूपहीन-
त्वात्; यदि पुनरेकं रूपमन्यत् स्यात् ततः सकलाऽपि श्रेणिरपह्रियेत । कालत्रय प्रतिसमयमेता-
वत्प्रमाणैरप्याकाशखण्डैरपह्रियमाणा । श्रेणिरसद्भावताभिरुत्सर्पिष्यवसर्पिणीभिर्निःशेषतोऽपह्रियते,
कालतः सकाशात् क्षेत्रस्यात्यन्तसूक्ष्मत्वात् । उक्तं च—

उक्त्वोत्सर्प जे मणुस्ता ह्वन्ति तेसु इक्ष्मि मणुसंखुवे पक्खिचे समाणे तेहिं मणुस्तेहिं तेवी
अवहीरइ । तीसे य सेदीए कालखिचेहिं अवहारो मग्गिज्जइ—कालओ त्वाव असंखिज्जाहिं उस्स-
प्पिणीओसप्पिणीहिं, खिचओ अंगुलपदमवगामूलं तइयवग्गमूलपडुप्पन्नं । किं भणियं होइ ?—
तीसे सेदीए अंगुलायं खंडे जो पएसरासी तस्स जं पदमवग्गमूलपएसरासिमाणं तं तइयवग्गमू-
लपएसरासिपडुप्पाइए समाणे जो पएसरासी हवइ एवइएहि खंडेहिं अवहीरमाणी अवहीरमाणी
जाव निट्ठाइ ताव मणुस्ता वि अवहीरमाणा अवहीरमाणा निट्ठन्ति । आह कइमेगा सेदी एइह-
मिचेहिं खण्डेहिं अवहीरमाणी अवहीरमाणी असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणिओसप्पिणीहिं अवहीरइ ?
आयरीओ आह—लेत्तस्स सुहुमत्तणओ । सुत्ते वि जं भणियं—

सुहुमो य होइ कालो, तत्तो सुहुमयरयं हवइ खिचं ।

अंगुलसेदीमिचे, ओसप्पिणीओ असंखिज्जा ॥ (अनु० च० पत्र ७२) इति ।

१ उत्कृष्टपदे ये मनुष्या भवन्ति तेभ्येकस्मिन् मनुष्यरूपे प्रक्षिप्ते सति तैर्मनुष्यैः श्रेणिरपह्रियते । तस्याथ
श्रेणेः काशक्षेत्राभ्यां अपहारो मृग्यते—कालतस्तावदसह्येयाभिरुत्सर्पिष्यवसर्पिणीभिः, क्षेत्रतोऽद्भुलप्रथमवर्गमूलं
तृतीयवर्गमूलगुणितम् । किं भणितं भवति ?—तस्याः श्रेणेरद्भुलावते खण्डे यः प्रदेशराशिः तस्य यत् प्रथमवर्ग-
मूलप्रदेशराशिमानं तत् तृतीयवर्गमूलप्रदेशराशिगुणिते संति यः प्रदेशराशिर्भवति एतावन्निः खण्डेरपह्रिय-
माणाऽपह्रियमाणा यावन्नितिष्ठति तावद् मनुष्या अपि अपह्रियमाणा अपह्रियमाणा नितिष्ठन्ति । आह
कइमेका श्रेणेरैतावन्मात्रैः खण्डैरपह्रियमाणा अपह्रियमाणा अउत्सेयाभिरुत्सर्पिष्यवसर्पिणीभिरपह्रियते ?
आचार्य आह—क्षेत्रस्य सूक्ष्मत्वात् । सूत्रेऽपि यद्भणितं—सूक्ष्मथ भवन्ति कान्तस्ततः सूक्ष्मतरकं भवति
क्षेत्रम् । अद्भुलश्रेणिमात्रेऽवसर्पिष्योऽसह्येयाः ॥ २ जाव अनुयोगद्धारचूर्णी ॥ ३ ऽदुप्पाडिते अनुयोग-
द्धारचूर्णी ॥ ४ ऽदमं वग्गमूलं तं तइयवग्गमूलपएसरासिणा पडुप्पाणिज्जइ, पडुप्पाडिते मग्गणे जो रासी हवइ
एवइएहिं खण्डेहिं सा सेदी अथ० अनुयोगद्धारचूर्णी ॥ ५ गाथेयभाचइयकनिर्घुत्तौ सप्तत्रिंशत्तमी ॥

अतो निरयादिभ्यः सकाशात् स्तोका नराः, तेभ्यो नारका असद्वेयगुणाः । यत एवमनु-
योगद्वारेषु नारकपरिमाणमुपदर्शयते—

नेरइयाणं भंते ! केवइया वेउवियसरीरा पन्नता ! गोयमा ! दुविहा पन्नता, तं जहा—वद्धि-
हय्य मुविल्लया य । तत्थ णं जे ते वद्धिल्लया ते णं असंखेज्जा असखिज्जाहि उस्सप्पिणिअ-
सप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ, खेत्तओ असंखेज्जाओ सेढीओ पयरस्स असंखेज्जइभागे । तासि
णं सेढीणं विक्खंभसूई अंगुलपढमवगामूलं वीयवगामूलपडुप्पन्नं, अहव णं अंगुलविइयवगामू-
लघणपमाणमित्ताओ सेढीओ ॥ (पत्र १९९-२)

अस्येयमक्षरगमनिका—नारकाणां बद्धानि वैक्रियशरीराण्यसद्वेयानि, प्रतिनारकभेकैकवैक्रि-
यसद्भावाद् नारकाणां चासद्वेयत्वात्, तानि च कालतोऽसद्वेयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीसमयराशि-
ह्यानि । क्षेत्रतस्तु प्रतरासद्वेयभागवर्त्यसद्वेयश्रेणीनां ये प्रदेशास्तसद्धानि भवन्ति । ननु प्रत-
रासद्वेयभागेऽसद्वेययोजनकोटयोऽपि भवन्ति तत् किमेतावत्यपि क्षेत्रे या नमःश्रेणयो भवन्ति
ता इह गृह्यन्ते ? न, इत्याह—“तासि णं सेढीणं विक्खंभसूई” इत्यादि । तासां श्रेणीनां
विष्कम्भसूचिर्विस्तारश्रेणिर्गच्छेति शेषः । कियती ? इत्याह—“अंगुल” इत्यादि । अङ्गुलप्रमाणे
प्रतरक्षेत्रे यः श्रेणिराशिः तत्र किलासद्वेयानि वर्गमूलान्युचिष्ठन्ति अतः प्रथमवर्गमूलं द्वितीय-
वर्गमूलेन प्रत्युत्पन्नं—गुणितम्, तथा च यावन्त्योऽत्र श्रेणयो लब्धा एतावत्प्रमाणश्रेणीनां विष्क-
म्भसूचिर्भवति, एतावत्यः श्रेणयोऽत्र गृह्यन्त इत्यर्थः । इदमुक्तं भवति—अङ्गुलप्रमाणे प्रतरक्षेत्रे
किलाऽस्तकल्पनया पद्मच्छाशदधिके द्वे शते श्रेणीनां भवतः, तद्यथा—२५६, अत्र प्रथमं
वर्गमूलं १६, द्वितीयं ४, चतुर्भिश्च षोडश गुणिता जाता चतुःषष्टिः ६४, एषा चतुःषष्टि-
रपि सद्भावतोऽसद्वेयोः श्रेणयो मन्तव्याः, एतावत्सद्वेयश्रेणीना विस्तारसूचिरिह ग्राह्या । अथवा
‘णं’ इति वाक्यालङ्कारे, अत्र द्वितीय प्रकारः प्रस्तुतार्थविषये । तथाहि—“अङ्गुलविइयवग-
मूलघण” इत्यादि । अङ्गुलप्रमाणप्रतरक्षेत्रवर्तिश्रेणिराशेर्यद् द्वितीयवर्गमूलमनन्तरं चतुष्टयरूपं
दर्शितं तस्य यो घनश्चतुःषष्टिलक्षणस्तत्प्रमाणाः श्रेणयोऽत्र गृह्यन्त इति प्ररूपणैव भिद्यतेऽर्थतस्तु
स एव । इदमत्र तात्पर्यम्—सप्तर्ज्जुप्रमाणस्य घनीकृतस्य लोकस्य या ऊर्ध्वाध आयता एकप्रादे-
शिक्यः श्रेणयोऽङ्गुलमात्रक्षेत्रप्रदेशराशिगतद्वितीयवर्गमूलघनप्रदेशराशिप्रमाणास्तासां यावान् प्रदे-
शराशिस्तावत्प्रमाणा नारकाः, अतस्ते नरेभ्योऽसद्वेयातगुणा एव ॥

एतेभ्योऽपि देवा असद्वेयातगुणाः । कथम् ? इति चेद् उच्यते—देवा हि भवनपत्यादि-
भेदेन चतुर्णां, भवनपतयोऽसुरादिभेदेन दशविधाः । तत्राऽसुरकुमारा अपि तावद् घनीकृतस्य
लोकस्य या ऊर्ध्वाध आयता एकप्रादेशिक्यः श्रेणयोऽङ्गुलमात्रक्षेत्रगतप्रदेशराशिसम्बन्धिप्रथम-
वर्गमूलसद्वेयभागगतप्रदेशराशिप्रमाणास्तासां सम्बन्धी यावान् प्रदेशराशिस्तावत्सद्भावाः, एवं
नागकुमारादयोऽपि द्रष्टव्याः । तथा सद्वेययोजनप्रमाणाकाशप्रदेशसूचिरूपैः स्रष्टैर्यावद्विधेनी
कृतस्य लोकस्य मण्डकाकारः प्रतरोऽपह्रियते तावत्प्रमाणा व्यन्तराः । उक्तं च—

सखेज्जजोयणाणं, सूइपएसेहि माइयं पयरं ।

वतरसुरेदि हीरइ, एवं एकेव नेण्णं ॥ (पञ्चस० गा० ४८)

अस्या अक्षरगमनिका—सङ्क्षेययोजनप्रमाणा 'सूचि' एकप्रादेशिकी पङ्क्तिस्तत्प्रदेशे—सङ्क्षेय-
योजनप्रमाणैकप्रादेशिकपङ्क्तिप्रदेशैरिति यावत् भक्त प्रतर व्यन्तरसुरैरपह्रियते तावद्भागलब्धराशि-
प्रमाणा व्यन्तरसुरा इत्यर्थः । इयमत्र भावना—सङ्क्षेययोजनप्रमाणसूचिप्रदेशा किलाऽसत्कल्प-
नया दश, प्रतरप्रदेशाश्च लक्षम्, ततो दशभिर्भागैः ह्येते लब्धा सहस्रा दश एतवन्त इत्यर्थः ।
'एवम्' उक्तेन प्रकारेण प्रतिनिकाय व्यन्तराणा भावना कार्या । न चैव सर्वसमुदायपरिमाण-
नियमन्याघातप्रसङ्गः, सूचिप्रमाणहेतुयोजनसङ्क्षेयत्वस्य वैचित्र्यादिति ॥

तथा षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयाङ्गुलप्रमाणेराकाशप्रदेशसूचिरूपै खण्डैर्यावद्विषयोक्तस्वरूप प्रत-
रमपह्रियते तावत्प्रमाणा ज्योतिष्का देवा । उक्त च—

छपन्नदोसयगुलसूहृपसोहि भाइय पयर ।

जोइसिएहिं हीरइ, (पञ्चस० गा० ४९) इति ।

अत एवोक्तम्—“वैष्णमतरेहितो सखेज्जगुणा जोइसिय” चि । तथा वैमानिकदेवा घनी-
कृतस्य लोकस्य वा ऊर्वाध आयता एकप्रादेशिक्य श्रेणयोऽङ्गुलमात्रक्षेत्रप्रदेशराशिसम्बन्धितृती-
यवर्गमूलधनप्रमाणास्तासा यावान् प्रदेशराशिस्तावत्प्रमाणा, अतः सकलभवनपत्यादिसमुदाया-
पेक्षया चिन्त्यमाना देवा नारकेभ्योऽसङ्ख्यातगुणा एव । तेभ्योऽपि च देवेभ्यस्तिर्यधोऽनन्त-
गुणा, तत्रानन्तसङ्ख्योपेतस्य वनस्पतिकायस्य सद्भावात् । उक्त च—

एहँसि ण भते ! नेरइयाण तिरिक्खजोणियाण मणुस्साण देवाण सिद्धाण य कयरे कयरे-
हितो अप्पा वा बहुया वा तुह्हा वा विसेसाहिया वा^१ गोयमा ! सबथोवा मणुस्सा, नेरइया
असखेज्जगुणा, देवा असखेज्जगुणा, सिद्धा अणतगुणा, तिरिक्खजोणिया अणतगुणा ॥

(प्रज्ञाप० पत्र ११९-२)

तथा—

थोवो नरा नरेहि य, असखगुणिया हवति नेरइया ।

तत्तो सुरा सुरेहि य, सिद्धाऽणता तओ तिरिया ॥

(जीवस० गा० २७१) इति ॥ ३७ ॥

उक्त गतिष्वल्पबहुत्वम् । साम्प्रतमिन्द्रियद्वारे कायद्वारे तदभिहितसुराह—

पण चउ ति हु एगिदी, थोघा तिन्नि अहिया अणतगुणा ।

तस थोव असंखऽग्गी, भूजलनिल अहिय घणऽणता ॥ ३८ ॥

पञ्चेन्द्रियाश्चतुरिन्द्रियादिभ्यः स्तोका, तेभ्यश्चतुरिन्द्रिया 'अधिका' विशेषाधिका, तेभ्य-
स्त्रीन्द्रिया विशेषाधिका, तेभ्यो द्वीन्द्रिया विशेषाधिका । तत्र च यद्यपि घनीकृतस्य लोकस्य

१ षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयाङ्गुलसूचिप्रदेशैर्मण प्रतर । ज्योतिष्कैः ह्रियते ॥ २ व्यन्तरेभ्यः सङ्क्षेयगुणा
ज्योतिष्का ॥ ३ एतेषां भदत् । नैरयिकाणां तिर्यम्योनिवाना मनुष्याणां देवानां सिद्धानां च कतरे कतरे
भ्योऽण्वा वा बहुका वा तुह्या वा विशेषाधिका वा^१ गौतम ! सर्वैस्तीका मनुष्या, नैरयिका असङ्क्षेयगुणा,
देवा असङ्क्षेयगुणा, सिद्धा अनन्तगुणा, तिर्यग्शोनिवा अनन्तगुणा ॥ ४ स्तोका नरा नरेभ्यः घासङ्ग
शुषिता भवति नैरयिका । तस सुरा सुरेभ्यश्च सिद्धा अनन्तास्तवस्तिर्यय ॥

ऊर्ध्वाध आयता एकप्रदेशिक्य श्रेणयोऽसङ्घातयोजनकोटीकोटीप्रमाणाकाशप्रदेशसूचिगतप्रदेश-
राशिप्रमाणास्तासा यावान् प्रदेशराशिस्तावत्प्रमाणा द्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियतिर्यग्योनिपञ्चे-
न्द्रिया अविशेषेण सूत्रे निर्दिष्टा, तथा चोक्तं तत्र यथोक्तरूपद्वीन्द्रियपरिमाणाभिधानानन्तरम्—

‘जह वेइदियाण तहा तेइदियाण चउरिंदियाण वि भाणियव पचिंदियतिरिक्खजोणियाण
नि । (अनुयो० पत्र २०४-१) इति ।

तथापि सूचिपरिमाणहेतुयोजनगतासङ्घातरूपसङ्घाया बहुभेदत्वात् यथोक्तविशेषाधिकत्वा-
भिधानव्याघात । अत एव च हेतोस्तिर्यग्योनिपञ्चेन्द्रियेषु द्वीन्द्रियादितुल्यतया सूत्रेऽभिहितेष्वपि
तत्रापि नरनिरयदेवप्रक्षेपेऽपि पञ्चेन्द्रियाश्चतुरिन्द्रियादिभ्यः श्लोका एव द्रष्टव्या । यदम्बघायि—

‘पचिंदिया य थोवा, विवज्जण वियला विसेसाहिया । (जीवस० गा० २७५)

द्वीन्द्रियेभ्योऽपि चैकेन्द्रिया अनन्तगुणा, वनस्पतिकायजीवराशेरनन्तानन्तत्वात् ।

यदुक्तमार्थे—

‘एँप्सि ण भत्ते ! एँग्दिद्येँदियतेइदियचउरिंदियपचिंदियाण य कयरे कयरेहिँतो अप्पा वा
बहुवा वा विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सव्वतोवा पचिंदिया, चउरिंदिया विसेसाहिया,
तेदिया विसेसाहिया, वेइदिया विसेसाहिया, एँग्दिद्या अणतगुणा ।

(प्रज्ञापनापद ३ पत्र १२०-२)

“तस धोव” इत्यादि । ‘त्रसा’ द्वीन्द्रियादय पूर्वाभिर्दिष्टसङ्घातेजस्कायिकादिभ्यः श्लोका ।
तेभ्यस्त्रसेभ्योऽसङ्घातगुणा “अग्गि” चि अग्निकायिका, तेपा सूक्ष्मवाद्भेदभिन्नानामसङ्घेय-
लोकाकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात् । तेभ्य “भू” चि पृथिवीकायिका विशेषाधिका । तेभ्यः
“जल” चि अप्कायिका विशेषाधिका । तेभ्य “अनिल” चि वायुकायिका विशेषाधिका ।
यद्यपि च एतेषामपि पृथिवीकायिकादीनामसङ्घेयलोकाकाशप्रदेशराशिप्रमाणतया सूत्रे अविशो-
पेण निर्देशं कृतं, तथा चोक्तम्—

‘जँहा पुढविकाइयाण एव आउकाइयाण पि । (अनु० पत्र २०२-१) इत्यादि ।

तथापि लोकानामसङ्घानात्तत्त्वस्याऽनेकभेदभिन्नत्वादिहेतुव विशेषाधिकत्वाभिधानेऽपि न कश्चि-
दोप । उक्तं च श्रीप्रज्ञापनायाम्—

‘एँप्सि ण भत्ते ! तसकाइयाण पुढविकाइयाण आउकाइयाण तेउकाइयाण वाउकाइयाण

१ यथा द्वीन्द्रियाणा तथा त्रीन्द्रियाणा चतुरिन्द्रियाणामपि भणितव्यं पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिनामपि ॥
२ पञ्चेन्द्रियाथ श्लोका विपर्ययेण विह्वला विशेषाधिका ॥ ३ एतेषा भदन्त ! एकेन्द्रियद्वीन्द्रियत्रीन्द्रि-
यचतुरिन्द्रियपञ्चेन्द्रियाणां च कतरे कतरेभ्योऽल्पा वा बहुवा वा विशेषाधिका वा ? गौतम ! सर्वश्लोका
पञ्चेन्द्रिया, चतुरिन्द्रिया विशेषाधिका, त्रीन्द्रिया विशेषाधिका, द्वीन्द्रिया विशेषाधिका, एकेन्द्रिया अनन्त
गुणा ॥ ४ यथा पृथ्वीकायिकानामेवम्पायिकानामपि ॥ ५ एतेषा भदन्त ! त्रसकायिकाना पृथ्वीकायि-
कानामप्कायिकाना तेजस्कायिकाना वायुकायिकाना वनस्पतिकायिकानामकायिकानां च कतरे कतरेभ्योऽल्पा
वा बहुवा वा तुल्या वा विशेषाधिका वा ? गौतम ! सर्वश्लोकास्त्रसकायिका, तेजस्कायिका असङ्घेयगुणा,
पृथ्वीकायिका विशेषाधिका, अप्कायिका विशेषाधिका, वायुकायिका विशेषाधिका, अकायिका अनन्तगुणा,
वनस्पतिकायिका अनन्तगुणा ॥

वणस्सइकाइयाण अकाइयाण य कयरे कयरेहितो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा १ गोयमा ! सत्थोवा तसकाइया, तेउकाइया असखिज्जगुणा, पुदविकाइया विसेसाहिया, आउकाइया विसेसाहिया, वाउकाइया विसेसाहिया, अकाइया अणतगुणा, वणस्सइकाइया अणतगुणा । (प्रज्ञा० पद ३ पत्र १२२-२)

अन्यत्राप्युक्तम्—

थोवा य तसा तत्तो, तेउ असग्गा तओ विसेसहिया ।

कमसो भूदगवाऊ, अकायहरिया अणतगुणा ॥ (जीवस० गा० २७६)

“अकाय” ति सिद्धा । तेभ्यो वायुकायिकेभ्य “वणऽणत” ति वनस्पतिकायिका अन्त गुणा, अनन्तलोकाकाशप्रदेशप्रमाणत्वाद् वनस्पतिकायिकानामिति ॥ ३८ ॥

सम्प्रति योगेषु वेदेषु अल्पबहुत्व प्रचिकटयिपुराह—

मणवणकायजोगी, थोवा अस्संखगुण अणंतगुणा ।

पुरिसा थोवा इत्थी, संखगुणाऽणंतगुण कीवा ॥ ३९ ॥

मनोयोगिन स्तोका, सञ्चिपञ्चेन्द्रियाणामेव मनोयोगित्वाद् । तेभ्यो वाग्योगिनोऽसङ्ख्यातगुणा, द्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियासञ्चिपञ्चेन्द्रियाणा वाग्योगिना मनोयोगिभ्योऽसङ्ख्यातगुणाना तत्र प्रक्षेपात् । वाग्योगिभ्योऽपि काययोगिनोऽनन्तगुणा, वनस्पतिकायिकानामप्यनन्ताना तत्र प्रक्षेपादिति । आह च—

एँसि ण भते ! जीवाण सजोगीण मणनोगीण वह्जोगीण कायजोगीण अजोगीण य कयरे कयरेहितो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा १ गोयमा ! सत्थोवा मणजोगी, वह्जोगी असखेज्जगुणा, अजोगी अणतगुणा, कायजोगी अणतगुणा, सजोगी विसेसाहिया ।

(प्रज्ञा० पद ३ पत्र १३४-१)

एँसि ष भते । जीवाण सवेयगाण इत्थीवेयगाण पुरिसवेयगाण नपुसकवेयगाण अवेय-
गाण य कयरे कयरेहितो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सबत्थेवा
जीवा पुरिसवेयगा, इत्थीवेयगा सखेज्जगुणा, अवेयगा अणत्तगुणा, नपुसकवेयगा अणत्तगुणा,
सवेयगा विसेसाहिया ॥ (प्रज्ञा० पद ३ पत्र १३४-२) ॥ ३९ ॥

माणी कोही माई, लोही अहिय मणनाणिणो थोवा ।

ओहि असंखा महसुघ, अहिय सम असंख विभंगा ॥ ४० ॥

कषायद्वारे—सर्वस्तोका मानिन, मानपरिणामकालस्य क्रोधादिपरिणामकालापेक्षया सर्वस्तो-
फत्वात् । तेभ्य क्रोधिनो विशेषाधिका, क्रोधपरिणामकालस्य मानपरिणामकालापेक्षया
विशेषाधिकत्वात् । तेभ्योऽपि मायिनो विशेषाधिका, यद् भूयस्त्वेन जन्तूना प्रभूतकाल च
मायाबहुत्वत्वात् । ततोऽपि लोभिनो विशेषाधिका, सर्वेषामपि प्राय संसारिजीवाना सदा परि-
ग्रहाद्याकाङ्क्षासद्भावात् । उक्त च—

एँसि ष भते ! जीवाण सकसाईण कोहकसाईण माणकसाईण मायाकसाईण लोभकसा-
ईण अकसाईण य कयरे कयरेहितो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ? गोयमा !
सबत्थेवा जीवा अकसाई, माणकसाई अणत्तगुणा, कोहकसाई विसेसाहिया, मायाकसाई
विसेसाहिया, लोभकसाई विसेसाहिया, सकसाई विसेसाहिया । (प्रज्ञा० पद ३ पत्र १३५-१)

ज्ञानद्वारे—‘मनोज्ञानिन’ मन पर्यायज्ञानिन शेषज्ञान्यपेक्षया स्तोका, तद्धि गर्भजमनु-
ष्याणा तत्रापि सत्यतानामप्रमत्ताना विविधामर्षोपध्यादित्थिसुक्तानामुपजायते । उक्त च—

त सजयस्स सब्बप्पमायरहियस्स विविहरिद्धिमओ ।

(विशेषा० गा० ८१२) इत्यादि ।

ते च स्तोका एव, सद्भावात्त्वात् । तेभ्योऽसङ्ख्येयगुणा अवधिज्ञानिन, सम्यग्दृष्टिदेवादीना-
मप्यवधिज्ञाननाजा तेभ्योऽसङ्ख्यातगुणत्वात् । ततोऽवधिज्ञानिभ्यो मतिज्ञानिश्चतज्ञानिनो विशे-
षाधिका, अवधिज्ञानरहितसम्यग्दृष्टिनरतिर्यक्प्रक्षेपात् । एतौ च मतिज्ञानिश्चतज्ञानिनो स्वस्थाने
चिन्त्यमानौ द्वावपि ‘समौ’ तुल्यौ, मतिज्ञानश्चतज्ञानयो परस्परमनान्तरीयकत्वात् ।

यदाह भगवान् देवर्षिवाचकः—

१ एतेषा भदन्त ! जीवाना सवेदवाना स्त्रीवेदवाना पुरुषवेदवाना नपुसकवेदवानामवेदवाना च कतरे
कतरेभ्योऽप्य वा बहुका वा तुल्या वा विशेषाधिका वा ? गीतम् । सर्वस्तोषा जीवा पुरुषवेदका स्त्रीवेदका
सङ्ख्येयगुणा, अवेदका अनत्तगुणा नपुसकवेदका अनन्तगुणा सवेदका विशेषाधिका ॥ २ एतेषा
भदन्त ! जीवाना सकषायिणा क्रोधकषायिणा मानकषायिणा मायाकषायिणा लोभकषायिणा अकषायिणा
च कतरे कतरेभ्य अल्पा वा बहुका वा तुल्या वा विशेषाधिका वा ? गीतम् । सबस्तोका जीवा अकषायिण,
मानकषायिणोऽनन्तगुणा क्रोधकषायिणो विशेषाधिका, मायाकषायिणो विशेषाधिका, लोभकषायिणो
विशेषाधिका सकषायिणो विशेषाधिका ॥ ३ तत्सयतस सर्वप्रमादरहितस विविधार्द्धिमत् ॥ ४ एस्वरं
मान्तरी० क० १० ग० घ० ङ० ॥

जर्थ मइनाण तत्थ सुयनाण, जत्थ सुयनाण तत्थ मइनाण, दो वि एयाइ अलुच्चमणुगयाई ।
(नन्दी पत्र १४०-१) इति ।

तेभ्यश्च मतिज्ञानिश्रुतज्ञानिभ्यो विभङ्गज्ञानिनोऽसद्भवात्गुणा, मिथ्यादृष्टिसुरादीना विभङ्ग-
ज्ञानवता तेभ्योऽसद्भवात्गुणत्वादिति ॥ ४० ॥

केवलिणो णंतगुणा, मइसुयअन्नाणि णंतगुण तुल्ला ।

सुहुमा थोवा परिहार संख अहखाय संखगुणा ॥ ४१ ॥

तेभ्यश्च विभङ्गज्ञानिभ्य केवलिणोऽनन्तगुणा, सिद्धाना तेभ्योऽनन्तगुणत्वात्, तेषा च
केवलज्ञानयुक्तत्वात् । तेभ्योऽपि च केवलज्ञानिभ्यो मत्यज्ञानिश्रुताज्ञानिनोऽनन्तगुणा, सिद्धे-
भ्योऽपि वनस्पतिकायिकानामनन्तगुणत्वात्, तेषा च मिथ्यादृष्टितया मत्यज्ञानश्रुताज्ञानयुक्तत्वात् ।
एते चोभयेऽपि मत्यज्ञानिश्रुताज्ञानिन स्वस्थाने चिन्त्यमानास्तुल्या, मत्यज्ञानश्रुताज्ञानयो पर-
स्परमविनाभावित्वात् । उक्त च—

एँसि ण भत्ते ! जीवाण आभिणिबोहियनाणीण सुयनाणीण ओहिनाणीण मणपज्जवनाणीण
केवलनाणीण मइअन्नाणीण सुयअन्नाणीण विभगनाणीण य कयरे कयरेहितो अप्पा वा बहुया
वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा २ गोयमा ! सब्बथोवा जीवा मणपज्जवनाणी, ओहिनाणी अरस-
खेज्जगुणा, आभिणिबोहियनाणी सुयनाणी दो वि तुल्ला विसेसाहिया, विभगनाणी असखिज्ज-
गुणा, केवलनाणी अणतगुणा, मइअन्नाणी सुयअन्नाणी य दो वि तुल्ला अणतगुणा ।

(मङ्गल० पद ३ पत्र १३७-१)

सयमद्वारे—सर्वेस्तोका सूक्ष्मसम्परायसयमिन, शतपृथक्त्वमात्रसम्भवात् । तेभ्य परिहार-
विशुद्धिका सद्भवात्गुणा, सहस्रपृथक्त्वसम्भवात् । तेभ्योऽपि यथाख्यातचारित्रिण सद्भवात्-
गुणा, कोटिपृथक्त्वेन प्राप्यमाणत्वादिति ॥ ४१ ॥

छेय समईय संखा, देस असंखगुण णंतगुण अजया ।

थोव असंख दु णंता, ओहि नयण केवल अचक्खू ॥ ४२ ॥

तेभ्यो यथाख्यातचारित्रिभ्यश्छेदोपस्थापनचारित्रिण सद्भवेयगुणा, कोटीशतपृथक्त्वेन लभ्य-
मानत्वात् । तेभ्योऽपि सामायिकसयमिन सद्भवेयगुणा, कोटीसहस्रपृथक्त्वेन प्राप्यमाणत्वात् ।
तेभ्योऽपि देशविरता असद्भवात्गुणा, असद्भवाताना तिरश्चा देशविरतिसम्भवात् । तेभ्योऽन-
न्तगुणा 'अयता' सयमहीना आद्यगुणस्वानकचतुष्टयवर्तिन इत्यर्थः, मिथ्यादृशामनन्तानन्त-
त्वात् । दर्शनद्वारे यथाक्रममेव पदघटना—स्तोका अवधिदर्शनिन, सुरनारकणा नरतिरश्चा

१ यत्र मतिज्ञानं तत्र ध्रुतज्ञानम्, यत्र ध्रुतज्ञानं तत्र मतिज्ञानम्, द्वे अपि एते अन्योन्यमनुगते ॥
२ एतेषां भदन्त ! जीवाना आभिनिबोधिक्ज्ञानिना श्रुतज्ञानिनामवधिज्ञानिना मन पर्यवज्ञानिनां केवलज्ञानिना
मत्यज्ञानिना श्रुताज्ञानिना विभङ्गज्ञानिना च कतरे कतरेभ्योऽप्या वा बहुवा वा तुल्या वा विशेषाधिका वा २
गौतम ! सर्वेस्तोका जीवा मन पर्यवज्ञानिन अवधिज्ञानिनोऽमहोयगुणा आभिनिबोधिक्ज्ञानिन श्रुत
ज्ञानिनो द्वयेऽपि तुल्या विशेषाधिका विभङ्गज्ञानिनोऽसद्भवेयगुणा, केवलज्ञानिनोऽनन्तगुणा, मत्यज्ञानिन
ध्रुताज्ञानिनश्च द्वयेऽपि तुल्या अणतगुणा ॥

च केषाञ्चिदवधिदर्शनसम्भवात् । तेभ्यश्चक्षुर्दर्शनिनोऽसद्व्यातगुणाः चतुरिन्द्रियादीनामपि चक्षु-
र्दर्शनानां तत्र प्रक्षेपात् । तेभ्योऽनन्तगुणाः केवलदर्शनिनः, सिद्धानां तेभ्योऽनन्तगुणत्वात्,
तेषां च केवलदर्शनयुक्तत्वात् । तेभ्योऽप्यनन्तगुणा अचक्षुर्दर्शनिनः, सर्वसंसारिजीवानां सिद्धे-
भ्योऽनन्तगुणत्वात्, तेषां च नियमादचक्षुर्दर्शनोपेतत्वात् । यदाहुः परममुनयः—

एणसि णं भंते ! जीवाणं चक्खुदंसणीणं अचक्खुदंसणीणं ओहिदसणीणं केवलदंसणीण
य कयरे कयरेहितो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसैसाहिया वा ? गोयमा ! सन्वत्योवा
जीवा ओहिदंसणी, चक्खुदंसणी असंखिज्जगुणा, केवलदंसणी अणन्तगुणा, अचक्खुदंसणी
अणंतगुणा । (प्रज्ञा० पद ३ पत्र १३७-२) इति ।

॥ ४२ ॥

पच्छाणुपुब्बि लेसा, थोवा दो संख णंत दो अहिया ।

अभवियर थोव णंता, सासण थोवोवसम संखा ॥ ४३ ॥

लेश्याद्वारे पश्चानुपूर्व्यां लेश्या वाच्याः । तद्यथा—शुक्लेश्या पद्मलेश्या तेजोलेश्या कापो-
तलेश्या नीललेश्या कृष्णलेश्या । तत्र स्तोकाः शुक्लेश्यावन्तः, वैमानिकेष्वेव देवेषु खान्तका-
दिप्यनुत्तरसुरपर्यवसानेषु केषुचिदेव कर्मभूमिजेषु मनुष्यस्त्रीपुंसेषु तिर्यक्स्त्रीपुंसेषु च केषुचित्
सद्व्यातवर्षायुष्येषु शुक्लेश्यासम्भवात् । ततः सद्व्यातगुणाः पद्मलेश्यावन्तः, सनत्कुमारमाहेन्द्र-
ब्रह्मलोकदेवेषूक्तरूपेषु च मनुष्यतिर्यक्षु पद्मलेश्याभावात्, सनत्कुमारादिदेवानां च खान्तकादिदे-
वेभ्यः सद्ध्येयगुणत्वात् । तेभ्योऽपि तेजोलेश्यावन्तः सद्ध्येयगुणाः, सौधर्मेशानादिदेवेषु केषु-
चिच्च तिर्यक्मनुष्येषु तेजोलेश्यासद्भावात्, तेषां च सकल्पपद्मलेश्यासहिततिर्यगादिप्राणिगणापेक्षया
सद्ध्येयगुणत्वात् । ततः कापोतलेश्यावन्तोऽनन्तगुणा, अनन्तकायिकेष्वपि कापोतलेश्यासद्भा-
वात् । ततोऽपि विशेषाधिका नीललेश्यावन्तः, नारकादीनां तल्लेश्यावतां तत्र प्रक्षेपात् ।
ततः कृष्णलेश्यावन्तो विशेषाधिकाः, भूयसां तल्लेश्यासद्भावात् । यदभ्यधायि परमगुरुणा—

एणसि णं भंते ! जीवाणं सलेस्साणं किण्हलेस्साणं नीललेस्साणं काउलेस्साणं तेउलेस्साणं
पण्हलेस्साणं सुक्कलेस्साणं अलेस्साणं य कयरे कयरेहितो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसै-
साहिया वा ? गोयमा ! सत्रथोवा जीवा सुक्कलेस्सा, पण्हलेस्सा संखिज्जगुणा, तेउलेस्सा सखिज्ज-
गुणा, अलेस्सा अणंतगुणा, काउलेस्सा अणंतगुणा, नीललेस्सा विसैसाहिया, किण्हलेस्सा विसै-
साहिया, सलेस्सा विसैसाहिया । (प्रज्ञा० पद ३ पत्र १३५-१)

मन्यद्वारे—अमन्याः स्तोकाः, तेषां वक्ष्यमाणस्वरूपजन्ययुक्तानन्तकलुष्यत्वात् । तेभ्यो

१ एतेषा भदन्त ! जीवानां चक्षुर्दर्शनिनामचक्षुर्दर्शनिनामवधिदर्शनिनां केवलदर्शनिनां च कतरे कतरेभ्यः
अल्पा वा बहुका वा तुल्ला वा विशेषाधिक्य वा ? गौतम ! सर्वस्तोका जीवा अवधिदर्शनिनः, चक्षुर्दर्शनि-
नोऽमद्ध्येयगुणा, केवलदर्शनिनोऽनन्तगुणा, अचक्षुर्दर्शनिनोऽनन्तगुणा ॥ २ एतेषा भदन्त ! जीवानां
सलेस्याना कृष्णलेश्याना नीललेश्याना कापोतलेश्याना तेजोलेश्याना पद्मलेश्याना शुक्लेश्याना अलेश्याना च
कतरे कतरेभ्योऽल्पा वा बहुका वा तुल्ला वा विशेषाधिका वा ? गौतम ! सर्वस्तोका जीवाः शुक्लेश्या,
पद्मलेश्या, सद्ध्येयगुणाः, तेजोलेश्याः सद्ध्येयगुणा, अलेश्या अनन्तगुणा, कापोतलेश्या अनन्तगुणा,
नीललेश्या विशेषाधिकाः, कृष्णलेश्या विशेषाधिका, सलेस्या विशेषाधिकाः ॥

भन्या—सिद्धिगमनार्हा अनन्तगुणा । आह च भगवानार्यश्यामः—

एँसि ण भते ! जीवाण भवसिद्धियाण अभवसिद्धियाण नोभवसिद्धियाण नोअभवसिद्धियाण य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सवत्थोवा अभवसिद्धिया, नोभवसिद्धिया नोअभवसिद्धिया अणत्तगुणा, भवसिद्धिया अणत्तगुणा ।

(प्रज्ञा० पद ३ पत्र १३९-१)

सम्यक्त्वद्वारे—साखादनसम्यग्दृष्टय स्तोका, ओपशमिकसम्यक्त्वात् केपाच्चिदेव प्रच्यवमानाना साखादनत्वात् । तेभ्य “उवसम” चि औपशमिकसम्यग्दृष्टय सङ्घातगुणा ॥ ४३ ॥

मीसा संखा वेयग, असंखगुण खइय मिच्छ दु अणंता ।

सन्नियर थोव गंताऽणहार थोवेयर असंखा ॥ ४४ ॥

तेभ्यश्चौपशमिकसम्यग्दृष्टिन्यो मिश्रा असङ्घातगुणा । तेभ्य “वेयग” चि क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टयोऽसङ्घातगुणा । तेभ्य क्षायिकसम्यग्दृष्टयोऽनन्तगुणा, क्षायिकसम्यक्त्ववता सिद्धागामानन्त्यात् । तेभ्योऽपि मिथ्यादृष्टयोऽनन्तगुणा, सिद्धेभ्योऽपि वनस्पतिजीवानामनन्तगुणत्वात्, तेषा च मिथ्यादृष्टित्वादिति । सञ्चिद्वारे—सञ्चिनो जीवा स्तोका, देवनारकसमनस्कपञ्चेन्द्रियतिर्यङ्मनराणामेव सञ्चित्वात् । तेभ्य “इतरे” असञ्चिनोऽनन्तगुणा, वनस्पतिजीवानामनन्तत्वात् । यदागमे न्यगादि—

एँसि ण भते ! जीवाण सन्नीण असन्नीण नोसन्नीण नोअसन्नीण य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सवत्थोवा जीवा सन्नी, नोसन्नीनो-असन्नी अणत्तगुणा, असन्नी अणत्तगुणा । (प्रज्ञा० पद ३ पत्र १३९-१)

तथाऽऽहारकद्वारे—अनाहारका स्तोका, विग्रहगत्यापन्नसमुद्धातकेवलिभवस्वायोगिकेवलि-सिद्धानामेवानाहारकत्वात् । यदाह भाष्यसुधाम्भोधिः—

विगोहगइमावज्जा, केवलिणो समुहया अजोगी य ।

सिद्धा य अणाहारा, सेसा आहारग जीवा ॥

तेभ्य “इतरे” आहारका जीवा असङ्घातगुणा । यदवाचि वाच्यमप्रवै थीमदार्यश्यामपादैः—

एँसि ण भते ! जीवाण आहारगाण अणाहारगाण य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया

१ एतेषा भदन्त । जीवानां भवसिद्धिकामभवसिद्धिकानां नोभवसिद्धिकानां नोअभवसिद्धिकानां च कतरे कतरेभ्योऽप्या वा बहुका वा तुल्या वा विशेषाधिका वा ? गौतम ! सर्वस्तोका अभवसिद्धिका, नोभवसिद्धिका नोअभवसिद्धिका अनन्तगुणा, भवसिद्धिका अनन्तगुणा ॥ २ एतेषां अ० प्रज्ञापनायाम् ॥ ३ एतेषां भदन्त ! जीवानां संशिनमसञ्चिनां नोसंशिनानां नोअसञ्चिनां च कतरे कतरेभ्योऽप्या वा बहुका वा तुल्या वा विशेषाधिका वा ? गौतम ! सर्वस्तोका जीवा संशिन, नोसंशिनोअसञ्चिनोऽनन्तगुणा, असञ्चिनोऽनन्तगुणा ॥ ४ एतेषां असञ्चिनां प्रज्ञापनायाम् ॥ ५ विग्रहगत्यापन्ना केवलिणो समुद्धातकेवलिनो अयोगिनो ॥ सिद्धाखानसहरा एतेषां आहारका जीवा ॥ ६ गायथ ध्यायकप्रज्ञसि प्रयचनसारोद्धार-थीचन्द्रीयसङ्घणीउ वर्तते परं भाष्यकारप्रपस्या नोपलब्धा ॥ ७ एतेषां भदन्त ! जीवानां आहारकाणामनाहारकाणां च कतरे कतरेभ्योऽप्या वा बहुका वा तुल्या वा विशेषाधिका वा ? गौतम ! सर्वस्तोका जीवा अनाहारका, आहारका असङ्घेयगुणा ॥

वा तुला या विसैसाहिया वा ? गोयमा ! सद्योवा जीवा अणाहारगा, आहारगा असंखिज-
गुणा । (मज्ञा० पद ३ पत्र १३८-१)

ननु च सिद्धेभ्योऽनन्तगुणाः संसारिजीवाः ते च प्राय आहारकाः तत् कथमसद्भवातगुणा
अनाहारकेभ्य आहारकाः ? इति, नैष दोषः, यतः प्रतिसमयमेकैकस्य निगोदस्याऽसद्भवेयभाग-
प्रमाणाविग्रहगत्यापन्ना जीवा लभ्यन्ते, ते चानाहारकाः, तत आहारकजीवानामनाहारकजीवापेक्ष-
याऽसद्भवातगुणत्वमेवेति ॥ ४४ ॥ चिन्तितं गत्यादिमार्गणास्थानेषु स्वस्वानापेक्षयाऽल्परहुत्वम् ।
इदानीं गुणस्थानकेषु जीवस्थानानि चिन्तयन्नाह—

सव्वजियठाण मिच्छे, सग सासणि पण अपज्ज सन्निदुगं ।

सम्मं सत्ती दुविहो, सेसेसुं सन्निपज्जत्तो ॥ ४५ ॥

सर्वाणि जीवस्थानानि—चतुर्दशपि मिथ्यादृष्टिगुणस्थानके भवन्ति, मिथ्यात्वस्य सर्वेषु जीव-
स्थानकेषु सम्भवात् । तथा 'सग' चि सप्त जीवस्थानानि सासादने भवन्ति । तद्यथा—'पद्या-
पर्यासाः' बादरैकेन्द्रियोऽपर्यासः १ द्वीन्द्रियोऽपर्यासः २ त्रीन्द्रियोऽपर्यासः ३ चतुरिन्द्रियोऽपर्यासः
४ अंशुपद्येन्द्रियोऽपर्यासः ५ 'संज्ञिद्विकम्' संज्ञी अपर्यासः ६ पर्यास' ७ । अपर्यासकाश्चेद्
करणापर्यासका द्रष्टव्याः, न तु लब्ध्यपर्यासकाः, तेषु मध्ये सासादनसम्यक्त्वसहितस्योत्पादा-
भावात् । "सम्मं सत्ती दुविहो" चि अविरतसम्यग्दृष्टिगुणस्थानके सत्ती 'द्विविधः' अपर्यास-
पर्यासरूपो द्रष्टव्यः । इहापर्यासकः करणापेक्षया ज्ञेयो न तु लब्ध्यपेक्षया, लब्ध्यपर्यासमध्येऽवि-
रतसम्यग्दृष्टेरभावात् । 'शेषेषु' मिश्रदेशविरत्यादिगुणस्थानकेषु सत्ती पर्यास इत्येकमेव जीवस्था-
नकम्, न शेषाणि, तेषां मिश्रभावदेशविरत्यादिप्रतिपत्त्यभावात् । न च पूर्वप्रतिपत्तमिश्रभावोऽ-
न्येषु जीवस्थानकेषु सङ्गामन् लभ्यते, "मं सम्मिच्छो कुणइ कालं" इति वचनात् ॥ ४५ ॥

तदेवं गुणस्थानकेषु व्याख्यातानि जीवस्थानकानि । सम्प्रति गुणस्थानकेष्वेव योगान् व्याख्या-
नयन्नाह—

मिच्छदुग अजइ जोगाहारदुगूणा अपुव्वपणगे उ ।

मणवइउरलं सविउव्व मीसि सविउव्वदुग देसे ॥ ४६ ॥

मिथ्यादृष्टिद्विकं—मिथ्यादृष्टिसासादनरक्षणं तत्र 'अयते' अविरतसम्यग्दृष्टौ चेत्येवं गुणस्था-
नकत्रये संज्ञी पद्येन्द्रियोऽपि लभ्यते, तस्य च यथोक्ता आहारकद्विकेन—आहारककाययोगाहार-
कमिश्रकाययोगरक्षणनेन उन्नाः—रहितास्त्रयोदश योगाः सम्भवन्ति । यत् पुनराहारकद्विकं तत्
चतुर्दशपूर्विकं एव । यदभ्यधायि—

आहारदुगं जायइ चउदसपुविस्स (पद्यतं० गा० १२) इति ।

न च मिथ्यादृष्टिसासादनायतानां चतुर्दशपूर्विकमसम्भव इति । तथा 'अपूर्वपद्यके' अपूर्व-
करणानिष्ठचित्तादरसूदमसम्परायोपदान्तमोहक्षीणमोहलक्षणे नव योगा भवन्ति । तद्यथा—
चतुर्विधो मनोयोगः ४ चतुर्विधो याम्योगः ४ औदारिककाययोगः १ इति, न शेषाः, अत्यन्तवि-
शुद्धतया तेषा वैक्याहारकद्विकारम्भासम्भवात्, तत्र स्थितानां च सभावत एव धेन्वारोहाभावात् ।

ओदारिकमिश्रमपर्याप्तावस्थायाम्, कर्मण त्वपान्तरालगतौ । यद्वा उभे अपि केवलिसमुद्घातावस्थायाम्, ततस्ते अप्यत्र गुणस्नानकपञ्चके न सम्भवत इति । तथा त एव पूर्वोक्ता नव योगा सवै क्रिया सन्तो दश योगा 'मिश्रे' सम्यग्मिथ्यादृष्टिगुणस्नानके भवन्ति । तथाहि—चतुर्विधमनोयोगचतुर्विधवाग्योगौदारिकवैक्रियलक्षणा दश योगा मिश्रे भवन्ति, न शेषा । तथा—आहारकद्विकस्याऽसम्भव पूर्वाधिगमासम्भवादेव, कर्मणशरीर त्वपान्तरालगतो सम्भवति, अस्य च प्ररणासम्भवेनाऽपान्तरालगत्यसम्भवत्तत्तत्सत्याप्यसम्भव । अत एवौदारिकवैक्रियमिश्रे अपि न सम्भवत, तयोरपर्याप्तावस्थाभावित्वात् ।

ननुःमा भूद् देवनारकसम्बन्धि वैक्रियमिश्रम्, यत् पुनर्मनुष्यतिरश्चा सम्यग्मिथ्यादृशा वैक्रियलब्धिमता वैक्रियकरणसम्भवेन तदारम्भकाले वैक्रियमिश्र भवति तत् कस्माद् नाम्युपगम्यते ? उच्यते—तेषा वैक्रियकरणसम्भवादन्त्यतो वा यत् कुतश्चित् कारणात् पूर्वोक्तानाम्युपगम्यते तन्न सम्यगवगच्छाम, तथाविधसम्प्रदायाभावात्, एतच्च प्रागेवोक्तमिति । तथा त एव पूर्वोक्ता नव योगा 'सवैक्रियद्विका' वैक्रियवैक्रियमिश्रसहिता सन्त एकादश 'देशे' देशविस्ते भवन्ति, अम्बडस्येव वैक्रियलब्धिमतो देशविरतस्य वैक्रियारम्भसम्भवादिति ॥ ४६ ॥

साहारदुग पमत्ते, ते विउवाहारमीस विणु इयरे ।

कम्मुरलदुगंताइममणवयण सजोगि न अजोगी ॥ ४७ ॥

पूर्वोक्ता एवैकादश योगाश्चतुर्विधमनोयोगवत्तुर्विधवाग्योगौदारिकवैक्रियद्विकलक्षणा 'साहारकद्विका' आहारकाहारकमिश्रसहिता सन्तस्योदश योगा प्रमत्ते भवन्ति । औदारिकमिश्रकर्मणकाययोगाभावस्तु पूर्वोक्तयुक्तेरेवावसेय इति । त एव पूर्वोक्तस्योदश योगा वैक्रियमिथाहारकमिश्र विना एकादश 'इतरसिन्' अप्रमत्तगुणस्नानके भवन्ति । तथाहि—चतुर्विधमनोयोगचतुर्विधवाग्योगौदारिकवैक्रियाहारकलक्षणा एकादश योगा अप्रमत्ते । यत्तु वैक्रियमिश्रमाहारकमिश्र च तन्न सम्भवति, तद् वैक्रियस्याहारकस्य च प्रारम्भकाले भवति, तदानीं च लब्ध्युपजीवनादिनैस्तु क्यभावत प्रमादभाव सम्मनतीति । तथौदारिकमिश्रमपर्याप्तावस्थायाम्, कर्मण त्वपान्तरालगतौ । यद्वा उभे अपि केवलिसमुद्घातावस्थायाम्, ततस्ते अप्यत्र गुणस्नानके न सम्भवत इति । तथा कर्मणम् 'ओदारिकद्विकम्' ओदारिकोदारिकमिश्रलक्षणम् अन्त्यादिममनसी—सत्यासत्यामृतरूपौ मनोयोगो अन्त्यादिमवचने—सत्यासत्यामृतरूपौ धाम्योगौ चेति सह योगा सयोगिकेवलिनो भवन्ति, कर्मणौदारिकमिश्रे तु समुद्घातावस्थायामिति । 'न' नैव पद्यदशयोगमध्यादेकेनापि योगेन युक्त 'अयोगी' अयोगिकेवली भवति, योगाभावनिवन्तत्वाद्योगित्वावस्थाया इति ॥४७॥

उक्ता गुणस्नानकेषु योगा । अधुनैतेष्वेवोपयोगानभिषाजुकाम आह—

तिअनाण हुदसाइमदुगे अजइ देसि नाणदंसतिगं ।

ते भीसि भीस समणा, जयाइ केरलिदुगंतदुगे ॥ ४८ ॥

'आदिमद्विके' मिथ्यादृष्टिसास्तादनलक्षणप्रथमद्वितीयगुणस्नानकद्वय इत्यर्थ । 'तिअनाण हुदस' ति त्रयाणामज्ञानाना समाहाररूपज्ञान—मत्यज्ञानश्रुताज्ञाननिभज्ञानरूप, दर्शन दशौ

द्वयोर्दर्शयोः समाहारो द्विद्वयं—चक्षुर्दर्शनाचक्षुर्दर्शनरूपमित्येते पद्योपयोगा मिथ्यादृष्टिसामादन-
योर्भवन्ति, न शेषा, सम्यक्चविरत्यमावात् । तथा 'वयते' अविरतसम्यग्दृष्टौ 'देज्ञे' देशवि-
रते पटुपयोगा भवन्ति । तथाहि—“नाणदंसतिगं” ति त्रिकशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धाद्
ज्ञानत्रिकं—मतिज्ञानश्रुतज्ञानावधिज्ञानरूपं दर्शत्रिकं—चक्षुर्दर्शनाचक्षुर्दर्शनावधिदर्शनलक्षणमिति, न
शेषा., सर्वविरत्यमावात् । 'ते' पूर्वोक्ता ज्ञानत्रिकदर्शनत्रिकरूपाः पटुपयोगा 'मिश्रे' सम्य-
ग्मिथ्यादृष्टिगुणस्यानके 'मिश्रा.' अज्ञानसहिता द्रष्टव्याः, तन्मोभयदृष्टिपातित्वात्; केवलं फदा-
चित् सम्यक्त्वनाहुल्यतो ज्ञानवाहुल्यम्, फदाचिच्च मिथ्यात्वनाहुल्यतोऽज्ञाननाहुल्यम्, तमकक्ष-
तायां तूमयांशसमतेति । अस्मिन् गुणस्यानके यद् अवधिदर्शनमुक्तं तत् सद्दान्ति क्रमनापेक्षया
द्रष्टव्यमित्युक्तं प्राक् । “समणा जयाइ” चि “यम् उपरमे” यमनं यतं—सर्वसावधविरतं तद्
विद्यते यस्य स यत्—“अग्नादिभ्यः” (सि० ७-२-४६) इत्यप्रत्ययः प्रमत्तगुणस्यानकपत्नी
साधुः, यत् आदिर्येषां गुणस्यानकानां तानि यतादीनि—प्रमत्ताप्रमत्तापूर्वकरणानि वृत्तिबाधरूपम-
सम्परायोपशान्तमोदक्षीणमोहलक्षणानि सप्त गुणस्यानकानि तेषु पूर्वोक्ता ज्ञानत्रिकदर्शनत्रि-
कास्याः पटुपयोगाः “समण” चि मन.पर्यायज्ञानसहिता. सप्त भवन्तीति, न शेषाः, मिथ्यात्व-
घातिकर्मक्षयामावात् । 'केवलद्विकं' केवलज्ञानकेवलदर्शनलक्षणोपयोगद्वयरूपम् 'अन्तद्विकं'
सयोगिकेवल्ययोगिकेवलिलक्षणचरमगुणस्यानकद्वये भवति, न शेषा दश ज्ञानदर्शनलक्षणाः, तदु-
च्छेदेनैव केवलज्ञानकेवलदर्शनोत्पत्तेः, “नेह्मि उ छाउमत्थिए नाणे” (आ० नि० गा० ५३९)
इति वचनात् ॥ ४८ ॥ तदेवमभिहिता गुणस्यानकेषूपयोगा । साम्प्रतं यदिह श्रवणे सूत्राभि-
मतमपि कर्मग्रन्थि काभिप्रायानुसरणतो नाधिहृतं तद्दर्शयन्नाह—

सासणभावे नाणं, चिउच्चगाहारगे उरलमिस्सं ।

नेग्गिदिसु सासाणो, नेहाहियं सुयमयं पि ॥ ४९ ॥

'सासादनभावे' सासादनसम्यग्दृष्टित्वे सति ज्ञानं भवति नाज्ञानमिति 'श्रुतमतमपि' सिद्धान्तसम्मतमपि, तथाहि—

वेह्दिया णं भंते ! किं नाणी अत्ताणी ? गोयमा ! नाणी वि अत्ताणी पि । जे नाणी ते
नियमा दुनाणी, आभिणिपोहियनाणी सुयनाणी । जे अत्ताणी ते पि नियमा दुअत्ताणी, तं
जरा—मइअत्ताणी सुयअत्ताणी । (म० श० ८ उ० २ पत्र ३४३-२)

इत्यादिसूत्रे द्वीन्द्रियादीनां ज्ञानित्वमभिहितं तद्य सासादनापेक्षयैव, न शेषसम्यक्त्वापेक्षया,
असम्भवात् । उक्तं च प्रज्ञापनाटीकापाम्—

वेह्दियस्स दो नाणा क्हं लब्भंति ? मण्णइ—सासायणे पटुच तस्सापज्जत्तयस्स दो नाणा
लब्भंति (.) इति ।

१ 'दु कस्यचित् सम्य' क० म० घ० ॥ २ मते तु एतदधिके ज्ञाने ॥ ३ द्वीन्द्रिया मदान्ति । किं
ज्ञानिनोऽज्ञानिनः ? वैश्वम् । ज्ञानिनोऽप्यज्ञानिनोऽपि । ये शक्तिवले विपनाशिनः, अज्ञानिनोऽपि विपना-
शिनः श्रुतशक्तिवले । येऽज्ञानिनोऽपि विपनाद् बहानिनः, तेषां—न साशिनः कुक्कशिनः ॥ ४ द्वीन्द्रि-
यस्य द्वे ज्ञाने कथं लब्धेने ? भवन्ते—सासादनं प्रतीत्य एतस्वरूपकस्य द्वे ज्ञाने लब्धेते ॥

तत सासादनभावेऽपि ज्ञान सूत्रसम्मतमेव । तच्चेत्य सूत्रसम्मतमपि नेह प्रकरणेऽधिहितम्, कि-
न्वज्ञानमेव, कर्मग्रन्थाभिप्रायस्यानुसरणात् । तदभिप्रायश्चायम्—सासादनस्य मिथ्यात्वामिमुख-
तया तत्सम्यक्त्वस्य मलीमसत्त्वेन तन्निबन्धनस्य ज्ञानस्यापि मलीमसत्त्वाद्ज्ञानरूपतेति ।

तथा सूत्रे वैक्रिये आहारके चारभ्यमाणे तेन प्रारभ्यमाणेन सहौदारिकस्यापि मिथीभवनाद्
औदारिकमिश्रमुक्तमिति । तथा चाह प्रज्ञापनाटीकाकारः—

यदा पुनरोदारिकशरीरी वैक्रियलब्धि सम्पन्नो मनुष्य पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिको वा पर्याप्तवा
दरवायुकायिको वा वैक्रिय करोति तदौदारिकशरीरयोग एव वर्तमान प्रदेशान् विशिष्य
वैक्रियशरीरयोग्यान् पुद्गलनादाय यावद् वैक्रियशरीरपर्याप्त्या पर्याप्तिं न गच्छति तावद् वैक्रियेण
मिश्रता, व्यपदेशश्च औदारिकस्य प्रधानत्वात् (पद १६ पत्र ३१९-१) ।

एवमाहारकेणापि सह मिश्रता द्रष्टव्या, आहारयति चैतेनैवेति तस्यैव व्यपदेश इति । परि-
त्यागकाले वैक्रियस्याहारकस्य च यथाक्रम वैक्रियमिश्रमाहारकमिश्र च । उक्त च श्रीप्रज्ञापना-
टीकायाम्—

[यदा] आहारकशरीरी भूत्वा कृतकार्य पुनरप्यौदारिक गृह्णाति तदाऽऽहारकस्य प्रधानत्वा-
दौदारिकप्रदेश प्रति व्यापारभावान् परित्यजति यावत् सर्वधैवाहारक तावदौदारिकेण मिश्रतेति
आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोग इति ।

तत्रैव वैक्रियाहारकारम्भकाले औदारिकमिश्र सूत्रेऽभिहितमपि नेह प्रकरणेऽधिहित कर्म-
ग्रन्थिकैः, गुणविशेषप्रत्ययसमुत्थलब्धि विशेषकारणतया प्रारम्भकाले परित्यागकाले च वैक्रिय-
स्याहारकस्य च प्राधान्यविवक्षणेन वैक्रियमिश्रस्याऽऽहारकमिश्रस्य चैवामिधानात्, तदभिप्रायस्य
चेहानुसरणात् । तथा नैकेन्द्रियेषु “सासादो” चि भावप्रधानोऽय निर्देश, सासादनभाव
सूत्रे मत, अन्यथा द्वौन्द्रियादीनामिषैकेन्द्रियाणामपि ज्ञानित्वमुच्येत, न चोच्यते, किं तु
विशेषतः प्रतिषिध्यते । तथाहि—

एगिंदिया ण भते ! किं नाणी अजाणी ' गोयमा ! नो नाणी नियमा अजाणी (म० श०
८ उ० २ पत्र ३४५-२) इति ।

स चेत्स सासादनभावप्रतिषेध सूत्रे मतोऽपि केनचित् कारणेन कर्मग्रन्थिकैर्नाभ्युपगम्यत
इतीहापि प्रकरणे नाधिक्रियते, तदभिप्रायस्यैवेह प्रायोऽनुसरणादिति । “नेहाहिगय सुयमय चि”
इत्येतद् विभक्तिपरिणामेन प्रतिपद सम्बन्धनीयम्, तथैव सम्बन्धितमिति ॥ ४९ ॥

अधुना गुणस्वानकेष्वेव लेख्या अभिधित्सुराट्—

छसु सच्चा तेउतिगं, इगि छसु सुफा अजोगि अहेइसा ।

धंघस्स मिच्छअचिरहकसायजोग ति थउ हेऊ ॥ ५० ॥

‘पद्सु’ मिथ्यादृष्टिसासादनमिधाविरतदेशविरतप्रमत्तरूपेषु गुणस्वानकेषु ‘सर्वा’ पडपि
कृष्णनीलकापोततेज पद्मशुक्लेदया भवन्ति । “तेउतिग इगि” चि ‘एकस्मिन्’ अप्रमत्तगुणसात्के
‘तेनस्विक’ तेज पद्मशुक्लेदयात्रय भवति, न पुनराद्य लेख्यात्रयमित्यर्थाह्वयम् । ‘पद्सु’

अपूर्वकरणानिवृत्तिवादरसूक्ष्मसम्परायोपशान्तमोहक्षीणमोहसयोगिकेवलिलक्षणेषु गुणस्थानकेषु शुक्ललेद्या भवति न शेषाः पञ्च । 'अयोगिनः' अयोगिकेवलिनः 'अलेद्याः' अपगतलेद्याः । इह लेद्यानां प्रत्येकमसङ्ख्येयानि लोकाकाशप्रदेशप्रमाणानि अध्यवसायस्थानानि, ततो मन्दाध्यवसायस्थानापेक्षया शुक्ललेद्यादीनामपि मिथ्यादृष्टादौ, कृष्णलेद्यादीनामपि प्रमत्तगुणस्थानकेऽपि सम्भवो न विरुध्यत इति ॥

तदेवमुक्त्वा गुणस्थानकेषु लेद्याः । सम्प्रति बन्धहेतवो वक्तुमवसरप्राप्ताः, ते च मूलभेदतश्चत्वार उत्तरभेदतश्च सप्तपञ्चाशत्, तानुभयथाऽपि प्रचिकटयिपुराह—“बंधस्त मिच्छ” इत्यादि, 'बन्धस्य' ज्ञानावरणादिकर्मबन्धस्य मूलहेतवश्चत्वारः 'इति' अमुना प्रकारेण भवन्ति । केन प्रकारेण ? इत्याह—'मिथ्यात्वाविरतिक्रपाययोगा.' तत्र मिथ्यात्वं—विपरीतावबोधस्वभावम्, अविरतिः—सावधयोगेभ्यो निवृत्त्यभावः, कपाययोगाः—प्राभिरूपितशब्दार्थाः ।

नन्वन्यत्र प्रमादोऽपि बन्धहेतुरभिधीयते, यदवादि—

मिथ्यात्वाविरतिप्रमादकपाययोगा बन्धहेतवः । (तत्त्वा० अ० ८ सू० १)

इति स कथमिह नोक्तः ? उच्यते—मद्यविषयरूपस्य तस्याविरतावेवान्तर्भावो विवक्षितः । कपायाश्च पृथगेवोक्ताः, वैक्रियारम्भादिसम्भवी तु योगग्रहणेनैव गृहीत इत्यदोष इति ॥ ५० ॥

उक्ताश्चत्वारो मूलहेतवः । इदानीमुत्तरभेदान् प्रचिकटयिषुः प्रथमं मिथ्यात्वसाविरतेश्चोत्तरभेदानाह—

अभिगहियमणभिगहियाऽऽभिनिवेशिष संसङ्घमणाभोगं ।

पण मिच्छ चार अघिरइ, मणकरणाणियमु छजियवहो ॥ ५१ ॥

अभिग्रहेण—इदमेव दर्शनं शोभनं नान्यद् इत्येवंरूपेण कुदर्शनविषयेण निर्वृत्तमाभिग्राहिकम्, यद्वशाद् घोटिकादिकुदर्शनानामन्यतमं गृह्णाति । तद्विपरीतमनाभिग्राहिकम्, यद्वशात् सर्वाण्यपि दर्शनानि शोभनानीत्येवमीपन्माध्यस्थ्यमुपजायते । 'आभिनिवेशिकं' यद् अभिनिवेशेन निर्वृत्तम्, यथा गोष्ठामाहिलादीनाम् । 'सांशयिकं' यत् संशयेन निर्वृत्तम्, यद्वशाद् भगवदहर्दुपदिष्टेष्वपि जीवाजीवादितत्त्वेषु संशय उपजायते, यथा—न जाने किमिदं भगवदुक्तं धर्मास्तिकायादि सत्यम् ? उतान्यथा ? इति । 'अनाभोगं' यद् अनाभोगेन निर्वृत्तम्, तच्चैकेन्द्रियादीनामिति । "पण मिच्छ" चि पञ्चप्रकारं मिथ्यात्वं भवतीति । द्वादशप्रकाराऽविरतिः, कथम् ? इत्याह—मन—स्वान्तं, करणानि—इन्द्रियाणि पञ्च तेषां स्वस्वविषये प्रवर्तमानानामनियमः—अनियग्रणम्, तथा पण्णां—पृथिव्यसेजोवायुवनस्पतित्रसरूपाणां जीवानां वधः—हिंसेति ॥ ५१ ॥

अभिहिता मिथ्यात्वाविरत्युत्तरबन्धहेतवः । सम्प्रति कपाययोगोत्तरबन्धहेतूनाह—

नव सोल कसाया पनर जोग इय उत्तरा उ सगवन्ना ।

इगचउपणतिगुणोसुं, चउतिदुइगपञ्चओ थंधो ॥ ५२ ॥

स्त्रीवेदपुरुषवेदनपुंसकवेदहास्वरत्यरतिशोकभयजुगुप्सारूपा नव नोकथायाः, ते च कपायसहचरितत्वाद् उपचारेणेह कपाया इत्युक्ताः । 'पोडश कपाया.' अनन्तानुबन्धिक्रोधादयः । नोकपायंकपायस्वरूपं च सविस्तरं स्वोपज्ञकर्मविपाकटीकायां निरूपितमिति सत् एवावधारणीयम् ।

‘पञ्चदश योगाः’ अत्रैव व्याख्यातस्वरूपाः । ‘इति’ अनुना प्रदर्शितप्रकारेण पञ्चदशपञ्चविंश-
तिपञ्चदशलक्षणेन सप्तपञ्चाशत् पुनरुत्तरभेदा बन्धस्य भवन्तीति ॥

प्रदर्शिता बन्धस्य मूलहेतवश्चत्वार उचरे सप्तपञ्चाशत्सङ्ख्याः । अधुना बन्धस्य मूलहेतून् गुण-
स्थानकेषु चिन्तयन्नाह—“इगचउपणतिगुणेषु” इत्यादि । इहेवं पदघटना—‘एकस्मिन्’ मिथ्या-
दृष्टिलक्षणे गुणस्थानके चत्वारः—मिथ्यात्वाविरतिकषाययोगलक्षणाः प्रत्ययाः—हेतवो यस्य स
चतुःप्रत्ययो बन्धो भवति । अयमर्थः—मिथ्यात्वादिभिश्चतुर्भिः प्रत्ययैर्मिथ्यादृष्टिगुणस्थानकवर्ती
जन्तुर्ज्ञानावरणादिकर्म बध्नाति । तथा ‘चतुर्षु’ गुणस्थानकेषु सास्वादनमिश्राविरतदेशविरतलक्ष-
णेषु त्रयः—मिथ्यात्वविवर्जिता अविरतिकषाययोगलक्षणाः प्रत्यया यस्य स त्रिप्रत्ययो बन्धो
भवतीति । अयमर्थः—सास्वादानादयश्चत्वारो मिथ्यात्वोदयाभावात् तद्वर्जित्वाभिः प्रत्ययैः कर्म
बध्नन्ति । देशविरतगुणस्थानके यद्यपि देशतः स्थूलप्राणातिपातविषया विरतिरस्ति, तथापि
साऽल्पत्वाद् नेह विवक्षिता, विरतिशब्देन इह सर्वविरतैरेव विवक्षितत्वादिति । तथा ‘पञ्चसु’
गुणस्थानकेषु प्रमत्ताप्रमत्तापूर्वकरणानिष्ठचित्वादरसूक्ष्मसम्परायलक्षणेषु द्वौ प्रत्ययौ—कषाययोगा-
मिस्यौ यस्य स द्विप्रत्ययो बन्धो भवति । इदमुक्तं भवति—मिथ्यात्वाविरतिप्रत्ययद्वयस्य एतेः
ष्वभावात् शेषेण कषाययोगप्रत्ययद्वयेनाऽपि प्रमत्तादयः कर्म बध्नन्तीति । तथा ‘त्रिषु’ उपशा-
न्तमोहक्षीणमोहसयोगिकेवलिलक्षणेषु गुणस्थानकेषु एक एव मिथ्यात्वाविरतिकषायभावाद्
योगलक्षणः प्रत्ययो यस्य स एकप्रत्ययो भवति । अयोगिकेवली भगवान् सर्वथाऽप्यबन्धक
इति ॥ ५२ ॥ भाविता मूलबन्धहेतवो गुणस्थानकेषु । सम्प्रत्येतानेव मूलबन्धहेतून् विनेयवर्गानु-
ग्रहार्थमुत्तरप्रकृतीराश्रित्य चिन्तयन्नाह—

घडमिच्छमिच्छअविरइपच्चइया सायसोलपणतीसा ।

जोग विणु तिपच्चइयाऽऽहारगजिणवज्ज सेसाओ ॥ ५३ ॥

प्रत्ययशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धात् चतुःप्रत्ययिका सातलक्षणा प्रकृतिः । मिथ्यात्वप्रत्ययिकाः
षोडश प्रकृतयः । मिथ्यात्वाविरतिप्रत्ययिकाः पञ्चत्रिंशत् प्रकृतयः । योगं विना ‘त्रिप्रत्ययिकाः’
मिथ्यात्वाविरतिकषायप्रत्ययिका आहारकद्विकजिनवर्जाः शेषाः प्रकृतय इति गाथाक्षरार्थः ।
भावार्थः पुनरयम्—सातलक्षणा प्रकृतिश्चत्वारः प्रत्यया मिथ्यात्वाविरतिकषाययोगा यस्याः सा
चतुःप्रत्ययिका, “अतोऽनेकस्वराद्” (सि० ७-२-६) इतीकप्रत्ययः, मिथ्यात्वादिभिश्चतुर्भि-
रपि प्रत्ययैः सातं बध्यत इत्यर्थः । तथाहि—सातं मिथ्यादृष्टौ बध्यत इति मिथ्यात्वप्रत्ययम् ;
शेषा अप्यविरत्यादयस्तयः प्रत्ययाः सन्ति, केवलं मिथ्यात्वस्य एवेह प्राधान्येन विवक्षितत्वात्
ते तदन्तर्गतत्वेनैव विवक्षिताः, एवमुत्तरत्रापि । तदेव मिथ्यात्वभावेऽप्यविरतिमस्तु सास्वा-
दनादिषु बध्यत इत्यविरतिप्रत्ययम् । तदेव कषाययोगवस्तु प्रमत्तादिषु सूक्ष्मसम्परायावसानेषु
बध्यत इति कषायप्रत्ययम्, योगप्रत्ययस्तु पूर्ववत् तदन्तर्गतो विवक्ष्यते । तदेवोपशान्तादिषु
केवलयोगवस्तु मिथ्यात्वाविरतिकषायभावेऽपि बध्यत इति योगप्रत्ययमिति । एवं सातलक्षणा
प्रकृतिश्चतुःप्रत्ययिका । तथा मिथ्यात्वप्रत्ययिकाः षोडश प्रकृतयः । इह यासां कर्मस्तवे—
“नरयतिग ३ जाह ४ भावरनउ ४ हुंहाऽऽयव १ छिवट्ट १ नपु १ मिच्छ १ । सोऽन्तो”

(गा० ४) इति गाथावयवेन नारकत्रिकादियोडशप्रकृतीनां मिथ्यादृष्टावन्त उक्तास्ते मिथ्यात्व-
प्रत्ययाः भवन्तीत्यर्थः । तद्भावे बध्यन्ते तदभावे तूत्रत्र सास्वादनादिषु न बध्यन्त इत्यन्वयव्य-
तिरेकाभ्यां मिथ्यात्वमेवासां प्रधानं कारणम्, शेषप्रत्ययत्रयं तु गौणमिति । तथा मिथ्यात्वाविर-
तिप्रत्ययिकाः पञ्चविंशत् प्रकृतयः, तथाहि—“सासणि तिरि ३ शीण ३ दुहग ३ तिगं ॥
अण ४ मज्जागिद् ४ संघयणचउ ४ नि १ उज्जोय १ कुखगइ १ स्थि १ सि ।” (कर्मस्त०
गा० ४-५) इति सूत्रावयवेन तिर्यक्त्रिकप्रभृतिपञ्चविंशतिप्रकृतीनां सास्वादाने बन्धव्यवच्छेद
उक्तः, तथा—“वइर १ नरतिथ ३ वियकत्साया ४ । उरल्लुगंतो २” (कर्मस्त० गा० ६) इति
सूत्रावयवेन वज्रपंभनाराचादीनां दशानां प्रकृतीनां देशविरते बन्धव्यवच्छेद उक्तः, एव च
पञ्चविंशतेर्दशानां च मीलने पञ्चविंशत् प्रकृतयो मिथ्यात्वाविरतिप्रत्ययिका एता, शेषप्रत्ययद्वयं
तु गौणम्, तद्भावेऽप्युत्रत्र तद्बन्धाभावादिति भावः । भणितशेषा आहारकद्विकतीर्थकरनामवर्गा
सर्वा अपि प्रकृतयो योगवर्जत्रिप्रत्ययिका भवन्ति, मिथ्यादृष्टाविरतेषु सक्रायेषु च सर्वेषु सूक्ष्म-
सम्परायावसानेषु यथासम्भवं बध्यन्त इति मिथ्यात्वाविरतिकर्पायलक्षणप्रत्ययत्रयनिबन्धना भव-
न्तीत्यर्थः । उपशान्तमोहादिषु केवलयोगवस्तु योगसद्भावेऽप्येतासां बन्धो नास्तीति योगप्रत्ययव-
र्जनम्, अन्यव्यतिरेकसमधिगम्यत्वात् कार्यकारणभावस्येति हृदयम् । आहारकशरीराहारकाङ्गोपा-
ङ्गलक्षणाहारकद्विकतीर्थकरनाम्नोस्तु प्रत्ययः “संमत्तगुणनिमित्त, तिस्थयरं सजमेण आहारं ।”
(बृहच्छत० गा० ४५) इति वचनात् संयमः सम्यक्त्वं चाभिहित इतीह तद्दर्शनमिति ॥ ५३ ॥
उक्तं प्रासङ्गिकम् । इदानीमुत्तरबन्धमेवान् गुणस्थानकेषु चिन्तयन्नाह—

पणपन्न पन्न तियछहिय चत्त गुणचत्त छचउदुगवीसा ।

सोलस दस नव नव सत्त हेउणो न उ अजोगिम्मि ॥ ५४ ॥

मिथ्यादृष्टौ पञ्चपञ्चाशद् बन्धहेतवः १ । सास्वादाने पञ्चाशद् बन्धहेतवः २ । चत्तशब्दस्य
प्रत्येकं सम्बन्धात् व्यधिकत्ववार्तिशदित्यर्थः, बन्धहेतवो मिश्रगुणस्थानके ३ । पडधिकत्ववार्तिशद्
बन्धहेतवोऽविरतिगुणस्थानके ४ । एकोनत्ववार्तिशद् बन्धहेतवो देशविरतगुणस्थानके ५ ।
विंशतिशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धात् पड्विंशतिर्बन्धहेतवः प्रमत्तगुणस्थाने ६ । चतुर्विंशतिर्बन्धहेत-
वोऽप्रमत्तगुणस्थानके ७ । द्वाविंशतिर्बन्धहेतवोऽपूर्वकरणे ८ । षोडश बन्धहेतवोऽनिवृत्तिवादरे
९ । दश बन्धहेतवः सूक्ष्मसम्पराये १० । नव बन्धहेतव उपशान्तमोहे ११ । नव बन्धहेतवः
क्षीणमोहे १२ । सप्त बन्धहेतवः सयोगिकेवल्लिगुणस्थाने १३ । ‘न तु’ नैयायोगिन्येकोऽपि
बन्धहेतुरस्ति, बन्धाभावादेवेति ॥ ५४ ॥ अथामूलेव बन्धहेतुर्न भावयन्नाह—

पणपन्न मिच्छि हारगदुगुण सासाणि पन्न मिच्छि विणा ।

मिस्सदुगकम्मअण विणु तिचत्त मीसे अह छचत्ता ॥ ५५ ॥

मिथ्यादृष्टौ आहारकाहारकमिश्रलक्षणद्विकोना पञ्चपञ्चाशद् बन्धहेतवो भवन्ति, आहारक-
द्विकवर्जनं तु “संयमवतां तदुदयो नान्यस्य” इति वचनात् । सास्वादाने मिथ्यात्वपञ्चकेन विना
पञ्चाशद् बन्धहेतवो भवन्ति, पूर्वोक्तायाः पञ्चपञ्चाशतो मिथ्यात्वपञ्चकेऽपनीते पञ्चाशद् बन्धहे-

तव सासादने द्रष्टव्या । मिथे त्रिचत्वारिंशद् बन्धहेतवो भवन्ति, कथम् ? इत्याह—‘मिथ-
द्विकम्’ औदारिकमिश्रवैक्रियमिश्रलक्षण “कम्” चि कार्मणशरीर “अण” चि अनन्तानुब-
न्धिनस्तैर्विना । इयमत्र भावना—“न सम्मिच्छो कुण्ड काल” इति वचनात् सम्यग्मिथ्यादृष्टे
परलोकगमनाभावाद् औदारिकमिश्रवैक्रियमिश्रद्विक कार्मण च न सम्भवति, अनन्तानुबन्ध-
यस्य चास्य निषिद्धत्वाद् अनन्तानुबन्धचतुष्टय च नास्ति, अत एतेषु सप्तसु पूर्वोक्ताया पञ्चा-
शतोऽपनीतेषु शेषात्रिचत्वारिंशद् बन्धहेतवो मिथे भवन्ति । ‘अथ’ अनन्तर पद्चत्वारिंशद्
बन्धहेतवो भवन्ति ॥ ५५ ॥

सदुमिस्सकम्म अजए, अविरइकम्मुरलमीसयिक्साण ।

मुत्तु गुणचत्त देसे, छचीस साहारदु पमत्ते ॥ ५६ ॥

क ? इत्याह—‘अयते’ अविरते, कथम् ? इत्याह—“सदुमिस्सकम्म” चि द्वयोपधयो
समाहारो द्विमिश्रम्, द्विमिश्र च कार्मण च द्विमिश्रकार्मणम्, सह द्विमिश्रकार्मणेन वर्तते या
त्रिचत्वारिंशत् । इयमत्र भावना—अविरतमम्यादृष्टे परलोकगमनसम्भवात् पूर्वोपनीतमौदारिक-
मिश्रवैक्रियमिश्रलक्षण द्विक कार्मण च पूर्वोक्तायां त्रिचत्वारिंशति पुन प्रक्षिप्यते ततोऽविरते पद्
चत्वारिंशद् बन्धहेतवो भवन्ति । तथा ‘देशे’ देशविरते एकोनचत्वारिंशद् बन्धहेतवो भवन्ति,
कथम् ? इत्याह—अविरति—प्रसासंयमरूपा कार्मणम् औदारिकमिथ द्वितीयकपायान्—अप-
त्याख्यानावरणान् मुक्त्वा शेषा एकोनचत्वारिंशदिति । अत्रायमाशय—विप्रगतावपर्याप्तकाष
स्थाय च देशविरतेरभावात् कार्मणौदारिकमिथद्वय न सम्भवति, प्रसासंयमान् विरतचान्
चमाविरतिं जापयति ।

ननु प्रसासंयमान् सङ्कल्पचाद् एवासौ विरतो न रारम्भञ्चादपि सत् कथमसौ प्रसाविरतिः
सर्वाऽप्यपनीयते ? सत्यम्, किन्तु गृहिणामशक्यपरिहारत्वेन सत्यप्यारम्भेण प्रसाविरतिं विष-
क्षितेत्यदोष । एतच्च घृहच्छतकघृहशूर्णेणामुक्त्य लिखितमिति न स्वगर्नायिका परिभाषनीया ।
तथाऽप्रत्याख्यानावरणोद्देश्याऽस्य निषिद्धत्वाद् इत्यप्रत्याख्यानावरणचतुष्टयं न षणं प्रायति ।
तत एते सप्त पूर्वोक्ताया पद्चत्वारिंशतोऽपनीयते तत एकोनचत्वारिंशद् बन्धहेतव शेषा देश-
विरते भवन्ति । तथा षट्शततिर्बन्धहेतव प्रमते भवन्ति । ‘साहारदु’ चि सह आहारद्विषेन-
आहारकाटारकमिश्रलक्षणेन वर्तते इति साहारकद्विका ॥ ५६ ॥

भवन्ति । 'अपूर्वे' अपूर्वकरणे पुनः सैव चतुर्विंशतिर्विक्रियाहारकरहिता द्वाविंशतिर्बन्धहेतवो भवन्तीति ॥ ५७ ॥

अच्छास सोल घायरि, सुहुमे दस वेयसंजलणति विणा ।

खीणुवसंति अलोभा, सजोगि पुञ्चुत्त सग जोगा ॥ ५८ ॥

एते च पूर्वोक्ता द्वाविंशतिर्बन्धहेतवः 'अच्छासाः' हास्यरत्यरतिशोकमयजुगुप्सालक्षणहास्य-
पद्करहिताः षोडश बन्धहेतवः "घायरि" चि अनिष्टचिवादरसम्प्रायगुणस्थानके भवन्ति, हास्या-
दिपदकस्यापूर्वकरणगुणस्थानक एव व्यवच्छिन्नत्वादिति भावः । तथा त एव षोडश त्रिकश-
ब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धाद् वेदत्रिकं-स्त्रीपुंनपुंसकलक्षणं सञ्चलनत्रिकं-सञ्चलनक्रोधमानमायारूपं
तेन विना दश बन्धहेतवः सूक्ष्मसम्प्राये भवन्ति, वेदत्रयस्य सञ्चलनक्रोधमानमायात्रिकस्य
चानिष्टचिवादरसम्प्रायगुणस्थानक एव व्यवच्छिन्नत्वात् । त एव दश 'अलोभाः' लोभरहिताः
सन्तो नव बन्धहेतवः क्षीणमोहे उपशान्तमोहे च भवन्ति, मनोयोगचतुष्कवाभ्योगचतुष्कौदारि-
ककाययोगलक्षणा नव बन्धहेतव उपशान्तमोहे क्षीणमोहे च प्राप्यन्ते, न तु लोभः, तस्य सूक्ष्म-
सम्प्राय एव व्यवच्छिन्नत्वात् । सयोगिकेवलिनि पूर्वोक्ताः सप्त योगाः, तथाहि—औदारि-
कमौदारिकमिश्रं कर्मणं प्रथमान्तिमौ मनोयोगौ प्रथमान्तिमौ वाय्योगौ चेति । तत्रौदारिकं
सयोग्यवस्थायाम् औदारिकमिश्रकर्मणकाययोगौ संमुद्घातावस्थायामेव वेदितव्यौ ।

मिश्रौदारिकयोक्ता, सप्तमपष्टद्वितीयेषु ॥ (प्रश्न० का० २७६)

कर्मणशरीरयोगी, चतुर्थके पञ्चमे तृतीये च । (प्रश्न० का० २७७) इति ।

प्रथमान्तिममनोयोगौ भगवतोऽनुचरसुरादिभिर्मनसा पृष्टस्य मनसैव देशनात्, प्रथमान्तिमवा-
य्योगौ तु देशनादिकाले । अयोगिकेवलिनि न कश्चिद् बन्धहेतुः, योगस्यापि व्यवच्छिन्नत्वात्
॥ ५८ ॥ उक्ता गुणस्थानकेषु बन्धहेतवः । सम्प्रति गुणस्थानकेष्वेव बन्धं निरूपयन्नाह—

अपमत्तता सत्तद्द मीसअप्पुञ्चवायरा सत्त ।

यंधइ छ स्सुहुमो एगमुवरिमाअंधगाऽजोगी ॥ ५९ ॥

मिथ्यादृष्टिप्रभृतयोऽप्रमत्तान्ताः सप्ताष्टौ वा कर्माणि बध्नन्ति, आयुर्बन्धकालेऽष्टौ शेषकालं तु
सप्त । "मीसअप्पुञ्चवायरा" इति मिश्रापूर्वकरणानिवृत्तिवादराः सप्तैव बध्नन्ति, तेषामायुर्बन्धा-
भावात् । तत्र मिश्रस्य तथास्वाभाव्याद् इतरयोः पुनरतिविशुद्धत्वाद् आयुर्बन्धस्य च घोरनाप-
रिणामनिबन्धनत्वात् । "छ स्सुहुमु" चि सूक्ष्मसम्प्रायो मोहनीयायुर्वर्जानि पद् कर्माणि बध्नाति,
मोहनीयबन्धस्य बादरकपायोदयनिमित्तत्वात्, तस्य च तद्रभावात्, आयुर्बन्धाभावस्त्वतिविशुद्ध-
त्वादवसेयः । "एगमुवरिम" चि 'एकं' सातदेवनीयं कर्म 'उपरितना.' सूक्ष्मसम्प्रायाद् उप-
रिष्टाद्वर्तिन उपशान्तमोहक्षीणमोहसयोगिकेवलिनी बध्नन्ति, न शेषकर्माणि, तद्बन्धहेतुत्वाभा-
वात् । 'अबन्धक.' सर्वकर्मप्रपञ्चबन्धरहितः 'अयोगी' चरमगुणस्थानकवर्ती, सर्वबन्धहेतुत्वा-
भावादिति ॥ ५९ ॥ उक्ता गुणस्थानकेषु बन्धस्थानयोजना । सम्प्रतं गुणस्थानकेष्वेवोदयसत्ता-
स्थानयोजनां निरूपयन्नाह—

आसुहुमं संतुदए, अट्ट वि मोह विणु सत्त खीणम्मि ।

चउ चरिमदुगे अट्ट उ, संते उवसंति सत्तुदए ॥ ६० ॥

सूक्ष्मसम्परायगुणस्थानकमिव्याप्य सत्तायामुदये चाष्टावपि कर्मप्रकृतयो भवन्ति । अय-
मर्थ — मिथ्यादृष्टिगुणस्थानकमारभ्य सूक्ष्मसम्पराय यावत् सत्तायामुदये चाष्टावपि कर्माणि
प्राप्यन्ते । 'मोह विना' मोहनीय वर्जयित्वा सत्त कर्मप्रकृतयो भवन्ति 'क्षीणे' क्षीणमोहगुण-
स्थानके, सत्तायामुदये च मोहनीयस्य क्षीणत्वात् । "चउ चरिमदुगे" चि 'चरमद्विके' सयोग्य-
योगिकेवलिगुणस्थानद्वये सत्तायामुदये च चतस्रोऽघातिकर्मप्रकृतयो भवन्ति, तत्र घातिकर्म-
चतुष्टयस्य क्षीणत्वात् । "अट्ट उ संते उवसति सत्तुदए" चि तुल्यस्य व्यवहितसम्बन्धाद्
उपशान्तमोहगुणस्थानके पुनरष्टावपि कर्मप्रकृतय सत्ताया प्राप्यन्ते, तस्योदये मोहनीयोदया-
भावादिति भाव ॥ ६० ॥

उक्ता सत्तोदयस्थानयोजना । साम्प्रतमुदीरणास्थानानि गुणस्थानकेषु निरूपयिपुराह—

उडरंति पमत्तंता, सगट्ट मीसट्ट वेयआउ विणा ।

छग अपमत्ताइ तओ, छ पंच सुहुमो पणुवसंतो ॥ ६१ ॥

मिथ्यादृष्टिप्रभृतय प्रमत्तान्ता यावद् अद्याप्यनुभूयमानभवायुरावलिकाशेष न भवति तावत्
सर्वेऽप्यमी निरन्तरमष्टावपि कर्माण्युदीरयन्ति । आवलिकावशेषे पुनरनुभूयमाने भवायुषि सप्तैव,
आवलिकावशेषस्य कर्मण उदीरणाया अभावात्, तथास्वाभाव्यात् । "मीसट्ट" चि सम्यग्मि-
थ्यादृष्टि पुनरष्टावेष कर्माण्युदीरयति, न तु कदाचनापि सत्त, सम्यग्मिथ्यादृष्टिगुणस्थानके
वर्तमानस्य सत्त आयुष आवलिकावशेषत्वाभावात् । स धन्तमुद्धर्तवशेषायुष्क एव तद्भाव परि-
त्यज्य सम्यक्त्व मिथ्यात्व धा नियमात् प्रतिपद्यत इति । "अप्रमत्तादयस्त्रय" अप्रमत्तापूर्वकरणा-
निवृत्तिवाहरत्क्षणा 'वेद्यायुर्विना' वेदनीयायुषी अन्तरेण पद् कर्माणि उदीरयन्ति, तेषामतिवि-
शुद्धतया वेदनीयायुषोरुदीरणायोग्याध्यवसायस्थानाभावात् । "छ पंच सुहुमो" चि ['सूक्ष्म'
सूक्ष्मसम्पराय पद् पञ्च वा कर्माण्युदीरयति ।] तत्र पद् अनन्तरोक्तानि, तानि च तावद् उदी-
रयति यावद् मोहनीयमावलिकावशेष न भवति । आवलिकावशेषे च मोहनीये तस्याप्युदीर-
णाया अभावात् शेषाणि पञ्च कर्माण्युदीरयति । "पणुवसंतु" चि उपशान्तमोह पञ्च कर्मा-
ण्युदीरयति न वेदनीयायुषोर्मोहनीयकर्माणि, तत्र वेदनीयायुषो कारण प्रागेवोक्तम्, मोहनीय
तूदयाभावाद् नोदीर्यन्ते, "वेद्यमानमेवोदीर्यन्ते" इति वचनादिति ॥ ६१ ॥

पण दो खीण दु जोगी णुदीरगु अजोगि धेय उवसंता ।

संखगुण खीण सुहुमा, नियट्टिअप्पुच्च सम अहिया ॥ ६२ ॥

क्षीणमोहोऽनन्तरोक्तानि पञ्च कर्माण्युदीरयति । तानि च तावद् उदीरयति यावद् ज्ञानार-
णदर्शनावरणान्तरायाप्यावलिकामविधानि न भवन्ति, आवलिकामविष्टेषु तु तेषु तेषामप्युदी-
रणाया अभावात् । द्वे एव नामगोत्रलक्षणे कर्मणी उदीरयति । "दु जोगि" चि 'द्वे' कर्मणी
नामगोत्राख्ये योगा नाम-मनोवाक्यरूपा विद्यन्ते यस्य स योगी-सयोगिकेवली उदीरयति,
न शेषाणि । घातिकर्मचतुष्टय तु मूलत एव क्षीणमिति न तस्योदीरणासम्भव, वेदनीयायुषो-

स्तूदीरणा पूर्वोक्तकारणादेव न भवति । “गुदीरगु अजोगि” चि अयोगिकेवली न कस्यापि कर्मण उदीरकः, योगसञ्चयेक्षत्वाद् उदीरणाया, तस्य च योगाभावादिति ॥

उक्ता गुणस्थानकेषूदीरणास्थानयोजना । सम्प्रति गुणस्थानकेष्वेव वर्तमानानां जन्तूनामल्प-
त्वबहुत्वमाह—“धेव उवसंत” चि खोकाः “उपशान्ताः” उपशान्तमोहगुणस्थानवर्तिनो जीवाः,
यतस्ते प्रतिपद्यमानका उत्कर्षतोऽपि चतुःपञ्चाशत्प्रमाणा एव प्राप्यन्त इति । तेभ्यः सकाशात्
क्षीणमोहाः सङ्क्षेयगुणाः, यतस्ते प्रतिपद्यमानका एकस्मिन् समयेऽष्टोत्तरशतप्रमाणा अपि लभ्यन्ते ।
एतच्चोक्तृष्टपदापेक्षयोक्तम् अन्यथा कदाचिद् विपर्ययोऽपि द्रष्टव्यः—स्तोकाः क्षीणमोहाः,
बहुवस्तु तेभ्य उपशान्तमोहाः । तथा तेभ्यः क्षीणमोहेभ्यः सकाशात् सूक्ष्मसम्परायानिवृत्तिवा-
दरापूर्वकरणं विशेषाधिकाः । स्वस्थाने पुनरेते चिन्त्यमानास्त्रयोऽपि ‘समाः’ तुल्या इति ॥ ६२ ॥

जोगि अपमत्त इयरे, संखगुणा देससासणामीसा ।

अविरय अजोगिमिच्छा, असंख चउरो दुवे गंता ॥ ६३ ॥

तेभ्यः सूक्ष्मादिभ्यः सयोगिकेवलिनः सङ्ख्यातगुणाः, तेषां कोटीपृथक्त्वेन लभ्यमानत्वात् ।
तेभ्योऽप्रमत्ताः सङ्क्षेयगुणाः, कोटीसहस्रपृथक्त्वेन प्राप्यमाणत्वात् । तेभ्यः “इयरे” चि अप-
मत्तप्रतियोगिनः प्रमत्ताः सङ्क्षेयगुणाः । प्रमादभावो हि बहूनां बहुकालं च लभ्यते विपर्ययेण
त्वप्रमाद इति न यथोक्तसङ्ख्याव्याघातः । “देस” इत्यादि देशविरतसाखादनमिश्राविरतलक्षणा-
श्चत्वारो यथोत्तरमसङ्क्षेयगुणाः । अयोगिमिथ्यादृष्टिलक्षणौ च द्वौ यथोत्तरमनन्तगुणौ । तत्र
प्रमत्तेभ्यो देशविरता असङ्क्षेयगुणा, तिरश्चामप्यसङ्ख्यातानां देशविरतिभावात् । साखादनास्तु
कदाचित् सर्वथैव न भवन्ति, यदा भवन्ति तदा जघन्येनैको द्वौ वा, उत्कर्षतस्तु देशविरते-
भ्योऽप्यसङ्क्षेयगुणा । तेभ्योऽपि मिश्रा असङ्क्षेयगुणा, साखादनाद्वाया उत्कर्षतोऽपि षडाव-
लिकामात्रतया स्तोक्तत्वात्, मिश्राद्वायाः पुनरन्तर्गृह्यतप्रमाणतया प्रभूतत्वात् । तेभ्योऽप्यसङ्क्षे-
यगुणा अविरतसम्यग्दृष्टयः, तेषां गतिचतुष्टयेऽपि प्रभूततया सर्वकालसम्भवात् । तेभ्योऽप्ययो-
गिकेवलिनो भवस्याभवस्यभेदमिन्ना अनन्तगुणा, सिद्धानामनन्तत्वात् । तेभ्योऽप्यनन्तगुणा
मिथ्यादृष्टयः, साधारणवनस्पतीनां सिद्धेभ्योऽप्यनन्तगुणत्वात् तेषां च मिथ्यादृष्टत्वादिति ॥ ६३ ॥

तदेवमभिहितं गुणस्थानवर्तिनां जीवानामल्पबहुत्वम् । इदानीं “नमिय जिणं जियममाण”
(गा० १) इत्यादि द्वारगाथासूचितं भावद्वारं व्याचिख्यासुराह—

उवसमखपमीसोदयपरिणामा हु नव ठार इगवीसा ।

तियभेय सन्निवाइय सम्मं चरणं पढम भावे ॥ ६४ ॥

इह किल पद् भावा भवन्ति । विशिष्टहेतुभिः स्वतो वा जीवानां तत्रद्रूपतया मन्वानि
भवन्त्येभिरुपशमादिभिः पर्यायैरिति वा भावा । किनामानः पुनस्ते ? इत्याह—“उवसनव-
मीसोदय” इत्यादि । अत्र सूचकत्वात् सूत्रस्यैवं प्रयोगः, “उवसम” चि औपशमिको भवः,
“खय” चि क्षायिको भावः, “मीस” चि क्षायोपशमिको भावः, “उदय” चि लौदिको
भावः, “परिणाम” चि पारिणामिको भावः । तत्रोपशमनमुपशमः—विपाकप्रदेशरूपस्य द्विवि-
धस्याप्सुदयस्य विष्कम्भणं स एव तेन वा निर्वृत्त औपशमिकः । क्षयः—कर्मव्ययः—

स एव तेन वा निर्वृत्त क्षायिक । क्षयश्च—समुदीर्णस्याभाव उपशमश्च—अनुदीर्णस्य वि-क्षम्भि-
सोदयत्व ताभ्यां निर्वृत्त क्षायोपशामिक । उदय—शुभाशुभप्रकृतीना विपाकतोऽनुभवन स
एव तेन वा निर्वृत्त औदयिक । परि—समन्ताद् नमन—जीवानामनीवानां च जीवत्वादिसम्-
पानुभवन प्रति प्रहीभवन परिणाम स एव तेन वा निर्वृत्त पारिणामिक । एतेषामेव यथा-
सद्व्यं भेदानाह—“दु नव टार इगनीसा तिय भेय” चि द्वौ भेदावौपशामिकस्य १ नव भेदा
क्षायिकस्य २ अष्टादश भेदा क्षायोपशामिकस्य ३ एकविंशतिर्भेदा औदयिकस्य ४ त्रयो भेदा
पारिणामिकस्य ५ । “संगिवाद्य” चि सम्—इति सहतरूपतया नि—इति नियत पतन—गम
नमेकत्र वर्तन सन्निपात, कोऽर्थः । एषामेव व्यादिसंयोगप्रकारमेव निर्वृत्त साधिपातिक,
अय च षष्ठो भाव ६ । अथ “ययोहेश निर्देश” इति न्यायात् औपशामिकादिभाषाना व्यादीन्
भेदान् प्रचिकटयिपुराह—“सम् चरण पदम भाये” चि इह यथासद्य दर्शनमोहनीयचारि-
त्रमोहनीयकर्मोपशमभूत सम्यक्त्व चरण च ‘प्रथमे’ आद्ये ‘भाये’ औपशामिकलक्षणे भवतीति
शेष । इति निरूपितौ द्वौ भेदावौपशामिकभावस्य ॥ ६४ ॥

वीण केवलजुयलं, सम्मं दाणाइलद्धि पण चरणं ।

तद्दृग् सेसुयओगा, पण लद्धी सम्म विरइदुगं ॥ ६५ ॥

‘द्वितीये’ क्षायिके भाये नव भेदा भवन्ति । तथाहि—‘केवलजुयलं’ केवलज्ञानं केवलदर्शन-
नम् । तत्र केवलज्ञानाचरणक्षयगतत्वेन क्षायिक केवलज्ञान १ केवलदर्शनावरणक्षयसम्भूत
क्षायिक केवलदर्शन २ दर्शनमोहनीयक्षयसम्भूत क्षायिक सम्यक्त्व ३ ‘दानादिलब्धय पण’
दानलाभभोगोपभोगवीर्यलक्षणा दानादिरूपपद्यमकारान्तरायक्षयोद्भूता क्षायिकस्य ८ चारित्र्यमो-
हनीयक्षयसम्भूत च क्षायिक चरण यथाभ्यातसंज्ञितमित्यर्थः ९ । तथा ‘द्वितीये’ क्षायोपशामि-
कभावेऽष्टादश भेदा भवन्ति । तद्यथा—‘शेषोपयोगा’ केवलज्ञानकेवलदर्शनप्रतिरिच्छा मतिज्ञा-
नश्रुतज्ञानावधिज्ञानमा पर्यवशात्परिज्ञानावपुष्टयमत्यज्ञानधुताज्ञानविभक्तज्ञानात्परिज्ञानविक्रमबुद्धि-
दर्शनावबुद्धिदर्शनावधिदर्शनलक्षणदर्शनविक्रमस्वरूपा दशोपयोगा १० “पण लद्धि” चि परिक्रदेशे
परसमुदायोपचाराद् दानलाभभोगोपभोगवीर्यलक्षणा लब्धय पण ५ “सम्म” चि सम्यक्त्वं १
‘विरतिद्विक’ देशविरतिसर्वविरतिलक्षणम् २ इत्येतेऽष्टादश भेदा क्षायोपशामिके भवन्ति ।
तत्र चत्वारि ज्ञानानि श्रीष्यज्ञानानि आचारणायकर्मक्षयोपशमसम्भूतत्वेन, प्रीणि दर्शनानि
दर्शनावरणक्षयोपशमोद्भूतत्वेन, दाणादिपद्यलब्धय पणविधानरायकर्मक्षयोपशमजन्यत्वेन क्षा-
योपशामिकभावान्तर्गोचिन्य इति ।

त्याख्यानावरणक्षयोपशमजत्वेन क्षायोपशमिकभावे वर्तत एवेति ॥ ६५ ॥

अज्ञानमसिद्धत्तासंजमलेसाकसायगइवेया ।

मिच्छं तुरिण भव्वा भव्वत्तजियत्तपरिणामे ॥ ६६ ॥

अज्ञानम् १ असिद्धत्वम् २ असंयमः ३ लेश्याः—कृष्णनीलकापोततेज पद्मशुक्लेश्याभेदात् पद् ९ कपायाः—क्रोधमानमायालोभाख्याश्चत्वारः १३ गतिः—नारकतिर्यक्चनुप्यसुरगतिभेदाच्चतुर्धा १७ वेदाः—स्त्रीपुंनपुंसकाख्यास्त्रयः २० मिथ्यात्वम् २१ इत्येते एकविंशतिभेदाः 'तुर्ये' चतुर्थे औदयिके भावे भवन्तीत्यक्षरार्थः । भावार्थः पुनरयम्—इहासदध्यवसायात्मकं सज्जानमप्यज्ञानं तच्च मिथ्यात्वोदयजमेव । यदभ्यधायि—

इह दुष्टयणमवयणं, कुच्छिय सांलं असीलमसईए ।

भन्नइ तह नाणं पि हु, मिच्छदिट्ठिस अज्ञाणं ॥ (विशेषा० गा० ५२०)

असिद्धत्वमपि सिद्धत्वाभावरूपमष्टप्रकारकर्मोदयजमेव । असंयमः—अविरतत्वं तदप्यप्रत्याख्यानावरणोदयाद् जायते । लेश्यास्तु येषां मते कपायनिप्यन्दो लेश्याः तन्मतेन कपायमोहनीयोदयजत्वाद् औदयिक्यः, यन्मतेन तु योगपरिणामो लेश्याः तदभिप्रायेण योगत्रयजनककर्मोदयप्रभवाः, येषां त्वष्टकर्मपरिणामो लेश्यास्तन्मतेन ससारित्वासिद्धत्ववद् अष्टप्रकारकर्मोदयजा इति । कपायाः—क्रोधमानमायालोभरूपा मोहनीयकर्मोदयादेव भवन्ति । इह गतयः—गतिनामकर्मोदयादेव नारकत्वतिर्यक्त्वमनुजत्वदेवत्वलक्षणपर्याया जायन्त इति । वेदा—स्त्रीपुंनपुंसकाख्या नोकपायमोहनीयोदयादेव जायमानाः स्पष्टमौदयिका एवेति । मिथ्यात्वमपि अतत्त्वधद्धानरूपं मिथ्यात्वमोहनीयोदयजमेव इत्यौदयिकं प्रतीतमिति ।

। ननु निद्रापञ्चकसातादिवेदनीयहास्यरत्नरतिप्रभृतयः प्रभूततरभावा अन्येऽपि कर्मोदयजन्या सन्ति क्षत् किमित्येतावन्त एवेते निर्दिष्टाः १, सत्यम्, उपलक्षणत्वादन्त्येऽपि द्रष्टव्या, केवलं पूर्वशास्त्रेषु प्राय एतावन्त एव निर्दिष्टा दृश्यन्त इत्यत्राप्येतावन्त एवास्माभिः प्रदर्शिताः । तथा भव्यत्वम् १ अभव्यत्वं २ जीवत्वम् ३ इत्येते त्रयो भेदाः पारिणामिके भावे भवन्ति । तदेवं द्विभेद औपशमिको भावः २ नवभेदः क्षायिक ९ अष्टादशभेदः क्षायोपशमिकः १८ एकविंशतिभेद औदयिकः २१ त्रिभेदः पारिणामिकः ३ । सर्वेऽपि भावपञ्चकभेदास्त्रिपञ्चाशदिति ॥६६॥

प्ररूपितं सप्तभेदं भावपञ्चकम् । अधुना सान्निपातिकाख्यपञ्चकभावभेदप्ररूपणायोपक्रम्यते— तत्र च यद्यप्यौपशमिकादिभावानां पञ्चानामपि द्विकदिसंयोगभङ्गाः पर्यङ्कितिरभवन्ति, तद्यथा— औपशमिक १ क्षायिक २ क्षायोपशमिक ३ औदयिक ४ पारिणामिक ५ इति भावपञ्चकं पट्टकादापालिख्यते ततो दश द्विकसंयोगा अक्षसंचारणया लभ्यन्ते, दशैव त्रिकसंयोगाः, पञ्च चतुष्कसंयोगाः, एकः पञ्चकसंयोग इति । तथापि पडेव संयोगा जीवेष्वविरुद्धाः सम्भवन्ति । शेषास्तु विंशतिः संयोगभङ्गाः प्ररूपणामात्रभाविन्तेनाऽसम्भविन एव, अतः सम्भविपद्भेदद्वारेण गत्याद्याश्रित्य यावन्तः सान्निपातिकभावभेदाः सम्भवन्ति यावन्तश्च न सम्भवन्ति तदेतत् प्रकटयन्नाह—

१ यथा दुर्बलमवयवमं कुतितं शीलमशीलमचला । भव्यते तथा ज्ञानमपि खलु मिथ्यात्वेरज्ञानम् ॥

चउ चउगईसु मीसगपरिणामुदएहिं चउ सखइएहिं ।

उवसमजुएहिं वा चउ, केवलि परिणामुदयखइए ॥ ६७ ॥

चत्वारो भङ्गाश्चतस्यु गतिषु चिन्त्यमानासु भवन्ति । के कृत्वा ? इत्याह—मिश्रकपारिणा-
मिकौदयिकर्भावैर्व्यावर्णितस्वभावे । इयमत्र भावना—गतिचतुष्टयद्वारेण चिन्त्यमान क्षायोपश-
मिकपारिणामिकौदयिकलक्षण एकोऽप्यय त्रिकसंयोगरूप सात्त्रिपातिको भावश्चतुर्धा भवति ।
तथाहि—क्षायोपशमिकानीन्द्रियाणि, पारिणामिक जीवत्वादि, औदयिकी नरकगति इत्येको
नरकगत्याश्रितत्रिकसंयोग । एव तिर्यङ्मनुष्यदेवगत्यभिलाषेन त्रयो भङ्गा अन्येऽपि वाच्या
इति । एव चतुर्विधा गतिं प्रतीत्य त्रिकसंयोगेन चत्वारो भेदा निरूपिता । सम्प्रति चतु सयोगेन
चतुरो भेदानाह—“चउ सखइएहिं” ति चत्वारो भेदा भवन्ति । के ? इत्याह—सह क्षायि-
केण वर्तन्ते ये क्षायोपशमिकपारिणामिकौदयिकलक्षणा भावास्ते सक्षायिकास्तै सक्षायिकै ।
अयमर्थ —गतिचतुष्टयद्वारेण चिन्त्यमान क्षायोपशमिकपारिणामिकौदयिकलक्षण एकोऽ-
प्यय चतुष्कसंयोगरूप सात्त्रिपातिको भावश्चतुर्धा भवति । तद्यथा—क्षायोपशमिकानीन्द्रियाणि,
पारिणामिक जीवत्वादि, औदयिकी नरकगति, क्षायिक सम्यक्त्वमित्येको नरकगत्याश्रितश्चतु-
ष्कसंयोग । एव तिर्यङ्मनुष्यदेवगत्यभिलाषेन त्रयो भङ्गा अन्येऽपि वाच्या इति । एव चतु-
र्विधा गतिं प्रतीत्यैकप्रकारेण चतुष्कसंयोगेन चत्वारो भेदा निरूपिता । अधुना प्रकारान्तरेण
चतुष्कसंयोग एव चतुरो भेदानाह—“उवसमजुएहिं वा चउ” ति वाशब्दोऽथवाशब्दार्थ,
अथवा क्षायिकभावामावे औपशमिकेन प्रदर्शितस्वरूपेण भावेन युते—कलितै पूर्वैर्ते क्षायो-
पशमिकपारिणामिकौदयिकैरेव निष्पन्नस्य सात्त्रिपातिकभावस्य गतिचतुष्क प्रतीत्य ‘चत्वार’
चतु सङ्ख्या भेदा भवन्तीति शेष । तद्यथा—क्षायोपशमिकानीन्द्रियाणि, पारिणामिक जीवत्वम्,
औदयिकी नरकगति, औपशमिक सम्यक्त्वमित्येको नरकगत्याश्रितश्चतुष्कसंयोग । एव
तिर्यङ्मनुष्यदेवगत्यभिलाषेन त्रयो भङ्गा अन्येऽपि वाच्या । तदेवमिहिता गतिचतुष्टयमाधि-
त्येकेन त्रिकसंयोगेन द्वाभ्या चतुष्कसंयोगाभ्या द्वादश विकल्पा । सम्प्रति शुद्धसंयोगत्रयस्व-
रूप शेषभेदत्रय निरूपयिपुराह—“केवलि परिणामुदयखइए” ति ‘केरली’ केवलशानी
पारिणामिकौदयिकक्षायिके सात्त्रिपातिकभेदे त्रिकसंयोगरूपे वर्तते, यतस्तस्य पारिणामिक
जीवत्वादि औदयिकी मनुजगति क्षायिकाणि जानददर्शनचारित्रादीनि । तदेवमेकसिक्कसंयोग
केवलियु सम्भवतीति ॥ ६७ ॥

खयपरिणामे सिद्धा, नराण पणजोगुवसमसेदीए ।

इय पनर सखिवाइयभेया धीसं असभविणो ॥ ६८ ॥

‘सिद्धा’ निर्दग्धसकलकर्मन्धना क्षायिकपारिणामिके सात्त्रिपातिकभेदे द्विकसंयोगरूपे
वर्तन्ते । तथाहि—सिद्धाना क्षायिक ज्ञानदर्शनादि, पारिणामिक जीवत्वमिति द्विकसंयोगो
भवति । ‘नराणा’ मनुष्याणा पञ्चकसंयोग सात्त्रिपातिकभेद उपशमश्रेण्यामेव प्राप्यते, यतो य
क्षायिकसम्यग्दृष्टिर्मनुष्य उपशमश्रेणीं प्रतिपद्यते तस्यौपशमिक चारित्र क्षायिक सम्यक्त्व
क्षायोपशमिकानीन्द्रियाणि औदयिकी मनुजगति पारिणामिक जीवत्व भयत्व चेति । ‘इति’

अमुना पूर्वदर्शितप्रकारेण गत्यादिषु संयोगपट्कचिन्तनलक्षणेन परस्परविरोधामावेन सम्भविनः पञ्चदश सान्निपातिकमेदा. पष्ठभावविकल्पाः प्ररूपिता इति शेषः । “वीसं असंभविणो” ति विंशतिसङ्ख्याः संयोगा असंभविनः, प्ररूपणामात्रभावित्वेन न जीवेषु तेषां सम्भवोऽस्तीति ।

ननु पड्विंशतिभेदाः प्राक् प्रदर्शिताः, इह तु पञ्चदशानां विंशतेश्च मीलने पञ्चत्रिंशत्सङ्ख्या भेदाः प्राप्नुवन्तीति कथं न विरोधः ?, अत्रोच्यते—ननु विस्मरणशीलो देवानांमिश्रः, यतोऽनन्तरमेवोदितं गत्यादिद्वारेणैव ते चिन्त्यमानाः पञ्चदश भवन्ति, मौला व्यादिसंयोगास्तु पडेव । तथाहि—एको द्विकसंयोगः, द्वौ द्वौ त्रिकचतुष्कसंयोगौ, एक. पञ्चकसंयोग इति पण्णां विंशत्या मीलने पड्विंशतिसङ्ख्यैवोपजायत इति नात्र कश्चन विरोध इति ॥ ६८ ॥

अभिहिताः सप्रभेदा जीवानामौपशमिकादयो भावाः । साम्प्रतमेतानेव कर्मविषये चिन्तयन्नाह—

मोहेव समो मीसो, चउघाइसु अट्टकम्मसु य सेसा ।

धम्माइ पारिणामियभावे खंधा उदइए वि ॥ ६९ ॥

‘मोहे एव’ पष्ठीसप्तम्योरर्थं प्रत्यभेदाद्, यथा वृक्षे शाखा वृक्षस्य शाखा, मोहनीयस्यैव कर्मणः ‘शमः’ उपशमोऽनुदयावस्था भस्मच्छन्नामेरिव न तु समस्तानां कर्मणाम् । “मीसो चउघाइसु” ति ‘मिश्रः’ क्षयोपशमः, तत्र क्षयः—उदयावस्थस्यात्यन्ताभावस्तेन सहोपशमः—अनुदयावस्था दरविध्यातवहिवत् क्षयोपशमः, ‘चतुर्षु’ चतु सङ्ख्येषु ‘घातिषु’ ज्ञानादिगुणघातकेषु कर्मस्वित्युत्तरोक्तमत्रापि सम्यन्धनीयम्, ततो ज्ञानावरणदर्शनावरणमोहनीयान्तरायलक्षणानां घातिकर्मणामेव क्षयोपशमो भवति न त्वघातिकर्मणामिति । ‘अट्टकर्मसु’ ज्ञानावरणाघन्तरायावसानेषु ‘चः’ पुनरर्थे अट्टकर्मसु पुनः ‘शेषाः’ औदायिकक्षायिकपारिणामिकभावा भवन्ति । तत्रोदय.—विपाकानुभव-नम्, क्षयः—अत्यन्ताभावः, परिणामः—तेन तेन रूपेण परिणमनमित्यक्षरार्थः । भावार्थस्त्वयम्—मोहनीयकर्मणः पञ्चापि भावाः प्राप्यन्ते । मोहनीयवर्जितज्ञानावरणदर्शनावरणान्तरायलक्षणानां तु त्रयाणां घातिकर्मणामुदयक्षयक्षयोपशमपरिणामस्वभावाश्चत्वार एव भावा भवन्ति न पुनरुपशमः । शेषाणां वेदनीयापुर्णामोत्रस्वरूपाणां चतुर्णामप्यघातिकर्मणामुदयक्षयपरिणामलक्षणास्त्वय एव भावा भवन्ति, न तु क्षयोपशमोपशमाविति ।

प्रतिपादिता जीवेषु तदाश्रितकर्मसु च पञ्चापि भावाः । अधुना तान् अजीवेषु विभण्णिराह—“धम्माइ” इत्यादि । इह पदैकदेशे पदसमुदायोपचाराद् धर्मास्तिकायाः १ अधर्मास्तिकायाः २ आकाशास्तिकायाः ३ पुद्गलास्तिकायाः ४ कालद्रव्य ५ चेति परिग्रहः । तत्र धारयति—गतिपरिणतजीवपुद्गलान् तत्स्वभावतायामवस्थापयतीति धर्मः, अस्तयश्चेह प्रदेशास्तेषां चीयत इति कायः—सङ्घातोऽस्तिकायाः, ततो धर्मश्चासावस्तिकायाश्च धर्मास्तिकायाः । तथा न धारयति—गतिपरिणतानपि जीवपुद्गलान् तत्स्वभावतायां नावस्थापयति स्तित्युपष्टम्भकत्वात् तस्येत्यधर्मः शेषं प्राग्वत् । आ—समन्तात् काशते—अवगाहदानतया प्रतिभासत इत्याकाशः, शेषं प्राग्वत् । पूरणचलनधर्माणः पुद्गलः, घृषोवरादित्वाद् इष्टरूपसिद्धिः, शेषं पूर्ववत् । तथा “कलणं सङ्ख्यानं” कलनं कालः, कल्यते वा—परिच्छिद्यते वस्त्वनेनेति कालः, कलनां वा—समयादिरूपाणां समूहः कालः । आह सामूहिके प्रत्यये नपुंसकलिङ्गेन भवितव्यम्, यथा कापोतं मायूरं चेति, [तत्र,]

यदाह श्रीहेमचन्द्रस्वरिपादाः—उच्यते रुद्विशब्दात् लिङ्गस्य न नियम । यदाह पाणिनिः—
लिङ्गमशिष्यम्, लोकाश्रयत्वात् तस्येति ।

तत काल एव तत्तद्रूपद्रवणाद् द्रव्य कालद्रव्यम्, तत्र च कालस्य बन्तुत समयरूपस्य निर्वि
भागत्वाद् न देशप्रदेशसम्भव, अत एवात्रासिकायत्वाभावो वेदितव्य ।

नन्वतीतानागतवर्तमानभेदेन कालस्यापि त्रैविध्यमस्तीति निमित्ति नोक्तम्, सत्यम्,
अतीतानागतयोर्विनष्टानुत्पन्नत्वेनाऽविद्यमानत्वाद् वर्तमानिक एव समयरूप गच्छति ।

यद्येव तर्हि पूर्वसमयनिरोधेनोत्तरसमयसद्भावेऽसद्भावात्ताना समयाना समुद्रसमित्याद्यगम्भ-
वादावलिकादय शास्त्रांतरप्रतिपादिता कालविशेषा कथं सन्नच्छन्ते, सत्यम्, तत्रवतो न
सन्नच्छन्त एव, केवल व्यवहारार्थमेव कल्पिता इति ।

अथ केऽमी आवलिकादय कालविशेषा इति विनयेजगृच्छाया तदनुग्रहाय सनया
वारभ्य कालविशेषा प्रतिपाद्यन्ते । तत्र समयस्वरूपमेवमनुयोगद्वारे प्रतिपाद्यते, उच्यते—

‘से कि त समप ? समयस्त प परूवण करिन्तामि—से उद्दामण तुलागदारण सिया
सरुणे बल्व जुगव जुवाणे अप्पायके धिरगहत्थे ददपाणिपायपासपिद्वत्तरोरुपरिणए सन्नमल
जुगलपरिघनिमत्राह चग्मिदृग्दुहणमुट्टियसमाहयाचियगायकाए लणणपवणजरणवायागममत्थे
उरस्तमत्तमलागए छेए दक्खे पत्थे सुमले भेदावी निउणे निउणसिप्पोनगए एग म्दह
पडसाडिय वा पट्टसाडिय वा गट्ठाए सयराह हत्थमिध व्थोसारिज्जा, तथ चोयण पन्वग एव
ययासी—जेण कालेण तेण तुलागदारण तीसे पडसाडियाए वा पट्टसाडियाए वा सयराह हत्थमिधे

ओत्तोरिए से समए भवइ ! नो इण्टे समट्टे, कर्हा ! जम्हा संखिज्जाणं तंतुणं समुदयसमिति-
समागमेणं', पडसाडिया निप्फज्जइ, उवरिल्लयम्मि तंतुम्मि अच्छिन्ने हिट्ठिल्ले तंतू न छिज्जइ,
अन्नम्मि काले उवरिल्ले तंतू छिज्जइ अन्नम्मि काले हिट्ठिल्ले तंतू छिज्जइ, तम्हा से समए न
भवइ । एवं वयंतं पन्नवगं चोयए एवं वयासी—जेणं कालेणं तेणं तुन्नागदारएणं तीसे पड-
साडियाए वा पट्टसाडियाए वा उवरिल्ले तंतू छिन्ने से समए ? न भवइ, कम्हा ! जम्हा संखि-
ज्जाणं पम्हाणं समुदयसमिइसमागमेणं एगे तंतू निप्फज्जइ, उवरिल्ले पम्हम्मि अच्छिन्ने हिट्ठिल्ले
पम्हे न छिज्जइ, अन्नम्मि काले उवरिल्ले पम्हे छिज्जइ अन्नम्मि काले हिट्ठिल्ले पम्हे छिज्जइ, तम्हा
से समए न भवइ । एवं वयंतं पन्नवगं चोयए एवं वयासी—जेणं कालेणं तेणं तुन्नागदारएणं-
सत्स तंतुस्स उवरिल्ले पम्हे छिन्ने से समए ? न भवइ, कम्हा ! जम्हा अपंताणं संघायाणं
समुदयसमिइसमागमेणं एगे पम्हे निप्फज्जइ, उवरिल्ले संघाए अविसंघाइए हिट्ठिल्ले संघाए न
विसंघाइज्जइ, अन्नम्मि काले उवरिल्ले संघाए विसंघाइज्जइ अन्नम्मि काले हिट्ठिल्ले संघाए विसं-
घाइज्जइ, तम्हा से समए न भवइ । इत्तो वि णं सुहुमतराए समए पन्नचे समणाउसो ! १
(पत्र १७५-२) ॥ असखिज्जाणं समयाणं समुदयसमिइसमागमेणं सा एगा आवलियं सि
एतुच्चइ २ (पत्र १७८-२) ॥

सङ्खेया आवलिका आनः, एक उच्छ्वास इत्यर्थः ३ । ता एव सङ्खेया निःश्वासः ४ । द्वयो-
रपि कालः प्राणुः ५ । सप्तभिः प्राणुभिः स्तोकः ६ । सप्तभिः स्तोकैर्लवः ७ । सप्तसप्तत्या लवानां
मुहूर्तः ८ । त्रिंशता मुहूर्तैरहोरात्र ९ । ते. पञ्चदशभिः पक्षः १० । ताम्बां द्वाभ्यां मासः
११ । मासद्वयेन ऋतुः १२ । ऋतुत्रयमासमयनम् १३ । अयनद्वयेन संवत्सरः १४ । पञ्च-
भिक्षैर्युगम् १५ । विंशत्या युगैर्विंशतम् १६ । तैर्दशभिर्विंशतहसम् १७ । तेषां शतेन वर्षलक्षम्
१८ । चतुरशीत्या च वर्षलक्षैः पूर्वाङ्गं भवति १९ । पूर्वाङ्गं चतुरशीतिवर्षलक्षैर्गुणितं पूर्वं भवति
२०, तच्च सप्ततिः कोटिलक्षाणि षट्पञ्चाशच्च कोटिसहस्राणि वर्षाणाम् । उक्तं च—

पुंसस्य य परिमाणं, सपरि खलु ह्येति कोटिलक्षत्वात् ॥

छप्पन्नं च सहस्सा, बोधच्चा वासकोडीणं ॥ (जीवस० गा० ११३)

स्यापना—७०५६०००००००००००० । इदमपि चतुरशीत्या लक्षैर्गुणितं त्रुटिताङ्गं भवति
२१ । एतदपि चतुरशीत्या लक्षैर्गुणितं त्रुटितम् २२ । एतदपि चतुरशीतिलक्षैर्गुणितमट्टाङ्गम्
२३ । एतदपि चतुरशीत्या लक्षैर्गुणितमट्टम् २४ । एवं सर्वत्र पूर्वेः पूर्वो राशिश्चतुरशीतिलक्षस्वरू-
पेण गुणकारेण गुणित उचरोत्तरराशिरूपतां प्रतिपद्यत इति प्रतिपत्तव्यम् । ततश्च अववाङ्गं २५
अववं २६ हुह्वाङ्गं २७ हुह्वकं २८ उत्पलाङ्गं २९ उत्पलं ३० पद्माङ्गं ३१ पद्मं ३२
नलिनाङ्गं ३३ नलिनं ३४ अर्थनिपूराङ्गं ३५ अर्थनिपूरं ३६ अयुताङ्गं ३७ अयुतं ३८ नयु-
ताङ्गं ३९ नयुतं ४० प्रयुताङ्गं ४१ प्रयुतं ४२ चूलिकाङ्गं ४३ चूलिका ४४ शीर्षप्रहेलिकाङ्गं
४५, एवमेते राशयश्चतुरशीतिलक्षस्वरूपेण गुणकारेण यथोत्तरं वृद्धा द्रष्टव्यास्तावद् यावदिदमेव

१ ० नं एगा ५० अनुयोगद्वारे ॥ २-३ ० ए भवइ ! न भ० अनुयोगद्वारे ॥ ४ पूर्वस्य च
परिमाणं सप्ततिः खलु भवति कोटिलक्षाणाम् । षट्पञ्चाशच्च सहस्रा ज्ञातव्या वर्षवैदीनाम् ॥

शीर्षप्रहेलिकाश्च चतुरशीतिलक्षैर्गुणित शीर्षप्रहेलिका भवति ४६ । अस्या स्वरूपनङ्कतोऽपि दृश्यते—७५८२६३२५३०७३०१०२४११५७९७३५६९९७५६९६४०६२१८९६-६८४८०८०१८३२९६ अप्रे चत्वारिंशद्दशसहस्रान्यहस्यानि भवन्ति । एतस्माच्च परतोऽपि सङ्ख्येय कालोऽस्ति, स्वत्वनतिशयिनामसंख्यवहार्यत्वात् सर्षपोपमयाऽत्रैव वक्ष्यते । पल्योपमसागरोपमपुद्गलपरापत्तादिकालस्वरूपं पुन स्तोपज्ञशतकटीकायां सविस्तरमभिहितं तत् एवावधारणीयम् ।

ततो धर्मास्तिकत्रयं १ अधर्मास्तिकाय २ आकाशात्मिकाय ३ पुद्गलात्मिकाय ४ काल ५-द्वय्याणि 'पारिणामिके' तेन तेन रूपेण परिणमनस्वभावे पर्यायविशेषे घटन्त इति शेषः । तथाहि—धर्माधर्माकाशास्तिकायानामनादिकालादारभ्य जीवानां पुद्गलत्वाच्च गतिस्थित्युपष्टम्भाच्चकाशदानपरिणामेन परिणनत्वादात्तादिपारिणामिकभाववर्तित्वम् । कालरूपगमयन्त्याप्यपरापरत्वं मयोत्पत्तितयाऽऽवलिकादिपरिणामपरिणतत्वाद्नादिपारिणामिकभाववर्तित्वमेव । व्युत्पादिसन्धानां सादिकालात् तेन तेन स्वभावेन परिणामात् सादिपारिणामिकत्व मेर्वादिस्कन्धानां सनादिकालात् तेन तेन रूपेण परिणामाद्नादिपरिणामिकभाववर्तित्वं चेति । आह किं सर्वेऽप्यजीवा पारिणामिक एव भावे वर्तन्ते ? आहोश्चित् केचिदन्यस्मिन्नापि ? इत्याह—“सथा उदए वि” चि 'स्कन्धा' अनन्तपरमाप्वात्मका न तु केवलाण्य, तेषां जीवेताऽप्रहणात्, 'औदयिकेऽपि' औदयिकभावेऽपि, न केवलं पारिणामिक इत्यपिशब्दार्थः । तथाहि—शरीरादिनामोदयजनित औदारिकादिशरीरतया औदारिकादीनां स्कन्धानामेवोदय इति भावः । उदय एवौदयिक इति व्युत्पत्तिपक्षे तु कर्मस्कन्धरक्षणेष्वपीयेद्वौदयिकभावो भवतीति भावः । तथाहि—क्रोधाद्युदये जीवस्य कर्मस्कन्धात्तामुदयन्नेषामेवौदयिकत्वमिति ।

नन्वेव कर्मस्कन्धाधिता औपशमिकावयोऽपि भवा अपीवानां सम्भवन्त्यतमेवामपि भवान् प्राप्नोति, सत्यम्, तेषामविवक्षितत्वात्, अत एव किञ्चिदनीवानां पारिणामिक एव भावोऽभ्युपगम्यत इति ॥ ६२ ॥ व्याख्याता अनीवाधिता अपि भावाः । गम्यति जीवगुणमृतेषु गुणस्वनकेषु भावात् निरूपयतिपुराह—

सूक्ष्मसम्परायलक्षणगुणस्नानकद्वयवर्ती जन्तुरुपशमक उच्यते, तस्य चत्वारः पञ्च वा भावा भवन्ति । कथम्? इति चेद्, उच्यते—त्रयस्त्वावत् पूर्ववदेव, चतुर्थस्तु क्षीणदर्शनत्रिकस्य श्रेणिमारोहतः क्षायिकसम्यक्त्वलक्षणोऽन्यस्य पुनरौपशमिकस्वभाव इति । अमीषामेव चतुर्णां मध्येऽनिवृत्तिवा-
दरसूक्ष्मसम्परायगुणस्नानकद्वयवर्तिनोऽप्यौपशमिकचारित्रस्य शास्त्रान्तरेषु प्रतिपादनाद् औपश-
मिकचारित्रप्रक्षेपे पञ्चम इति । 'उपशान्तः' उपशान्तमोहगुणस्नानकवर्ती तस्यापि चत्वारः पञ्च
या भावाः प्राप्यन्ते, ते चान्तन्तरोपशमकपदप्रदर्शिता एव । "चउ त्रीणापुत्रि" ति चत्वारो
भावाः 'क्षीणापूर्वयोः' क्षीणमोहगुणस्नानकेऽपूर्वकरणगुणस्नानके चेत्यर्थः । तत्र क्षीणमोहे त्रयः
पूर्ववत्, चतुर्थः क्षायिकसम्यक्त्वचारित्रलक्षणः, अपूर्वकरणे तु त्रयः पूर्ववत्, चतुर्थः पुनः
क्षायिकसम्यक्त्वस्वभाव औपशमिकसम्यक्त्वस्वभावो वेति । "तिन्नि सेसगुणट्टाणग" ति 'त्रय'
त्रिसङ्ख्या भावा भवन्ति, केपु ? इत्याह—विभक्तिलोपात् 'शेषगुणस्नानकेषु' मिथ्यादृष्टिसात्वा-
दनसम्यग्मिथ्यादृष्टिसयोगिकेवल्ययोगिकेवलिलक्षणेपु । तत्र मिथ्यादृष्ट्यादीनां त्रयाणामौदयिकी
गतिः, क्षायोपशमिकानीन्द्रियाणि, पारिणामिकं जीवत्वम् इत्येते त्रयो भावाः प्रतीता एव । सयो-
गिकेवल्ययोगिकेवलिनो. पुनरौदयिकी मनुजगतिः, क्षायिकं केवलज्ञानादि, पारिणामिकं जीवत्वम्
इत्येवंरूपासय इति । आह किममी त्रिमभृतयो भावा गुणस्नानकेषु चिन्त्यमानाः सर्वजीवा-
धारतया चिन्त्यन्ते ? आहोश्चिदेकजीवाधारतया ! इत्याह—“एगजिए” ति एकजीवाधारतयेत्यं
भावविभागो मन्तव्यः, नानाजीवापेक्षया तु सम्भविनः सर्वेऽपि भावा भवन्तीति ।

अधुनैतेषु गुणस्नानकेषु प्रत्येकं यस्य भावस्य सम्बन्धिना यावन्त उत्तरभेदा यस्मिन् गुणस्ना-
नके प्राप्यन्त इत्येतत् सोपयोगित्वादस्माभिरभिधीयते । तद्यथा—क्षायोपशमिकभावभेदा मिथ्या-
दृष्टिसात्वादनयोःन्तरायकर्मक्षयोपशमजदानादित्त्रिपञ्चक ५ अज्ञानत्रय ३ चक्षुर्दर्शनाचक्षुर्दर्शन-
२ लक्षणा दश भवन्ति, सम्यग्मिथ्यादृष्टौ दानादिलब्धिपञ्चक ५ ज्ञानत्रय ३ दर्शनत्रय ३ मिश्र-
रूपसम्यक्त्व १ लक्षणा द्वादश भेदा भवन्ति, अविरतसम्यग्दृष्टौ मिश्रत्यागेन सम्यक्त्वप्रक्षेपे स
एव द्वादश, विरतौ च द्वादशासु मध्ये देशविरतिप्रक्षेपे त्रयोदश, प्रमत्ताप्रमत्तयोश्च देशविरति-
विरहितेषु पूर्वप्रदर्शितेषु द्वादशत्वे सर्वविरतिमनःपर्यायज्ञानप्रक्षेपे चतुर्दश, अपूर्नकरणानिवृ-
त्तिवादरसूक्ष्मसम्परायेषु चतुर्दशम्य. सम्यक्त्वापसारणे प्रत्येकं त्रयोदश, उपशान्तमोहक्षीणमो-
हयोस्त्रयोदशम्यश्चारित्रापसारणे द्वादश क्षायोपशमिकभावभेदाः प्राप्यन्ते ।

अधुनौदयिकभावभेदा भाव्यन्ते—मिथ्यादृष्टावज्ञानासिद्धत्वादय एकविंशतिरपि भेदा भवन्ति,
सात्वादन एकविंशतेर्मिथ्यात्वापसारणे विंशति, मिश्राविरतयोर्विंशतैरज्ञानापगमे एकोनविंशतिः,
देशविरते च देवनाटकगत्यभावे सप्तदश, प्रमत्ते च तिर्यग्गत्यसंयमाभावे पञ्चदश, अप्रमत्ते च
पञ्चदशम्य आयलेदयात्रिकाभावे द्वादश, अपूर्नकरणेऽनिवृत्तिवादरे च द्वादशम्यस्त्रेज.पञ्चलेदय-
योरभावे दश, सूक्ष्मसम्पराये सञ्चलनलोभमनुजगतिशुक्ललेदयाऽसिद्धत्वलक्षणाश्चत्वार औदयिका
भावाः, उपशान्तक्षीणमोहसयोगिकेवलिषु चतुर्भ्यः सञ्चलनलोभाभावे त्रयः, अव्योगिकेवलिनस्तु
मनुजगत्यसिद्धत्वरूपमौदयिकभावभेदद्वयं प्राप्यते ।

औपशमिकभावभेदा उच्यन्ते—अविरतादारम्योपशान्तं यावदौपशमिकसम्यक्त्वरूप औप-

शामिकभावभेद प्राप्यते, औपशामिकचारित्रलक्षणस्त्वनिवृत्तेरारभ्योपशान्त यावत् प्राप्यते ।

क्षायिकभावभेदश्च क्षायिकसम्यक्स्वरूपोऽविरतादारभ्योपशान्त यावत् प्राप्यते, क्षीणमोहे च क्षायिक सम्यक्त्व चारित्र च प्राप्यते, सयोगिकेवल्ययोगिकेवलिनोस्तु नवापि क्षायिक-भावा प्राप्यन्ते ।

पारिणामिकभावभेदा मिथ्यादृष्टो त्रयोऽपि, सास्वादनादारभ्य च क्षीणमोह यावदभ्यत्ववर्जो ह्यौ भवत, सयोगिकेवल्ययोगिकेवलिनोस्तु जीवत्वमेवेति, भव्यत्वस्य च प्रत्यासन्नसिद्धावस्थायामभावादधुनाऽपि तदपगतप्रायत्वादिना केनचित् कारणेन शास्त्रान्तरेषु नोक्तमिति नास्माभिरप्यत्रोच्यते ।

यस्य भावस्य भेदा यस्मिन् गुणस्थानके यावन्त उक्तास्तेषा सम्भविभावभेदानामेकत्र मीलने सति तावद्भेदनिष्पन्न षष्ठ सान्निपातिकभावभेदस्तस्मिन् गुणस्थानके भवति । यथा— मिथ्या-दृष्टाबौदधिकभावभेदा एकविंशति, क्षायोपशामिकभावभेदा दश, पारिणामिकभावभेदास्त्रय, सर्वे भेदाश्चतुर्विंशत् । एव सास्वादनादिष्वपि सम्भविभावभेदमीलने तावद्भेदनिष्पन्न षष्ठ सान्निपातिकभावभेदो वाच्य । एतदर्थं सद्वाहिष्यश्चेत् गाथा यथा—

“पण अतराय अघ्नाण तिन्नि अचक्खुचक्खु दस एए ।

मिच्छे साणे य हवति मीसए अतराय पण ॥

नाणतिग दसणतिग, मीसगसम्म च वारस हवति ।

एव च अविरयम्मि वि, नवरि तहि दसण सुद्ध ॥

देसे य देसविरई, तेरसमा तह पमचअपमचे ।

मणपज्जवपक्खेवा, चउदस अप्पुषकरणे उ ॥

वेयगसम्मेण विणा, तेरस जा सुहुमसपराउ पि ।

ते चिय उवसमखीणे, चरित्तविरहेण धारस उ ॥

खाओवसमिगभावाण कित्ठणा गुणपए पडुच कया ।

उदइयभावे इण्हि, ते चेव पडुच दसेमि ॥

चउगइयाई इगवीस मिच्छि साणे य हुति वीसं च ।

मिच्छेण विणा मीसे, इगुणीसमनाणविरहेण ॥

एनेव अविरयम्मी, सुरनारयगइविओगओ देसे ।

सतरस हुति ते चिय, तिरिगइअसंजमाभावा ॥

१ पश्चान्तराया अज्ञानानि त्रीणि अचक्षुधक्षु दश एते । मिथ्यात्वे सात्तादने च भवति मिथ्ये अन्तराया पय ॥ इणनत्रिक दर्शनत्रिक मिथ्यसम्यक्त्व च द्वादश भवन्ति । एव पारिणामिकेऽपि नवरं तत्र दर्शनं शुद्धम् ॥ देशे च देशविरहितयोदशी तथा प्रमत्ताप्रमत्तयो । मन पर्यवप्रज्ञेगार, चतुर्दश अर्थवकरणे शु ॥ वेदकसम्बन्धेन विना त्रयोदश यावत् सूक्ष्मसम्यक्त्व इति । त एव उपादान्तगीणयो चारित्रविरहेण द्वादश तु ॥ क्षायोपशामिकभावभेदानां कीर्तना गुणवदानि प्रतीत्य कृता । बौद्धिकभावे इदानीं ताभ्येव प्रतीत्य दर्शयामि ॥ चतुर्गोलादिषु एष्वविरहितमिथ्यात्वे सात्तादने च भवति विरहितम् । मिथ्यात्वेन विना मिथ्ये एतेनविरहितेण निविरहेण ॥ एतेनविरहिते सुरनारयगइवियोगोपे देशे । तदन्तं भवति त एव तिरिगयर्थवयमाभावात् ॥

पैन्नरस यमतम्मी, अपमत्ते आइलेसतिगविरहे ।
 ते चिय चारस सुबेगलेसओ दस अपुत्रम्मि ॥
 एव अनियट्टिमि वि, सुहुमे सजलणलोममणुयगई ।
 अतिमलेसअसिद्धत्तमारओ जाण चउ भावा ॥
 संजलणलोभविरहा, उवसंतभरीणकेवलीण तिग ।
 लेसाभावा जाणसु, अजोगिणो भावदुगमेव ॥
 अविरयसम्मा उवसतु जाव उवसमगसाइगा सम्मा ।
 अनियट्टीओ उवसतु जाव उवसामिय चरण ॥
 स्त्रीणम्मि खइयसम्म, चरण च दुग पि जाण समकाल ।
 नव नव खइयभावा, जाण सजोणे अजोणे व ॥
 जीवत्तममवत्त, भवत्त पि हु मुणेसु मिच्छम्मि ।
 साणई स्त्रीणते, दोन्नि अभवत्तवज्जा उ ॥
 सज्जोगि अजोगिमि य, जीवत्त चेव मिच्छमाईण ।
 ससभावमीलणाओ, भाव मुण सन्निवाय तु ॥

व्याख्यातप्राया एवैता, नवरमेकादश्या गाथायाम् “उवसमगसाइगा सम्मा” चि अनेनीपञ्च-
 मिकक्षायिकसम्यक्त्वरूपमौपशमिकक्षायिकभावभेदद्वय युगपदापवार्थं निरूपितम् । ततश्चाविर-
 तादारभ्योपशान्तमोह यावत् कस्यचिदौपशमिकसम्यक्त्वरूप औपशमिकभारभेद प्राप्यते कस्य-
 चित् पुन क्षायिकसम्यक्त्वरूप क्षायिकभावभेदधेति ॥ ७० ॥

व्याख्यात मूलद्वारागाथाया भावद्वारम् । सम्प्रति सङ्क्षेपकादिद्वारं प्रचिकटयिपुराह—

संखिञ्जेगमसंप्रं, परित्तजुत्तनिपपयजुय तिविटं ।

एवमणंत पि तिहा, जहन्नमज्झुक्कसा सच्चवे ॥ ७१ ॥

एतावन्त एत इति सङ्खान सङ्क्षेपम्, “य एघात ” (सि० ५ १-२८) इति यप्रत्यय, तच्च
 ‘एकम्’ एकमेव भवति, नापरे असङ्क्षेपादेरिव परीचादयो मूलभेदस्वरूपा भेदा अस्य विद्यन्त इति
 भाव । न सङ्खामर्हतीत्यसङ्खनम्, ‘दण्डादिभ्यो य ” (सि० ६-४-१६८) इति यप्रत्यय, अस-
 ङ्क्षेपक तत् पुन परीत्त च युक्त च निजपद—सकीयपदमसङ्क्षेपकलक्षणं तच्च परीत्तयुक्तजि-

१ पद्यदस प्रमतेऽप्रमते आरितेऽप्रातिक्रिरहे । त एव द्वादश सुत्रैकैरेत्यातो दस अपूर्त्त ॥ एवम
 निरुतेऽपि एते सङ्खलनलोममणुयगस्ये । अतिमटेऽयामिद्वययोर्भावाद् जानीहि यत्तापे मारा ॥ सङ्ख
 लनतोभविरहापुपणत्तपीणकेवलिना विष्णु । हेदयामाकब्धानीहि असोणिनो भावद्विष्णुमेव । अविरतसम्य
 कत्तापुपशान्त यावत्पुपसमक्षायिके सम्यक्त्वे । अनियट्टित्त उपशान्त यावदौपशमिक चरणम् ॥ स्त्रीण
 क्षायिकसम्यक्त्वं चरण च द्विक्रमपि जानीहि समकालम् । नव नव क्षायिकभारान् जानीहि सयोगेऽयोगे
 च ॥ जीवत्तममवत्त मवत्तमपि सत्त जानीहि मिथ्याने । सामादनारिपु स्त्रीणातेपु द्वादशमव्यवहारी तु ॥
 सजोगिन्यसोणिनि च जीवत्तमेव मिथ्यान्वरीणाम् । सगमावमीलनाद् भाव जानीहि साभिवादिक्कं तु ॥
 २ तिद्वहेमशम्भुपुरासासने ‘दण्डादेरे’ इति प्राणिनीयसूत्रे तु दण्डादिभ्यो यन् इत्येवकां स्यात् ॥

पदानि तैर्युक्तं—समन्वितं सत्, किम्? इत्याह—‘त्रिविधं’ त्रिप्रकारं भवति । यथा—परीक्षा-सङ्ख्येयकं १ युक्तासङ्ख्येयकम् २ असङ्ख्यातासङ्ख्येयकम् ३ इति उक्तं त्रिधाऽसङ्ख्येयकम् । अधुना त्रिविधमनन्तकमाह—“एवमणंत पि तिह” ति ‘एवम्’ अनेनानन्तरप्रदर्शितप्रकारेण परीक्षयुक्तनिजपदयुक्तलक्षणेन ‘अनन्तमपि’ अनन्तकमपि न केवलमसङ्ख्येयकमित्यपिशब्दार्थः ‘त्रिधा’ त्रिप्रकार वेदितव्यम्, तद्यथा—परीक्षानन्तकं १ युक्तानन्तकम् २ अनन्तानन्तकम् ३ इति । एवमेतानि समुदितानि सप्तापि पदानि पुनरेकैकशस्त्रिरूपाणि भवन्तीति दर्शयितु-माह—“जहजमज्जुक्सा संधे” ति प्राकृतत्वाल्लिङ्गव्यत्ययाद् ‘जघन्यमध्यमोक्ताष्टानि’ जघन्य-मध्यमोक्ताष्टभेदभिन्नानि ‘सर्वाणि’ समस्तानि एकैकशः सप्तापि पदानि वेदितव्यानीत्यर्थः । तथाहि—जघन्यसङ्ख्येयकं मध्यमसङ्ख्येयकम् उक्ताष्टसङ्ख्येयकम् । तथा जघन्यपरीक्षासङ्ख्येयकं मध्यमपरीक्षासङ्ख्येयकम् उक्ताष्टपरीक्षासङ्ख्येयकम् । जघन्ययुक्तासङ्ख्येयकं मध्यमयुक्तासङ्ख्येयकम् उक्ताष्टयुक्तासङ्ख्येयकम् । जघन्यासङ्ख्यातासङ्ख्येयकं मध्यमासङ्ख्यातासङ्ख्येयकम् उक्ताष्टासङ्ख्यातास-ङ्ख्येयकम् । तथा जघन्यपरीक्षानन्तकं मध्यमपरीक्षानन्तकम् उक्ताष्टपरीक्षानन्तकम् । जघन्ययु-क्तानन्तकं मध्यमयुक्तानन्तकम् उक्ताष्टयुक्तानन्तकम् । जघन्यानन्तानन्तकं मध्यमानन्तानन्तकम् उक्ताष्टानन्तानन्तकम् । तदेव सङ्ख्यातकं त्रिधा असङ्ख्यातमनन्तकं च नवधा भवतीति ॥ ७१ ॥

तदेव सङ्ख्येयकादिभेदप्ररूपणामात्रं कृत्वा विस्तरतस्तत्स्वरूपं निरूपयितुं सङ्ख्यातकं त्रिधेति यदुद्दिष्टं तद् विवृण्वन्नाह—

लहु संखिज्जं दु चिय, अओ परं मज्झिंमं तु जा गुरुयं ।

जंचूद्दीवपमाणयचउपह्लपख्खणाह इमं ॥ ७२ ॥

इहैकको गणनसङ्ख्यां न लभते, यत एकस्मिन् पद्यदौ दृष्टे घटादि वस्त्वित्त्वं तिष्ठतीत्येवमेव प्रायः प्रतीतिरूपयते, नैकसङ्ख्याविषयत्वेन । अथवा आदानसमर्पणादिव्यवहारकाले एकवस्तु प्रायो न कश्चिद् गणयति, अतोऽसंख्यव्यवहारैर्यादल्पत्वाद्वा नैको गणनसङ्ख्यां लभते, तस्माद् द्विमभृतिरेव गणनसङ्ख्या । अत एवाह—‘सङ्ख्येय’ सङ्ख्यातकं ‘लघु’ जघन्यं—ह्रस्व, चियशब्दस्याऽवधारणार्थत्वात्, यदाहुः श्रीहेमचन्द्रसूरिपादाः प्राकृतलक्षणे—“णह् चैज चिय च अवधारणे” (सि०८-२-२८४) द्वावेव, नैक, पूर्वोदितयुक्ते । ‘अत परम्’ एतस्माद् द्विकभूतजघन्यसङ्ख्यातका-दूर्ध्वं मध्यमं तु सङ्ख्यातकं पुनस्त्रिचतुरादिकमनेकप्रकारं भवति । कियदूर्ं यावद् मध्यमं भवति ? इत्याह—“जा गुरुय” ति ‘यावद्’ इत्यवधौ ‘गुरुकम्’ उक्ताष्ट—सर्वोपरिवर्ति सङ्ख्यातकं प्राप्नो-तीति शेषः । अथेदमेव गुरुकं सङ्ख्यातकं कथं विज्ञेयम् ? इत्याह—‘हदम्’ अधुनैव वक्ष्य-माणस्वरूपं गुरुकं सङ्ख्यातकं ज्ञेयमिति शेषः । कथा ? ‘जम्बूद्वीपप्रमाणचतुष्पल्यप्ररूपणया’ जम्बूनाम्ना घृशेणोपलक्षितो द्वीपो जम्बूद्वीपस्तेन जम्बूद्वीपेन प्रमाणम्—इयत्तावधारणं चेया ते जम्बूद्वीपप्रमाणकास्ते च ते चत्वारः—चतुःसङ्ख्याः पल्याथ—धान्यपल्या इव जम्बूद्वीपप्रमाणकच-तुःपल्यास्तेषां प्रकृष्टरूपा प्ररूपणा—व्यावर्धना तथा । एतदुक्तं भवति—यथा जम्बूद्वीपो लक्ष-योजनप्रमाण एवमेतेऽप्यायामविष्कम्भाम्या प्रत्येकं लक्षयोजनप्रमाणा कृत्वाकारत्वाच्च परिधिना,

पैरिहो तिलक्ख सोलस, सहस्र दो य सय सचवीसहिया ।

कोसतिय अट्टवीसं, धणुसय तेरंगुलद्धहियं ॥ (बृह० से० गा० ६)

इतिगाथाभिहितप्रमाणोपेताः । उक्तं च श्रीमदनुयोगद्वारसूत्रे—

जैहन्नयं संसिज्जयं किंचित्थियं होइ ? दो रूवाइं । तेण परं अजहन्नमणुकोसयाइं टण्णाइं जाय उक्कोसयसंस्सिज्जयं न पावइ । उक्कोसयं संस्सिज्जयं किंचियं होइ ? उक्कोसयस्स संस्सिज्जयस्स परुवणं करिम्सामि—से जहानामए पल्ले सिया एगं जोयणसयसहससं आयामविक्खंभेणं तिन्नि जोयणसयसहस्साइं सोलस सहस्साइं दोन्नि य सचवीसे जोयणसए तिन्नि य कोसे अट्टवीसं च धणुसयं तेरस अंगुलाइं अद्धंगुलं च किंचि वित्तेसाहियं परिक्खेवेणं ॥ (पत्र २३५-१)

ततो जम्बूद्वीपप्रमाणचतुःपत्यप्ररूपणयेदमुत्कृष्टं सङ्घातकं मरूपयिष्यत इति भावः ॥ ७२ ॥
अथैते चत्वारोऽपि पत्याः किंनामानः ? इत्येतदाह—

पट्टाऽणवद्वियसलागपडिसलागमहासलागक्खा ।

जोयणसहसोगाढा, सवेइयंता ससिहमरिया ॥ ७३ ॥

धान्यपत्य इव पत्याः कल्पन्ते, ते च जम्बूद्वीपप्रमाणाः । किंनामानः ? इत्याह—“अणवद्विय” इत्यादि । यद्योत्तरं वर्धमानस्वभावतयाऽवस्थितरूपामावाद् अनवस्थित एवोच्यते । तथेह शलाका.—एकैकसर्पपक्षेपलक्षणास्ताभिः शलाकाभिर्भ्रियमाणत्वात् पत्योऽपि शलाका । तथा प्रतिशलाकाभिर्निष्पन्नत्वात् प्रतिशलाका । महाशलाकाभिर्निवृत्तत्वात् महाशलाका । तत एषां द्वन्द्वेऽनवस्थितशलाकाप्रतिशलाकामहाशलाकास्ता इत्थम्भूता आख्याः—संज्ञा येषां तेऽनवस्थितशलाकाप्रतिशलाकामहाशलाकास्याः । त एव विशिष्यन्ते—योजनसहस्रं तु अवगाढाः । इदमुक्तं भवति—रत्नप्रमायाः पृथिव्याः प्रथमं योजनसहस्रप्रमाणं रत्नकाण्डं मित्त्वा द्वितीये वज्रकाण्डे प्रतिष्ठिता इति । पुनस्त एव विशिष्यन्ते—“सवेइयंत” चि वज्रमट्या अष्टयोजनोच्छ्रायायाश्चत्वार्यष्टौ द्वादश योजनान्युपरिमध्याधोविस्तृताया जम्बूद्वीपनगरप्राकारकल्पाया जगत्या द्विगव्यूतोच्छ्रितेन पञ्चधनुःशतविस्तृतेन नानारत्नमयेन जालकटकेन परिक्षिप्ता या उपरि वेदिकेति पञ्चवरवेदिकेत्यर्थः, द्विगव्यूतोच्छ्रिता पञ्चधनुःशतविस्तीर्णा गवाक्षहेमकिङ्किणीजालघण्टायुक्ता देवानामासनशयनमोहनविविधक्रीडास्नानसुभयतो वनखण्डवती तस्या अन्तः—पर्यवसानमग्रभाग इति यावद् वेदिकान्तः, ततश्च सह वेदिकान्तेन वर्तन्त इति सवेदिकान्ताः । ते च कथं सर्पपैर्मृताः ? इत्याह—“ससिहमरिय” चि सह शिखया—उच्छ्रयलक्षणया वर्तन्त इति सशिखाः, ततः सशिलं यथा भवति तथा सर्पपैर्मृताः—पूरिताः सशिलमृताः कर्तव्या इति शेषः । अयमत्रा-

१ परिपिन्नयो लघा. षोडश सहस्राणि द्वे च शते सप्तविंशत्यधिके । नौशत्रिकं अष्टाविंशं धनु शतं त्रयोदशाहुलान्यर्द्धधिकानि ॥ २ जघन्यं सङ्घातकं कियद् भवति ? द्वे रूपे । ततः परमजघन्योत्कृष्टानि स्थानानि यावद् उत्कृष्टसङ्घातकं न प्राप्नोति । उत्कृष्टं सङ्घातकं कियद् भवति ? उत्कृष्टस्य सङ्घातकस्य प्ररूपणां करित्वे—असौ यथानामक पत्य. स्मात् एकं योजनशतसहस्रम् आयामविष्ण्वग्मान्याम्, त्रीणि योजनशतसहस्राणि षोडश सहस्राणि द्वे च सप्तविंशे योजनशते त्रयश्च ऋक्षा अष्टाविंशं च धनुःशतं त्रयोदशाहुलानि अर्धोहुलं च किञ्चिद्विशेषाधिकं परिक्षेपेण ॥ ३-५ केवदयं अनुयोगद्वारसूत्रे ॥

शयः—एतेषां व्यावर्णितस्वरूपाणां चतुर्णामपि पल्यानां मध्याद् यो यथावसरं सर्पैः पूर्यते तं योजनसहस्रावगाहाद्भूद् समधिक्राष्ट्योजनोच्छ्रितवेदिकान्तं पूरयित्वा तदुपरि तावत् शिखा वर्धनीया यावद् एकोऽपि सर्पो नापतिष्ठत इति । अत्र सर्वे सवेदिकान्ताः सशिस्रभृताश्च कर्तव्या इति सामान्योक्तावपि प्रथममनवस्थितपल्य एव भृतः करणीयः । शेषास्तु यथावसरमेवेति मन्तव्यमिति ॥ ७३ ॥

अधुना तस्यानवस्थितपल्यस्य जम्बूद्वीपप्रमाणस्य सर्पैर्भृतस्य यद् विधेयं तद्वाह—

तो दीबुदहिसु इफिक्क सरिसवं खिविय निट्टिण पढमे ।

पढमं च तदंतं चिय, पुण भरिण तम्मि तह खीणे ॥ ७४ ॥

‘ततः’ सर्पभरणादनुन्तरमसत्कल्पनया केनचिद् देवेन दानवेन वा यामकरतले धृत्वा ‘द्वीपोदविषु’ द्वीपसमुद्रेषु एकैकं ‘सर्पं’ सिद्धार्थं शिल्पा ‘निष्ठिते’ अन्तर्भूतण्यर्थत्वात् निष्ठापिते—रिक्तीकृते ‘प्रथमे’ अनवस्थितपल्ये, कोऽर्थः ? एकं सर्पं द्वीपे प्रक्षिपति, एकमुदर्यौ, पुनरप्येकं द्वीपे, एकमुदर्यौ, एवं प्रतिद्वीपं प्रत्युदधिं चैकैकं सर्पं प्रतिक्षिपन्नसौ देवो वा दानवो वा तावद् गतो यावदनवस्थितपल्यो निष्ठितो भवति । ततः किं विधेयम् ? इत्याह—“पढमं च” इत्यादि । द्वीपे समुद्रे वा यत्रासावनवस्थितपल्यो निष्ठितो भवति “तदंतं चिय” चि स एवानवस्थितपल्यस्य निष्ठाकारी द्वीपः समुद्रो वाऽन्तः पर्यवसानं प्रमाणतया यस्य द्वितीयानवस्थितपल्यस्य स तदन्तस्तम्, द्वितीयानवस्थितपल्यप्रमाणाभिधायकं विशेषणमिदम्, ततस्तदन्तमेव चियशब्दस्वाधारणार्थत्वाद् विस्तीर्णतया तावत्प्रमाणमेवेत्यर्थः । ‘प्रथममिव’ आद्यपल्यमिवेत्युपमानेन द्वितीयमनवस्थितपल्यमपि सहस्रयोजनावगाढमष्ट्योजनोच्छ्रितजगत्पुपरिवेदिकोपशोभितं सशिस्रं सर्पैर्भृतं कुर्यादिति सूचयति । ततः प्रथमानवस्थितपल्यमिव तदन्तमेव ‘पुनः’ भूयः ‘भृते’ सर्पैः पूरिते ‘तस्मिन्’ द्वितीयानवस्थितपल्ये ‘तथा’ तेन प्रकारेण निक्षिप्तचरमसर्पद्वीपादेरप्रत एकः सर्पो द्वीपे, एकः समुद्रे इत्यादिना ‘क्षीणे’ निष्ठिते सति द्वितीयानवस्थितपल्ये ॥ ७४ ॥

ततः किं विधेयम् ? इत्याह—

खिप्पह सलागपल्लेषु संरिसवो ह्य सलागव(खि)यणेणं ।

पुणो धीओ य तओ, पुवं पिच तम्मि उद्धरिण ॥ ७५ ॥

‘क्षिप्यते’ निधीयते शलाकापल्ये द्वितीये शलाकासंज्ञक एकसद्व्य एव सर्पः, स च नानवस्थितपल्यसत्कः किन्वन्य एवेत्यवसीयते, “पुण भरिण तम्मि तह खीणे” (गा० ७४) इति सूत्रावयवस्य सामस्त्यरिक्तीकरणमतिपादनपरत्वाद् । अन्ये त्वनवस्थितपल्यसत्क एव क्षिप्यते इत्याचक्षते, तत्त्वं तु केवलिनो विदन्तीति । आह किमिति द्वितीयपल्य एव निष्ठिते सत्स्येकस्य सर्पस्य शलाकापल्ये प्रक्षेपणमभिहितं यावता प्रथमपल्येऽपि निष्ठिते तत्रैकस्य सर्पस्य प्रक्षेपो युज्यते ? इति, तदुक्तम्, अभिप्रायापरिशान्त्, यतोऽनवस्थितपल्यत्रयकाभिरेषां पूर्णायः, प्रथमस्य लक्ष्ययोजनमित्युक्तत्वेनापस्थितपरिमाणतयाऽनवस्थित एव न भवतीत्यनो द्वितीयानवस्थितपल्यशलाका एव तत्र प्रक्षेपमर्हन्तीति । न चैतत् स्वमनोपिक्कविनृग्भितम्, यदुक्त-

मनुष्यो गद्वारेषु—

‘से ण पळे सिद्धत्वयाण भरिए, तओ ण तेहि सिद्धत्वएहि दीवसमुद्दाण उद्धारे विप्पइ, एगे दीवे एगे समुदे एगे दीवे एगे समुदे एव खिप्पमाणेहिं खिप्पमाणेहि जावइया ण दीवसमुद्दा तेहि सिद्धत्वएहिं अप्फुत्ता एस ण एवइए खित्ते पळे आइइे । से ण पळे सिद्धत्वयाण भरिए, तओ ण तेहिं सिद्धत्वएहिं दीवसमुद्दाण उद्धारे विप्पइ, एगे दीवे एगे समुदे एगे दीवे एगे समुदे एव खिप्पमाणेहिं खिप्पमाणेहि जावइया ण दीवसमुद्दा तेहिं सिद्धत्वएहिं अप्फुत्ता एम ण एवइए खित्ते पळे पढमा सलागा (पत्र २३५-२) इति ।

यश्च “पल्लाणवट्टिय” (गा० ७३) इत्यादिगाथाया प्रथमस्थानरक्षितत्रयपदेशोऽसौ योग्यता-
मात्रेण राज्याहंकुमारस्व रानव्यपदेशवद् द्रष्टव्य । “इय सलागखवणेण पुओ वीओ य” चि
‘इति’ अमुना पूर्वप्रदर्शितशलाकाक्षेपणप्रकारेण ‘द्वितीयश्च’ शलाकापल्य पूर्णो शृतो भवति सशिस्र
इति यावत् । इयमत्र भावना—ततो यस्मिन् द्वीपे समुद्रे वा स एव द्वितीयपल्यो निष्ठा
गतस्तदन्ता मूलत सर्वेऽपि ये द्वीपसमुद्रास्तावत्प्रमाण पुनरन्य पल्य परिकल्प्यते पूर्ववत्
सर्पपै पूर्यते, ततस्त तावत्प्रमाण पल्यमुत्पाद्य ततो निष्ठितस्थानात् परतो द्वीपसमुद्रेऽप्येकैक सर्पप
प्रक्षिपेत्, यावदसौ निष्ठितो भवति, ततो द्वितीया शलाका सर्पपरूपा शलाकापल्ये प्रक्षिप्यते ।
ततोऽपि यस्मिन् द्वीपे समुद्रे वा स एव तृतीयोऽनरक्षितपल्यो निष्ठितस्तदन्ता मूलत सर्वेऽपि
ये द्वीपसमुद्रास्तावत्प्रमाण पुनरन्य पल्य परिकल्प्यते पूर्ववत् सर्पपैरापूर्यते, ततस्त तावत्प्रमाण
पल्यमुत्पाद्य ततो निष्ठितस्थानात् परतो द्वीपसमुद्रेऽप्येकैक सर्पप प्रक्षिपेत् यावदसौ निष्ठितो
भवति, ततस्तृतीया सर्पपरूपा शलाका शलाकापल्ये प्रक्षिप्यते । एवमनेन क्रमेण पुन पुनर-
नरक्षितपल्यस्य सर्पपभरणरिक्तीकरणलब्धैकैकसर्पपरूपाभि शलाकाभि शलाकापल्यो यथोक्त-
प्रमाण सगिस्ताकस्तावत् पूर्यित्तव्यो यावत् तत्रैकोऽप्यन्य सर्पपो न मातीति । “वीओ य” चि
इत्यत्र चशब्दात् पूर्वपरिपाठ्यागतोऽनरक्षितपल्य सर्पपैरापूरणाय, तत कि विधेयम्’ इत्याह—
“तओ पुष पिब तम्मि उद्धरिम्” चि ‘तत’ शलाकापल्यपूर्वपरिपाठ्यागतानरक्षितपल्यापूरणा-
नन्तर पूर्ववत् ‘तस्मिन्’ शलाकापल्ये उद्धृते सति ॥ ७५ ॥

क्षीणे सलाग तहए, एवं पढमेहिं वीययं भरसु ।

तेहि य तहयं तेहि य, तुरियं जा किर फुडा चउरो ॥ ७६ ॥

‘क्षीणे च’ निर्लेपे सति सर्पपरूपा शलाका ‘तृतीये’ प्रतिशलाकापल्ये प्रक्षिप्यते इतीयमक्षर-
गमनिका । भावार्थस्त्वयम्—तत शलाकापल्यापूरणानन्तर न शलाकापल्य वामकरतले कृत्वा
पूर्वानरक्षितपल्यचरमसर्पपात्रान्ताद् द्वीपात् समुद्राद्वा परत प्रतिद्वीप प्रतिसमुद्र चैकैक सर्पप
प्रक्षिपेत् यावदसौ निष्ठितो भवति, तत प्रतिशलाकापल्ये सर्पपरूपा प्रथमा प्रतिशलाका
प्रक्षिप्यते । ततोऽनन्तरोक्तोऽनरक्षितपल्य उत्पाद्यते, तत शलाकापल्यसर्पपात्रान्ताद् द्वीपात्

१ स पल्य सिद्धार्थैर्भूत, ततस्तै सिद्धार्थैर्द्वीपसमुद्राणो उद्वाधे गच्छते, एको द्वीपे एक समुद्रे एको
द्वीपे एक समुद्रे एव क्षिप्पमाणे क्षिप्पमाणे भावन्तो द्वीपसमुद्रास्तै सिद्धार्थैरे एतद्य एव एतावन् क्षेत्रे
पल्य आरिष्ट । स पल्य सिद्धार्थैर्भूत, ततस्तै सिद्धार्थैर्द्वीपसमुद्राणामुद्वाधे गच्छते, एको द्वीपे एक
समुद्रे एको द्वीपे एक समुद्रे एव क्षिप्पमाणे क्षिप्पमाणे भावन्तो द्वीपसमुद्रास्तै सिद्धार्थैरे एतद्य एव
एतावति क्षेत्रे पल्ये प्रथमा शब्दश्च ॥

समुद्राद्वा परतः पूर्वक्रमेण द्वीपसमुद्रेष्वेकैकं सर्पं प्रक्षिपेद् यावदसौ निःशेषतो रिक्तो भवति । ततः शलाकापल्ये पुनरपि सर्परूपा एका शलाका प्रक्षिप्यते । ततोऽनन्तरोक्तानवस्थितपल्यचरमसर्पाक्रान्तो द्वीपः समुद्रो वा यस्तदन्तमनवस्थितपल्यं सर्पैर्भृत्वा ततः परतः पुनरप्येकैकं सर्पं प्रतिद्वीपं प्रतिसमुद्रं च प्रक्षिपेद् यावदसौ निष्ठितो भवति, ततो द्वितीया शलाका शलाकापल्ये प्रक्षिप्यते । एवमपरापरानवस्थितपल्यापूरणरिक्तीकरणलब्धैकैकसर्पैर्यथा शलाकापल्य आपूरितो भवति पूर्वपरिपाठ्या चानवस्थितपल्यस्तादा शलाकापल्यमुत्पाद्य मात्तनानवस्थितपल्यचरमसर्पाक्रान्ताद् द्वीपात् समुद्राद्वा परतः प्रतिद्वीपं प्रतिसमुद्रं चैकैकं सर्पं प्रक्षिपेद् यावदसौ निर्लेपो भवति, ततः प्रतिशलाकापल्ये द्वितीया शलाका प्रक्षिप्यते । ततोऽनवस्थितपल्यमुत्पाद्यान्तन्तरिक्तीकृतशलाकापल्यचरमसर्पाक्रान्ताद् द्वीपात् समुद्राद्वा परतः पूर्वक्रमेण द्वीपसमुद्रेष्वेकैकं सर्पं प्रक्षिपेद् यावदसौ निष्ठितो भवति, ततः पुनरपि शलाकापल्ये सर्परूपा शलाका प्रक्षिप्यते । यत्र चासौ द्वीपे समुद्रे वा निष्ठितस्तावत्प्रमाणविस्तरात्मकमनवस्थितपल्यं सर्पैरपूर्यते ततः परतः पूर्वक्रमेण द्वीपसमुद्रेष्वेकैकं सर्पं प्रक्षिपेद् यावदसौ निष्ठितो भवति, ततः शलाकापल्ये द्वितीया शलाका सर्परूपा प्रक्षिप्यते । एवमनेन क्रमेण तावद् वक्तव्यं यावत् त्रयोऽपि प्रतिशलाकापल्यशलाकापल्यानवस्थितपल्याः परिपूर्णमापूरिता भवन्ति । ततः प्रतिशलाकापल्यमुत्पाद्य निष्ठितस्थानात् परतः प्रतिद्वीपं प्रतिसमुद्रमेकैकं सर्पं प्रक्षिपेद् यावदसौ निष्ठितो भवति, ततो महाशलाकापल्ये एका सर्परूपा शलाका प्रक्षिप्यते । ततः शलाकापल्यमुत्पाद्य प्रतिशलाकापल्यगतचरमसर्पाक्रान्ताद् द्वीपात् समुद्राद्वा परतः प्रतिद्वीपं प्रतिसमुद्रमेकैकं सर्पं प्रक्षिपेद् यावदसौ निष्ठितो भवति, ततः प्रतिशलाकापल्ये प्रतिशलाका प्रक्षिप्यते । ततोऽनवस्थितपल्यमुत्पाटयेत्, उत्पाद्य च शलाकापल्यगतचरमसर्पाक्रान्ताद् द्वीपात् समुद्राद्वा परतो द्वीपसमुद्रेष्वेकैकं सर्पं प्रक्षिपेत् तावद् गच्छेद् यावदसौ निःशेषतो रिक्तो भवति, ततः शलाकापल्ये प्रथमा शलाका प्रक्षिप्यते, ततोऽनन्तरोक्तानवस्थितपल्यगतचरमसर्पाक्रान्तो द्वीपः समुद्रो वा यस्तत्पर्यन्तविस्तरात्मकोऽनवस्थितपल्यः कल्पयित्वा सर्पैरपूर्यते, ततस्तमुत्पाद्य ततो निष्ठितस्थानात् परतो द्वीपसमुद्रेष्वेकैकं सर्पं प्रक्षिपेद् यावदसौ निर्लेपो भवति, ततो द्वितीया शलाका शलाकापल्ये प्रक्षिप्यते, एवं शलाकापल्य आपूरणीयः, एवमापूरणोत्पादनप्रक्षेपपरम्परया तावद् वक्तव्यं यावन्महाशलाकापल्यप्रतिशलाकापल्यशलाकापल्यानवस्थितपल्याः सर्वेऽपि परिपूर्णशिक्षाशुक्ताः समापूरिता भवन्ति । एतदेव निगमयन्नाह—“एवं पदमेहिं” इत्यादि, ‘एवम्’ अनेन प्रदर्शितक्रमेण ‘प्रथमैः’ अनवस्थितपल्यैर्द्वितीयमेव द्वितीयकं-शलाकापल्यं ‘भरस्य’ पूर्य, ‘तैश्च’ द्वितीयस्थानवर्तिभिः शलाकापल्यैः ‘तृतीयं’ प्रतिशलाकापल्यं भरस्य, ‘तैश्च’ प्रतिशलाकापल्यैः ‘तुयं’ चतुर्थं महाशलाकापल्यं तावद् भरस्य यावत् ‘क्रिल’ इत्यासागमवादसंभूतकः ‘स्फुटाः’ व्याप्ताः सशिक्षा मृता इति यावत् ‘चत्वारः’ चतुःसङ्घा अनवस्थितशलाकाप्रतिशलाकामहाशलाकाख्याः पल्या भवन्तीति ॥ ७६ ॥ ततश्चतुर्णां पल्यानां पूर्णत्वे यत् सम्पद्यते तदाह—

पदमतिपद्मद्वरिया, द्वीबुद्धीं पद्मचउसरिसवा य ।

सब्बो वि एस रासी, रूबूणो परमसंखिज्जं ॥ ७७ ॥

प्रथमम्—आद्यं यत् त्रिपल्यं—पत्यत्रयमनवस्थितशलाकाप्रतिशलाकाख्यं तेनोद्धृताः—एकैकस-
र्पप्रक्षेपेण व्यासाः प्रथमत्रिपल्योद्धृताः, क एते ? इत्याह—द्वीषोदधयो न केवलं द्वीषोदधयः
पत्यचतुष्कसर्पपाश्व, किं भवति ? इत्याह—‘सर्वोऽपि’ समस्तोऽपि ‘एषः’ अनन्तरोक्तः सर्पपत्या-
सद्वीषसमुद्रपत्यचतुष्कगतसर्पपलक्षणः ‘राशिः’ सद्भावतः ‘रूपेण.’ एकेन सर्पपरूपेण रहितः
सन् ‘परमसह्येयम्’ उक्तृष्टसद्भावतकं भवतीति । तदेवं तावदिदमुक्तृष्टं सह्येयकम् । जघन्यं
तु द्वौ, जघन्योक्तृष्टयोश्चान्तराले यानि सद्भ्याख्यानानि तानि सर्वाणि मध्यमं सह्येयकमिति
सामर्थ्यादुक्तं भवति । सिद्धान्ते च यत्र क्वचित् सद्भ्यातग्रहणं करोति तत्र सर्वत्रापि मध्यमं
सह्येयकं द्रष्टव्यम् । यदुक्तमनुयोगद्वारचूर्णां—

सिद्धंते य जत्य जत्य संखिज्जगहणं कतं तत्य तत्य सव्वं अजहत्तमणुकोसयं ददुव्वं
(पत्र ८१) इति ।

इदं चोक्तृष्टं सह्येयकमित्येव प्ररूपयितुं शक्यते, द्विकादिदशशतसहस्रलक्षकोट्यादिशीर्ष-
प्रहेलिकान्तराशिम्योऽतिबहुना समतिक्रान्तत्वेन प्रक्रान्तरेणाख्यातुमशक्यत्वात् । यदाहुः प्रसि-
द्धसिद्धान्तसन्दोहविवरणप्रकरणकरणप्रमाण(ग्रन्थ)ग्रथनावाप्तसुधांशुधामधवल्यशःप्रसरधवलितस-
कलवमुन्धरावल्याः श्रीहरिभद्रसूरिपादा अनुयोगद्वारटीकायाम्—

जंबूद्वीवप्पमाणमेता चत्तारि पल्ला—पढमो अणवट्टियपल्लो, विइओ सलागापल्लो, तईओ
पडिसलागापल्लो, चउत्थओ महासलागापल्लो । एए चउरो वि रयणप्पहपुढवीए पढमं रयणकंडं जोय-
णसहस्रावगाहं मित्तूण विइए ववरकंडे पइट्टिया । इमा ठवणा—□ □ □ □ । एए उविया । एगो
गणणं न उवेइ, दुप्पभिई संख ति काउं । तत्य पढमे अणवट्टियपल्ले दो सरिसवा पक्खिचा एयं
जहकमं संखिज्जगं । ततो एगुत्तरवुड्डीए तिन्नि चउरो पंच जाव सो पुत्तो अवं सरिसवं न पडिच्छइ
त्ति ताहे असम्भाववट्टवणं पडुच्च वुच्चति—तं को वि देवो दाणवो वा उक्खित्तुं वामकरयले काउं
ते सरिसथे जंबूद्वीवाइए एगं दीवे एगं समुद्वे पक्खिविज्जा जाव निट्टिया, ताहे सलागापल्ले
एगो सरिसवो बूढो । जत्य निट्टिओ तेण सह आरिल्लपहि दीवसमुद्वेहि पुणो अत्तो पल्लो आइ-
ज्जइ, सो वि सरिसवाणं भरिओ, तओ परओ एकेकं दीवसमुद्वेसु पक्खिस्वन्तेणं निट्टाविओ,
तओ सलागापल्ले विट्टया सल्लागा पक्खिचा । एवं एएणं अणवट्टियपल्लकरणकमेण सलायमाहणं

१ सिद्धान्ते च यत्र यत्र सद्भ्यातकग्रहणं कृतं तत्र तत्र सर्वमजघन्यमनुक्तृष्टं द्रष्टव्यम् ॥ २ जंबूद्वीप-
प्रमाणमात्राधत्तार. पत्या—प्रथमोऽनवस्थितपत्य, द्वितीय शलाकापत्य, तृतीय प्रतिशलाकापत्य,
चतुर्थको महाशलाकापत्य । एते चत्वारोऽपि रत्नप्रमापृथ्व्याः प्रथमं रत्नगण्डं बोजनसहस्रावगाहं निरत्वा
द्वितीयस्मिन् वज्रकाण्डे प्रतिष्ठिता । एषा स्थापना □ □ □ □ । एते स्थापिता । एको गणवां नोपैति,
द्विप्रमृति सङ्गोति कृत्वा । तत्र प्रथमोऽनवस्थितपत्ये द्वौ सर्पयो प्रक्षिप्तौ एतज्जघन्यकं सङ्ग्यातकम् ।
तत एगोत्तरवुड्ढा त्रयधत्तार पथ सावत् स एणोऽन्यं सर्पेणं न प्रतीच्छति इति तदा असद्भावस्थापनां प्रतीक्षो-
ध्यते—तं कोऽपि देवो दाणवो वोत्थिप्य वामकरतले कृत्वा तान् सर्पान् जंबूद्वीपादिके एकं द्वीपे एकं समुद्वे
प्रक्षिपेद् जावनिष्ठिता, तदा शलाकापत्ये एक सर्पयो क्षिप्तः । यत्र निष्ठितस्तेन सह आरातीयैर्द्वीपसमुद्वैः पुनरन्यः
पत्यः आधीयते, सोऽपि सर्पैर्भूतः, ततः परत एकैकं द्वीपसमुद्वेयु प्रक्षिपता निष्ठापितः, ततः शलाकापत्ये
द्वितीया शलाका प्रक्षिप्ता । एवमेतेनानवस्थितपत्यकरणकमेण शलाकाग्रहणं कुर्यात् शलाकापत्यः शलाकाभि-

करेतेण सलागापल्लो सलागाण भरिओ, कमागतो अणवट्टियओ वि । तओ सलागापल्लो सलाग न पडिच्छइ ति काउ सो चेव उक्खित्तो निट्टियट्टाणाओ परओ पुव्वकमेण पक्खित्तो निट्टिओ य, तओ पडिसलागापल्ले पढमा सलागा छूढा । तओ अणवट्टिओ उक्खित्तो निट्टियट्टाणाओ परओ पुव्वकमेण पक्खित्तो निट्टिओ य, तओ सलागापल्ले सलागा पक्खित्ता । एव अण्णेण अण्णेण अणवट्टिएण आरिणनिक्खित्तेण जाहे पुणो सलागापल्लो भरिओ अणवट्टिओ य, ताहे पुणो सलागापल्लो उक्खित्तो पक्खित्तो निट्टिओ य पुव्वकमेण, ताहे पडिसलागापल्ले विट्ठया पडिसलागा छूढा । एव आइरणनिक्खित्तेण जाहे तित्ति वि पडिसलागसलागअणवट्टियपल्लो य भरिता ताहे पडिसलागापल्लो उक्खित्तो पक्खित्तपमाणो निट्टिओ य ताहे महासलागापल्ले पढमा मत्तासलागा छूढा, ताहे सलागापल्लो उक्खित्तो पक्खित्तपमाणो निट्टिओ य ताहे पडिसलागापल्ले सलागा पक्खित्ता । ताहे अणवट्टिओ उक्खित्तो पक्खित्तो य ताहे सलागापल्ले सलागा पक्खित्ता । एव आइरणनिक्खित्तेण ताव कायद्य जान परपरेण महासलाग पडिसलाग सलाग अणवट्टियपल्लो य चउरो वि भरिया, ताहे उक्कोसमइच्छिय । इत्थ जावइया अणवट्टियपल्लसलागापल्लपडिसलागापल्लेण य दीवसमुद्दा उद्धरिया, जे य चउपल्लट्टिया सरिसया एस सओ वि एतप्पमाणो रासी एगरूवूणो उक्कोसय सत्विज्जय हवइ । जहण्णुवोसट्टाणमग्गे जे ठाणा ते सधे पत्तेय अज हण्णमणुओसया संविज्जया भणियथा । सिद्धते य जत्थ जत्थ संविज्जयगहण कथ तत्थ तत्थ सध अजहण्णमणुओसय दट्टव । एव संत्तेज्जगे परुणिए, सीसो पुच्छइ—भगव । किमेएण अणवट्टियपल्लसलागपडिसलागाईहि य दीवसमुद्दुद्धारगहणेण य उक्कोससंस्तिज्जपरूवणा निज्जइ । गुरु भणइ—नत्थि अओ सत्विज्जगस्स फुडयरो परूवणोवाओ त्ति (पैत्र १११) ॥ ७७ ॥

इत्युक्तं त्रिविधमपि सङ्ख्येयकम् । इदानीं नवविधमसङ्ख्येयकं नवविधमेव चानन्तकं निरूप्य-
पविपुर्गाथायुगमाह—

रुवजुयं तु परिचासंग्रं लहु अस्स रासि अब्भासे ।

जुत्तासंखिज्जं लहु, आवलियासमयपरिमाणं ॥ ७८ ॥

पूर्वोक्तमेवोक्तं सङ्ख्येयकं 'रूपयुतं तु' रूपेण—एकेन सर्पेण पुनर्युक्तं सत् 'लघु' जघन्य 'परी-
चासङ्ख्य' परीचासङ्ख्येयकं भवति । इदमत्र हृदयम्—इह येनैकेन सर्पपरूपेण रहितोऽनन्तरोद्दिष्टो
राशिरुत्कृष्टसङ्ख्यातकमुक्तं तत्र राशौ तस्यैव रूपस्य निक्षेपो यदा क्रियते तदा तदेवोत्कृष्ट सङ्ख्या-
तकं जघन्य परीचासङ्ख्यातकं भवतीति । इह च जघन्यपरीचासङ्ख्येयकेऽभिहिते यद्यपि तस्यैव
मध्यमोत्कृष्टभेदप्ररूपणावसरस्तथापि परीचयुक्तनिपदभेदतस्मिन्नेदानीमप्यसङ्ख्येयकानां मध्यमो-
त्कृष्टभेदौ पश्चादरूपवत्तयात् प्ररूपयिष्येते, अतोऽधुना जघन्ययुक्तासङ्ख्यातकं तावदाह—
“अस्स रासि अब्भासे” इत्यादि अस्य राशौ—जघन्यपरीचासङ्ख्येयकगतराशौ 'अब्भासे' परस्परगु-
णने सति 'लघु' जघन्य युक्तासङ्ख्येयकं भवति । तच्च 'आवलिकासमयपरिमाणम्' आवलिका-
“असंखिज्जाणं समयणं समुदयसमिद्दसमागमेण” (अनुयो० पत्र १७८ २) इत्यादिसिद्धान्त-
प्रसिद्धा तस्यां समया—निर्विभागा कालविभागान्तत्परिमाणमावलिकासमयपरिमाणम्, जघन्ययु-
क्तासङ्ख्येयकतुल्यसमयराशिप्रमाणा आवलिका इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—जघन्यपरीचासङ्ख्येयक-
सम्बन्धीनि यावन्ति सर्पपलक्षणानि रूपाणि तान्येकैकशः पृथक् पृथक् सस्थाप्य तत एकैकस्मिन्
रूपे जघन्यपरीचासङ्ख्यातकप्रमाणो राशिव्यवस्थाप्यते, तेषां च राशीनां परस्परमभ्यासो विधीयते ।
इहैव भावना—असत्कल्पनया किल जघन्यपरीचासङ्ख्येयकराशिस्याने पञ्च रूपाणि कल्पन्ते,
तानि विव्रियन्ते—जाता पञ्चैकका १११११, एककानामपि प्रत्येकपञ्चैव वारा पञ्च पञ्च व्यव-
स्थाप्यन्ते । तद्यथा—१११११ । अत्र पञ्चभिः पञ्च गुणिता जाता पञ्चविंशतिः, साऽपि पञ्चभिः
राहता जाता पञ्चविंश शतम् इत्यादिक्रमेणामीषां राशीनां परस्परमभ्यासे जातानि पञ्चविंशत्यधिका-
न्येकत्रिंशच्छतानि ३१३५ । एष कल्पनया तावदेतावन्मात्रो राशिर्भवति, सद्भावतरुवसङ्ख्ये-
यरूपो जघन्ययुक्तासङ्ख्यातकतया मन्तव्य इति ॥ ७८ ॥

निरूपितं जघन्ययुक्तासङ्ख्येयकम् । सम्प्रति शेषजघन्यासङ्ख्यातासङ्ख्यातकभेदस्य जघन्यपरीचा-
नन्तकदिसरूपाणां त्रयाणां जघन्यानन्तकभेदानां च स्वरूपमतिदेशतः प्रतिपिपादयिपुराह—

वितिचउपंचमगुणणे, कमा सगासस्व पढमचउसत्त ।

गंता ते रुवजुया, मज्झा रुवूण गुरु पञ्जा ॥ ७९ ॥

इह “सखिज्जेगमसस” (गा० ७१) इत्यादिगाथोपन्यस्तोत्कृष्टसङ्ख्यातकादिमौलसप्तपदापे-
क्षया सङ्ख्यातकाद्यभेदविकल्पानि यानि परीचासङ्ख्यातकादीनि पदं पदानि तानि परीचासङ्ख्या-
तकानन्तानन्तकभेदद्वयविकल्पानि द्वित्रिचतुःपञ्चसङ्ख्यात्वेन प्रोक्तानि । ततः 'द्वित्रिचतुःपञ्चम-

१ असङ्ख्येयानां सनयानां समुद्रव्यभिक्तिममागमेन ॥ २ मौलसप्तपदानि त्वेत नि—उत्कृष्टसङ्ख्यातकम् १
परीचासङ्ख्यातकम् २ युक्तासङ्ख्यातकम् ३ असङ्ख्यातासङ्ख्यातकम् ४ परीचान्तकम् ५ युक्तानन्तकम् ६
अनन्तान्तकम् ७ ॥

गुणने' द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमपदवाच्यराशेरन्योऽन्याभ्यामे सति 'क्रमात्' क्रमेण "सागंसत्" ति प्राट्त्वत्वात् 'सप्तमासद्घनातम्' स्थापनापेक्षया

जपन्यसप्तमातकम् १	मध्यमसप्तमातकम् २	उत्तरसप्तमातकम् ३
परीक्षासं० जप० १	परीक्षासं० मध्य० २	परीक्षासं० उत्तर० ३
युक्तासं० जपन्यम् ४	युक्तासं० मध्य० ५	युक्तासं० उत्तर० ६
शसं० शसं० जप० ७	शसं० शसं० मध्य० ८	शसं० शसं० उत्तर० ९
परीक्षानन्तं जप० १	परीक्षानन्तं मध्य० २	परीक्षानन्तं उत्तर० ३
युक्तानन्तं जप० ४	युक्तानन्तं मध्य० ५	युक्तानन्तं उत्तर० ६
शान्तानन्तं जप० ७	शान्तानन्तं मध्य० ८	शान्तानन्तं उत्तर० ९

जपन्यासद्घनातामद्घनातकम् । "पदमचउसत् एत" ति प्राट्त्वत्वात् प्रथमचतुर्थसप्तमान्यात-
कानि । तत्र प्रथमानन्तक-जपन्यपरीक्षानन्तकम् चतुर्थानन्तकम्-जपन्ययुक्तानन्तकम् सप्त-
मानन्तक-जपन्यान्तानन्तकं भवतीति । इह जपयमध्यमोत्तरभेदतोऽसद्घनेयकान्तकयो-
प्रत्येकं नवविधत्वात् मन्त्रशतभेदानां सप्तममयमादिसद्घनात् साहचर्यत एव । इदमत्रैदम्पर्यम्—
द्वितीये युक्तासद्घनातकपदवाच्ये जपन्ययुक्तासद्घनातकवक्षणे राशौ निवृत्ते सति यावन्ति रूपाणि
तावत्सु प्रत्येकं जपन्ययुक्तासद्घनातकमात्रं राशयोऽभ्यसनीया, ततमेपां राशीनां परम्परताङ्गे
यो राशिर्भवति तत् सप्तमासद्घनेयकं मन्तव्यम् । तृतीये दरसाद्घनेयकासद्घनेयकपदवाच्ये जपन्या-
सद्घनेयकासद्घनेयकरूपे राशौ यावन्ति रूपाणि तत्रतामेव जपन्यासद्घनेयकासद्घनेयकराशीनाम-
न्योऽन्यगुणने सति यो राशिः सम्पद्यते तत् प्रथमानन्तकं जपन्यपरीक्षानन्तकं नवमेयम् । चतुर्थे
तु परीक्षानन्तकपदवाच्ये जपन्यपरीक्षानन्तकरूपे राशौ यावन्ति रूपाणि तत्रतामेव जपन्य
परीक्षानन्तकराशीनां परम्परगमभ्यासे यावान् राशिर्भवति तत् चतुर्थानन्तकं जपन्ययुक्तानन्तकं

इत्याह—‘गुरव’ उक्तृष्टा ‘पश्चात्त्या’ पश्चिमराशय इत्यर्थे । इयमत्र भावना—जघन्ययुक्ता-
सङ्घातकराशिरेकेन रूपेण न्यून स एव पाश्चात्य उत्कृष्टपरीक्षासङ्घेयकस्वरूपो भवति, जघन्या-
सङ्घातासङ्घातकराशिस्त्वेकेन रूपेण न्यून सन् पाश्चात्य उत्कृष्टयुक्तासङ्घातकस्वरूपो भवति,
जघन्यपरीचानन्तकराशि मुनरेकेन रूपेण न्यून पाश्चात्य उत्कृष्टासङ्घातासङ्घातकस्वरूपो भवति,
जघन्ययुक्तानन्तकराशिस्त्वेकरूपेण पाश्चात्य उत्कृष्टपरीचानन्तकस्वरूपो भवति, जघन्यानन्ता-
नन्तकराशिरेकरूपपरिहित पाश्चात्य उत्कृष्टयुक्तानन्तकस्वरूपो भवतीति । इदं चासङ्घेयकानन्तक-
भेदानामित्थं प्ररूपणमागमाभिप्रायत उक्तं, कैश्चिदन्यथाऽपि चोच्यते ॥ ७९ ॥ अत्र एवाह—

इयं सुसुत्तं अग्ने, वग्गियमिक्कसि चउत्थयमसंखं ।

होइ असंखासंखं, लहु रूवजुयं तु तं मज्झं ॥ ८० ॥

‘इति’ पूर्वोक्तप्रकारेण यद् असङ्घनातकानन्तकस्वरूपं प्रतिपादितं तत् सूत्रे—अनुयोगद्वार-
रक्षणे सिद्धान्ते उक्तं—निगदितम् । तथा चोक्तं श्रीअनुयोगद्वारेण—

उक्कोसए सखिज्जए रूव पक्खित्तं जहन्नय परिचासखिज्जय होइ । तेण पर अजहन्नमणुक्को-
सयाइ ठाणाइ जाव उक्कोसय परिचासखिज्जय न पावेइ । उक्कोसय परिचासखिज्जय किचिय
होइ ? जहन्नय परिचासखिज्जय जहन्नयपरिचासखिज्जयमिचाण रासीण अन्नमन्नव्भासो रूवूणो
उक्कोसय परिचासखिज्जय हवइ, अहवा जहन्नय जुचासखिज्जय रूवूण उक्कोसय परिचासखि-
ज्जय होइ । जहन्नय जुचासखिज्जय किचिय होइ ? जहन्नयपरिचासखिज्जयमिचाण रासीण अन्न-
मन्नव्भासो पडिपुत्तो जहन्नय जुचासखिज्जय होइ, अहवा उक्कोसए परिचासखिज्जए रूव
पक्खित्तं जहन्नय जुचासखिज्जय होइ, आवलिया वि तिचिइया चेव । तेण पर अजहन्नमणु-
कोसयाइ ठाणाइ जाव उक्कोसय जुचासखिज्जय न पावइ । उक्कोसय जुचासखिज्जय किचिइय
होइ ? जहन्नएण जुचासखिज्जएण आवलिया गुणिया अन्नमन्नव्भासो रूवूणो उक्कोसय जुचा-
सखिज्जय होइ, अहवा जहन्नय असखिज्जासखिज्जय रूवूण उक्कोसय जुचासखिज्जय होइ ।
जहन्नय असखिज्जासखिज्जय किचिय होइ ? जहन्नएण जुचासखिज्जएण आवलिया गुणिया
अन्नमन्नव्भासो पडिपुत्तो जहन्नय असखिज्जासखिज्जय होइ, अहवा उक्कोसए जुचासखिज्जए
रूव पक्खित्तं जहन्नय असखिज्जासखिज्जय होइ । तेण पर अजहन्नमणुकोसयाइ ठाणाइ जाव

१ उत्कृष्टके सङ्घेयके रूपं प्रक्षिप्तं जघन्यकं परीक्षासङ्घेयकं भवति । ततः परमजघन्योत्कृष्टकानि स्थानानि
यावदुत्कृष्टं परीक्षासङ्घेयकं न प्राप्नोति । उत्कृष्टकं परीक्षासङ्घेयकं कियद् भवति ? जघन्यकं परीक्षासङ्घेयकं
जघन्यपरिचासङ्घेयकमात्राणां राशीनामन्योन्याभ्यासो रूपेण उत्कृष्टकं परीक्षासङ्घेयकं भवति, अथवा जघ-
न्यकं युक्तासङ्घेयकं रूपेण उत्कृष्टकं परीक्षासङ्घेयकं भवति । जघन्यकं युक्तासङ्घेयकं कियद् भवति ? जघन्यकं
परीक्षासङ्घेयकमात्राणां राशीनामन्योन्याभ्यासं प्रतिपूर्णे जघन्यकं युक्तासङ्घेयकं भवति अथवोत्कृष्टके परी-
क्षासङ्घेयके रूपं प्रक्षिप्तं जघन्यकं युक्तासङ्घेयकं भवति, आवलिकाऽपि तावत्त्वेव । ततः परमजघन्योत्कृष्टकानि
स्थानानि यावदुत्कृष्टकं युक्तासङ्घेयकं न प्राप्नोति । उत्कृष्टकं युक्तासङ्घेयकं कियद् भवति ? जघन्यकेन युक्तास-
ङ्घेयकेनावलिका गुणिता अन्योन्याभ्यासो रूपेण उत्कृष्टकं युक्तासङ्घेयकं भवति, अथवा जघन्यकमसङ्घेया
सङ्घेयकं रूपेण उत्कृष्टकं युक्तासङ्घेयकं भवति । जघन्यकमसङ्घेयासङ्घेयकं कियद् भवति ? जघन्यकेन युक्ता-
सङ्घेयकेनावलिका गुणिता अन्योन्याभ्यासं प्रतिपूर्णे जघन्यकमसङ्घेयासङ्घेयकं भवति, अथवोत्कृष्टके युक्ता
सङ्घेयके रूपं प्रक्षिप्तं जघन्यकमसङ्घेयासङ्घेयकं भवति । ततः परमजघन्योत्कृष्टकानि स्थानानि यावदुत्कृष्टक-

उकोसयं असंखिज्जासंखिज्जयं न पावेइ । उकोसयं असंखिज्जासंखिज्जयं कित्थियं होइ ? जहन्नयं असंखिज्जासंखिज्जयं जहन्नयं असंखिज्जासंखिज्जयमिच्छाणं रासीणं अन्नमन्नन्मासो रूवूणो उकोसयं असंखिज्जासंखिज्जयं होइ, अहवा जहन्नयं परिचाणंतयं रूवूणं उकोसयं असंखिज्जासंखिज्जयं होइ । जहन्नयं परिचाणंतयं कित्थियं होइ ? जहन्नयं असंखिज्जासंखिज्जयं जहन्नयं असंखिज्जासंखिज्जयमिच्छाणं रासीणं अन्नमन्नन्मासो पडिपुत्तो जहन्नयं परिचाणंतयं होइ, अहवा उकोसयं असंखिज्जासंखिज्जयं रूवं पक्खित्तं जहन्नयं परिचाणंतयं होइ । तेण परं अजहन्नमणुकोसयाइं ठाणाइं जाव उकोसयं परिचाणंतयं न पावइ । उकोसयं परिचाणंतयं कित्थियं होइ ? जहन्नयं परिचाणंतयं जहन्नयंपरिचाणंतयमिच्छाणं रासीणं अन्नमन्नन्मासो रूवूणो उकोसयं परिचाणंतयं होइ, अहवा जहन्नयं जुचाणंतयं रूवूणं उकोसयं परिचाणंतयं होइ । जहन्नयं जुचाणंतयं कित्थियं होइ ? जहन्नयं परिचाणंतयं जहन्नयंपरिचाणंतयमिच्छाणं रासीणं अन्नमन्नन्मासो पडिपुत्तो जहन्नयं जुचाणंतयं होइ, अहवा उकोसयं परिचाणंतयं रूवं पक्खित्तं जहन्नयं जुचाणंतयं होइ, अभवसिद्धियां वि. तत्थिया चैव । तेण परं अजहन्नमणुकोसयाइं ठाणाइं जाव उकोसयं जुचाणंतयं न पावइ । उकोसयं जुचाणंतयं कित्थियं होइ ? जहन्नयं जुचाणंतयं अभवसिद्धिया गुणिया अन्नमन्नन्मासो रूवूणो उकोसयं जुचाणंतयं होइ, अहवा जहन्नयं अणंताणंतयं रूवूणं उकोसयं जुचाणंतयं होइ । जहन्नयं अणंताणंतयं कित्थियं होइ ? जहन्नयं जुचाणंतयं अणंताणंतयं अभवसिद्धिया गुणिया अन्नमन्नन्मासो पडिपुत्तो जहन्नयं अणंताणंतयं होइ, अहवा उकोसयं जुचाणंतयं रूवं पक्खित्तं जहन्नयं अणंताणंतयं होइ । तेण परं अजहन्नमणुकोसयाइं ठाणाइं जाव उकोसयं अणंताणंतयं नत्थि । < एवं उकोसयं अणंताणंतयं नत्थि > (२३८-१) इति ।

असंखेयासंखेयकं न प्राप्नोति । उत्कृष्टकमनस्संखेयासंखेयकं कियद् भवति ? जघन्यकमनस्संखेयासंखेयकं जघन्यकासंखेयासंखेयकमात्राणां राशीनामन्योन्याभ्यासो रूपो न उत्कृष्टकमनस्संखेयासंखेयकं भवति, अथवा जघन्यकं परीक्षानन्तकं रूपो न उत्कृष्टकमनस्संखेयासंखेयकं भवति । जघन्यकं परीक्षानन्तकं कियद् भवति ? जघन्यकमनस्संखेयासंखेयकं जघन्यकासंखेयासंखेयकमात्राणां राशीनामन्योन्याभ्यासः प्रतिपूर्णे जघन्यकं परीक्षानन्तकं भवति, अथवोत्कृष्टकमनस्संखेयासंखेयकं रूपं प्रक्षिप्तं जघन्यकं परीक्षानन्तकं भवति । ततः परमजघन्योत्कृष्टकानि स्थानानि यावदुत्कृष्टकं परीक्षानन्तकं न प्राप्नोति । उत्कृष्टकं परीक्षानन्तकं कियद् भवति ? जघन्यकं परीक्षानन्तकं जघन्यकपरीक्षानन्तकमात्राणां राशीनामन्योन्याभ्यासो रूपो न उत्कृष्टकं परीक्षानन्तकं भवति, अथवा जघन्यकं युष्मानन्तकं रूपो न सुकृष्टकं परीक्षानन्तकं भवति । जघन्यकं युष्मानन्तकं कियद् भवति ? जघन्यकं परीक्षानन्तकं जघन्यकपरीक्षानन्तकमात्राणां राशीनामन्योन्याभ्यासः प्रतिपूर्णे जघन्यकं युष्मानन्तकं भवति, अथवोत्कृष्टकं परीक्षानन्तकं रूपं प्रक्षिप्तं जघन्यकं युष्मानन्तकं भवति, अभवसिद्धिका अपि तावन्त एव । ततः परमजघन्योत्कृष्टकानि स्थानानि यावदुत्कृष्टकं युष्मानन्तकं न प्राप्नोति । उत्कृष्टकं युष्मानन्तकं कियद् भवति ? जघन्यकेन युष्मानन्तकेनाभवसिद्धिका गुणिता अन्योन्याभ्यासो रूपो न उत्कृष्टकं युष्मानन्तकं भवति, अथवा जघन्यकमनस्तानन्तकं रूपो न सुकृष्टकं युष्मानन्तकं भवति । जघन्यकमनस्तानन्तकं कियद् भवति ? जघन्यकेन युष्मानन्तकेनाभवसिद्धिका गुणिता अन्योन्याभ्यासः प्रतिपूर्णे जघन्यकमनस्तानन्तकं भवति, अथवोत्कृष्टकं युष्मानन्तकं रूपं प्रक्षिप्तं जघन्यकमनस्तानन्तकं भवति । ततः परमजघन्योत्कृष्टकानि स्थानानि । एवमुत्कृष्टकमनस्तानन्तकं नास्ति ॥ < एवं उत्कृष्टकमनस्तानन्तकं नास्ति ॥ > एतच्चिदन्तर्गतपाठो मुद्रितानुयोगद्वारेषु नास्ति ॥

उक्त सूत्राभिप्राय । साम्प्रत मतान्तरगतमसद्भवातानन्तकस्वरूपमाह—“अत्रे वगिगय” इत्यादि । अन्ये आचार्या—एके सूत्र एवमाहु, यथा—‘चतुर्थकमसद्भवं जघन्ययुक्तासद्भवातक-रूप ‘वगित’ तावतैव राशिना गुणित सत् ‘एकसि’ चि एकवार ‘भवति’ जायते-सम्पद्यते असद्भवासद्भवं ‘लघु’ जघन्यम्, जघन्यासद्भवातासद्भवातक भवतीत्यर्थ । अत्रापि मते असद्भवातक-मुद्दिश्य मध्यमोच्छ्रमेदप्ररूपणा पूर्वोक्तेवेति दर्शयताह—“रूबजुय तु त मज्झ” ति रूपेण-सर्पलक्षणेन युत रूपयुत ‘तु’ अवधारणे व्यवहितसन्धन्वश्च ‘तद्’ इति तदेवानन्तराभिहित जघ-न्यासद्भवेयासद्भवेयादिकम् किं भवति ? इत्याह—‘मध्य’ मध्यमासद्भवेयासद्भवेयादिक भवति ॥८०॥

रूबूणमाइमं गुरु, ति वगिगउं तं इमं दस वखेये ।

लोगागासपएसा, धम्माधम्मगेजियदेसा ॥ ८१ ॥

तदेव जघन्यासद्भवेयासद्भवेयादिक ‘रूपोनम्’ एकेन रूपेण रहित सद् ‘आदिम’ तदपेक्षया आद्यस्य राशे सम्बन्धि ‘गुरु’ उत्कृष्ट भवतीति । अयमत्राशय—जघन्यासद्भवेयासद्भवेयक रूपोन सद् युक्तासद्भवातकमुत्कृष्टक भवति, जघन्यपरीचानन्त रूपोनमसद्भवेयासद्भवेयकमुत्कृष्ट भवति, जघन्ययुक्तानन्त तु रूपोनमुत्कृष्ट परीचानन्त भवति, जघन्यानन्तानन्तक तु रूपोनमु-त्कृष्ट युक्तानन्तक भवतीति । अधुना जघन्यपरीचानन्तक मतान्तरेण प्ररूपयन्नाह—“ति वगिगउ त” इत्यादि । ‘तद्’ इति प्रागभिहित जघन्यासद्भवेयासद्भवेयक ‘निर्वर्गयित्वा’ सदृशद्वि-राशी परस्पर त्रीन् धारानभ्यस्येत्यर्थ । अयमत्राशय—जघन्यासद्भवेयासद्भवेयकराशे सदृशद्वि-राशिगुणनलक्षणो वर्गो विधीयते, तस्यापि वर्गराशे पुनर्वर्ग क्रियते, तस्यापि वर्गराशे पुनरपि वर्गो निष्पाद्यत इति । तत किम् ? इत्याह—‘इमान्’ वक्ष्यमाणस्वरूपान् ‘दश’ इति दशस-द्भवान् क्षिप्यन्त इति कर्मणि षजि क्षेपा—प्रक्षेपणीयराशयस्तान् ‘क्षिपस्व’ निघेहीत्युत्तरगा-थाया सन्धन्व । तथाहि—लोकाकाशस्य प्रदेशा १ धर्मश्च अधर्मश्च एकजीवश्च धर्माधर्मक-जीवास्त्रेया देशा—प्रदेशा । अयमत्रार्थ—धर्मास्तिकायप्रदेशा २ अधर्मास्तिकायप्रदेशा ३ एकजीवप्रदेशा ४ ॥ ८१ ॥ तथा—

ठिइबंधज्जवसाया, अणुभागा जोगेयेपलिभागा ।

हुण्ह य समाण समया, पत्तेयनिगोयए खिवसु ॥ ८२ ॥

स्थितिवन्धस्य कारणभूतान्यध्यवसायस्थानानि कषायोदयरूपाप्यध्यवसायशब्देनोच्यन्ते, तान्यसद्भवेयान्येव । तथाहि—ज्ञानावरणस्य जघन्योऽन्तर्मुहूर्तप्रमाण स्थितिवन्ध, उत्कृष्टतस्तु त्रिंशत्सागरोपमकोटाकोटीप्रमाण, मध्यमपदे त्वेकद्वित्रिचतुरादिसमयाधिकान्तर्मुहूर्तादिकोऽस-द्भवेयमेद, एषा च स्थितिवन्धाना निर्वर्तकान्यध्यवसायस्थानानि प्रत्येकमसद्भवेयलोकाकाशप्र-देशप्रमाणानि मित्रान्येव, एव च सत्येकस्मिन्नपि ज्ञानावरणेऽसद्भवेयानि स्थितिवन्धाध्यवसाय-स्थानानि लभ्यन्ते, एव दर्शनावरणादिष्वपि वाच्यम् । “अणुभागा” चि ‘अनुभागा’ ज्ञाना-वरणादिकर्मणा जघन्यमध्यमादिमेदभिन्ना रसविशेषा, एतेषा चानुभागविशेषाणा निर्वर्तकान्यसद्भवेयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणान्यध्यवसायस्थानानि भवन्त्यतोऽनुभागविशेषा अप्येतास्त एव द्रष्टव्या, कारणमेदाश्रितत्वात् कार्यमेदानाम् । “जोगेयेपलिभाग” चि योग—मनोवाक्य-

विषय वीर्य तस्य केवलिप्रज्ञाच्छेदेन प्रतिविशिष्टा निर्विभागा भागा योगच्छेदप्रतिभागा , ते च निगोदादीना सक्षिपञ्चेन्द्रियपर्यन्ताना जीवानामाश्रिता जघन्यादिभेदभिन्ना असङ्ख्येया मन्तव्या । “दुष्टं य समाण समय” चि ‘द्वयोश्च समयो’ उत्सर्पिष्ववसर्पिणीकालस्वरूपयो समया असङ्ख्येयस्वरूपा । “पत्तयनिगोयण” चि अनन्तकायिकान् वर्णयित्वा शेषा पृथिव्यप्तेजोवायु-चनस्पतिजसा प्रत्येकशरीरिण सर्वेऽपि जीवा इत्यर्थ , ते चासङ्ख्येया भवन्ति । निगोदा सूक्ष्माणा वादराणा चानन्तकायिकवनस्पतिजीवाना शरीराणीत्यर्थ ,। ते चासङ्ख्याता । एवमेते प्रत्येकमसङ्ख्येयस्वरूपा दश क्षेपास्तान् क्षिपस्व ॥ ८२ ॥

अथ राशिदशकप्रक्षेपानन्तरं तस्यैव राशेर्यस्मिन् विहिते यद् भवति तदाह—

पुण तस्मि ति वग्गियए, परिच्छाणंत लहु तस्स रासीण ।

अब्भासे लहु जुत्ताणंतं अब्भवजियमाणं ॥ ८३ ॥

पुनरपि “तस्मि” चि ‘तस्मिन्’ अनन्तरोदिते प्रक्षिप्तक्षेपदशके ‘त्रिवर्गिते’ त्रीन् वारान् वर्गिते सति परीचानन्त ‘लघु’ जघन्य भवति । इदमुक्त भवति—जघन्यासङ्ख्येयासङ्ख्येयकस्वरूपे वार-त्रय वर्गिते राशौ दशैते क्षेपा क्षिप्यन्ते, तत इत्य पिण्डितो यो राशि सम्पद्यते स पुनरपि वारत्रय वर्धते ततो जघन्य परीचानन्तक भवतीति । इदानीं जघन्ययुक्तानन्तकनिरूपणाय— “तस्स रासीण” इत्यादि, ‘तस्य’ जघन्यपरीचानन्तकस्य सम्बन्धिना राशीनामन्योन्यमभ्यासे सति ‘लघु’ जघन्य युक्तानन्तकमभव्यजीवमान भवति । इयमत्र भावना—जघन्यपरीचानन्तके ये राशय सर्षपरूपास्ते पृथक् पृथक् व्यवस्थाप्यन्ते, तेषा तथा व्यवस्थापिताना जघन्यपरीचानत कमानाना राशीनामन्योन्याभ्यासे सति युक्तानन्त जघन्य भवति, तथा जघन्ययुक्तानन्तके यावन्ति रूपाणि वर्तन्त अमवसिद्धिका अपि जीवा केवलिताना तावन्त एव दृष्टा इति ॥ ८३ ॥

जघन्यानन्तानन्तकप्ररूपणाय—

तच्चग्गे पुण जायइ, णंताणंत लहु तं च तिक्खुत्तो ।

वग्गसु तह वि न तं होइ णंतखेवे खिवसु छ इमे ॥ ८४ ॥

तस्य—जघन्ययुक्तानन्तकराशेर्यगे—सकृदभ्यासे तद्वर्गे कृते सति ‘पुन’ भूयोऽपि ‘जायते’ सम्पद्यते अनन्तानन्त ‘लघु’ जघन्यम्, जघन्यानन्तानन्तक भवतीत्यर्थ । उल्लेखानन्तानन्तकप्र-रूपणमाह—“त च तिक्खुत्तो” इत्यादि । ‘तच्च’ तत् पुनर्जघन्यमन्तानन्त ‘त्रिकृत्व’ त्रीन् वारान् ‘वर्गयस्व’ तावतैव राशिना गुणय । अयमत्रार्थ—जघन्यानन्तानन्तकराशोस्त्वावतैव राशिना गुणनस्वरूपो वर्ग क्रियते, ततस्तस्य वर्गितराशे पुनर्गे, तस्यापि वर्गितराशेर्योऽपि वर्ग इति । ‘तथापि’ एवमपि वारत्रय वर्गे कृतेऽपि ‘तद्’ उल्लेखमन्तानन्तक ‘न भवति’ न जायते । तत किं कार्यम् ? इत्याह—अनन्तक्षेपान् ‘इमान्’ वक्ष्यमाणस्वरूपान् ‘पट्’ पट्स-क्षेपान् ‘क्षिपस्व’ निधेहीति ॥ ८४ ॥ तानेव पडन्तक्षेपानाह—

सिद्धा निगोयजीवा, वणस्सई फाल पुग्गला चव ।

सच्यमल्लोगनह पुण, ति वग्गिउं केवलदुगम्मि ॥ ८५ ॥

सर्व एव 'सिद्धाः' निष्ठितनिःशेषकर्माणः १ 'निगोदजीवा.' समस्ता अपि सूक्ष्मवादरमेदभिन्ना अनन्तकायिकसत्त्वाः २ 'वनस्पतयः' मत्त्येकानन्ताः सर्वेऽपि वनस्पतिजीवाः ३ 'कालः' इति सर्वोऽप्यतीतानागतवर्तमानकालसमयराशिः ४ 'पुद्गलाः' समस्तपुद्गलराशेः परमाणवः ५ 'सर्व' समस्तम् 'अलोकनभः' अलोकाकाशमिति उपलक्षणत्वात् सर्वोऽपि लोकालोकप्रदेशराशिः ६ इत्येतद्राशिपदकप्रक्षेपानन्तरं यस्मिन् कृते यद् भवति तदाह—'पुनः' पुनरपि 'त्रिवर्गीयित्वा' त्रीन् वारांस्तावतैव राशिना गुणयित्वा 'केवलद्विके' केवलज्ञानकेवलदर्शनयुगले क्षिप्ते सति ॥ ८५ ॥

किम्? इत्याह—

खित्ते गंताणं, हवेइ जिहं तु ववहरइ मज्झं ।

इय सुहुमत्थवियारो, लिहिओ देविंदसूरीहिं ॥ ८६ ॥

'क्षित्ते' न्यस्ते सत्यनन्तानन्तकं 'भवति' जायते 'ज्येष्ठम्' उच्छृष्टम् 'तुः' पुनरर्थे व्यवहितसम्बन्धश्च । 'व्यवहरति' व्यवहारकारि 'मध्यं तु' मध्यमं पुनः । इयमत्र भावना—इह केवलज्ञानकेवलदर्शनशब्देन सत्पर्याया उच्यन्ते, ततः केवलज्ञानकेवलदर्शनयोः पर्यायेष्वनन्तेषु क्षिप्तेषु सत्त्विति द्रष्टव्यम्, नवरं ज्ञेयपर्यायाणामानन्त्याद् ज्ञानपर्यायाणामप्यानन्त्यं वेदितव्यम्, एवमनन्तानन्तं ज्येष्ठं भवति, सर्वस्यैव वस्तुजातस्यात्र संगृहीतत्वात्, अतः परं वस्तुसत्त्वस्यैव सङ्ख्याविषयस्याभावादित्यभिप्रायः । सूत्राभिप्रायतस्त्वित्यमप्यनन्तानन्तकमुच्छृष्टं न प्राप्यते, अनन्तकस्याष्टविधस्यैव तत्र प्रतिपादितत्वात् । तथा चोक्तमनुयोगद्वारेण—

१ एवमुक्त्वोसय अगंताणंतयं नत्थि १ ।

तदत्र तत्त्वं केवलिनो विदन्ति । सूत्रे तु यत्र कचिदनन्तानन्तकं गृह्यते तत्र सर्वत्राजघन्योच्छृष्टशब्दवाच्यमनन्तानन्तकं द्रष्टव्यम् । तदेवं व्याख्यातं सप्रपञ्चं सङ्घातकासङ्घातकानन्तकादिस्वरूपम्, तन्निरूपणे च व्याख्याता "नमिय जिणं जियममाण" (गा० १) इत्यादि मौलद्वारगाथा । सम्प्रति पडशीतिसङ्घगाथाप्रमाणत्वेन यथार्थं पडशीतिकशास्त्रं समर्थयन्नाह— "इय सुहुमत्थवियारो" इत्यादि । 'इति' पूर्वोक्तप्रकारेण सूक्ष्मः—मन्दमत्यगम्यो योऽर्थः—शब्दानिधेयं तस्य विचारः विचारणं 'लित्त'—अक्षरविन्यासीकृतः पञ्चसहस्रहादिशास्त्रेभ्य इति शेषः । कैः? इत्याह—'देवेन्द्रसूरिणि' करालकलिकालपातालतलावमज्जद्विशुद्धधर्मपुरोद्धरणधुरीणश्रीमज्जगच्चन्द्रसूरिक्रमकमलचञ्चरीकैरिति ॥ ८६ ॥

॥ इति श्रीदेवेन्द्रसूरिचिरचिता स्वोपज्ञपडशीतिकटीका समाप्ता ॥

अथ ग्रन्थकारप्रशस्तिः ।

विष्णोरिव यस्य विभो , पदत्रयी व्यानशे जगत्तिसिलम् ।
 सूक्ष्मार्थसार्धदेशी, स श्रीवीरो तिनो जयतु ॥ १ ॥
 कुन्दोज्ज्वलकीर्तिभैरे , सुरभीकृतसकलनिष्पामोग ।
 शतमखशतविनतपद , श्रीगौतमगणधर पात्रु ॥ २ ॥
 तदनु सुधर्मस्वामी, जम्बूप्रमवादयो मुनिवरिष्ठा ।
 ह्युतजलनिधिपारीणा, भूयास श्रेयसे सन्तु ॥ ३ ॥
 तत प्राप्ततपाचार्यैत्यभिरया भिन्नुनायका ।
 समभूवन् कुले चान्द्रे, श्रीजगच्चन्द्रसूरय ॥ ४ ॥
 जगज्जनितबोधाना, तेषा शुद्धचरित्रिणाम् ।
 विनेया समनायन्त, श्रीमद्देवेन्द्रसूरय ॥ ५ ॥
 स्वान्ययोरुपकाराय, श्रीमद्देवेन्द्रसूरिणा ।
 षडशीतिकटीकेय, सुखयोधा विनिर्ममे ॥ ६ ॥
 विबुधवरधर्मकीर्तिश्रीविद्यानन्दसूरिसुस्थवुधै ।
 स्वपरसमयैककुशलेस्त्रदैव साशोधिता चेषम् ॥ ७ ॥
 यद्भदितमल्पमतिना, सिद्धान्तविरद्वमिह किमपि शास्ते ।
 विद्वद्विस्तत्त्वज्ञै , प्रसादमाधाय तच्छोध्यम् ॥ ८ ॥
 षडशीतिकशास्त्रमिद, विरुण्वता यन्मवाङ्गित सुकृतम् ।
 तेनास्तु भव्यलोक , सूक्ष्मार्थविचारणाचतुर ॥ ९ ॥
 मन्याग्रम् २८०० । सर्वमन्याग्रम् ५९३८ अ २८ ॥

इति कर्मग्रन्थचतुष्टयात्मकः प्रथमो विभागः ।

परिशिष्टं प्रथमम् ।

कर्मग्रन्थटीकान्तः प्रमाणतयोद्धृतानां शास्त्रीयावतरणानामकारादि-
क्रमेणानुक्रमणिका ।

—१००—

अ

अक्षरमवग्रहात्	६३
अक्षरौ च	१२९
अक्षररत्नभेण समा	१५
अक्षरानुसंगं समुदायं	७६-१६०
अच्	१२८
अङ्ग उच्यते	१७
अङ्गोपाङ्गव्यापनानि	६३
अङ्गौ च व्यक्तिसमण-	३९
अङ्गस्य सप्तसहस्रा	१७
अङ्गवत् अङ्गानाम्	१०२
अङ्गतिरित्यङ्गस्य	९२
अङ्गव्युत्पत्त्यादौ	१४३
अङ्गमङ्गस्यैव संघटनं	१०२
अङ्गमिच्छामीससम्भं	९२
अङ्गस्यैव च धीसु वि	१२०
अङ्गाद्व्यं सं पद्याद्वेप	३
अङ्गानाम् च अङ्गच्छद्	२०
अङ्गवत्तु वि वृत्तं	५७
अङ्गवत्तुम् सं	९६
अङ्गोऽनेकस्वरात्	१७-१८४
अङ्गिपट्टिभागपणो	१०२
अन्तरा भवदेहोऽपि	४५-१५४
अन्ते वेवलमुत्तम-	१०
अन्ते आभिगोचोऽपि	८
अन्ते च अमुत्तं चिद्य	३
अन्ते मर्गति अक्षिरय	१४०
अप्यवहुत्वालोपण	१३६
अप्युत्वं अप्युत्वं (पञ्च० ल० वु० पत्र ३२)	११८
अप्युत्वं नादिमद्	१३३
अभवसिद्धिस्तु सुखं	१७
अभ्यस्त्यापि कस्यचित्	६९-१३९
अभिनवकम्मगहणं	१०२

आशादिभ्यः ३९-५६-७०-७१-११७-१२८-१८३

अभ्योऽभिधीतिहृत्	५१
अभ्यमिच्छफलं देवं	४३
अभ्यवसेवमविताऽस्तमागतो	१२
अभ्यहता भगवता	६६
अभ्यपरिसमाप्तिः पदं	१९
अभ्यो परिग्रहार्थम्	६२
अभ्यवस्येत्तु उच्यते	१९९
अभ्यवस्येत्तु सप्तमिच्छा	११९
अभ्यवस्येत्तु सुखं सुख-	१७
अभ्यवस्येत्तु साह-	४४
अभ्यवस्येत्तु सुरपुष्प-	१
अभ्यवस्येत्तु समयाणं	२०७
अभ्यवस्येत्तु कविरयं	६१
अभ्यवस्येत्तु	६१

आ

आगतमभ्योपपत्तिश्च	४४
आगतो च विसेसो	१३०
आचेलकुदेतिय	१३४
आह मर्पादायाम्	१५९
आगतमि विचारणिया	३२
आतो ङोऽङ्गावामः	६६
आत्मवेनाविशिष्टश्च (पाञ्च० ल० १ स्तो० ९०)	२
आद्यप्रथमज्ञानमपि	१०-१२९
आयंसव मिदमुहा	२५
आयुर्धनं नद्वयोदकं पा-	३५
आयुषि समाप्यमाने	१५९
आदिबलोलालवत्त-	६३
आवरणदेसविगमे	७
आसि एतजोवसमो सि	१४०
आहारदुग्गं जायद्	१५५
आहारग तु पमसो	१५६
आहारदुग्गं जायद्	१७९
आहारसरीरिदिय	११५

आहारसंज्ञा आहारमि-	१२३	उबसमभद्रापु डिभो (पञ्च० ल० वृ० प० ३२)	११८
आहारं चउदसपुन्विणो	१५५-१५८	उबसमसम्मत्ताओ	३३
इहं ता हरह धनं	११४	उबसमसम्ममि दो सधी	१४३
इत एकनवती कल्पे	३	उबसमसेदिगयस्त व	३३
इत्तरिय धेरकप्पे	११७	उबसामगसेदिगयस्त	१०९
इत्तरियाणुवसग्गा	११७	उबसामगसेदीपु	१४०
इत्थ म्पमायल्लिया	९६		
इन्दिय कसाय अब्बय	३२	ऊ	
इन्दियमणोमिमित्तं	१२३	ऊमरदेसं दद्विलयं	७०-१४०
इन्द्रियम्	१२७		
इद्द दीहकालिणी	१५	ए	
इद्दपरलोयादाणम-	३८	एप्पसि णं भंते ! एग्गि-	१७३
इद्द सम्यग्दिणा सत्ता	८१	एप्पसि णं भंते ! जीवाणं भाभि-	१७१
इद्दाम्भोलौकिकान् मामान्	२२	एप्पसि णं भंते ! जीवाणं आहा-	१७८
		एप्पसि णं भंते ! जीवाणं चससु-	१७७
		एप्पसि णं भंते ! जीवाणं भय-	१७८
		एप्पसि णं भंते ! जीवाणं सक-	१७५
		एप्पसि णं भंते ! जीवाणं समो-	१७४
		एप्पसि णं भंते ! जीवाणं सधी-	१७८
		एप्पसि णं भंते ! जीवाणं सत्ते-	१७७
		एप्पसि णं भंते ! जीवाणं सये-	१७५
		एप्पसि णं भंते ! तसका-	१७३
		एप्पसि णं भंते ! नेरह-	१७२
		एप्पसु जुगलधम्मी	२५
		एकदिग्गामिनी कोरिं	५७
		एकपज्जा कोरि	१८
		एकपुत्थी दिपुत्थी च	३०
		एग्गविहदुविहनिविहा	३१
		एग्गययाह चरमो	१३७
		एग्गियि सुहुमियरा	३१
		एग्गियिया णं भंते ! किं ना-	११९
		एग्गियिया णं भंते ! किं ना-	१८१
		एग्ग एग्गान्यारुपाल-	६४
		एग्गमि गोयार्ह	१३५
		एग्गस एग्ग नेभो	१३३
		एग्गेय अविशयग्गी	१९८
		एग्गेमो अट्टारय	१३१
		एग्गं अग्गियिदिग्गि मि	१९९
		एग्गं अग्गियिदिग्गि	७४
		एग्गं उक्कोसयं अग्गं	२३३
		एग्गं च कुग्गल्लोणे	१३५
		एग्गं एग्गमात्तव	१३१
उक्कोसए असंरिग्गा अ-	१६९		
उक्कोसए जे मज्जुसत्ता	१७०		
उक्कोसए संरिग्गाए	२०९		
उग्गह एक्कं समयं	१३		
उच्चते हद्विवात्ता	१९४		
उज्जुसेदीपडिक्खो	७७		
उद्दाहाययल्लोणं	१६०		
उत्तरदेहे च देवजइ	८७		
उत्थासनं सकन्दपो-	६३		
उदए अस्स सुरासुर-	८२		
उदयावल्लियावदिग्गिह-	१२५		
उम्मागंदेशाना भागं-	६२		
उपयोगलक्षणो जीवः	१६४		
उपसर्गादातः	१५-११७		
उप्पत्तिपा पेणहपा	३१		
उप्पाए पयक्कोडी	१०		
उभयव्याधाराओ	१६३		
उभयाभाओ पुड्या-	११९		
उरलं धेक्कएग्गे	१५३		
उक्कएसं पुग्गं तं देवि	६६		
उक्कएरक्कएग्गे वि हू	५८		
उक्कएउप्परीणमोहो	४३		

अउत्तद्विषिष्टिकरद-	२५	जाणह् वगसेऽणुमाणाभो	२६
अतुयेतुवीयपञ्चमे	१५०	जातिस्वरण स्वामिनिकोधि-	१३
अतुवेर्णस्य सक्तस्य	६१	जाव ण एत्त जीवे पुयद्	११५
अत्तारि य कोदिसया	१६८	जिण अजिण तित्यऽतित्या	३२
चित्तिदेहावासोपसमा-	१२७	जीवत्तमभव्वसं	१९९
चैत्थमतिअधाराम-	६४	जीयाइपयारयेसु (पञ्च० ल० घृ० प० ३२)	११८
चोयाल लक्खाद्	१६९	जीनाजीवा पुत्त	३०
चोरा गामवहरथं	११३	जे पुण सधितेउ	१५
		जे येएद् ते वधद्	८१
छ		जे अक्खरोवल्लो	१५
छग तिसि निक्खि सुत्तं	१६९	जे उवत्तमत्तम्महिटी	१४३
छप्पत्तदोसयगुल-	१७२	जेण कम्मण	१५३-१५४
छम्बीस पयकोठी	१८	जे किर जद्द जोगो	७७-१६३
		जेगनिरोह करित्ता	१६३
ज		जे तुये थारे उवत्तम-	७४
जघावल्लमि खीणे	१३७		
ज अउत्तसपुम्बधरा	१५		
ज बहुबहुविहिसिप्पा-	१३	झ	
जत्तुरीयणमाणसेत्ता	२०५	ज्ञानदर्शनयोस्तद्गत	६०
ज सामन्नागहण	२७	ज्ञानस्य फल विरतिः	१६
ज सामिकालकारण	९		
जत्तिए जीवो अयगाढो	७६	ज्ञाणमि वि धम्मणे	१३५
जय महणाग तय सु	८-१७६		
जय जीव नन्द क्षत्रिय-	९६	ञ	
जहेसे मरद् तहेसे उ-	१४४-१६७	ञिइच्चु दलस्स डिई	४
जस्तसाउएण तुल्लद्	७६-१६०	डिय अट्ठिओ य कण्णे	१३४
जह इह य कथणोवल-	३	डियकण्यमि वि नियमा	१३४
जह शुद्धहीणि विसमा (पञ्च० ल० घृ० प० ३२)	११८		
जह जम्मुपायवेगो	११३	ट	
जह दुग्धयणमचयण	१९१	टो छ-	८२
जह निम्मका वि च्चखु	२६		
जह्खणए सत्तेजा स	१६९	ण	
जह्खय सखिजय किति	२०१	णद् चेअ चिय थ अव-	२००
जद् पेइदियाण तहा	१७३		
जद् रत्तो पडिहारो	२७	त	
जद् तया तह जीवो	२७	त संजपस्स सत्त	१७५
जद् सुद्धजलाणुणय	१३८	त सत्तावज्जणलद्धि	१४
जद् सुद्धम भाविंदिय	१२३	त समामभो अउत्तविह पत्त-	१४-२१-२१
जद्दालिकेरदीववालि-	३२-१७१	त समामभो छग्विह पत्त-	१९
जद्दालिकाइयाणं	१७३	तद्दयकत्तायाणुद्दए	३६-८७
जा गंडी ता यत्तम	६९-१३९	तद्दयत्तमयमि मथ	१६०
जाणद् भासद् ते ऊ	२५	तद्दयाए पोरिसीए	१३६
		तओ अणत्तर थ ण मेह-	१६२
		तओ अणत्तर थ ण सुद्ध	१६३
		तणुरोहारमाओ	७७-१६३
		तणो य अस्तकत्ता	२५
		तणो य सुद्धमपणयस्स	१६३

राय जइसो गिग्दे	१३१	दण्डं प्रयत्ने समये	१९०
राय राय उदारां उरालं	१५२	दराने धार्मिकाणां च	९४
रायोदासुरालं	१५३	दग्धाईय अभिमगाह	१३५
रादसंलगुणाविहीणं	७६-१६२	दानपुण्यवृत्ता कीर्तिः	५७
रादसंलैजगुणाण्	७७-१६३	दिष्टंस्मोवगभो	११३
राघयेह मदीपस्य	३०	दीर्घरन्वी मियो वृत्तौ	२८-९४-११५
राग्मि मभो जाह् दिपं	१३८	दुःखसोऽवधान्याप-	६०
राग्मिं य तह्वय चठस्ये	१३९	देवपूजागुरूपाणि-	६०
रासदस चठवसाई	३१	देवालयं च इहं	८१
रासाजगाद् भगवान्	१३०	देसादिदर्शनौत्सुक्यं	६१
राह् महसुयनाणावरण	२६	देसे य देनविरहं	१९८
रागुणा तिरूव भद्रिया	१७४	दो य सया छन्नटया	१६८
रािचीसयर चठायं	११९	दो घारे विजयाहसु	८
राियं भंते ! राियं	५४	दिवचनस्य बहुवचनं	५८
रािययरसमीवासे-	१३२		घ
रािययेरेण विहीणं	९२	धम्ममि होह बुदी	११४
राियि सि नियमभो चिय	१३३	धम्माधम्मापासा	३१
रािरिनरसुराठ उधं	३१	धम्माधम्मापासा	३१
रािरियं जाय अंतो मणु-	२२	धर्मगो धर्मकथां च	३३
रािरिदे वि हु सम्म-(पद्य० ल० वृ० प० ३२) ११८			न
राीप वि धोवमिते	६९-१३९	य किर समुत्पापयभो	१६१
रापडा गारवबहुला	१५५	यधंतसंरिद्धिद्वामु	१३४
रादादिम्मोऽन्की	७-१२९	मट्टमि उ छाठमथिए नागे ७-१७-१२९-१४९-	
राएज जइछत्राणा	१३२		१६९-१८१
राे जानदर्शनावार-	६०	नरपतिग जाह् धावर	१७३
राे थं भंते ! अमक्षि-	१४६	नरघाठयस्स उदण्	५३
राे सुया	५२	नरपाणुपुग्धिपाण्	८५
राेवट्टि पमसे सोग-	१०२	न सम्मामीसो कुणह् काळं	८५
राे वि अमंग्या छोया	१३३	न सम्ममिण्जे कुणह् काळं	१५८-१७९-१८६
राेसि णं भंते ! पुच्छ-	२४	न हु किंचि समिज्ज मुहुम-	१७४
राेसु वि य महपुण्यं सुयं	९	नाउण् वेपगिज्ज	१५९
		नाकर्मगो दि वीये	१६२
		नागामं उचपायं	३
		नागनिग वसगनिगं	१९८
		नानंतराय पण पण	३१
		नानं पंचविहं पच्च	६
		नानमि दतपमि य	१२३
		नागसदगमूटं	१३
		नाणुदियं निज्जाण्	१७१
		नामनाप्रीडाप्ये सममो	११
पूलाग सोहभंदाण (पद्य० ल० वृ० प० ३२) ११८			
पोशा नरा जरेदि य	१७३		
पोषा य सता वणो	१७४		
दकरो संवरसीको	११४		
दसगतीते जीये	२७		
दंडकवाडे मयं-	१६४		
दण्डीरियो धः	१९९		

मान्नी रामः गङ्गा च	३५	पद्मपङ्क म एतो	१३६
शास्त्रमप्युसदेवपरां	३४	पापुग संपर्य विप	३५
निष्पन्नदुर्घं वि अहा	१२१	पापिदपरिदिमदी-	१५१
भित्तं रात्रमराय वाऽ-	२	पात्रे दान तपः धञ्जा	६३
भिजाद्य तमभिरावापा	२९	पात्रणो भायाम	१२७
निष्पदिष्मत्तरीते	१३६	पित्त चात्तं कर्षं इन्दि	५१
निर्विदोयं विरोपाणा	१३०	पुङ्ग्वीभाउवगरसद्	१२४-१४४
निष्पदिभयमपणकुद्द	१३८	पुष्पाग्निर	११३-१२०
नैरक्षैर्गोत्राक्षरविप-	६४	पुष्पाग्निर च	११३
नेरदुपान भते ! केच	१०१	पुष्प सुपपरिकर्मिव-	११
नोर्द्वियपक्षरतं वि	०	पुष्परम व परिमार्जं	१२५
		पुष्पादीय गु तपं	१३३
	३५	पूर्वाक्षापत्रियायापो	६२
	१८	शुपोदादयः	५
	१६९	मकृतिः समुदायः स्थात्	४
	१३३	मन्दादिभ्योऽण्	१५३
	६२	मत्सास्वानकपायय	६२
	१०३	मयघनीयादय	३०
	०३-१६३		
	०६-१६३	परसपमणेज दिगवज	३५
	१३५		
	१३९	षतीसगुणा षतीस	१०४
	१३८	षडाक पदिवष्णे	१३८
	१६१	षध अषिरद्देव	००
	३६-८६	षडुबहुविपक्षिप्रानिधि-	३३
	१९८	षडुलम्	४५
	३१	षारतमिह तयो निन्ना	३२
	९३	षारत मुहुत मग्ने	१६८
	१४३	षालतपोऽमितोवादि-	६३
	१५	षालतये पद्विददा	६३
	१९९	षीभो माशुत पुरितो	११४
	६८	षीष्कसायानुदप	३६-८६
	६२	षीषाद् इद्देण	११३
	६१	षुधि मनिषू जाने	६-१२९
	६४	षेहृदिपा न भते ! किं	१८१
	१०	षेहृदियरत दो नाणा कद्	१८१
	०५	षह्यादिभ्यस्त्वौ	१२०
	१२१		
	२०१	भणिय च सुए जीवो	१४१
	३५	भण्वाद् व तहोताक	१५३

वेदविषयपञ्चमी	५६	सम्मामिच्छद्विही	८०
वेदसू सतकम्म	११०	” आरु-	१०१
वेदो पवित्रिकाले	११४	सग्ने सवासपरि जिणा-	१०२
वेदप्रमाननेवोदीर्यते	१८८	सम्यक्स्यगुणेन ततो	४३
वेदगसग्नेण विणा	१९८	सम्यक्तवदेशविरति-	१५०
वेदेण निरणुकपो	११४	सरउग्गयससिनिग्गल-	२६
वेद्यादीनामलङ्कार	६४	सरागसयसो देश	६०-६३
व्यत्ययोऽप्यासाध्	४	सरिरेणोयाहारो	१२८
		सर्वसिद्धदेवाप-	६१
श्री		सर्वसावद्यविरति	३४
शीलमते सातिचारो	६२	सर्वादेरिन्	७५
धूर धीरणि विमान्वा-	६६	सर्वे गल्पयां ज्ञानार्था.	६६
श्लेष्माणमरचिं पित्त	५०	सम्बजगामीचहिय	९५
स		सम्बजीवाण पि थ णं	६८
सयमवतां तदुदयो	१८५	सम्बय निरवयवसो	१३६
ससयकरणज नि थ (पञ्च० ल० पृ० प० ३२)	११८	सम्बवहजोगरोह	७७-१६२
सहरति पञ्चमे ध्वन्त	१६०	सम्बाओ लदीभो	५
सह भुञ्जह सि भोगो	५८	सम्बे मारेह ति	११४
सखेज्जोयणाण	१७१	सम्बे वि ण भते ! केवली	७५-१६०
सच्चा हिंया सत्तामिह	१२०	साइय सपञ्चमत्तिय	१६
सज्जोगि अजोगिमि थ	१९९	साधूतां गहणा धर्मो-	६१
संजलणलोभविरहा	१९९	सानाइयसजप णं भते !	१५०
सज्जलणाईण समो	१४०	सामायिक गुणानामाधार	१३०
संनोयणाइयाण	१४१	सासाणमिस्तरहिण्णु वा	९१
सद्धाने पडिबत्ती	१३३	सिञ्जावरपिण्णम्मि	१३४
स वतो योगमितोर्ध	१६२	सिद्धते थ जण्य जाथ	२०५
सत्तणुकपो थ धिरो	११४	सिसिरे उ जह्ण्णई	१३१
सत्तापीस जह्ण्ण	१३५	सीलं थ सनाहाण	१६३
सदसदविसेसणाओ	१६	सुग्गार्थे सङ्गा सङ्कोये	१२४
सदसद्वृणशस्ता थ	६४	सुद्धु वि सेहसमुदप	६८
सतपपपह्वणया	१९-३२	सुपातसुथसुदिवगदि-	४९
सते अट्ट्यालसय	९३	सुभगुदप वि ह्णु फोई	५७
सश्चिण्युपायम	१२७	सुत्त ऐश्वर्यदीरयो	३८-१२८
समए दो शुवओणा	१२२	सुरनरपतिरियभाउ	९३
समचउर निमिण जिण	१०२	सुवर्णादिप्रतिच्छन्द-	६३
समये समये कर्मा	१६२	सुहुमो थ होइ कालो	१७०
सम्भत्तगुणनिमित्त	७९-१८५	सूचनात् सूत्रम्	६७
सम्भत्तसुय सम्भासु	१५०	से किं त भणागुणामियं भोहि-	२०
सम्भत्तसणसहिओ	७१	से किं त उग्गहे ?	११
सम्मदिही सची	१५	से किं त पडिवाई ?	२०

से किं त महनाम ?	११	स्थित्या च धन्यमेव च	१५९
से किं त धनशुन्धे ?	१२	स्वेषाभासपितृकसो वर	५७
से किं त समष्टि ? सम	१९४	खादापस्तश्लेष्य	४०
से किं त मुपनिस्तिय मद्-	११	स्वदारमात्रसन्तोषोऽ-	६१
से ण पठे तिद्दत्तपाप	२०३	स्वय भयपरीणाम	६१
से ण पुण्यमेव लक्षित	१६२		
से य सम्मचे पस यस्त	१२७		
सेलेसी पठियञ्च	८३		
सोद्दिभोवल्दी	९		
सो येव नणूवत्तमो	१४०		
सो तस्त विमुद्दपरो	१३८		
सीपुस्तान्तसेवोमा	६१		
स्थाप्रायुधिव्याधिद्वि	५		
स्थितिपाकविशेषस्त	११६		

द्वितीयं परिशिष्टम् ।

कर्मग्रन्थटीकान्तरुद्धतानां ग्रन्थनाम्नां सूची ।

अनुयोगद्वार	१६९-१७१-१९४- २०२-२०९-२१३	जीवकश्यमाण्य	२५
अनुयोगद्वारचूर्णि	२०५	दिनकृत्यटीका	२
अनुयोगद्वारटीका	१५७-२०५	धर्मसारमूलटीका	१६१
अनुयोगद्वारलघुवृत्ति	१५२	नन्दिचूर्णि	२०
अनुयोगद्वारसूत्र	१६९-२०१	नन्दिवृत्ति	२२
अनेकान्तजयपताका	५९	नन्दाध्ययन	७-१२-१९
अंगम	७४-११५-११७-१४२	नन्दाध्ययनचूर्णि	९
आचाराङ्गटीका	१३	पञ्चमाङ्ग	१४८
आर्ष	१०३	पञ्चसङ्ग्रह	१४३
आवश्यकचूर्णि	७६	पञ्चसङ्ग्रहमूलटीका	१४६
आवश्यकटीका	६९-१३९	प्रज्ञासिन्धु	१६५-१६६
कर्मप्रकृति	७५-१३७	प्रज्ञापना १४४-१५९-१६१-१६६-१६४-१०३	
कर्मप्रकृतिचूर्णि	१२४	प्रज्ञापनाटीका	१८१-१८२
कर्मविपाक	९९	प्राकृतलक्षण	४-१८-४६-५८-८९-१४७
कर्मलव	१०१-१०२-१०३-१०४ १०५-१०६-१०७-१०८- १०९-११०-१११-१८४	शुद्धवृत्तकशुद्धचूर्णि	३३-१४१-१८६
कर्मलवटीका	१०२	शुद्धकर्मवृत्ति	१९
कश्यमाण्य	७४	शुद्धकर्मविपाक	२६-५३
		शुद्धकर्मलवमाण्य	८५-९२
		शुद्धकर्मलवसूत्र	९२
		शुद्धग्रन्थसामिख	९८-१११

भगवती	१२६-१५०	सप्ततिकाटीका	८१
भिक्षुशास्त्र	५०	सम्मति	५९
मूलावश्यकटीका	१२३	स्वोपज्ञकर्मविपाक	६७
शाश्वक	७९	स्वोपज्ञकर्मविपाकटीका	७०-१६४-१८३
शाश्वकवृहच्छर्णि	१४३	स्वोपज्ञकर्मस्वयटीका	११२
पदनीतिक	१११	स्वोपज्ञगतकटीका	७३-७४
सप्तनिकाच्छर्णि	७४-१२०	स्वोपज्ञपदरीतिटीका	७६
सप्ततच्छर्णि	१४३		

तृतीयं परिशिष्टम् ।

कर्मग्रन्थटीकान्तर्गतानां ग्रन्थकृत्तानां सूची ।

आराध्यपाद	३६ १५०	भद्रबाहुत्तामि	३६-८५ १२२-१२७-१५३-१५९
आर्यश्याम	७५-१४४-१६०-१६१	भाष्यकार	२०-६३-१६१-१६२-१६३
	१६२-१६४-१७८	भाष्यकृत्	१६२
उमास्वातिवाचक	१६-१२१	भाष्यपीयूषपयोधि	१३
कामप्रथिक	७४-१८२	भाष्यसुधात्मोतिधि	३-१०-१५ १६-८३
गन्धहस्ती	२९		१६१-१७८
रिनभद्रागिक्षमाश्रमण	९-७६-१२३-१४०	भाष्यसुधाशु	१५५-१६३
	१४४-१६८	मलयगिरि	८१
देवधिक्षमाश्रमण	६-२०	वाचकमुष्य	१३०
देवधिवाचक	१०-१४-१७५	वाचकघर	१६०
पाणिनि	४-१८-८९-१४७-१९४	वृद्ध	१६०
पूज्य	८-१५-८७ १५३	शिवरामेश्वरि	७९-१३७
पूयपाद	३६-१४०	तीलाङ्ग	१२१
पौराणिक	२	सुधर्मस्वामि	१४८
प्रज्ञानरत्न	४७-१५४	हरिभद्रेश्वरि	२२-९६-१२३-१५७ १५७-
प्रज्ञापवादीनाकार	१८२		१६१-२०५
बीद	३	हेमचन्द्रेश्वरि	७६-५८-६०-१९४

चतुर्थ परिशिष्टम् ।

कर्मग्रन्थटीकान्तर्गतानां पारिभाषिकशब्दानां स्थानदर्शकः कोशः ।

शब्द	पृ.	शब्द	पृ.	शब्द	पृ.
अक्षरश्रुत	१४-१८	अवाहारक	९९-१४२	अवग्रह	११
अक्षरसमासश्रुत	१८	अनिवृत्तिकरण	६९	अवधिज्ञान	७-११९
अक्षिप्त	१३	अनिवृत्तिवादेरसम्प्रायगुण-		अवधिदर्शन	२८-१३७
अगमिकश्रुत	१७	स्थान.		अवधिद्विक	१४२-१४८
अगुरुलघुचतुष्क	५२-८२	अनिधित	१३	अवयव	१९५
अगुरुलघुनाम	४०-५४	अनुगामि	१९	अववाङ्म	१९५
अङ्ग	४६	अनुयोगद्वारश्रुत	१९	अविरतसम्यग्दृष्टिगुणस्थान	७०
अङ्गप्रविष्टश्रुत	१७	अनुयोगद्वारसमासश्रुत	१९	अशुद्ध	७०
अङ्गबाह्यश्रुत	१८	अन्तरकरण	६९	अशुभनाम	४१-५८
अङ्गोपाङ्ग	४६	अन्तराय	५-५८-७८	अशुभविहायोगति	५३
अङ्गोपाङ्गनाम	३९-४६-७८	अपर्यवसित	३६	अश्रुतनिधित	१०
अचक्षुर्दर्शन	२८-१३७	अपर्याप्तनाम	४१-५७-११७	असंयम	९९-१३७
अज्ञान	९९-१२९	अपर्याप्तपङ्क	१२१	असङ्ख्यात	१९९
अज्ञानत्रिक	१४७	अपाय	१२	असङ्ख्यातासङ्ख्यातक	२०७
अट्ट	१९५	अपूर्वकरण	६९	असङ्ख्यातासङ्ख्यातकउत्कृष्ट	२०८
अट्टाङ्ग	१९५	अपूर्वकरणगुणस्थान	७१	असङ्ख्यातासङ्ख्यातकजघन्य	२०८
अथाप्यात	१३७	अप्रतिपाति	२१	असङ्ख्यातासङ्ख्यातकमध्यम	२०८
अद्वाक्षय	७३	अप्रत्याख्यानावरण	३४-३६	असंज्ञि	९९-१५७
अधुव	१३	अप्रमत्तसंयतगुणस्थान	७१	असंज्ञिश्रुत	१६
अनक्षरश्रुत	१५	अबहु	१३	असत्त्वमनोयोग	१५१
अननुगामि	१९	अबहुविध	१३	असत्त्ववाग्योग	१५१
अनन्त	२००	अभव्य	९९	असत्त्वानृपमनोयोग	१५१
अनन्तानन्तकउत्कृष्ट	२०८	अम्लरस	५०	असत्त्वानृपवाग्योग	१५१
अनन्तानन्तकजघन्य	२०८	अयन	१९५	असन्दिग्ध	१३
अनन्तानन्तकमध्यम	२०८	अपश,कीर्तिनाम	४१-५८	असातवेदतीय	२९
अनन्तानुबन्धि	३४-३६	अयुत	१९५	अस्थिरद्विक	८१
अनन्तानुबन्धिचतुर्विंशति	१०१	अयुताङ्ग	१९५	अस्थिरनाम	४१-५७
अनन्तानुबन्धिपञ्च	८०	अयोगिके,जडिगुणस्थान	७५	अस्थिरपङ्क	४१-९५
अनन्तानुबन्ध्येकर्त्रिसात्	१०१	अरति	३८	अहोरात्र	१२५
अनवस्थितपस्य	२०१	अर्थनिर्णय	१९५	आतपद्विक	९३
अनाकारोपयोग	१३०-१३७-१६४	अर्थनिर्णयाङ्ग	१९५	आतपनाम	४०-५३
अनादिश्रुत	१६	अर्थानाग्रह	१२	आदेयनाम	४०-५७
अनादेयद्विक	८६	अर्थनाराच	४९	आन	१९५
अनादेयनाम	४१-५८	अर्द्धविशुद्ध	७०	आनुपूर्वीनाम	४०-५२-७८
		अल्पबहुत्व	११५-१६९	आभिनिवोधिक	६

शब्द	पत्र	शब्द	पत्र	शब्द	पत्र
आयु	५-३८-७८	उपाद्	४९	कार्मणकार्मणबन्धननाम	४८
आयोजिकाकरण	१५९	उपाद्द्रिक	९५	कार्मणारीरबन्धननाम	४६
आयुलिका	१९५	उत्पन्न	५१	कार्मणसहातननाम	४७
आहारक	४५	प्रदुमति	२१	फीलिका	४९
आहारक	९९-१२८-१४२	प्रतु	१९५	कुञ्ज	५०
आहारककाययोग	१५२	प्रपभनाराच	४९	कृष्णवण	५०
आहारककार्मणबन्धननाम	४८	एकेन्द्रियजातिनाम	४४-११६	केवलज्ञान	७-१२९
आहारकतैजसकार्मणबन्धननाम	४८	एकेन्द्रियत्रिक	१०३	केवलदर्शन	२८-१३७
	४८	औत्पत्तियी	११	केवलद्विक	१४५-१५७
आहारकतैजसबन्धननाम	४८	औदयिकभाव	१९०-१९१	केवलिसमुदात्	१५९
आहारकद्विक	५२-८१-१५५	औदारिक	४४	क्रोध	३६-१२९
आहारकमिथकाययोग	१५२	औदारिककाययोग	१५२	क्षपकश्रेणि	७४
आहारकशरीरबन्धननाम	४६	औदारिककार्मणबन्धननाम	४८	क्षायिक	३०-१३८
आहारकपद्म	१०५	औदारिकतैजसकार्मणबन्धननाम	४८	क्षायिकभाव	१९०
आहारकसहातननाम	४७		४८	क्षायोपदामिक	३०-१३८
आहारकाहारकबन्धननाम	४८	औदारिकतैजसबन्धननाम	४८	क्षायोपशामिकभाव	१९०
आहारकपयासि	५५-११७	औदारिकद्विक	५२-८०-१५६	क्षिप्र	१३
इन्द्रिय	९८-१२७	औदारिकौदारिकबन्धननाम	४८	क्षीणकपायवीतरागच्छप्रस्थ	
इन्द्रियपर्यासि	५५-११७	औदारिकमिथकाययोग	१५३	गुणस्थान	७४
ईदा	१२	औदारिकशरीरबन्धननाम	४६	खरस्पर्श	५१
उद्योग	५८	औदारिकसहातननाम	४७	गति	९८-१२७-१२८
उच्छ्वास	१९५	औपपातिक	१५१	गतिप्रस	१४७
उच्छ्वासनाम	४०-५३	औपशामिक	३०-६९-१३९	गतनाम	३९-४३-७८
उच्छ्वासपर्यासि	५६	औपशामिकभाव	१८९	गन्धद्विक	९४
उच्छ्वासह्यात	२००	वदुरस	५०	गन्धनाम	४०-५०
उत्तरमकृति	४	कपाट	१६०	गामिकश्रुत	१७
उत्पल	१९५	करण	६९	गुणस्थान	६७-११२-११८
उत्पलान्न	१९५	करणपर्यास	५६-११७	गुरस्पर्श	५१
उदय	६७-८४-११५	करणापर्यास	५७-११७	गोत्र	५ ५८-७८
उदीरणा	६७ ८४-११५	कर्म	१	ग्रथि	६९
उद्योतचतुष्क	१०३	कर्मजा	११	ग्रथिभेद	१३९
उद्योतनाम	४०-५४	कपाय	३४-७८-९२-१२७-	चक्षुर्दर्शन	२८-१३७
उपकरणेन्द्रिय	११		१२९	चतुरिन्द्रियजातिनाम	४४-११६
उपघातनाम	४०-५४	कपायपञ्चविंशति	३४-७८		-१२८
उपभोगान्तराय	५८	कपायरस	५०	चतुर्थक्रोध	९४
उपयोग	११२-१२२-१६४	कपायपोडाक	३४ ७८	चतुर्थमद	९४
उपशमश्रेणि	७३	काय	९८-१२७-१२८	चतुर्थमान	९४
उपशान्तकपायवीतरागच्छप्र		काययोग	१२०-१२८-१५१	चतुर्थमाया	९४
स्थगुणस्थान	७३	कार्मण	४५	चतुर्थलोभ	८८
उपशान्तनाम	७०	कार्मणकाययोग	१५३	चरणमोह	३०

शब्द	पत्र.	शब्द	पत्र.	शब्द	पत्र.
चूलिका	१९५	शुदिताङ्ग	१९५	नरत्रिक	५२
चूलिकाङ्ग	१९५	दण्ड	१६०	नरद्विक	५२-९९
छेदोपस्थापनीय	१३०	दर्शन	४-२७	नरानुपूर्वी	५२
जघन्यसङ्ख्यात	२००	दर्शन	९९-१२७-१३७	नलिन	१९५
जातिचतुष्क	७९	दर्शनचतुष्क	२७-८८	नलिनाङ्ग	१९५
जातिनाम	३९-४४-७८	दर्शनत्रिक	३०-७८	नवनोकपाय	३७-७८
जातिस्मरण	१३	दर्शनत्रिक	१६६	नामकर्म	५-३८-७८
जीवस्थान	११२-११६	दर्शनद्विक	१६५	नाराच	४९
जिनपञ्चक	१०५	दर्शनमोह	३०	निद्रा	२८
जिनैकादश	१०१	दर्शनावरण	४-२७-७८	निद्राद्विक	८२
जुगुप्सा	३८	दानान्तराय	५८	निद्रानिद्रा	२८
ज्ञान	९९-१२७-१२९	दीर्घकालिषी	१५	निद्रापञ्चक	२७
ज्ञानत्रिक	१६६	दुरभिगन्ध	५०	निरयगतिनाम	४३
ज्ञानावरण	४-६-७८	दुर्भगत्रिक	८०	निरयत्रिक	५२-७९
तनुनाम	३९-४४-७८	दुर्भगतानम	४१-५८	निरयद्विक	५२-९३
तिष्ठरस	५०	दुस्स्वस्वनाम	४१-५८	निरयानुपूर्वी	५२
तिर्यक्त्रिक	८०-५२	दृष्टिवाद्योपदेशिषी	१५	निर्माणनाम	४०-५४
तिर्यगानुपूर्वी	५२	द्वितीयकपायाः	८६-९३	निर्विशमानक	१३१
तिर्यगानुः	३९	द्वीन्द्रियजातिनाम	४४-११६-	निर्विष्टकायिक	१३१
तिर्यग्गतिनाम	४३-१२८		१२८	निश्चित	१३
तिर्यग्द्विक	९३-५२	देवगतिनाम	४३	निश्चात	१९५
तीर्थंकरनाम	४०-५६	देवत्रिक	५२	नीचैर्गोत्र	५८
सुर्यक्रोध	९४	देवद्विक	९४-५२	नीहचर्ण	५०
सुर्यमद्	९४	देवानुपूर्वी	५२	नोकपाय	३४
सुर्यमान	९४	देवायुः	३८	नोकपायनवक	३७-७८
सुर्यमाया	९४	देशविरतिगुणस्थान	७०	न्यग्रोधपरिमण्डल	५०
सुर्यलोभ	८८	देशसंयम	९९-१३७	पक्ष	१९५
सूत्रीयकपायाः	८६-९३	धारणा	१२	पञ्चाविरातिकपाय	३४-७८
सैजस	४५	ध्रुव	१३	पञ्चेन्द्रियजातिनाम	४४-११६-
सैजसकार्मणबन्धननाम	४८	नपुमकचतुष्क	१००		१२८
सैजसवैजसबन्धननाम	४८	नपुमकषेद	३८-१२९	पद्भुत	१८
सैजससतीरबन्धननाम	४६	नयुत	१९५	पद्समासभुत	१८
सैजससहस्रप्रननाम	४७	नयुताङ्ग	१९५	पद्म	१९५
प्रसङ्गचतुष्क	४१	नरकगतिनाम	४३-१२८	पद्माङ्ग	१९५
प्रसङ्गत्रिक	७९-९५	नरकत्रिक	५२-७९	पराघातनाम	४०-५३
प्रसदशक	४१-७८	नरकद्विक	५२-९३	परिहारविशुद्धिक	१३१
प्रमनवक	८२	नरकपोहश	१०१	परिज्ञानन्तकठारुष्ट	२०८
प्रमनाम	४०-५५	नरकानुपूर्वी	५२	परिज्ञानन्तकजघन्य	२०८
श्रीन्द्रियजातिनाम	४४-११६	नरकानुः	३९	परिज्ञानन्तकमध्यम	२०८
शुटिव	१९५	नरकगतिनाम	४३	परिज्ञानानुपायक	२०७

शब्द	पृ.	शब्द	पृ.	शब्द	पृ.
परीक्षासङ्घातकउल्लेख	२०८	वादरनाम	४०-५५-११६	गुणस्पर्श	५१
परीक्षासङ्घातकजघन्य	२०७	भय	३८	मोहनीय	५-२९-७८
परीक्षासङ्घातकमध्यम	२०८	भवक्षय	७३	यथाप्रवृत्तकरण	६९
पर्याप्तनाम	४०-५६-११७	भव्य	९९-१२७	यथापीतिनाम	४०-५७
पर्यायश्रुत	१८	भाष	११५-१८९	युक्तान्तकउल्लेख	२०८
पर्यायसमासश्रुत	१८	भाषापर्यायि	५६	युक्तान्तकजघन्य	२०८
पक्ष्य	२०१	भोगान्तराय	५८	युक्तान्तकमध्यम	२०८
पारिणामिकभाव	१९०-१९१	मतिज्ञान	६-१२९	युक्तान्तकउल्लेख	२०८
पारिणामिकी	११	मत्यज्ञान	१२९	युक्तान्तकउल्लेख	२०८
पिण्डप्रकृति	४०-७८	मधुररस	५०	युक्तान्तकजघन्य	२०७
पुरुषवेद	३८-१२८	मध्यमसङ्घातक	२००	युक्तान्तकमध्यम	२०८
पूर्व	१९५	मध्यसंस्थान	९९	युग	१९५
पूर्वश्रुत	१९	मध्यसंस्थानचतुष्क	८०	योग	७५
पूर्वसमासश्रुत	१९	मध्यसहनन	९९	योग	९८-११३-१२०-
पूर्वाङ्ग	१९५	मध्यसहननचतुष्क	८०		१२०-१२८
प्रकृति	३-४	मप्याकृति	९९	रुक्षस्पर्श	५१
प्रचला	२८	मन पर्यवज्ञान	७-१२९	रति	६७
प्रचलाप्रचला	२८	मन पर्यायि	५६	रस	३-४
प्रतिपत्तिश्रुत	१९	मन पर्यायज्ञान	७-१२९	रसनाम	४०-५०-७८
प्रतिपत्तिसमासश्रुत	१९	मनुष्यगतिनाम	४३-१२८	रघुस्पर्श	५१
प्रतिपत्ति	२१	मनुष्यत्रिक	५२-२५	रघिषपर्याय	५६-११७
प्रतिशालाकापक्ष्य	२०१	मनुष्यद्विक	५२	रघिषमत्यय	१५२
प्रत्याख्यानवर्ण	३४-३६	मनुष्यानुपूर्वी	५२	रुक्षस्पर्श	३५
प्रत्येकनाम	४०-५६	मनुष्यायु	३९	रुक्षस्पर्श	५०-११७
प्रत्येकप्रकृति	४०-७८	मनोयोग	१२०-१२८-१५०	रुच	१९५
प्रवेश	३-४	मन्यान	१६०	सामान्तराय	५८
प्रमत्तस्यचतुर्गुणस्थान	७१	महाशालाकापरय	२०१	रेश्या	९९-११३-१२७
प्रमुत्त	१९५	माता	३६-१२९	रोग	३६-१२९
प्रमुत्ताङ्ग	१९५	माया	३६-१२९	रोहितवर्ण	५०
प्राण	१९५	मार्गान्तराय	११२	रुच (गति)	५२
प्राभृतश्रुत	१९	मास	१९५	रुचपर्यभनाराय	४९
प्राभृतप्राभृतश्रुत	१९	मिथ्यात्व	९९	रुचचतुष्क	८२
प्राभृतप्राभृतसमासश्रुत	१९	मिथ्यात्व	१४१-३३	समानाम	४०-५०
प्राभृतसमासश्रुत	१९	मिथ्यात्वचिगुणस्थान	*०	सर्धमानक	२०
वन्ध	६०-७७-९८-११५	मिथ्यात्वद्विक	१६५	सन्नुश्रुत	१९
वन्धननाम	४०-४६-४७-७८	मिथ्याश्रुत	१६	सन्नुचतुष्क	१९
वन्धस्वामित्य	९८	मिथ्य	९९	सागयोग	१२०-१२८-१५१
वन्धहेतु	११५	मिथ्य	३३-१४१	सामन	५०
वहु	१३	गुह्य	१९५	विद्युत्	११०
वहुविध	१३	गुह्यप्रति	४	विद्युत्त्रिक	५२

शब्द	पत्र	शब्द	पत्र	शब्द	पत्र.
मिकलत्रिक	९९	सवत्सर	१९५	सामायिकसयम	१३०
विषाक	१	सस्थाननाम	४०-४९-७८	सासादन	९९
विपुलमति	२१	सस्थानपङ्क	९५	सासादनसम्यक्त्व	१४१
विभङ्गज्ञान	१२९	सहनननाम	४०-४९-७८	सासादनसम्यग्रदृष्टिगुणस्थान	६८
विहायोगतिद्विक	८९-९४	सहननपङ्क	९५	सासादनसम्यक्त्व	३०-१४१
विहायोगतिनाम	४०-५३	सङ्ख्यात	१९९	सासादनगुणस्थान	६८
वीर्यान्तराय	५८	सहातननाम	४०-४७-७८	सितवर्ण	५७
वेद	३४-९९-१२७-१२८	सहातश्रुत	१९	सुभगत्रिक	४१
वेदकसम्यक्त्व	३०-१३८	सहातसमासश्रुत	१९	सुभगनाम	४०-५६
वेदत्रिक	३८-७८-८७	सज्ञाक्षर	१४	सुरगतिनाम	४३-१२८
वेदनीय	५-२८-७८	सङ्घि	१९-११७-१२७	सुरत्रिक	५९
वैकिय	४५	सङ्घिट्रिक	१२४	सुरद्विक	५२
वैक्रियकाययोग	१५१	सङ्घिश्रुत	१५	सुरमिगन्ध	५०
वैक्रियकर्मण्यन्धननाम	४८	सङ्घवलन	३५-३६	सुस्तरनाम	४०-५७
वैक्रियतैत्तसकर्मण्यन्धननाम	४८	सङ्घवलनचतुष्क	८३	सूक्ष्मत्रयोदशाक	१०४
वैक्रियतैत्तसयन्धननाम	४८	सङ्घवलनत्रिक	८८	सूक्ष्मत्रिक	४१-८४
वैक्रियद्विक	५२-९९-१५६	सच्चा	६७-११५	सूक्ष्मनाम	४१-५७-११६
वैक्रियमिधकाययोग	१५२	सत्यमनोयोग	१५०	सूक्ष्मसम्पराय	१३७
वैक्रियवैक्रियवन्धननाम	४८	सत्यवागयोग	१५१	सूक्ष्मसम्परायगुणस्थान	७२
वैक्रियशरीरबन्धननाम	४६	सत्यासत्यमनोयोग	१५१	सेवाते	४९
वैक्रियपङ्क	५२	सत्यासत्यवागयोग	१५३	शोक	१९५
वैक्रियसहातननाम	४७	सन्दिग्ध	१३	स्थानर्द्धि	२८
वैक्रियाष्टक	५२-८६	सपर्यवस्थित	१६	स्थानर्द्धिद्विक	८०
वेनयिवी	११	समचतुरस्र	४९	खीषेद	३८-१२९
व्यञ्जन	११	ममय	१९४	स्यावरचतुष्क	४१-७९
व्यञ्जनाक्षर	१५	समुदात्त	१५९	स्यावरदशाक	४१-७८
व्यञ्जनावग्रह	११	सम्पराय	१३७	स्यावरद्विक	९३
शरीरपर्याप्ति	५५-११७	सम्यक्त्व	३०	स्यावरनाम	४१-५०
शलाकापत्य	२०१	सम्यक्त्व	९९-१२७	स्यावरपङ्क	४१
शीतस्पर्श	५१	सम्यक्त्वत्रिक	१४२	स्थिति	३-४
शीर्षग्रहेलिका	१९६	सम्यक्त्वत्रिक	१५५	थिरनाम	४०-५६
शीर्षग्रहेलिकाङ्ग	१९५	सम्यक्श्रुत	१६	थिग्धस्पर्श	५१
शुद्ध	७०	सम्यग्मिध्यात	१४१	स्पर्शनाम	४०-५०-७८
शुभनाम	४०-५६	सम्यग्मिध्यादृष्टिगुणस्थान	७०	हारिद्रवर्ण	५०
शुभविहायोगति	५३	सयोगिकेवलिगुणस्थान	७५	हास्य	३७
श्रुतज्ञान	७-१२९	साकारोपयोग	३०-१६४	हास्यपङ्क	३७-७८-८७
श्रुतनिधित	१०	सातवेदनीय	२९	हीयमानक	२०
श्रुताज्ञान	१२९	सादिश्रुत	१६	हुण्ड	५०
शोक	३८	सादिसस्थान	५०	हुहक	१९५
षोडशाकपाय	३४-७८	साधारणनाम	४१-५७	हुहकाङ्ग	१९५
सदम	९९-१२७-१३०	सात्रिपातिरुमाव	१९०-१९२	हेतुवादीपदेशिनी	१५

पञ्चमं परिशिष्टम् ।

कर्मग्रन्थान्तर्वर्तिनां पिण्डप्रकृतिसूचकानां शब्दानां कोशः ।

शब्द	पृ	शब्द	पृ	शब्द	पृ
अगुरुलघुचतुष्क	५२-८२	तुर्व्यक्रोध	९४	मध्यसहनचतुष्क	८०
अज्ञानत्रिक	१४७	तुर्व्यमद्	९४	मनुष्यत्रिक	५२-९५
अनन्तानुबन्धिचतुर्विंशति	१०१	तुर्व्यमान	९४	मनुष्यद्विक	५२
अनन्तानुबन्धिचतुष्क	८०	तुर्व्यमाया	९४	मिथ्यात्वद्विक	११५
अनन्तानुबन्धेकात्रिंशत्	१०१	तुर्व्यलोभ	८८	वणचतुष्क	८२
अनादेयद्विक	८६	तृतीयकपाया	८६-९३	विकलत्रिक	५२
अपर्याप्तपङ्क	१२१	त्रसचतुष्क	४१	विकलत्रिक	९९
अवधिद्विक	१४२-१४८	त्रसत्रिक	७९-९५	विहायोगतिद्विक	८९-९४
अस्थिरद्विक	८१	त्रसदशक	४१-७८	वेदत्रिक	३८-७८-८७
अस्थिरपङ्क	४१-९५	त्रसनवक	८२	वैकियद्विक	५२-९९-१५६
आतपद्विक	९३	दर्शनचतुष्क	२७-८८	वैकियपङ्क	५२
आहारकद्विक	५२-८१-१५५	दर्शनत्रिक	३०-७८	वैक्रियाष्टक	५२-८६
आहारकपङ्क	१०५	दर्शनद्विक	१६६	पोदशकपाय	३४-७८
उद्योतचतुष्क	१०३	दर्शनत्रिक	१६५	सस्थानपङ्क	९५
उपाङ्गत्रिक	९५	दुर्भगत्रिक	८०	सहननपङ्क	९५
एकेन्द्रियत्रिक	१०३	द्विवीथकपाया	८६-९३	सशिक्षद्विक	१२४
धौदारिकद्विक	५२-८०-१५६	देवत्रिक	५२	सङ्कल्पनचतुष्क	८३
कपायपञ्चविंशति	३४-७८	देवद्विक	९४-५२	सङ्कलनत्रिक	८८
कपायपोदशक	३४-७८	नपुंसकचतुष्क	१००	सम्यक्त्वत्रिक	१४२
केवलद्विक	१४५-१५७	नरकत्रिक	५२-७९	सम्यक्त्वत्रिक	१५५
गन्धद्विक	९४	नरकद्विक	५२-९३	सुभगत्रिक	४१
घतुर्व्यक्रोध	९४	नरकपोदश	१०१	सुरत्रिक	५२
घतुर्व्यमद्	९४	नरत्रिक	५२	सुरद्विक	५२
घतुर्व्यमान	९४	नरद्विक	५२-९९	सूक्ष्मप्रयोदशक	१०४
घतुर्व्यमाया	९४	नवनोकपाय	३७-७८	सूक्ष्मत्रिक	४१-८४
घतुर्व्यलोभ	८८	निद्राद्विक	८२	स्थानद्विक	८०
जातिचतुष्क	७९	निद्रापञ्चक	२७	स्थावरचतुष्क	४१-७९
जिनपञ्चक	१०५	निरयत्रिक	५२-७२	स्थावरदशक	४१-७८
जिनैकादशक	१०१	निरयद्विक	५२-९३	स्थावरद्विक	९३
ज्ञानत्रिक	१६६	नोवपायनसक	३७-७८	स्थावरपङ्क	४१
तिर्यग्त्रिक	८०-५२	पञ्चविंशतिकपाय	३४-७८	हास्यपङ्क	३७-७८-८७
तिर्यग्द्विक,	९३-५२	मध्यसस्थानचतुष्क	८०		

पद्यं परिशिष्टम् ।

श्वेताम्बरीयकर्मतत्त्वविषयकशास्त्राणां सूची ।

नं.सं.	ग्रन्थं नाम.	कर्त्ता.	श्लोकप्रमाण.	रचनाकाल धारे.
१	कर्मप्रकृतिः " चूर्णा	शिवशर्मसूरि	गा० ४७५ श्लो० ७०००	विक्रमनी ५ मी सदीनो संभव छे. ग्रन्थकारे पोतालुं नाम भाष्युं नथी पण विक्रमनी १२ मी सदीपीपहेलानो होवो जोइए.
	" चूर्णादिपणX	मुनिचन्द्रसूरि	श्लो० १९२०	विक्रमनी १२ मी सदी.
	" वृत्तिः	मलयगिरि	श्लो० ८०००	विक्रमनी १२-१३ सदी.
	" वृत्तिः	यशोविजयोपा- ध्याय	श्लो० १३०००	विक्रमनी १८ मी सदी.
२	पञ्चसङ्ग्रहः	चन्द्रपिमहत्तर	गा० ९६३	पोतानो समय ग्रन्थकारे भाष्यो नथी तेम धीजे ठेकारे पण जोयो नथी.
	" स्वोपशवृत्तिः	"	श्लो० ९०००	"
	" वृद्धवृत्तिः	मलयगिरि	श्लो० १८८५०	विक्रमनी १२-१३ मी सदी.
	" दीपकX	धामदेव	श्लो० २५००	विक्रमनी १२ मी सदीनो संभव छे.
३	प्राचीन छ कर्मग्रन्थः		गा० ५५१	आ ग्रन्थनी ५१७ अने ५१७ गाथाओ पण जोवामां आने छे.
	(१) कर्मविपाकः	गंगपिं	गा० १६८	विक्रमनी १० मी सदीनो संभव छे.
	" वृत्तिः	परमानन्दसूरि	श्लो० ९२२	विक्रमनी १२-१३ मी सदी
	" व्याख्याः		श्लो० १०००	विक्र० १२-१३ मी सदीनो संभव छे.
	" दिपणX	उदयप्रभसूरि	श्लो० ४२०	कर्वाए पोतालुं नाम भाष्युं नथी.
	(२) कर्मसूत्रः		गा० ५७	विक्रमनी १३ मी सदीनो संभव छे.
	" भाष्यः		गा० २४	रचनाकाल अने पोतालुं नाम ग्रन्थ- कारे भाष्युं नथी.
	" भाष्यः		गा० ३२	"
	" वृत्तिः	गोविन्दाचार्य	श्लो० १०९०	"
	" दिपणX	उदयप्रभसूरि	श्लो० ५९२	वृत्तिकारे पोतानो समय भाष्यो नथी पण १२८८ पहेलानो होवो जोइए.
	(३) बन्धस्यामित्वः		गा० ५४	विक्रमनी १३ मी सदीनो संभव छे. रचनानो काल अने पोतालुं नाम ग्रन्थ- कारे भाष्युं नथी.
	" वृत्तिः	हरिभद्रसूरि	श्लो० ५६०	विक्रमसंभव ११७१
	(४) पद्मतीतिः	जिनबल्लभगणी	गा० ८६	विक्रमनी १२ मी सदी
	" भाष्य		गा० २३	भाष्यकारे पोतानो समय अने नाम भाष्युं नथी.

● आवा विहवालय ग्रन्थो मुद्रित थइ गया छे. X आवा विहवालय ग्रन्थो हउ हुनी बनाए जोवामां
आव्या नथी. पण वृद्धदिपणिका अने मन्वावलीना आकारे अहीं नोंध लीधी छे.

નંબર.	ગ્રન્થનું નામ.	કર્તા.	શ્લોકપ્રમાણ.	રચનાકાલ ધરો.
	„ માપ્ય		ગા० ૩૮	માપ્યકારે પોતાનો કાલ અને નામ આપ્યું નથી.
	„ ઘૃત્તિ	હરિમદ્રસૂરિ	શ્લો० ૮૫૦	વિક્રમની ૧૨ મી સદી.
	„ ઘૃત્તિ	મલયગિરિ	શ્લો० ૨૧૪૦	વિક્રમની ૧૨-૧૩ મી સદી.
	„ ઘૃત્તિ	પશોમદ્રસૂરિ	શ્લો० ૧૬૩૦	વિક્રમની ૧૨ મી સદી.
	„ પ્રા०ઘૃત્તિX	રામદેવ	શ્લો० ૭૫૦	વિક્રમની ૧૨ મી સદી.
	„ વિવરણX	મેહ્વાચક	પત્ર० ૩૨	વિવરણકારનો સમય વિવરણ જોયા સિવાય થઈ શકે નથી.
	„ સદ્ગાX		શ્લોક० ૧૬૦૦	રચનાકાલ અને કર્તાનું નામ ગ્રન્થ જોવાથી કદાચ મળી શકે.
	„ અવચૂરિ		શ્લો० ૭૦૦	„
(૫)	સાતક	શિવશર્મસૂરિ	ગા० ૧૧૧	વિક્રમની ૫ મી સદીનો સંભવ છે.
	„ માપ્ય		ગા० ૨૪	માપ્યકારે પોતાનું નામ અને સમય ગ્રન્થમાં આપ્યો નથી.
	„ માપ્ય		ગા० ૨૪	„
	„ ઘૃદ્ગ્રાપ્ય	ષ્ટકેષ્ઠસૂરિ	શ્લો० ૧૪૧૩	વિક્રમસંવત્ ૧૧૭૨
	„ ધૂર્ગી		શ્લો० ૨૩૨૨	રચનાકાલ અને પોતાનું નામ ધૂર્ગીકારે આપ્યું નથી.
	„ ઘૃત્તિ	મલધારિદેવમહા- ન્દ્રસૂરિ	શ્લો० ૩૭૪૦	વિક્રમની ૧૨ મી સદી.
	„ ટિપ્પણX	ઉદયપ્રભસૂરિ	શ્લો० ૯૭૪	વિક્રમની ૧૩ મી સદીનો સંભવ છે.
	„ અવચૂરિ	ગુણરાસસૂરિ	પત્ર० ૨૫	વિક્રમની ૧૫ મી સદી
(૬)	સહતિકા	ચન્દ્રધિમહાશર	ગા० ૭૫	પોતાનો સમય ગ્રન્થકારે આપ્યો નથી.
	„ માપ્ય	અનપદેવસૂરિ	ગા० ૧૯૧	વિક્રમની ૧૧-૧૨ મી સદી
	„ ધૂર્ગી		પત્ર० ૧૩૨	રચનાકાલ અને કર્તાનું નામ કદાચ ગ્રન્થ જોવાથી મળી શકે
	„ પ્રા०ઘૃત્તિ	ચન્દ્રધિમહાશર	શ્લો० ૨૩૦૦	ગ્રન્થમાંથી રચનાકાલ મળી જાયો નથી.
	„ ઘૃત્તિ	મલયગિરિ	શ્લો० ૩૭૮૦	વિક્રમની ૧૨-૧૩ મી સદી
	„ માપ્યઘૃત્તિ	મેષ્ટુહસૂરિ	શ્લો० ૪૧૫૦	વિક્રમસંવત્ ૧૪૪૯
	„ ટિપ્પણX	રામદેવ	શ્લો० ૫૭૪	વિક્રમની ૧૨ મી સદી.
	„ અવચૂરિ	ગુણરાસસૂરિ		વિક્રમની ૧૫ મી સદી. શ્લોક પ્રમાણ મળીને કર્મગ્રન્થની અવચૂરિ સાથે ગણાયેલું છે.
૭	સાદ્સાતક	ત્રિવલ્લભગણી	ગા० ૧૫૫	વિક્રમની ૧૨ મી સદી.
	„ માપ્ય		ગા० ૧૧૦	માપ્યકારે પોતાનું નામ અને રચના-કાલ આપ્યો આપ્યો નથી.
	„ ધૂર્ગી	શુભિચન્દ્રસૂરિ	શ્લો० ૨૧૦૦	વિક્રમસંવત્ ૧૧૦૦
	„ ઘૃત્તિ	ષ્ટકેષ્ઠસૂરિ	શ્લો० ૩૭૦૦	વિક્રમસંવત્ ૧૧૦૧

नंबर	ग्रन्थनु नाम.	कर्ता	श्लोकप्रमाण	रचनाकाल वगैरे
	„ प्रा० वृत्तिX	चक्रेश्वरसूरि	गा० ४५० १५१	रचनाकाल गुप्तक जोया सिवाय कही शक्याय नहीं.
	„ वृत्तिदिप्पनX		श्लो० १४००	रचनाकाल अने वृत्तांनु नाम पुस्तक जोवाथी निश्रय करी शक्याय विक्रमनी १३-१४ मी सदी
५	नव्य पाच कर्मग्रन्थः	देवेन्द्रसूरि	गा० ३०४	
	„ स्वोपज्ञटीमाः (बन्धस्वामित्व विना)	„	श्लो० १०१३१	„
	„ अवचूरिX	मुनिदोत्तरसूरि	श्लो० २९५८	रचनाकालनो निर्णय पुस्तक जोवाथी कदाच थाय
	„ अवचूरि (२) बन्धस्वामित्वभ	गुणरत्नसूरि	श्लो० ५४०७	विक्रमनी १५ मी सदी
	वचूरिः (३) कर्मसंयमविवरणX	कमलसंयमोपाध्याय	श्लो० ४२६ ४० २८	अवचूरिकाकारे पोतानु नाम तथा समय आप्यो नथी
	(४) छकर्मग्रन्थबालावबोधः	जयसोम	श्लो० १५०	विक्रमसंवत् १५५९
	(५) „ „ X	मतिचन्द्र	श्लो० १७०००	विक्रमनी १७ मी सदी
	(६) „ „	पीवविजय	श्लो० १००००	रचनाकालनो निर्णय पुस्तक जोया सिवाय थई शके नहीं
६	मन शिखीकरणप्रकरण	महेन्द्रसूरि	गा० १६७	विक्रमसंवत् १८०३
	„ वृत्ति	„	श्लो० २३००	विक्रमसंवत् १२८४
७	संस्कृत चार कर्मग्रन्थ	जयतिलकसूरि	श्लो० ५६९	विक्रमनी १५ मी सदीनो प्रारम्भ.
८	कर्मप्रकृतिट्टात्रिसिका		गा० ३२	ग्रन्थकारे रचनाकाल अने पोतांनु नाम आप्यु नथी
९	भावप्रकरणः	विमलविजयगणी	गा० ३०	विक्रमसंवत् १६२३
	स्वोपज्ञवृत्तिः	„	श्लो० ३२५	विक्रमसंवत् १६२३
१०	बन्धहेतुद्वयत्रिभङ्गीः	हर्षकुलराणी	गा० ६५	विक्रमनी १६ मी सदी.
	„ वृत्तिः	वानर्दिगणी	श्लो० ११५०	विक्रमसंवत् १६०२
११	बन्धोदयसत्ताप्रकरणः	दिनयविमलराणी	गा० २४	विक्रमनी १७ मी सदीनो प्रारम्भ.
	„ स्वोपज्ञवचूरिः	„	श्लो० ३००	„
१२	कर्मसंवेधभङ्गप्रकरणः	देवचन्द्र	श्लो० ४००	रचनाकाल ग्रन्थ जोवाथी कदाच मळी थावे
१३	भूयस्कारादिविचारप्रकरण	लक्ष्मीविजय	गा० ६०	विक्रमनी १७ मी सदी.

द्विगंभीरीयकर्मतत्त्वविषयकशास्त्राणां सूची ।

नं०	ग्रन्थनाम	कर्ता	श्लोकप्रमाण	रचनाकाल
१	महाकर्मप्रवृत्तिप्राम्भृत (षट्शतशतक)	पुष्पदन्त तथा भूतबली	श्लो० ३६०००	अनुमाने-विक्रमनी ४-५ मी सदी
	„ प्रा०टीका	कुन्दकुन्दराचार्य	श्लो० १२०००	भज्ञात छे
	„ टीका	शामकुण्डाचार्य	श्लो० ६०००	„
	„ कर्णा०टीका	गुम्बुलराचार्य	श्लो० ५४०००	„
	„ स०टीका	समत्तभद्राचार्य	श्लो० ४८०००	„
	„ ध्या०टीका	यण्पदेशगुरु	श्लो० १४०००	„
	„ धव०टीका	धीरसेन	श्लो० ७२०००	लगभगविक्रमसप्त ९०५
२	कपायप्राम्भृत	गुणधर	गा० २३६	अनुमाने विक्रमनी ५ मी सदी
	„ सू०वृत्ति	यतिवृषभाचार्य	श्लो० ६०००	अनुमा० विक्रमनी ६ वी सदी
	„ उषा०वृत्ति	उद्यारणाचार्य	श्लो० १२०००	भज्ञात छे
	„ टीका	शामकुण्डाचार्य	श्लो० ६०००	„
	„ सू०ध्याव्या	गुम्बुलराचार्य	श्लो० ८४०००	„
	„ प्रा०टीका	यण्पदेशगुरु	श्लो० ६००००	„
	„ ज०टीका	धीरसेन तथा नितसेन	श्लो० ६००००	विक्रमनी ९-१० मी सदी
३	गोम्भटसार	नेमिचन्द्रसिद्धा स्तचक्रवर्ति	गा० १७०५	विक्रमनी ११ मी सदी
	„ कर्णा०टीका	शामकुण्डाचार्य		विक्रमनी ११ मी सदी
	„ स०टीका	केनायवर्णी		
	„ स०टीका	धीमदभयचन्द्र		
	„ हि०टीका	टोडरमहारी		
४	उन्विषसार	नेमिचन्द्रसिद्धा स्तचक्रवर्ति	गा० ६५०	विक्रमनी ११ मी सदी
	„ स०टीका	केनायवर्णी		
	„ हि०टीका	टोडरमहारी		
५	स० हरपणासार सं०	साधयचन्द्र		विक्रमनी १०-११ मी सदी
६	स० यद्यप्युद्ध	अभित्तानि		विक्रमसंस्कृत १०७१

१ आ परिशिष्ट पं मुद्रणार्थी ह्या कर्मविषयकना द्विती अनुवादनामी उच्यते

२ आ सद्यः कर्मनामुनी सद्यः सन्धे मद्रासे तलेगी छे

इति समाप्तानि परिशिष्टानि ।

इति सटीकः कर्मग्रन्थचतुष्टयसूत्रः प्रथमो विभागः समाप्तः ।

श्रीआत्मानन्दजैगन्धर्वलक्ष्मणमालायामद्यावधिसुद्रितानां ग्रन्थानां सूची ।

- < १ समवसरणस्तवः—तपाआचार्यश्रीधर्मघोषसुरिप्रणीतः सावचूरिकः
- < २ छुल्लकभवावलिप्रकरणम्—श्रीधर्मशेखरगणिगुम्फितं सावचूरिकम्
- < ३ लोकनालिद्वान्त्रिशिकाप्रकरणम्—तपाआचार्यश्रीधर्मघोषसुरिसूत्रितं सावचूरिकम्
- < ४ योनिस्तवः—तपाश्रीधर्मघोषसुरिविरचितः सावचूरिकः
- < ५ कालसप्ततिकाप्रकरणम्—तपाश्रीमद्धर्मघोषाचार्यनिर्मितं सटीकम्
- < ६ देहस्थितिस्तवः—तपाश्रीधर्मघोषसुरिविहितं सावचूरिकम्
लघ्वल्पबहुत्वप्रकरणम्—सटीकं च
- < ७ सिद्धदण्डिकाप्रकरणम्—तपाआचार्यश्रीमद्देवेन्द्रसुरिसंहृद्यं सावचूरिकम्
- < ८ कायस्थितिस्तोत्रम्—तपाश्रीकुलमण्डनसुरिसंस्त्रितं सावचूरिकम्
- < ९ भावप्रकरणम्—श्रीमद्विजयविमलगणिविनिर्मितं खोपज्ञावचूर्या समलङ्कृतम्
- ×१० नवतत्त्वप्रकरणम्—उपदेशगच्छीयाचार्यश्रीदेवगुप्तसुरिविहितं नवाङ्गीवृत्तिकारश्रीमद्-
भयदेवाचार्यप्रणीतेन भाष्येण श्रीमदशोदेवोपाध्यायसूत्रितेन विवरणेन च विम्लपितम्
नवतत्त्वप्रकरणम्—मूलमात्रं च
- ×११ विचारपञ्चाशिकाप्रकरणम्—श्रीमद्विजयविमलगणिगुम्फितं खोपज्ञावचूर्या समेतम्
- ×१२ परमाणुखण्डपट्टत्रिशिका पुद्गलपट्टत्रिशिका निगोदपट्टत्रिशिका च—
श्रीरत्नसिंहसुरिविहितयाऽवचूर्या सहिताः
- ×१३ बन्धपट्टत्रिशिका—श्रीविजयविमलापरनाम्ना वानरर्षिगणिना प्रणीतयाऽवचूर्या समेता
- ×१४ श्रावकव्रतभङ्गप्रकरणम्—सावचूरिकम्
- ×१५ देववन्दन-गुरुवन्दन-प्रत्याख्यानभाष्यम्—तपाश्रीमद्देवेन्द्रसुरिविहितं तपाश्रीसोम-
सुन्दरसुरिविनिर्मितयाऽवचूर्योपेतम्
- ×१६ सिद्धपञ्चाशिकाप्रकरणम्—तपाआचार्यश्रीमद्देवेन्द्रसुरिसूत्रितं सावचूरिकम्
- ×१७ अत्रायउच्छकुलकम्—श्रीआनन्दविजयगणिकृतयाऽवचूर्या सहितम्
- ×१८ विचारसप्ततिकाप्रकरणम्—श्रीमन्महेन्द्रसुरिसङ्कलितं श्रीविनयकुशलप्रणीतया वृत्त्या
समेतम्
- ×१९ अल्पबहुत्वविचारगर्भो महावीरस्तवः—श्रीसमवसुन्दरगणिगुम्फितया खोपज्ञवृत्त्योपेतः
महादण्डकस्तोत्रं च—सावचूरिकम्
- ×२० पञ्चदशम्—याकिनीमहत्तरासूनु-आचार्यश्रीहरिभद्रविनिर्मितया टीकया समेतम्
- ×२१ जम्बूस्वामिचरितम्—अञ्चलगच्छीयश्रीजयशेखरसुरिप्रणीतं संस्कृतपद्यबन्धनम्
- ×२२ रत्नपालनृपकथानकम्—वाचनाचार्यसोममण्डनविनिर्मितं संस्कृतपद्यबन्धनम्
- २३ सूक्तारत्नावली—बृहत्पागच्छीयश्रीमद्विजयसेनसुरिप्रणीता
- २४ मेघदूतसमसालेखः—श्रीमन्मेषविजयोपाध्यायविनिर्मितः मेघदूतमहाकाव्यत्रतुर्थच-
रणसमस्यापूर्तिरूपः

२५ चेतोदूतम्—मेघदूतमहाकाव्यचतुर्थचरणसमस्यापूर्तिरूपम्

×२६ पर्युषणाष्टाहिकाद्यदिनत्रयव्याख्यानम्—श्रीमद्विनयलक्ष्मीसूरिप्रणीतम्

×२७ चम्पकमालाकथा—श्रीमद्भावविजयगणिगुम्फिता सस्कृतपद्यमयी

×२८ सम्यक्त्वकौमुदी—श्रीमज्जिनहर्षगणिप्रथिता सस्कृतगद्यात्मका

×२९ श्राद्धगुणविवरणम्—श्रीजिनमण्डनगणिप्रणीतम्

×३० धर्मरत्नप्रकरणम्—पिप्पलगच्छीयश्रीशान्त्याचार्यप्रणीत स्वोपज्ञीकोपेतम्

×३१ कल्पसूत्रम्—दशाश्रुतस्मकन्धस्थाष्टममध्ययन श्रीमद्विनयविजयोपाध्यायविरचितया सुबो-
धिकाख्यया टीकया समेतम्

×३२ उत्तराध्ययनसूत्रम्—श्रीभावविजयगणिसङ्कलितया वृत्त्योपेतम्

×३३ उपदेशसप्ततिका—बृहत्तपागच्छीयश्रीसोमधर्मगणिप्रणीता

×३४ कुमारपालप्रबन्धः—श्रीमज्जिनमण्डनगणिप्रणीतो गद्यपद्यमय

×३५ आचारोपदेशः—श्रीमचारिःसुन्दरगणिविनिर्मित

×३६ रोहिण्यशोकचन्द्रकथा—

×३७ गुरुगुणपट्टत्रिंशत्पट्टत्रिंशिकाकुलकम्—श्रीरत्नशेखरसूरिप्रणीत स्वोपज्ञदीपिकाख्यया
व्याख्यया युतम्

×३८ ज्ञानसाराष्टकानि—न्यायविशारद-न्यायाचार्यश्रीमद्यशोवि नयोपाध्यायविहितानि श्रीम-
द्देवचन्द्रजिद्विनिर्मितया ज्ञानमञ्जर्याख्यया व्याख्ययोपतानि

×३९ समयसारप्रकरणम्—श्रीमद्देवानन्दाचार्यप्रणीत स्वोपज्ञटीकासमलङ्कृतम् नवतत्त्वस्वरूप-
वर्णनात्मकम् समयसारप्रकरणमूल च

×४० सुकृतसागरमहाकाव्य—श्रीरत्नमण्डनविनिर्मित सस्कृतपद्यमय पेशडशाङ्गणचरितात्मक

×४१ धम्मिल्लकथा—

×४२ प्रतिमाशतकम्—न्यायविशारद-न्यायाचार्य-श्रीमद्यशोवि नयोपाध्यायविहित श्रीमाव-
प्रमसूरिविरचितया लघुटीकया सहितम्

×४३ धन्यकथानकम्—श्रीदयावर्धनप्रणीत सस्कृतपद्यात्मकम्

×४४ चतुर्विंशतिजिनस्तुतिसङ्ग्रहः—श्रीशीलरत्नसूरिविनिर्मित

×४५ रौहिण्येयकथानकम्—

×४६ लघुक्षेत्रसमासप्रकरणम्—श्रीरत्नशेखरसूरिप्रणीत स्वोपज्ञटीकोपेतम्

×४७ बृहत्सङ्ग्रहणी—श्रीमज्जिनभद्रगणिक्षमाश्रमणप्रणीता आचार्यश्रीनल्यगिरिपूज्यविहितया
टीकया समेता बृहत्सङ्ग्रहणीमूल च

×४८ धाद्वविधिः—बृहत्तपागच्छीयश्रीरत्नशेखरसूरिसूत्रित स्वोपाट्टचितुत

×४९ पददर्शनसमुच्चयः—आचार्यश्रीहरिमद्रसूरिप्रणीत श्रीगुणरत्नसूरिविनिर्मितया टीकयोपेत

×५० पञ्चसंग्रहः—श्रीचन्द्रपिंमहत्तरसूत्रित श्रीमन्पूज्यगिरिपादप्रणीतया टीकया सहित

×५१ सुकृतसङ्कीर्तनकाव्यम्—पण्डितश्रीअरिसिंहविरचितप्रतिसर्ग श्रीअमरचन्द्रकविनिनि-
र्मितश्लोकचतुष्कयुत गङ्गामात्यश्रीयन्तुपाल्तेज्ज पालचरितात्मकम्

X५२ चत्वारः प्राचीनाः कर्मग्रन्थाः—

१ कर्मविपाकः—गर्गोपि महोपाध्यायः प्राचीनतया व्याख्यया श्रीपरमानन्दसूरि-
सूत्रितया टीकया चोपेतः

२ कर्मस्तवः—श्रीगोविन्दाचार्यविरचितया टीकयोपेतः

३ बन्धस्वामित्वम्—बृहद्गच्छीयाचार्यहरिभद्रकृतया टीकया समेतम्

४ आगमिकवस्तुविचारसारप्रकरणम्—पडशीतिरित्यपरं नाम श्रीमज्जिनवल्लभगणि-
प्रणीतम् आचार्यश्रीप्रमलगिरिपादविहितया बृहद्गच्छीयाचार्यहरिभद्रकृतया च टीकया
सहितम् चत्वारः कर्मग्रन्था मूलमात्राः कर्मस्तवभाष्यद्वयं पडशीतिभाष्यं च

X५३ सम्बोधसप्ततिका—नागपुरीयतपागच्छीयश्रीरत्नशेखरसूरिसङ्कलिता श्रीगुणविनयवा-
चकप्रणीतया व्याख्यया समलङ्कृता

X५४ कुशलमालाकथा—श्रीरत्नप्रभसूरिप्रणीता आचार्यदाक्षिण्याङ्कसूत्रितप्राकृतकथानुसा-
रिणी संस्कृतभाषात्मका गद्यपद्यमयी

X५५ सामाचारीप्रकरणम् आराधकविराधकचतुर्भङ्गीप्रकरणं च—एतद्वयमपि न्याय-
विशारदन्यायाचार्यमहोपाध्यायश्रीमद्यशोविजयोपाध्यायविनिर्मितं स्वोपज्ञटीकोपेतम्

X५६ करुणावज्रायुधं नाटकम्—श्रीबालचन्द्रसूरिप्रणीतम्

X५७ कुमारपालचरित्रमहाकाव्यम्—श्रीमञ्चारित्रसुन्दरगणिप्रणीतं संस्कृतपद्यमयम्

X५८ महावीरचरियं—श्रीनेमिचन्द्रसूरिविनिर्मितं प्राकृतं पद्यबन्धं च

X५९ कौमुदीमित्राणन्दरूपकम्—प्रबन्धशतकर्तृश्रीरामचन्द्रसूरिप्रणीतम्

X६० प्रबुद्धरौहिणेयं नाटकम्—श्रीरामभद्रसूरिसूत्रितं प्रकरणम्

X६१ धर्माभ्युदयं छायानाटकं सूक्तावली च—एतद्विद्वयमपि श्रीमन्मोघप्रभाचार्यविनिर्मितम्

X६२ पञ्चनिर्ग्रन्थीप्रकरणं प्रज्ञापनोपाङ्गवृत्तीयपदसङ्ग्रहणी च—एतद्विद्वयमपि नवाङ्गी-
वृत्तिकारश्रीमदभयदेवाचार्यससूत्रितं सावचूरिकम्

X६३ रयणसेहरीकथा—श्रीजिनहर्षगणिप्रणीता प्राकृतभाषामयी गद्यपद्यात्मका

६४ सिद्धप्राभृतम्—पूर्वाचार्यप्रणीतटीकया समलङ्कृतम्

X६५ दानप्रदीपः—महोपाध्यायश्रीचारित्ररत्नगणिसुम्नितः संस्कृतपद्यात्मकः

X६६ बन्धहेतूदयत्रिभङ्गादीनि प्रकरणानि सटीकानि

१ बन्धहेतूदयत्रिभङ्गीप्रकरणम्—श्रीहर्षकुलगणिप्रणीतं श्रीविजयविमलगणिविर-
चितविचरणोपेतम्

२ जघन्योत्कृष्टपदे एककालं गुणस्थानकेषु बन्धहेतुप्रकरणं सटीकम्

३ चतुर्दशजीवस्थानेषु जघन्योत्कृष्टपदे युगपद्बन्धहेतुप्रकरणं सटीकम्

४ बन्धोदयसत्ताप्रकरणम्—श्रीमद्विजयविमलगणिविहितं सावचूरिकम्

६७ धर्मपरीक्षा—श्रीजिनमण्डनगणिप्रणीता

X६८ सप्ततिशतस्थानकप्रकरणम्—बृहत्तपागच्छीयश्रीसोमलिकसूरिनिर्मितं राजसूरिगच्छी-
यश्रीदेवविजयविरचितया वृत्त्या समेतम्

- ६९ चेदयवदणमहाभासं—श्रीशान्त्याचार्यप्रणीत सस्कृतछायायाविभूषितम्
- ७० प्रश्नपद्धतिः—नवाह्नवृत्तिकारश्रीमदभयदेवाचार्यशिष्यश्रीहरिचन्द्रगणिविरचिता
- ७१ कल्पसूत्रम्—दशाश्रुतस्कन्धस्वाष्टममध्ययन श्रीधर्मसागरोपाध्यायसूत्रितया किरणाबल्या-
ख्यया टीकया सहितम्
- ७२ योगदर्शनम्—महर्षिपतञ्जलिप्रणीत न्यायाचार्यश्रीमद्यशोविजयोपाध्यायकृतयावृत्त्योपेत
योगनिश्चिका च—आचार्यहरिभद्रविनिर्मिता न्यायविशारदोपाध्यायश्रीमद्यशोविजय-
गणिगुम्फितया टीकया युता
- ७३ मण्डलप्रकरणम्—विनयकुशलप्रणीत खोपज्ञवृत्तिसहितम्
- ७४ देवेन्द्रप्रकरण नरकेन्द्रकप्रकरण च—एतत्प्रकरणयुग्म पूर्वाचार्यप्रणीत मुनिचन्द्र
सूरिसूत्रितया वृत्त्या च समेतम्
- ७५ चन्द्रश्रीरशुभा धनधर्म सिद्धदत्तकपिल सुमुसुत्पादिमित्रचतुष्केति कथाचतुष्ट-
यम्—तपागच्छालङ्कारश्रीमुनिसुन्दरसूरिप्रणीत सस्कृतपद्यात्मकम्
- ७६ जैनमेघदूतकाव्यम्—
- ७७ श्रावकधर्मविधिप्रकरणम्—आचार्यहरिभद्रप्रणीत श्रीमानदेवसूरिविरचितया वृत्त्यासहित
- ७८ गुरुतत्त्वविनिश्चयः—न्यायविशारद-न्यायाचार्य-श्रीमद्यशोविजयोपाध्यायविनिर्मित
खोपज्ञटीकोपेत
- ७९ ऐन्द्रस्तुतिचतुर्विंशतिका—न्यायाचार्यश्रीयशोविजयोपाध्यायविरचिता खोपज्ञविवरण-
युता परमज्योतिषञ्चविंशतिका परमात्मपञ्चविंशतिका श्रीविजयप्रभस्वाध्याय
ऋषभदेवस्तवन च
- ८० वसुदेवहिण्डिप्रथमखण्डम्—श्रीसङ्घदासगणिवाचकविरचित प्राकृतसाहित्यस्यापूर्वं
प्राचीनतरोऽय ग्रन्थ वसुदेवपरिभ्रमणेतिवृत्तगर्भित प्रथमोऽंश
- ८१ वसुदेवहिण्डिप्रथमखण्डम्—श्रीसङ्घदासगणिववाचकविरचित द्वितीयोऽंश
- ८२ बृहत्कल्पसूत्रम्—श्रुतकेवलिसविरार्यभद्रबाहुस्वामिप्रणीत खोपज्ञनिर्युत्तयुपेत श्रीसङ्घ-
दासगणिविनिर्मितेन भाष्येण युत आचार्यश्रीमलयगिरिपादाद्विहितयाऽर्धपीठिकावृत्त्या
तपाश्रीक्षेमकीर्त्तिसूरिसूत्रितया शेषसमग्रवृत्त्या समेतम् तस्यापि पीठिकारूप प्रथमोऽंश
- ८३ बृहत्कल्पसूत्रम्—सनिर्युक्तिभाष्यवृत्तिकम् तस्याय प्रथमोद्देशकगतप्रलम्भप्रकृत-मास-
कल्पप्रकृतात्मको द्वितीयोऽंश
- ८४ बृहत्कल्पसूत्रम्—सनिर्युक्तिभाष्यवृत्तिकम् तस्याय प्रथमोद्देशक-तत्प्रतीकोऽंश
- ८५ नव्यकर्मग्रन्थचतुष्टयम्—श्रीभदेवेन्द्रसूरिप्रणीत खोपज्ञटीकोपेतम्